SERVER TANİLLİ

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

II. Cilt Ortaçağ: Feodal Dünya

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

Birinci basım: Ocak 1986
Üçüncü basım: Kasım 1993
Dördüncü basım: Kasım 1995
YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ
II ORTAÇAĞ
Server Tanilli / Yayımlayan: Cem Yayınevi / 4. Basım: Kasım 1995
Kapak: Sait Maden / Harita çizimleri: Semih Poroy / Dizgi: Ekran Dizgi /
Baskı: Özyurt Matbaası
CEM YAYINEVİ Küçükparmakkapı İpek Sokak No: 11
Beyoğlu-İSTANBUL Tel: 243 05 50 - 243 20 23 Faks:244 15 33

SERVER TANİLLİ

yüzyılların
gerçeği
ve
mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

II

ORTAÇAĞ

ORTAÇAĞ ÜSTÜNE

«Ortaçağ» terimi, XV. yüzyıldan kalmadır. İtalyan edebiyatçıları ve tarihçileri çevresinde ortaya çıktı bu terim. Bu aydınlar, kendi kültürlerinin, doğrudan doğruya İlkçağ kültüründen doğduğuna inanıyorlardı; bu İlkçağ kültürü, İtalya’da, yeniden ortaya çıkmıştı onlara göre ve İlkçağ’la Rönesans arasındaki döneme, derin bir kültürel çöküş, bir «Orta çağ» (medium aerum) olarak bakıyorlardı.

İnsanlık tarihinin ana devirleri -malûm- XVII. yüzyılın sonunda saptandı: İlkçağ, Ortaçağ ve Modern Zamanlar idi bunlar. Yükselen burjuvazinin görüşlerini dile getiren Rönesans tarihçileri de, Ortaçağ’ı, Kilise’nin egemen olduğu bir gerileme ve karanlıkçılık devri olarak görüyorlardı. XIX. yüzyılda, burjuvazi, feodalizm karşı kesin zaferini kazanınca, en ileri ülkelerin burjuva tarihçileri, Ortaçağ’la ilgili değerlendirmelerini değiştirdiler; bilime tarihsel «ilerleme kavramı» girdiği için, bir Ortaçağ’ın varlığını tanımak zorunda kaldılar bu tarihçiler de. Bu devri ülküleştirmeye ve çağdaşlaştırmaya kalkanlar bile oldu. Ancak, gerçeği şu ki, burjuva bilimi, Ortaçağ hakkında gerçekten bilimsel ve nesnel bir ölçüt koyamadı ortaya.

Kimi keyfi dönemleştirmelerin kaynağında bu yatar.

Ortaçağ’ın başlangıcını, bazan I. Konstantinus’un hükümdarlığına, bazan Batı Roma’nın son imparatorunun tahtından indirilmesine (476), ya da Arap istilasının Avrupa’ya yönelişine (VIII. yüzyıl) çıkarırlar; Ortaçağ’ın bitimi de böylesine keyfî biçimde gösterilir: İstanbul’un Türklerce zaptı (1453), Amerika’nın keşfi (1492), Almanya’da Reformun başlaması (1517), daha eski olaylar ya da.

«Ortaçağ» teriminden neyi anlamak gerçekte?

Ortaçağ tarihi, **feodal rejim**in, yani feodal sosyo -ekonomik oluşumun tarihidir aslında. Feodalite kavramı, burjuva tarihçiliğinde, XVIII. yüzyıldan başlayarak doğmuştur. Bu terim, vassallık ilişkileri üzerine kurulu siyasal, sosyal ve hukuksal örgütlenişi ve vassallerin senyöre karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları borçları belirtmek üzere bugün de kullanılır ve devletlerin parçalanıp dağılışı böyle anlatılmak istenir. Yeterli midir bu kadarı?

Şöyle söylemeli aslında: Feodal rejim, toprağın, temel üretim aracı olarak, büyük toprak sahiplerinin elinde olduğu bir üretim biçimidir; öyle

ki, bu büyük toprak sahipleri, o toprak üzerinde kendi bireysel ekonomicini yöneten bağımlı köylülerin emeğini sömürürler. Feodalizm, ülkeden Ülkeye ne denli çeşitlilik gösterirse göstersin, feodalitede üretim ilişkilerinin temeli budur. Köleye, kendi emeğindeki çıkarlardan hiçbirini tanımayan köleci üretim biçimine oranla, ileri bir niteliği de vardır. Açıklamaya gerek yok, feodal rejimdeki bu üretim ilişkileri de, toplumun yapısını, hukuksal ve siyasal üst yapısını, giderek ideolojik yaşamını belirlemiştir.

İşte, böylesi bir feodalizm kavramıdır ki, Ortaçağ'ı da içine alacak genel zamanlama ile, devrin kendi içindeki dönemlendirilmesi hakkında nesnel ölçütler verebilmektedir bize. Buradan hareketle, Ortaçağ'ın tarihi, köleci rejimin düşüşüyle, yani V. yüzyılda başlar; ve Avrupa'nın en ileri ülkelerinde burjuva devrimlerinin, yani kapitalizmin doğuşunu izleyen devimlerin başlamasıyla sona erer. Avrupa'da ilk Önemli burjuva devrimi ise, XVII. yüzyılın ortalarındaki **İngiliz devrimi** oldu. Modern tarih, onunla başlar aslında. Böylece, Avrupa'da Ortaçağ tarihinin zamansal çerçevesi, V. yüzyıl ile XVII. yüzyıl ortaları arasında yer alır.

Bu zamanlamayı Doğu için kullanırken elbette dikkat etmeli.

Doğu'da feodalizm konusunda ise, şöyle bir düşüncenin ileri sürüldüğünü de yeri gelmişken hatırlatalım: Feodalizm, Doğu için söz konusu olmamak gerekir. Gerçekten, Japonya bir yana, Doğu toplumları böyle bir üretim biçimini tanımamış gözüküyorlar; Japon feodalitesinin bile Avrupa'daki ile benzerliği tam değildi. Öyle olunca, feodalizm, Batı'ya, yalnız' onun tarihine has bir devirdir demek, gerçeklere daha uygun düşer.

Kuşkusuz, doğru değil bu düşünce; Doğu da tanıdı feodalizmi.

Ortaçağ tarihi, bir yerde, feodal üretim biçiminin doğuşu, gelişmesi ve sona erişinin tarihi olduğundan, şöyle bir dönemleme gerçeklere uygundur: 1) **Yukarı Ortaçağ** (V. yüzyıl -XI. yüzyıl ortaları), ilkel feodalizm; 2) **Asıl Ortaçağ** (XI. -XV. yüzyıllar), gelişmiş feodalizm; 3) **Aşağı Ortaçağ** (XVI. yüzyıl - XVII. yüzyıl ortaları), feodalizmin bitimi, yani Avrupa'nın eri gelişmiş ülkelerinde kapitalist ilişkilerin palazlandığı, giderek feodal üretim biçiminin dağılış dönemi. Birçok yönden görecedir bu bölünme; çünkü, tarihsel gelişmenin ritmi, çeşitli ülkelerde pek eşitsiz olmuştur. Ancak, öyle de olsa, Ortaçağ'ın hemen her dönemindeki gelişmenin genel kanunlarını yansıtmaktadır.

İlkel feodalizm dönemi, feodal üretim ilişkilerinin, toprak üzerinde feodal mülkiyet hakkının doğup yerleştiği ve büyük toprak sahipleri sınıfı ile

bağımlı köylüler sınıfının oluştuğu bir dönemdir. Avrupa, bu dönem boyunca, ana çizgileri tüm Ortaçağ için «tipik» kalmış olan bir tarım biçimine tanık oldu. Ve bu dönemdedir ki, Avrupa milliyetleri oluştu ve ilk Avrupa devletleri doğdu.

İkinci dönemde, feodal toplum doruğuna çıkar. Zanaatla tarımın birbirinden ayrılışı, zanaat ve ticaret merkezleri olarak kentlerin yeniden doğuşuna varır. Kentlerin açılıp serpilişi, meta-para ilişkilerini artırır. Feodal toplumun görünüşü değişir, yaşam daha az yeknesaklaşır, laik kültür ve kent kültürü ortaya çıkar. Yeni bir devlet örgütü biçimi görülür: Zümrelerin (ordre) temsili ile «yumuşatılmış» monarşidir bu. Gelişmiş feodalizm, köylüler üzerindeki sömürüyü de çoğaltır; bu ise, sınıf zıtlıklarını keskinleştirir. Feodalizme karşı çeşitli köylü başkaldırıları ile doludur bu dönem. Dönemin bitiminde, İtalya'da, yeni bir ideolojinin, yükselen burjuvazinin dünya görüşünü dile getiren hümanizmanın palazlandığı görülür.

Üçüncü dönem boyunca, feodal rejimin iç çelişmeleri keskinleşmesini sürdürür. Geleneksel hale gelmiş mülkiyet ve iktisadî örgütleniş biçimleri, üretici güçlerin gelişmesine takanak olur. Feodal toplumun bağrında, kapitalist Üretim biçimi doğar. Feodal sömürü ile gelişmekte olan kapitalist sömürü arasında sıkışıp kalmış bulunan çalışan kitlelerin durumu, her yerde ağırlaşır. Feodal toplum, bir çıkmaza saplanır. Katolikler, feodal ideoloji olarak, yeni sosyal sınıfların gereksinmelerine yanıt vermez olur. XVI. yüzyıl, Avrupa'da, feodalizme karşı ilk ideolojik savaşın, yani Reform'un yüzyılıdır; Ortaçağ'ın en büyük halk başkaldırısının, yani Almanya'da Köylü Savaşının yüzyılıdır. Avrupalıların, büyük keşifler sayesinde dünya hakkındaki tasarıları altüst olur; modern deneysel bilim ilk adımlarını artar; feodal sınıf, yok oluşunu önlemek, egemenliğinin sona erişini geciktirmek ister ve bu amaçla da, feodal devletin en güçlü hükümet biçimini, mutlak monarşiyi kabul eder ve katolik gericiliği salıverir ortaya. Ancak, feodal toplumun temelleri bir kez sarsılmıştır; Avrupa'nın en ileri ülkelerinden biri, İngiltere, burjuva devriminin eşiğindedir.

Ortaçağ'ın zamanı dolmuştur.

Biz, bu ciltle, salt hacim sorunu yüzünden, Ortaçağ'ın ilk iki dönemini anlatacağız; son dönem ise, üçüncü ciltte ele alınacak. O ciltte, XVIII. yüzyılı da anlatacağız.

Konumuzun ayrıntılarına başlamadan önce belirtelim ki, Ortaçağ tarihinin incelenişindeki önemi azımsamamalı. Feodalizmin gelişmesindeki kanunları tanımak, bu rejimin evrenselliği gözönünde tutulursa, insanlık tarihinin gelişimini tanımak bakımından gereklidir. Bu kanunların incelenmesi, yerini kaçınılmaz olarak sosyalizme bırakacak olan kapitalizmin gerici niteliğini aydınlığa çıkarır; çünkü, kapitalizmin feodal rejimin bağrındaki gelişme sürecinin bilinmesi, onun kaçınılmaz çöküşünün nedenlerini de aydınlatma olanağını sağlar bize.

I
KÖLECİ DÜZENDEN FEODALİTEYE

Ortaçağ'ın, adına «Yukarı - Ortaçağ» dediğimiz ilk dönemi (V. yüzyıl - XI. yüzyıl ortaları), Batı'da ve Doğu'da farklı görünümler ortaya serer. Batı, önce büyük bir çöküşe tanık olur: **Roma İmparatorluğu** çöker. Aslında, daha önce ikiye ayrılmış olan Batı kanadı, Barbar darbeleri altında göçer.

Başlarda, çeşitli **Barbar krallıkları**na tanık oluyoruz.

Değişiklik, sadece üst yapıdaki bir şey değildir. Aynı dönem, Avrupa'da bir yapı değişikliğine de tanık olur: Feodalizm doğar. Feodalizm, Ortaçağ'ın seherinde, V. yüzyıla değin Roma'nın sultası altında bulunan ülkelerde, iki sosyoekonomik biçimin karışımından doğacaktır: Eski köleci rejimle, Roma topraklarını istilâ etmiş bulunan Barbar kabilelerin ilkel ortakçı rejimidir bunlar. Barbar istilalarla Roma imparatorluğunun düşüşü sırasında, bu iki biçim, derin bir bunalımın ortasında çözülüyorlardı. İşte, onların karşılıklı etkileridir ki, Avrupa halklarının yeni bir sosyal rejime, feodalizme geçmeleri için gerekli koşulları hazırlar. Avrupa, bütün bu dönem boyunca, ana çizgileri tüm Ortaçağ için «tipik» kalmış olan bir tarım biçimine tanık olur; ve yine bu dönemdedir ki, Avrupa milliyetleri oluşur ve ilk Avrupa devletleri doğar.

Bunlardan, **Frank devleti**, apayrı bir önem taşıyor.

Ne var ki, henüz «alaca karanlık»taki bir Avrupa'dır bu. Bunu, sadece Bizans için söyleyemiyoruz; batıda çöken Roma, doğuda Bizans olarak sürer. Ancak, yalın bir uzantı değildir o; ayrı bir anlam taşır. Bütün Ortaçağ tarihi boyunca, Bizans, gelişmelerin ya doğrudan, ya da dolayısıyla içinde bulunacaktır. Batı'da çöken İlkçağ kültürüne, bir ölçüde mirasçılık edecek olan da o olacaktır.

Etkilenmekten çok, etkileyecektir Bizans.

Asıl doğu içinse, bambaşka bir tablo gösterir Yukarı-Ortaçağ: Başta Asya'da, gerçi **göçebelerin** harekete geçip, büyük kıtayı bir baştan bir başa allak bullak ettikleri bir dönemdir bu. Ancak, öyle de olsa, **Asya uygarlıkları**, özellikle Hint ve Çin'in kişiliklerinde doruk noktalama ulaşırlar.

O yüzyılların Doğu'da -belki- asıl önemli olayı ise şudur: İslâm doğmuştur. Yalnız Yakındoğu'nun tarihi için değil, o zamanın bilinen hemen tüm Batı ve Doğu dünyası için İslâmın getirdiği bir hareketlilik vardır: İktisadî, sosyal ve kültürel bir hareketliliktir bu.

İslâm, hem etkileyecek, hem etkilenecektir.

BÖLÜM I
ROMA DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ: BATI (V. - VII. YÜZYILLAR)

İsa'dan sonraki 400 yılı dolaylarında, hemen bütün Latin yazarları, ağız birliğiyle, Roma'nın görkeminden söz ederler. Hemen hepsi de, uygar dünyanın İmparatorluğun sınırlarında bittiği ve bu sınıfların içinde de bir birliğin olduğu inancındadırlar: Maddî, kültürel ve dinsel bir birliktir bu. Ne var ki İmparatorluk, çok önceden başlamış bir çöküşü yaşamakta ve Barbarların darbeleri altında sarsılmaktadır; pek yakında, yine Barbarlardan gelecek darbelerle göçecektir.

Bunu görmezler, göremezler daha doğrusu.

I
ROMA VE BARBARLAR

III - V. yüzyılların Roma İmparatorluğu, gitgide artan bir **bunalıma** sahneydi: İktisadî, sosyal ve kültürel bir bunalım. Nereden kaynaklanıyordu bu?

ROMA DÜNYASINDAKİ BUNALIM

Gerçekten III. yüzyılın ortalarından başlayarak, Roma İmparatorluğu, gitgide zor koşullar içindedir. Sınırları üzerinde yığışan ve -kuşkusuz- başta Roma dünyasındaki zenginliğin çektiği Barbar dalgalarını o şuurlarda tutmak, ya da az çok yola düzene koymak çabasının yanı sıra, içerde askerlerin başkaldırı ve el koymalarıyla sürekli tehdit edilen İmparatorluk hükümetinin istikrarını sürdürmek için çabalamak, korkunç bir gerginliği de getirmiştir beraberinde. IV. yüzyılın sonlarında büyüklüğü ve görkemi çağdaşlarının hayranlığını hâlâ toplayan İmparatorlukta, ancak tarihçinin görebileceği **tehlikeli eğilimler** vardır: Bir yandan *Romania'nın*, Konstantinus'un ölümünden (337) sonra, artık her biri hemen hemen hep kendi imparatoruna tâbi Doğu Bölümü ile Batı Bölümü, yavaş yavaş birbirinden kopmaktadır; öte yandan, bütün iktisadî, siyasal, düşünsel ve dinsel zinde güçler Grek Doğu'da toplandığı için, Latin Batı'da Antik uygarlığın temelleri desteklerini yitirip göçmektedir.

Nasıl?

Başta, **yurttaşlık duygusunda** bir çöküş vardır. Eskiden -az çok- özerk siteler federasyonu olan İmparatorluk, düzensizlik ve tehlikelere direnebilmek için, Mısır'daki gibi bir monarşi olup çıkmıştır; mutlak ve bürokratiktir bu monarşi. Daha önceleri belediyelere ya da özel girişime

düşen görevler, kamu organlarınca yerine getirilmektedir şimdi. Ne var ki, karmaşık ve etkinlikleri pahalıya mal olan bu organların gideri, halkın sırtına binmiştir ve halk da bıkıp usanmıştır bundan. Roma yurtseverliği, uygulamada Roma'nın yaydığı uygarlık biçimine bir bağlılıktır genellikle; imparatorluk yönetimi ve görevlilerine karşı gitgide artan bir sevgisizlik, bir soğukluğu da beraberinde getirmektedir bu. Vergilerin yararı başta kendilerine dokunduğu için, onları toplamada daha da aç gözlü kesilen görevlilere karşı, Romalı yurttaşlar ya edilgin durumdadır ya da ellerinden geldiğince borçlarından sıyrılmanın yollarını aramaktadırlar: Yoksullar kaçarak ya da başkaldırarak; zenginler, bir bağışıklık elde etmek için nüfuzlarını kullanarak! Temelde herkes, az ya da çok bir direniş içindedir. Bu boyuneğmezlik, bu saymazlık, özellikle askerî alanda kendisini göstermektedir: İnsanlar, askerlikten kaçmaktadır; aslında, acemi yeni kura eri yerine, devlet de, paraya kıyıp, Barbarlardan en iyi askerleri almayı yeğlemektedir. IV. yüzyılın sonunda, bütün Roma ordusu, en yüksek rütbelere varıncaya değin, yabancı paralı askerlerden oluşmaktadır. Kuşkusuz, bu paralı askerler de, kendilerine bakan devletin ve özümsenmeleri için çalıştıkları uygarlığın ateşli savunucularıdır. Ne var ki, kaygılandırıcı bir belirtidir bu: Romalıların hareketsiz kitlesinin ortasında, canlı tek siyasal kurum, tek güç, Barbarların avuçlarındadır artık.

Ticaret ve kentler de çökmektedir. Batı'da, özellikle de Galya'da, Roma'nın gelişmesini desteklediği tarım, kent ve ticaret ekonomisi, bütünüyle Doğu'ya bağımlı olmuştur ve gücünü yitirmektedir gitgide. Aristokrasi, kullandığı lüks nesnelerin çoğunu Grek diyarından sağlamaktadır şimdi; bu dışalım ekonomisinin sahipleri olan Doğu'lu tacirler çok satmakta, az almaktadırlar ve bu tek yönlü alış veriş, Batı'da Roma fethinin yığdığı değerli maden birikimini de azaltmaktadır yavaş yavaş. Öyle ki, daha IV. yüzyılın sonlarında altın nadir hale gelmiştir ve ödeme araçlarındaki bu kıtlık, uzak mesafelere yapılan ticarete bir yavaşlama getirmiş, giderek kentlerin gerilemesine yol açmıştır. III. yüzyıldaki karışıklıklar sırasında, Yukarı-İmparatorluğun büyük siteleri, alelacele yapılmış, öyle olduğu için de alabildiğine dar bir surun içine kapanmışlardı; şimdi, bu surlardan yavaş yavaş çekilmektedir yaşam. Gerçekten, gümüş ufaklık paranın değerini yitirmesi, tarım ürünlerinin yerel dolaşımını daha da güçleştirdiğinden, zengin kentliler bu ürünlerin kaynağına, kırsal kesime, topraklarının ortasındaki *villa*larına gidip

yerleştirmektedirler; çok geçmeden kırsal yaşamın zevkine de varırlar ve Doğu'dan getirilmiş ürünlerin yerine, daha kaba, ama çok daha az paraya mal olan ev zanaatının ürünlerini kullanmaya alışırlar. Kentlerdeki zanaat ve tacir birlikleri, İmparatorluk maliyesince ölçü dışında sömürüldüğü ve yüksek sınıflardaki alıcılarının ortadan çekilmesiyle durgunluk içine düştüklerinden, boşalırlar. Böylece, **tarım üstüne kapanmış** bir iktisadî sisteme doğru gidilir yavaş yavaş; kentler, pazarlar, yollar, bu tarımsal ortamda ağır ağır boğulurlar. Devlet de açıkça tarımsal bir niteliğe bürünür: Kaynakları, topraktan alınan vergiye yönelmiştir; çoğu kez mal olarak ödenmektedir bu, öyle olduğu için de toplanmasında güçlükler vardır ve elde edilenlerden yararlanma da pek kolay olmamaktadır. Ekonominin ve kamu maliyesinin tarımlaşması, görevlilerin ve askerî garnizonların doğrudan doğruya bakımını toprak sahiplerine bırakmaya götürmüştür devleti ve iktidarın parçalanışını hazırlamaktadır böylece de.

İmparatorluk yönetimi, işini kolaylaştırmak ve vergi tabanını kararlılık içinde tutmak için, her özgür insanı, miras yoluyla geçecek biçimde, kendi sosyal durumuna ve iktisadî görevine bağlamak arzusundadır. Ne var ki, bu yoldaki çabalarına karşın, yeni bir sosyal yapıya götürmektedir gelişmeler. Kentler çökmekte, maliyenin dayanılmaz ağırlığı bağımsız küçük mülkiyet sahiplerini yıkmakta ve haraççılara karşı kendilerini koruyabilecek güçlü kişilerin korumasını istemeye itmektedir onları. Bütün bunların sonucu, orta sınıf çökmekte, aristokrasinin, sivil görevlerinden dolayı zenginleşen senatoryal sınıfın etkisi artmaktadır. **Büyük tarım malikânesi**, toplumun başlıca çerçevesi olmuştur. Çoğu kez tahkim edilmiş ve özel birliğindeki koruyucuların koruduğu, evindeki kölelerin de kendisine hizmet ettiği malikânesinde, efendi, kolonlarına bütünüyle egemen durumdadır. Bu kolonlar da, kendilerine bırakılmış toprağı işlemekte; bundan dolayı devlete karşı kefil de efendi olmaktadır. Çevredeki özgür çiftçiler alıcıları arasına girmiştir; bağlılıklarının yanı sıra, hizmetlerini de sunmaktadırlar ona. Kamu gücünün gitgide dışına kayan bu toprak beyliklerinin dışında, toplum çözülmektedir: Sayıları giderek azalan ve de günden güne de yoksullaşan kentler, henüz daha bağımsız olsa da, bir koruyucunun vesayetini kabul etmeye hazır kasabalı tarımcılar, söz dinlemez guruplar, kaçak köleler, vergiden varını yoğunu yitirmiş köylüler...

Ne var ki, IV. yüzyıl sonlarının Batısında çöküşten en az etkilemiş görünen, uygarlığın manevî değerleri, dinsel, düşünsel ve sanatsal

değerlerdi hâlâ. Gerçekten, Hıristiyalığın ve bu dinin Doğu ve halkla ilgili kökenlerinden gelen şeylerin etkisi altında, sanat ve düşünce, klâsik biçimlerden yavaş yavaş ayrılmaktadır; ama, buna karşılık, yeni katkılarla da zenginleşmektedir. Bununla beraber, bu alanda bile, gerileme işaretleri vardır. Bu düzey değişikliği, dinsel ve kültürel değerlerin yayılma ve avamileşmesinin bir sonucudur önce. Özellikle Hıristiyanlık, Roma toplumunun üst tabakasında yayıldığı ölçüde, yaygınlıktan kazandığını yükselişte yitirmektedir. Ne var ki, kültürdeki çöküş, ekonomideki büzülüşe ve kentlerdeki gerileyişe bağlıdır özellikle.

> *Kırsal kesimde yaşamaya başlamış ve giderlerini kısıtlamak zorunda kalmış bir aristokrasiden gelen siparişlerin seyrekleşmesi, sanat atölyelerinin kapanışına yol açtığı gibi, teknik düzeyi de düşürmüştür. Kentler boşalmaktadır; ama site bir okuldu, edebî eserlerin kamu önünde okunduğu yerlerdi, düşün yaşamının bir ocağıydı. Kırsala çekilmiş okur-yazar takımı gerçekte kültüre bağlılığını sürdürmektedir; ellerinden geldiği kadar, sık sık bir araya gelebilmektedirler, kitap alıp vermekte, yazışmaktadırlar (örneğin mektup en canlı edebî tür olacaktır ve uzun süre öyle kalacaktır); çocuklarına eğitmen tutmaktadırlar. Ama öyle de olsa, eğitim ailevî ve ev içi kaldığı, dışarıyla ilişkilerin arası açıldığı ölçüde, düşünsel ve sanatsal gelenekler, uygarlaşmamış bir kırsal ortamın etkisi altında bozulup yozlaşmaktadır. Çünkü, Antik kültür, IV. yüzyılın sonlarında, hâlâ dar bir seçkin grubun ayrıcalığıydı: Bu seçkinler, kentlerde bir bütün oluşturduğu ölçüde, bağrında sanat ve edebiyat da açılıp serpilebiliyodu; ama, bu küçük gurup, dağıldığı ve üyeleri kırsaldaki kitle (pagani) içinde kaybolup gittiğinde böyle olmadı. Kentlerden uzakta, birbirinden kopuk bir halde yaşayan okumuş yazmış insanlar, kaba saba bir kişi olmaya mahkûmdular.*

Böylece, 400 yılı yaklaştığında, Batı'da uygarlık, çağdaşları açıkça farkında olmasalar da, değişmenin tâ ortasındaydı. Köleci devlet, kendi etki araçlarını yitirirken, gerçek siyasal etki, toprak aristokrasisi ile yabancı paralı askerlerin şefleri arasında paylaşılıyordu; kentlere ve ticarete bağlı bir yaşam biçimi ve dışardan getirilmiş kültür çözüldükçe, yerli tarımsal

gelenekler yeni bir katılığa bürünüyorlardı. Bu doğal gelişimi ani biçimde hızlandıracak da bir olay vardı:

Barbar istilaları.

AVRUPA'NIN BARBAR KABİLELERİ, GERMENLER

Ren'le Tuna'nın ötesinde Barbarlar diyarı uzanıyordu; hemen hemen bilinmeyen ve Roma uygarlığına katılma mutluluğuna ermemiş bir dünya parçasında oturanların diyarıydı bu. Şuurlarla *(limes)* doğrudan teması olan Barbarlar ise **Germenlerdi**.

Kimdi bunlar?

Germenler, Jutland adası dolaylarında bir bölgeden geldikleri sanılan bir Hint-Avrupa halkı idi.

Almanya'nın büyük bir bölümünde Keltlerin yaşadığı çağlarda, Germenler denizci bir halktı. Tarihleri, sürekli kavim değişikliklikleri ile doludur. Bu kavimler, birdenbire tarih sahnesinden kaybolurlar. Bunların, daha güçlü komşuları içinde mi eridikleri, yoksa daha geniş topluluklar oluşturmak üzere birbirleriyle mi birleştikleri bilinmez. Belli bir tarihi olan Hasdingler, Burgundlar gibi kavimlerin sayısı azdır. İsa'dan önce IV. yüzyılın sonlarına doğru, Germenler Weser'e, Vistul'e, İskandinavya'ya vardılar; İsa'dan önce III. yüzyılda, Keltleri Galya'ya sürerek Almanya'yı ele geçirdiler. Aradan yüzyıl geçmeden akınlara girişip Roma ile çarpıştılarsa da, Roma onları, İsa'dan sonra ffl. yüzyıla kadar, kendi imparatorluk sınırları dışında tutmasını bildi.

Germen dünyası, çok dağınık, kısa ömürlü boylara ayrılmıştı; bir devlet, bir kent kuramamışlardı. Germen dünyasını bir bütün halinde gören komşularıdır aslında ve «Germen» adı bile, yapısı yönünden Keltçedir. Aralarında, onlardan sözeden büyük Roma tarihçisi Tacitus'un görüşüne göre, ortak bir destandan ve ortak bir dinsel inançdan doğan -belli belirsiz- bir dayanışma duygusu vardı olsa olsa. O yüzdendir ki, bu gezgin halklar, hısımlıklarının bilincine din birliği sayesinde varmışlardı.

Yeterli bir söyleyiş midir bu?

Değil! Germen dünyası asıl birliğini, benzer yaşam biçimlerine, ortak teknik ve uygarlığa borçludur. Kabile yapısı içinde (savaş soyluları, özgür yurttaşlar, köleler) Germen, bir savaşçı ve köylüdür. Silahları kargı, çift yüzlü balta ve uzun kılıçtı. Çoğu kez nankör ve ilkel bir tekniğe göre işlenen bir toprağa iyice yerleşmemiş bu köylüler, Yenitaş Çağı'nda olduğu gibi, toprağı ortaklaşa işlerler ve yaygın bir hayvancılıkları vardır; evlerini

ve giyimlerini, topraktan, sürülerinden ve avladıkları hayvanlardan sağlarlar.

Dinleri, doğaya tapma üzerine kuruludur.

> *Gerçekten Germenler, fırtınaların ve yengin savaşların tanrısı Wodan'ın, kollarından yıldırımlar yağan Tiwaz'ın, Donar'ın karşı karşıya gelip bir Savaş alanına çevirdikleri doğaya taparlar. Yüksek yerlerde, kutsal ağaçların altında, pınar başlarında ve gün dönümlerinde kutlayıp yücelttikleri hep bu doğa kültüdür. Kelt rahiplerinde olduğu gibi, Germenlerde de bir rahipler topluluğu yoktur. İnsanların kurban edildiği kanlı ayinleri, çoğu kez kabile başkanları, aile babaları yönetir. Kekler gibi ölüme inanmazlar. Yaktıkları ve - daha sonra Keklerin etkisinde kalarak- küllerini, silahları ve aletleriyle birlikte toprağa gömdükleri ölülerin, Walkür'lerce Wodan'ın yanına götürüleceklerine, orada da, sonsuzluğa değin, mutlu şölenlere ve büyük savaşlara katılacaklarına inanırlar. Daha sonraki edebî eserlerden (Nibelung, İskandinavya'daki Edda, Saksonya'da Beowulf) öğrendiğimiz Germen Destanı, her halde, Kek ozanlarının da yaptığı gibi, içkili şölenlerde çalınıp söylenirdi.*
>
> *Boşluktan kaçınmak: Germen sanatının başlıca özelliği de bu.*

Germenler için temel sosyal hücre aileydi ve baba hısımlığına dayanan bu geniş guruplar, kabileler, o kabileler de askeri federasyonlar, «halklar» halinde toplaşmışlardı: Bu «halklar» Franklardı, Alman, Burgond, Vandal, Ostrogot ve Vizigotlardı. Her biri, bir savaş şefinin, kralların yönetimindeydi. Barbar dünyayı *Romania'dan* ayıran sınır, su geçirmez bir halde değildi: İmparatorluğun misyonerleri, Gotlar arasına Hıristiyanlığı getirip sokmuşlardı, ama sapkın biçimiyle, yani Ariusculuk olarak; buna karşılık Germenler de, kitleler halinde sınırları aşmışlardı: Kimi, Roma dünyasının nüfusça az bölgelerine çiftçi olarak yerleşmek, kimi orduda bir yer tutmak için. 280 yılından başlayarak, Roma, bu göçü denetlemeyi başarabilmişti. Ama, IV. yüzyılın sonlarında, Asya'nın ortasından başlayarak uçsuz bucaksız bozkırlar boyunca yayılan bir itişin etkisi altında, Germen kabileleri, savunulması daha da gevşekleşmiş sınırlar üzerinde, git

gide artan bir baskıya başladılar; engel yıkıldı ve Barbarlar İmparatorluğun batı bölümünü istila ettiler.

BÜYÜK İSTİLALAR

Önce Vizigot'lar, Tuna'yı zorlayarak, 378 yılında imparator Valens'e başkaldırdılar. İmparatorluk hükümeti, onların yürüyüşünü Batı'ya doğru çevirmeyi başardı; kralları **Alarik** 410 yılında Roma'yı aldı; 412 yılında Galya'nın güneyinde görüyoruz onları. Galya'ya da -Alanlarla Suevler'in beraberliğinde- 406 yılının son günü Ren'i aşarak **Vandallar** girmişlerdi. Bu sürüler, oradan İspanya'ya geçerek bir süre kalacaklar, sonra şefleri **Genserik**, 429'da alıp Afrika'nın fethine götürecektir onları. Galya'nın kuzeyine de Franklar, **Almanlar** ve **Burgondlar** girmişler ve içlerinden Burgondlar 443'te Savua'ya yerleşmişlerdir. 400'le 430 yılları arasında, Roma birlikleri, Britanya'yı terkederler; arkaya kalan yerli Keltleri de, bütün Kuzey Denizi ve Manş kıyıları boyunca yerleşmeyi arayan **Sakson** istilacıları tehdit etmeye başlayacaktır çok geçmeden; V. yüzyılın sonlarına kadar, istilâ durdurulacak, ama sonra Germenler, onları adanın kuzeyine ve batısına itecekler ve Bretonlardan bir bölümü de Armorik'e geçeceklerdir. 451 ve 452 yıllarında **Atillâ**'nın **Hunları**, Pannonia'dan başlayarak, Galya ve Po ovası üzerine -geleceği olmayan- dalgalar halinde atılırlar. Son olarak da, 488 yılında, **Ostrogotların** kralı **Teodorik**, halkını İtalya'ya sokar. Böylece geniş bir göç, Germenleri, bir yüzyıla varmadan imparatorluğun bütün batı eyaletlerine yerleştirir; Doğu ise, bir zarara uğramaz bundan. İlkçağ'ın sonu ile Yukarı-Ortaçağ arasındaki -belirsiz de olsa- öteden beri çekilen çizgi işte bu döneme rastlatılır. Ne oldu sonuçları bu olayın?

Sınırların yakınında oraya buraya serpilmiş ve içine Barbar öğelerin daha öncelerden derinden derine girdikleri Roma kuruluşları, garnizon kentleri ve sınır pazarları, hemen hiçbir iz bırakmadan yitip gittiler. Britanya, yerli Keklerle Saksonlar arasında bölüşüldü. Flandr'da, Renanya'da, Tuna ile Alpler arasında, istilacılar, Franklar, Alamanlar, Bavyeralılar halkın çoğunluğunu oluşturdular ve ülkeyi sömürgeleştirdiler; çoğu Romalılar da terkettiler oraları. Pek kaba saba işgalcilere terkedilmiş olan kentlerdeki anıtlarla, kent yöresindeki *villalar,* koruyup gözetmesini bilmeyen ve bilinçsizce yağmalayan ellere geçtiği için, yıkıntı haline gelmekte gecikmediler. Okullar, Hıristiyan toplulukları ortadan kayboldular; silinmiş sınırlar, bu topraklar, Germanya'ya, aileler ye klanlar dünyasına, bütünüyle tarımsal ya da kırsal bir ekonomiye, pagan bir dünyaya katıldı. Benzer bir

olay Bretonların istila ettiği Armorik'te görüldü; İspanya'nın kuzeyindeki Kantabriya dağlarında, pek yüzeysel biçimde romalılaşmış bulunan yerliler, Barbarlığa döndüler. Böylece, bugün az çok Bask, Kelt ve Germen dillerini roman dillerden ayıran dil sınırının içinde kalan bölgedeki Roma uygarlığı yıkıldı.

Bu sınırın güneyinde ise, istilaların sonuçları çok daha az duyurdu kendisini. Akdeniz ülkelerine giren o sayıları pek az Barbarlar, -Genserik Cebelüttarık'ı geçerken beraberinde 80.000 kişi vardı ve Teodorik'i izleyenler de yalnız 20.000 Ostrogottu- sayıca az oluşlarının dışında, daha önce Roma kültürüne az buçuk özümsenmişlerdi. Kuşkusuz kaba saba, zalim ve aç gözlüydüler ve o yüzden de İtalya'dan, Galya'dan, İspanya ve Afrika'dan geçişleri, Latin dünyasını derinden derine sarsan bir felaket oldu. Maddi yıkımlar, yağma ve yangınlar sardı her yanı: Tehlike anında toprağa gömülmüş birçok hazinenin sonradan sahiplerince çıkarılmamış olması da gösteriyor ki, yığınla zengin Romalı öldüler ya da dönüşsüz bir yolculuğa çıktılar; kalanların ise, kimisi varını yoğunu yitirdi, kimisi de istilacılarla işbirliği içine girdi. Sosyal kargaşa kol gezdi: Her yanda köleler başkaldırdılar ve çoğu kez yoksul köylüler Barbar ordularına yardım ettiler. Bir iktisadî karışıklık görüyoruz: Güvensizlik ticarete ket vurdu, dışardan yiyecek maddesi getirilmesini güçleştirdi. Özellikle psikolojik darbe indirdi istilalar: 410 yılında Roma'nın düşüşü, bütün uygar dünyayı şaşkına çevirdi; Filistin'in bir köşesinde, Ermiş Jerome, acıdan iki büklüm, çalışmasını durdurdu bir süre; hâlâ pagan olan senatörlerin gözünde, terkedilmiş tanrıların bir öç alışı, şiddete başvurmayı istemeyen Hıristiyan ahlâkının felaket getirici bir sonucuydu bu; Hıristiyanlar kaygılar içine düştüler: Tanrı, Ermiş Pierre'in kentini niçin korumamıştı? Kimisi, yeniden eski putlara döndü korkusundan; hemen herkes dünyanın sonunun yaklaştığına inandı: «Barış yeryüzünü terketmiş, der Akitanya'lı Prosper, ne ki görüyorsun sonuna yaklaşmıştır»; ve **Ermiş Augustinus**, imana karşı çıkanlarla savaşmak ve tükenmişleri güçlendirmek için, tutar *Tanrı Sitesi*'ni yazar.

> *Bu kitabında, Augustinus, Roma'nın düşüşüne ağlar; ancak yıkıntılarının üzerinde onun yeniden doğacağı umudunu da dile getirir. Paganizmin ağırlığı ile insanların günahları altında eğilen geçici Yeryüzü Sitesi'nin karşısına «Gerçek Roma»yı, edebî ve sağlam «Tanrı Hükümdarlığını»*

koyar; Hıristiyan Kilisesi de, bu krallığın yeryüzündeki temsilcisidir. «Aziz» Augustinus, devletin yeniden doğuşunun, kendisine boyun eğilecek bir kilise ile gerçekleşeceğine yürekten inanır. Can çekişen bir toplumun gerçek savunucusu olarak, Augustinus, Barbarlara karşıdır. Kölelik, doğal bir düzendir onun gözünde. Kölelerin azat edilmeleri, ona göre, ancak manevî planda mümkündür: «Köleliklerinden azat edilmemişlerse, korkuyla değil, aşkla hizmet ederek, kulluklarında özgürlüğü tadacaklardır...»

Öyle der.

Bununla beraber, karışıklıklar geçince, etkileri çabuk onarıldı ve güven yeniden geldi. 417 yılından başlayarak, Rutilius Namatianus, bolluğun geri gelişini, alış-verişin, kibar âleminin yeniden doğuşunu şakır. Orosius'a göre, istilalar bir kaza eseriydi yalnızca; zaferler içinde yüzmüş Roma İmparatorluğunun bağrında, Barbarlar gerçek imana gelip özümsensinler diye Tanrı izin vermişti buna. Ve, 422 ile 440 yılları arasında, Roma'da ünlü iki bazilika yapılır ve Konstantinus dönemi sanatının geleneklerine tamı tamına uygun mozayiklerle süslenirler.

II
BARBAR KRALLIKLAR

Batı Roma İmparatorluğu, istilaların dayanılmaz baskısı altında çöktüğünde, V. yüzyılda, güneydeki eyaletlerin toprakları üzerinde yeni krallıklar ortaya çıktı: Kuzey Afrika'da Vandalların krallığı, güneybatı Galya ile İspanya'da Vizigotların krallığı, güneybatı Galya'da Burgondların krallığı, İtalya'da Ostrogotların krallığı idi bunlar. Bu sonuncuları, VI. yüzyılda yeni bir Germen halkı, Lombardlar kovdular ve yerine Lombardlar krallığını kurdular.

Akdeniz havzasının batısındaki bu ülkelerin Germenlerce fethi, yeni bir sosyal rejime yol açtı. Elbet siyasal bir rejime de.

YENİ YAPILAR

İstilânın ertesinde, İmparatorluk hükümeti, Barbarların Roma ülkesindeki varlığını yasallaştırma çabasında bulundu. Aslında Roma, uzun bir zamandan beri, Germen savaşçıları kabul ediyordu ve istilacıların birlikleri resmî ordudan pek farklı değildiler; onlardan herbirini bir eyalete yerleştirerek, bir «**federasyon**» sözleşmesiyle askerî sistemin içine sokuldular. İtalya'ya girmeden önce de, Alarik, Roma ordusunda yüksek

rütbeli bir subaydı ve Vizigotların -415 yılında- Akitanya'ya yerleşmeleri de böyle bir anlaşmayla oldu; buna benzer anlaşmalar Vandallar ve Burgondlarla da yapıldı; federe Ostrogotların şefi Teodorik, 483 yılında milis başı ve üst rütbeden bir görevli idi. Federeler, kendi ulusal hukuklarını ve özerk örgütlerini saklı tutuyorlardı; Roma'yla anlaşan krallarıydı ve yalnız adamlarının maddî bakımının sağlanması karşılığında halkının hizmetini vaadediyordu İmparatorluğa.

Bu bakımı sağlamak için, İmparatorluk hükümeti, başlarda, Barbar birliklerin ve görevlilerin yer değiştirmeleri sırasında, onları barındırma olanağı veren yöntemler uyguladı. Ekonominin tarımsallaşması, sürekli bir yerleştirmeyi öngörme zorunluluğu, bu «**konuklandırma**» rejimini az buçuk değiştirmeye zorladı Romalıları: Toprak sahipleri, topraklarından herhangi birinin üçte birini ya da üçte ikisini birliklerin şeflerine terketmek zorunda kaldılar; onlar da adamlarını, bu kendilerine bırakılmış topraklara yeleştirdiler. Bunda, pek de güçlükle karşılaşılmadığı görülüyor; çünkü barındırılacak Barbarlar sayıca fazla değildiler ve senatoryal sınıftan olanların da garnizona yabancı savaşçıları kabul etme âdetleri vardı. Sivil hizmetler, eskiden olduğu gibi çalışmalarını sürdürdüler; yalnızca -sürekli işgal halinde bir ordunun bakılması gibi- yeni bir yükümlülük, İmparatorluğun kimi bölgelerinde Romalıların her zamanki yükümlülüklerine eklendi.

Bununla beraber, bu bölgelerde, gerçek iktidar, federe halkın seçilmiş başı olan Barbar kralın eline geçmiş bulunuyordu. Gücü ve resmi bir vekâletle kendisine verilen otorite, bütün idareyi denetlemeye götürdü onu: Yardımcıları olan kontlar -bu unvan Aşağı-İmparatorluğun askerî hiyerarşisinden alınmıştı- işgal edilmiş ülkenin daha aşağı kademelerinde güvenliği sürdürmekle görevlendirildiler. Ordunun organları yavaş yavaş zayıflamış İmparatorluğun organlarının yerine geçti; bölge, Barbarlarla Romalıların -ayırım gözetmeden- savaş şefinin iktidarına tabi oldukları bir krallık oldu. Bu şef, çok geçmeden, birliklerine ayrılmış bölgenin dışına yaymak istedi etkisini; İmparatorluk iktidarını bu amaçla gerilemek zorunda bıraktı ve ağır ağır Doğuya itti onu: İstiladan çok önce, İmparatorluğun merkezi Treves'den Milano'ya götürülmüştü; 403 yılında da, bataklıklarla çevrili ücra bir yere, ama Yunan denizine açık bir liman olan Ravenna'ya yerleşildi. Ve, 476 yılında son Roma ordusu, federe halklara tanınmış olanaklardan yararlanmak isteğiyle başkaldırdığında, General **Odoakır**,

İmparatoru tahtından indirdi, Ravenna sarayına yerleşti ve imparatorluk alâmetlerini Bizans'a yolladı. Bu hareket, Roma İmparatorluğuna birliğini yeniden veriyordu; o tarihten başlayarak tek başkent vardı artık: Konstantinopolis. Hukuksal yönden, İmparatorluktan ayrılmış bir Batı yoktu. Barbar şefler, kendilerini imparatorun delegeleri olarak görüyorlardı. VI. yüzyıl başlarında bile, Burgondların kralı Sigismond, imparator Anastasios'a şöyle yazıyordu: «Halkımın arasında bir kral olarak görülüyorum, ama sizin askerinizden başka bir şey değilim». Ancak uygulamada, İmparatorluğun Latin bölümü birbirinden bağımsız krallıklar arasında parçalanmıştı.

Ne var ki, sınır bölgelerinde olan bitenin tersine, siyasal ilişkilerin aldığı bu yeni biçim, uygarlık tarihinde bir kopuşa götürmedi. Akdeniz kıyılarında, Barbarlar, iktidarın mutlak sahipleri de olsalar, küçük bir azınlıktılar; dahası, uzun bir süre, Roma halkından uzakta küçük guruplar halinde yerleştirildikleri yerlerde kendi başlarına kaldılar: İtalya kentlerinde Ostrogotların kendilerine özgü mahalleleri vardı. Yalnız Germen şefleridir ki, senatoryal sınıfın Üyeleriyle çabucak ilişki içine girdiler; bu üyeler de, rejimin kendi keyfine göre yaşamasına olanak tanıdığı ölçüde onunla uzlaşmış ve sivil yönetimdeki görevlerini yerine getirmeyi sürdüren kişilerdi. Ancak, o zaman da, yerli kültürü özümseyenler istilacılar oldular. Bu istilacıların getirdikleri örfler, belki kişisel bağlılık gibi sıcaklığı olan ve hukuksal çerçevelere de giren kimi biçimler bir yana bırakılırsa, Latin aristokrasisinin kabul edemeyeceği kadar aşağı düzeydeydi gerçekten. Buna karşılık, Barbarlar uygar dünyayla bütünleşmenin hırsı içindeydiler; bir yazarın dediği gibi, «soyluluğun ölçütünün şimdi okur yazarlık olduğu»nun inancı içinde, bazıları Romalıların «rahle-i tedris»ine oturdular.

Böylece, istilaları izleyen yıkımlar, zenginliklerin yağmalanması, incelmiş seçkinlerin içine kaba insanların girmesi, genel düzeyi hissedilir biçimde düşürmüş ve bir kent uygarlığından kırsallığa geçişi hızlandırmış da olsa, **süreklilik** kopmadı yine de. Vizigot krallarının sarayını ziyaretten dönen bir yazarın dedikleri de gösteriyor ki, Galyalı kimi aristokrat çevrede, kültür, V. yüzyıl ortalarında, inceliğinden hiçbir şey yitirmemişti. Ondan birkaç yıl sonra, Afrika'da, Vandal krallarının sarayı, gerçek edebî bir rönesansın merkezi oldu. VI. yüzyıl başlarında, Teodorik, İtalya'da Roma uygarlığının yeniden çiçeklenmesi için başarılı çabalarda bulunur: Roma anıtlarını onartıp eski hallerine getirtir, Ravenna'da, Bizans biçiminde

kiliseler ve binalar yaptırır; bunun gibi, başlıca kentlerde, IV. yüzyıldan beri ne yerlerini ne de yöntemlerini değiştirmiş bulunan hatiplik okulları, paraca yardım görürler kendisinden, yazarlar bahşişine konmak için çekişip dururlar. Piskopos Pavia'lı Ennodius, yazdığı övgülerde, Barbar kralı, kafaca Romalı olduğu için kutlar; filozof **Boetius** ise, Roma Cumhuriyetinin sürdüğüne ve kültürünü zenginleştirmek gerektiğine inandığı için, Yunan felsefesinin klâsik eserlerini, asıl metinlerinden okuyamayacak olan çağdaşlarının anlayabileceği hale getirmeye çalışır; son olarak, da doğuştan Romalı ve kralın baş mühürdarı olan Cassiodorus, karşılıklı hoşgörüden sözedip dururken, Gotlarla Romalılar arasında tam bir kaynaşmayı hazırlar gibidir.

Yakın mıydı böyle bir kaynaşma?

Ve imparatorluğun kuzey sınırlarını terkettikten sonra Akdeniz'in üzerine kapanan Latin uygarlığı, yeni krallıkların çerçevesi içinde gelişmesini sessizce sürdürebilir miydi?

Hayır! Çünkü, Germen efendilerle onların uyrukları arasında, bir engel, başta dinin yükselttiği bir engel vardı. Gerçekten, Barbarlar Hıristiyandılar, ama **Ariuscu** yani sapkın; kiliseleri, ruhbanı vardı ve dindeki bu özellik ulusal bilinçlerini de güçlendiriyordu onların. Ortodoks inanca kazanılmaları şöyle dursun, kimi zaman Katoliklere zulmediyorlardı: Katolikler, Vandal Afrika'da kiliselerinden kovulmuş ve sürgüne yollanmışlardı. Oysa, Hıristiyanların gözünde, Roma, imanın birliğini temsil ediyordu her şeyden önce.

Öyle olduğu için de, İmparatorluk yönetiminin gücünü yitirdiği günden beri, Roma halkının sözcüsü ve savunucusu olup çıkmış piskoposluk yönetimi altında, işgalcilere karşı **dinsel nitelikli bir direniş** örgütlendi, sonra da sertleşti. Galya'da bir direniş görüyoruz; Afrika'da bir direniş görüyoruz; hatta, Roma'nın içinde bir direniş vardır ve doğrudan doğruya Teodorik'e karşı komplolar düzenlenmektedir. Barbar yönetim tehdidi görünce, daha da zalimleşir: Boetius'la Papa I. Johannes, Ostrogotların kralının hapishanesinde öleceklerdir. Ancak, gerilim öylesine artar ki, sonunda krallıkların temellerini sarsıp çıkar: Sapkın olduğu için kendilerine karşı hoşgörüsüz davranan bir egemenlikten kurtulmak için, Katolikler, otoritesini yeniden kurmayı isteyen Bizans imparatorunun entrikalarını desteklerler; öte yandan da, o zamana değin pagan kalmış ve ortodoks dine döndürülmeleri umut edilen Kuzeydeki Barbarların, Frankların ilerleyişini.

Böylece, ilk istilalardan yüzyıl sonra, Romalılarla onların Got ve Vandal kralları arasındaki dinsel zıtlık, Batı'nın siyasal yönden yeni bir düzenlenişine yol açtı; bu düzenleniş, kıtayı, Greklerin imparatorluğuna yeniden bağlanmış Akdeniz kıyılarından ayırıp Germenlerin daha Barbar olanlarına teslim ederek, Batı uygarlığının tarihini yeni bir yöne çevirecekti.

AKDENİZ ÜLKELERİ

İmparator Justinianus, 533 yılında Afrika'yı, 554'te de Betique'i kolayca kurtardı; denizlere egemendi çünkü. Ne var ki, ordularını kıyılar boyunca daha ilerilere götürecek olanaklardan yoksundu: Böylece boyun eğmeyen bölge, Magrip'te genişledi, İspanya egemenliği ise, İç-İspanya'da varlığını sürdürüyordu; Galya'ya karşı hiçbir girişimde bulunulmadı ve Provence kıyıları da Franklara terkedildi; son olarak, İtalya'yı İmparatorluğun doğrudan otoritesi altına sokmak için, Bizanslı generaller, güç ve pek uzun seferlere girişmek zorunda kaldılar: 535 yılında saldırıya uğrayan Ostrogot garnizonları, ancak 563'te kesinlikle yenilgiye uğratıldılar.

Kurtuluş, tam değildi ve böylece yıkıntıları da beraberinde getirmişti.

Tam değildi: Çünkü, kurtuluştan sonra, fethedilen kimi eyaletler, bir Doğu deniz imparatorluğunun ekleri haline geldiler; Doğu'dan gelen etkilere artık bütün bütüne açık bağımlı çevre ülkeleri olup çıktılar. Ravenna, Napoli ya da bir Kartaca gibi büyük limanlardan başlayarak, Yunan modaları, bu kolonileri istilâ ettiler; VI. yüzyılda Bizans'tan gelen askerler, görevliler, serüvenciler ve tacirler yayıyorlardı bu modaları; VII. yüzyılda ise, özellikle Arap istilasından kaçan kilise adamları yayacaktır. Gotların kovulmalarından sonra yapılıp süslenmiş olan Ravenna anıtlarının pek güzel gösterdikleri gibi, bu Bizans etkisi çok derin oldu; bunu, Milano'nun kuzeyindeki küçük Castel-Seprio kilisesinin freskolarından da anlıyoruz. Ve sürekli sonuçlar doğurdu: Bizans sanat biçimlerinin girişi -ki kimi kiliselerin mozayiklerinde gördüğümüz gibi, yerli geleneklere karıştığında büyüleyici eserlere yol açmaktadır- İtalya'da, bütün Ortaçağ sanat tarihini yönlendirecektir.

Yakındoğu'nun büyük kültür ocaklarıyla daha yakın ilişkiler, böylece, kurtarılmış ülkelerde uygarlığın düzeyini açıkça yükselttiler. Bununla beraber, Justinianus'un girişimi, başta gelen etkisini, bu ülkeleri tehlikeli biçimde zayıflatmakta gösterdi. Gerçekten, bu girişim, maddi yıkıntıları arttırarak, Roma uygarlığının İtalya'daki son temellerini de sarstı; Teodorik ise, tersine sağlamlaştırmaya çabalamıştı onları. Roma kentinin güçten,

giderek gözden düşüşü, özellikle bu tarihlerden başlar: 541 yılında konsülleri ortadan kayboldular; 549'dan sonra sirk oyunları yoktu, 552'den sonra da zafer alayları; Senato, açık olarak en son 579 yılında zikredildi. Kırsal kesim yakılıp yıkıldı, seçkinler bölünüp dağıtıldı; özellikle zaferlerini sömürmeyi düşünen Bizanslılara karşı büyük bir kin yerleşti halka. O yüzdendir ki, yeniden fethedilmiş eyaletler, yeni istilacılara karşı kolayca yara alabilir bir duruma gelmişlerdi. Gerçekten, 568 yılından başlayarak, yani son Ostrogot savaşçılarının teslim oluşlarından yalnızca beş yıl sonra, bir başka Germen halkı, Lombardlar, Alpleri aşarak, bitkin hale gelmiş Kuzey İtalya'ya girip yayılıyorlardı; Afrika'yı ise, bir yüzyıl sonra Arap istilası kaplayacaktır.

Özetle, Bizans fethi, Roma dünyasının birliğini sürekli olarak yeniden kurmak şöyle dursun, tersine, Batı'nın ilk ve kesin kopuşunu belirlemiş oldu. Kıta, Latin denizinden ve Antik uygarlığın en diri kalıntılarından soyutlanıyor ve Germen «barbarlık»ın önüne atılmış oluyordu; artık, gitgide ve bağımsız bir biçimde, Frank Galya'nın çevresinde örgütlenecektir o.

FRANK DEVLETİNİN BAŞLANGIÇLARI

Ren'le Somme arasına yerleşmiş olan **Sal Frankları**, V. yüzyılın ortalarından beri, İle-de-France adlı küçük Roma devletinin bağlaşıklarıydılar; bu küçük devlet, İmparatorluğun Galya'daki son kalıntısıydı ve Franklar da Hunlara, Vizigotlara, Sakson korsanlara karşı savunuyorlardı onu. 470 yılına doğru, bu yardımcılar içinde en etkin olanı, Tournai kralı Childeric, yavaş yavaş Romalı şeflerin yerine geçer. Onun oğlu Clovis de, 486 yılında, bu şeflerden sonuncusunu, Syagrius'u yener, hazinesine el koyar, öteki Sal kabilelerinin başlarını ortadan kaldırır ve Doğu'da Alamanları da tepeledikten sonra, Meuse ile Loire ırmakları arasında kalan bütün bir ülkeyi hükmü altına almış olur. V. yüzyılın son yıllarında da, Vizigotları Tours'dan kovacak ve bu kentin piskoposunca güler yüzle karşılanacak, Ermiş Martin'in mucizelerinden de şaşkına dönüp Katolikliği kabul edecektir. Öteki Barbarlar, Hıristiyalığa girerken Ariusculuğu kabul etmişlerdi; Clovis, bütün Batı'nın tek Katolik devlet başkanı olur. Olay önemli olduğu için, Galya'daki bütün piskoposlara bildirilir ve içlerinden biri, Viyanalı Avitus da, ortak bir duyguyu dile getirerek, yeni dönmeyi, artık hıristiyanlaştırma işini yönetmeye çağırır. Galya'nın güneyini, Ariuscuların tiranlığından kurtarmaya davettir bu. Clovis'in yaptığı da bu olur: Birliklerini Vizigotlara karşı gönderir, onları

Vouille’de ezer (507), kralları Alaric’i öldürtür ve Pirenelerin ötesine sürer tümünü. Bu seferin arkasından Tours’da, imparator Anastasios’un kendisine yolladığı konsüllük belirgelerini takınır. Ren üzerinde Ripuaire Franklarına da kendini kabul ettirdikten sonra, Clovis, Paris’e yerleşir ve Frank Kilisesinin, Orleans’daki ilk genel konsiline başkanlık ettikten sonra ölür (511). Eserini, oğulları tamamlayacaktır: 534 yılında Burgond krallığı ele geçirilir, Thuring’e boyun eğdirilir; İtalya’da Justinianus’a yardım etmiş olan Thibert, Provence’ı katar devlete ve portresini içeren altın para bastıran ilk Barbar kral olur. VI. yüzyılın ortalarında, -Breton ve Bask ülkeleriyle Vizigotların Septimanie’si dışında- tüm Galya ile Germanya’nın bir bölümü tek bir devlet içinde toplanmış bulunmaktadır.

Adı da, *Regnum Francorum*dur.

Ortaya çıkan özgün bir siyasal kuruluştu: İmparatorluk, yerleşme biçimini denetlememişti. «Federasyon» ve «konukseverlik» gibi hukuksal çerçevelerin dışında oluşmuştu, ne yakıp yıkmalara, ne de -belki- kitle halinde soygunlara başvurulmamıştı; Frank şefleri, kamu topraklarına el koymanın yanı sıra, Galya-Romalı aristokrasinin bir bölüm topraklarını da ellerinden almışlar mıydı? Emin değiliz. İman birliği, toplumun yukarı katmanlarının baştan aşağıya özümsenmesini de destekliyordu: VI. yüzyılın son çeyreğinde, Tours’lu Gregoire, senatoyal sınıftan geldiği halde, Frank halkından olduğu bilinciyle, göğsünü gererek yüceltir bunu. Bu kez, artık asalak Barbarların Roma dünyasına girişleri değildi söz konusu olan. Tersine, Romalılığın bir bölümü, bir Hıristiyan ulus içinde bir araya gelmiş bulunuyordu; Bizans’ın etkisine yabancıydı bu; Paris, Orleans, Reims, Soissons gibi belli başlı merkezleri uygar bölgenin sınırlarında kurulmuştu ve Kuzeyle Doğuya doğru Germen Barbarlığının içine derinden derine giriyordu. Bu çerçeve içinde olmak üzere, VI. ve VII. yüzyıllarda, Roma geleneklerinin, istilacıların getirdikleri örflere gitgide karıştığı ve bu karışmadan da özgün bir uygarlık doğduğu görülür.

Doğrusunu söylemek gerekirse, bu kaynaşma, kültür düzeyinde -hissedilir- bir düşüşle damgalandı önce ve bu alçalma, İtalya ve Kuzey Afrika gibi Doğu’yla daha sıkı ilişkilerden doğan canlılığını koruyan Güney ülkeleriyle kıta arasında hâlâ süren çelişmeyi de gösterir. VIII. yüzyıl başlarına değin uzanan bu gerileme, sosyal yapı kadar siyasal kurumları, iktisadî etkinlikler kadar düşünsel ve dinsel yaşamı da etkiledi.

Neydi Merovenj toplumunun özellikleri?

Clovis ve oğulları, ilk Barbar krallıklarının şefleri gibi, Roma devletinin kendi hizmetine aldığı saygın «federeler» değil, özgür fatihlerdi. İktidarı bilek zoruyla ve rakiplerini öldürmek ele geçirmişlerdi. Böylece, kişisel mülkleri olarak bakıyorlardı topraklara ve kimseye geri verme yükümlülükleri yoktu; dostlarına istedikleri gibi dağıtabilecekler, onlar öldüklerinde de mirasçıları arasında paylaşılabilecekti bunlar. Öyle olduğu için de, ülke, 511 yılından başlayarak, dörde bölündü ve her parçasını Clovis'in oğullarından biri aldı. Merovenj kralları, atalarının, kabilelerindeki insanlar üzerinde uyguladıkları biçimde, yani ilkel bir çerçeve içinde bakıyorlardı otoritelerine: Herşeyden önce, birer savaş şefi olarak görüyorlardı kendilerini; halklarını savaşta yönetmek ve adli meclislere başkanlık edip hükümlerini yerine getirerek onları barış içinde yaşatmakla yükümlü bir şef. Tüm Galya'nın sahipleri olarak, Romalı ya da Barbar, özgür durumdaki bütün insanlara askerlik ve duruşmada bulunma hizmeti yüklediler. Ne var ki, daha önce Teodorik'in dilediği gibi, başka görevlerle, Roma'nın eserini sürdürmek ve kültürü yaymakla yükümlü olduklarını asla düşünmüyorlardı. Yalnızca güçlerinden yararlanmak istediler; onlar için, krallık, sadece sahibinin yararlanabileceği bir tür özel işletme idi. Kâhyalarıyla yönettikleri Hazine toprakları, saraylarının bakımını sağlıyordu. Bu arada nakit kaynaklar da arzu ediyorlardı; öyle olduğu için de, kendilerine kolayca altın sağlayacak kurumları korumaya çalıştılar. Topraktan alınan adam başına vergi pek karmaşıktı, o yüzden de tapu sicillerini güncel tutmak gerekiyordu; ve aslında doğrudan vergi kavramı, Germen örflerine yabancı idi. Krallar, zaten düşük olan kendi yararlarından çabucak vazgeçtiler. Buna karşılık, gidiş-geliş ve tacirlerin mallarını ordan oraya götürmek ve pazarlarda sergilemek hakkını elde etmek için ödedikleri vergiler (tonlieu) çoğaltıldı; bunları toplamak pek kolaydı çünkü. İdare mekanizmasının öteki aletleri terkedildiği için çabucak bozulup gittiler. Yerel otorite, bir bölgede, kralın dostu olan bir kontun elindeydi: Kont, hükümdarın askerî ve idarî bütün gücüyle donanmıştı ve aslında, vergi ve cezalardan elde edileni, bir bölümünü kendisi için ayırdıktan sonra, geri kalanını saraya yollamakla yükümlüydü.

Krallığın geniş topraklara anî yayılışı, Sal halkının özgür insanlarını kendi ırklarından olan krallara bağlayan geleneksel bağları gevşetirken, soyut devlet kavramı da siliniyordu aynı anda. Öyle olunca da, Merovenj kralları, kendi despotluklarını sağlamca yerleştirebilmek için, bir egemen

sınıfın desteğini kazanmak zorunda kaldılar. Bu sınıf, iktidarın yararlarına katılacaktı. Bu amaçla krallar, sözle yapılmış kişisel bağlılık yükümlülüğü karşılığında, güvendikleri kişilere tutup altın ve toprak dağıttılar. Kendi özel koruyucularını, bu bağlılık andını içmiş uyruklar (leude) arasından seçtiler; güçlerine ortak olan ve görevlerine bağlı bir toprakla donanmış kontların yanı sıra, Hıristiyan cemaatlerin seçiminde hak sahibi olduklarına inandıkları, için psikoposları bile bu kişiler arasından kendileri seçtiler. Böylece, krallığın lütufları miras yoluyla geçen bir aristokrasinin yerleşmesini desteklediler; özgür insanların en zenginlerinin bile haklar bakımından en yoksullardan ayrı tutulmadığı Frank toplumunda böyle bir sınıf yoktu. Bu arada kimi büyük aileler, Galya-Romalı senatörlerin çocuklarını Frank şeflerinin çocuklarıyla birleştirerek, özel ayrıcalıklardan yararlandılar: Özellikle, krala bağlı bu kişilerin kan bedeli özgür insanlarınkinden üç misli daha fazlaydı..

Merovenjler güçlü kaldıkları sürece, lütuflarını adilce dağıtarak ve boyun eğmezlikleri sertçe cezalandırarak büyüklerin bağlılıklarını sürdürmeyi ve -aracıları yoluyla- krallığın sahipleri olarak kalmayı başardılar. Ancak, **Dagobert'**in ölümünden (639) sonra, krallar, hepsi de pek genç yaşta tahta çıktılar ve çok erken başladıkları eğlence yaşamının içinde soysuzlaştılar, giderek çabuk öldüler. O zamandan başlayarak, aristokrasinin bütün gücü ele geçirdiğini görüyoruz; Neustria, Austrasia ve Burgonya, krallık iktidarının miras yoluyla parçalanmasından doğan bu üç eyaletin her birinde, kral soyundan gelenler, krallığı kendilerinin yönetmeleri için örgütlenirler. Sarayda sözcüleri, *major domus,* yani **saray nazırı** vardır. Evdeki kâhyaların başı olan bu nazırın görevleri görünüşte pek önemsizdi; ne var ki, bu *villa*dan başka bir *villa*ya gidiş gelişleri düzenleyerek, kaynakları tek merkezde toplayarak ve nerelere harcanacaklarına karar vererek sarayın bütün iktisadî yaşamını denetliyordu; «destek aramak» ve kralın maiyetinde «beslenmek», giderek bir mevki edinmek için saraya gelen soylu gençleri kabul eden de oydu. Öyle olunca da, kral soyunun çöküşüyle, görevleri ve organları en yalın anlamlarına indirgemiş bir devlette başlıca kişilik, doğal olarak, onunkiydi. Böylece, VII. yüzyılın sonunda, Aşağı-İmparatorlukta başlamış olan siyasal ve sosyal bir gelişme sonuna varır: *respublica* kavramı bile unutulur; özgür insanlar için vergi yoktur, ama orduda ve adlî meclislerde kişisel hizmetler vardır. Bütün siyasal güç, **büyük toprak senyörleri**nden oluşan küçük bir kastın

elindedir; kölelerin ve kolonların efendileridir onlar, gelip «vesayet»leri altına girmiş olan daha az servet sahibi Frankların da senyörleri.

Aynı anda, Frank Krallığında, İlkçağ'dan miras kalmış olan iktisadî yapılar da kaybolur. Doğu ürünleriyle ilgili büyük dışalım ticareti o zamana değin sürmüştü. Kimi büyük manastırların keşişleri, kralın tanıdığı bir ayrıcalığa dayanarak, gümrüklerdeki kamu mağazalarından koku, baharat, hurma, incir, bol miktarda zeytin yağı alabiliyorlardı; kilise adamları, günlük yaşamlarında, Akdeniz ülkelerinden ve Yakındoğu'dan gelmiş yiyecek maddeleri tüketiyorlardı. Bütün kentlere yayılmış *Syri*ler, yani Yunanca konuşan Yahudi ve Hıristiyanlar, dışardan getirilen bu malların ticaretini tekellerine almışlardı. Tacirlerden kimi vesilelerle alınan vergilerin Merovenj krallarına sağladığı altın kaynaklarının bolluğu, uzak mesafeli ticaretin varlığına bir kanıttır. Ancak, uzun bir süreden beri çöküş içine girdiğinden, bu alış 9. veriş etkinliğinin işlevi de, VIII. yüzyıl yaklaşırken birbiri arkasından silinip gitti. Yerli ürünler, her yerde Doğu'dan ve Güney'den getirilen yiyecek maddelerinin yerine geçti: Öyle olduğu içindir ki, 660 ve 680 yılları arasında, krallık daireleri, Mısır papirüsü yerine parşömen kullanmaya başlarlar; kuzey eyaletlerinde, tapınakların aydınlatılmasında yağın yerini balmumu alır. Kralların, dinsel toplulukların ve yüksek aristokrasi üyelerinin sakladıkları mücevherat hazinelerinde, değerli madenler hareketsiz hale gelir. Ağırlığı azalmış ve içine gitgide daha çok kurşun karıştırılmış gümüş paralar aşağı yukarı tüm değerini yitirirken, altın para basımı da durdurulmuştur.

Paranın değerinde böylesine düşüş, Frank ekonomisindeki o büyük içe kapanışın da bir tanığıdır.

III

V. - VII. YÜZYILLARDA BATI AVRUPA'DA KÜLTÜR

Aynı gelişmelerin sonucu olarak, İlkçağ kültürü de değerini yitirmiştir.

Nasıl?

UYGARLIĞIN GERİLEMESİ

İlkçağ kültürü, Frank devletinin güney eyaletlerinde, Provence'ta daha uzun bir zaman yaşamıştı. VI. yüzyılın ortalarında, kralın Avignon piskoposluğuna seçtiği bir Parisli, Güneyin uygar Hıristiyan bölgelerinden biri olan bu yeri yönetemeyecek denli kaba görür kendini; VIL yüzyılda, Pirenelerdeki atölyelerde mermer üstüne çalışan heykeltıraşlar, bütün krallığa, ürünlerinden hala gönderebiliyorlardı. Ne var ki, Roma

geleneklerinin daha derinliğe kök saldığı bu bölgeler, Merovenj dünyasının çevresinde bulunuyorlardı ve aylak Frank ordularınca da sık sık yağmalanırlardı. Özellikle Akitanya'nın başına çok gelmişti böylesi felâketler. O yüzden de, bu bölgeler, Loire ötesi ülkelere aydınlıklarını daha fazla serpemediler, uygarlık düzeylerini yükseltemediler, giderek barbarlaştılar. Rahiplerin -o da pek ilkel olmak üzere- piskoposluk okullarında gördükleri eğitim bir yana, **örgütlü bir eğitim** yoktu artık. Krallık idaresi öylesine yalınlaşmıştı ki, devlet görevlisi olmayı meslek olarak seçen laikler, temel bilgilerle yetiniyorlardı yalnız. Kitap okuyan kalmamıştı ve dil, yazının desteği olmayınca, klâsik Latinceden hızla kayıp uzaklaştı. Gerçi, Ravenna'da yetişmiş şair Fortunat, VI. yüzyılın ortasında, Galya'nın eski senatoryal aileleriyle hâlâ yazışıyordu. Ama, hemen hemen aynı zamanda, Tours'lu Gregoire, daha o zamanda bozulmuş ve lânetlenmiş bir Latinceyle yazıyor ve edebiyatın nasıl tükenip yokolduğunu görüyordu.

VII. yüzyılda, Galya'da, Antik kültürden az buçuk renk taşıyan hemen hemen bir piskopos Didier de Cahors kalmıştır ve Merovenjlerin tarihini yazan Fredegaire, kendi eserinin de pek güzel gösterdiği gibi, barbarlıktan yakınır durur.

Buna benzer bir gerileme, **Kilisenin örgütlenişinde** de görülüyor. Kuşkusuz, Frank egemenliğinde, Galya iman birliğine yeniden kavuşmuştu; aslında düşünsel bir tembellik işareti de olsa, ilâhiyat tartışmalarından ve sapkınlıklardan, Merovenjlerin döneminde de uzak yaşadı. Kuşkusuz Hıristiyan kral, Kiliseyi destekliyor, tapınakları sadakaya boğuyor ve Kilise mülklerine dokunulmazlık ayrıcalığı, yani malî yükümlülüklerden bağışıklık tanıyordu. Yine kuşkusuz, herkesin, selâmete ancak Kiliseye bağışta bulunarak erişebileceğini düşündüğü bir dönemde, dinsel kuruluşların serveti gitgide artıyordu. Bununla beraber, imparatorluk uygarlığının öteki kalıntıları gibi, din kurumları da ağır ağır çapından düştü. VI. yüzyılda, Galya-Romalı aristokrasinin bilgili ve bozulmamış eski aileleri arasından seçilen piskoposluk, genel bir çözülüş ortamında, Merovenj dünyasının en canlı ve en sağlıklı organı olarak kalıyordu kuşkusuz. Ne var ki, çok geçmeden krallar, büyük yararların kaynağı olan piskoposluk görevlerini, manevî bir değer taşımayan ve mevkilerine dayanıp çevrelerini sömürmekten başka bir şey düşünmeyen gözdelerine dağıtmaya başladılar. Piskoposları hükümdarın çevresinde toplayan ve Frank Kilisesinde yönetim birliğini ve disiplini sürdüren ulusal konsiller,

VII. yüzyılda gitgide daha seyrek toplanır oldular ve 696 yılından sonra da hiç toplanmaz oldular. Bu tarihten başlayarak, yığınla piskoposluk makamı, özellikle de Galya'nın güneyinde temsilcisiz kaldı.

Oysa, Kilise'nin temel öğesi piskoposluğun zayıflaması pek vahimdi. Paganlık, Galya'nın kuzeyinde hâlâ sürüyordu; istilacıların inançlarıyla pek eski boş inancın yeniden ortaya çıkışı, bütün krallıkta, Hıristiyan imanını -tehlikeli biçimde- bozmuştu. Manevî yaşamdaki gerileme, **örflerdeki gerilemeyi** de getiriyordu beraberinde; aristokrat çevrelerde, korkutucu bir biçime bürünmüştü bu örfler: Evlilik ahlakı kalmamıştı, nikâhsız yaşama her yanda yaygın bir haldeydi; adalete başvurma ortadan kalkmıştı, kaba güce öçle yanıt veriliyordu. Merovenj mezarlarından çıkarılan iskeletler, yara izleri ya da raşitizmin pek belirgin işaretlerini taşıyorlar; bütün bunlar, çocuk ölümlerindeki fazlalığı ve ortalama yaşın düşüklüğünü gösteriyor. Mezarların bu tanıklığı edebî metinlerin tanıklığını da doğruluyor: Onların da bahsettikleri büyüklerin şiddeti, ezilen sınıfların sefaleti ve kötü beslenmesi. Uygarlığın bütün görünüşlerinde, aynı gelişmedir göze çarpan: Eski geleneklerin bozuluşu, Germen âdet ve anlayışının, gitgide sızması, barbarlığa geçiş.

VII. yüzyıl boyunca, buna benzer değişiklikler Vizigot İspanyasında oldu. Ariuscu kral Recaredo'nun -589 yılında- Katolikliği kabul etmesiyle, bu ülkede de, Barbarlarla Hispano-Romen'ler birbirlerine yaklaştılar ve çok geçmeden kaynaştılar. Bu birleşme de aynı sonuçları doğurdu: Kültürün çöküşünün yanı sıra, krallık iktidarının zayıflaması ve aristokrasinin yükselişi. Kültürel çöküşteki boyutlar orada da önemliydi: 636 yılında ölen Sevilla'lı İsidoro, *Etymologiae*'sinde, Roma'nın düşünsel mirasının dökümünü yaptı; ama ondan sonra, İlkçağ'ın din dışı yazarlarını okuma diye bir şey kalmadı ve klâsik Latince kullanılmaz oldu. Bununla beraber, İspanya'da Germen öge, Roma uygarlığını bozacak kadar önemliydi; ama ona yeni bir güç ve canlılık getiremeyecek kadar da zayıf. Orada barbarlaşma, yaygın ve derin bir güçsüzleşmeye yol açtı; öyle olduğu için de Müslüman Berberilerin çeteleri, 711 yılında yarımadayı ciddî bir direnişle karşılaşmaksızın, birkaç kolay seferle fethediverdiler. Tersine Galya'da ve özel olarak da Loire, Meuse ve Kuzey Denizi arasında, eski Roma ülkeleriyle Germenleşmiş bölgeler arasında kalan ve her ikisiyle de ilişki içinde olan bu bölgede, Antik kurumların, kültürün, inanç ve tekniklerin gerilemesi, geniş ölçüde, Barbar dünyanın özgün katkılarıyla

giderilip dengelendi. Burada, daha bereketli oldu halkların kaynaşması. En derin bir çöküşün ortasında bile, VII. yüzyıl boyunca, bir rönesansın ilk işaretleri belirdi.

YENİLİK BELİRTİLERİ

Böylece, Akdeniz'le ilişkilerin -hemen hemen bütünüyle- kesilmesinin sonucu olarak büyük ölçüde azalmış olan **ticaret**, yeni bir çerçevede, Galya'nın batı yüzünden Britanya adalarına doğru uzanan bir çizgi boyunca, yeniden örgütlenmeye başladı. Seine'le Loire üzerinde, Kuzey Denizi'nde ve Manş'da, Atlantik kıyıları boyunca, kayık ve gemilerle taşıma gelişmesini sürdürdü; ticaret, Rouen'de ve Canche üzerinde yeni Quenturic limanında daha yoğun hale geldi; Saint-Denis fuarlarını ve Londra ile York ticaret merkezlerini ziyaret eden Frison tacirleri sayesinde, Galya, Ren Germanyası ve Baltık ülkeleri arasında ilişkiler kuruldu. Bizans dünyası ile alış verişte bir araç olan imparatorluk altını hızla seyrekleşirken, Anglo-Saksonların gümüş paraları, ticaretin bu yeni doğrultusunun bir simgesi olarak, Galya'da yayılıyordu.

Bir başka yenilik işareti de, **Hıristiyanlığın yayılışı**ydı. O zamana değin bir kent dini olan Hıristiyanlık, gerçekten o dönemde, egemen sınıfların kırsal kesime göç etmelerinin de etkisiyle, Galya tarım kesimine girmeye başladı: Kasabalarda piskoposların yaptırdığı ayin yerleri, büyük toprak sahiplerinin artık olağan oturma yeri haline getirdikleri malikânelerinde yaptırdıkları özel dua yerleri, vaftiz edilmiş kiliseler düzeyine yükseldi ve Hıristiyan toplulukların yeni merkezi, yani ruhanî çevreler (paroisse) oldular. Gelişme pek hızlıydı; VI. yüzyılın sonlarında Bourges piskoposluğunun elinde kırk kadar *ecclesiae vardı;* aşağı yukarı elli yıl sonra, yüze yükselmişti bunların sayıları. Ayrıca, Dagobert'in çağdaşı olan büyük piskoposlar, bir Ermiş Eloi, bir Ermiş Ouen, bir Ermiş Suplice, seferler düzenleyerek, gidip putları yakıp yıktılar; paganların hac yerlerini, bir baş meleğin ya da bir şehidin koruyuculuğu altına sokarak, kendilerine kattılar; kırsal kesimde Hıristiyan dinin -en azından- aynı biçimini yayarak, tarım kültlerinin törenlerini Hıristiyanlaştırdılar. Son olarak da, Noyon, Cambrai, Reims gibi Hıristiyanlığın ileri duraklarında yerleşmiş yüksek rütbeli papazlar, Ermiş Amand gibi Akitanya'dan gelmiş misyonerler, Frank istilasına uğramış ve baştan aşağıya paganlaşmış Kuzey Galya bölgesini Hıristiyanlaştırmaya giriştiler ve Meuse'le Escaut boyunca haçı yeniden

diktiler. VII. yüzyıl süresince, Lorraine’deki mezarların üstünde, paganlığın işaretlerinin yerini, Hıristiyanlığın simgeleri aldı yavaş yavaş.

Son olarak da **sanat** alanında bir yeniden doğuş görüyoruz.

> *Germen istilâlarının başlıca katkısı olarak, yepyeni ve pek güçlü bir sanat; Romalılaşmış ülkelere gelip girmişti. Temalarını çevredeki yerleşik uygarlıklardan alan, bir biçimlendirme beğenisi olan ve hayvan biçimlerini yorumlamayı yeğleyen bir göçebe sanatı görüyoruz; sonra, silah üretmeye ve maden işlemeye elverişli bir demircilik sanatı. Bu sonuncusu, küçük çapta mücevherlere uygulandı önce; ancak altın ve değerli taşlar olmak üzere, en değerli maddeler üzerinde gerçekleştiriliyordu. Bütünüyle çizgisel olan ve tüm Batı’da Germen mezarlarında birbirine benzer biçimde görülen bu süslemelerde, kabartılar horlanırken, biçimleri, önceden saptanmış bir çerçevenin içine olduğu gibi geçirme kaygısı vardır. VII. yüzyılda, bu dışarıdan getirilmiş ve Roma estetiğinden bütünüyle farklı olan bu sanat, Kuzey Galya’da, kendine uygun bir zemin buldu ve orada serpilirken de değişmeye başladı. Önce kuyumcular, bugün hemen hemen hepsi kaybolmuş olan, büyük boyutlarda işçiliğe giriştiler; bu eserlerde, bölmeli kuyumculukta eskiden beri kullanılan yöntemleri yetkinleştirdiler ve ayrıca, bronz dökümü ya da demir üzerine süsleme gibi yeni teknikler uyguladılar. Sanatçılar, son olarak, esinlerini yenileyip, soyutlamadan bütünüyle vazgeçmeden, insan çehresini betimlemeye, biçimlendirmeye giriştiler.*
>
> *Böylece, Germen sanatı, Seine ülkesinde daha bir genişlik kazanırken, dinsel kuruluşların zenginleşmelerinin de desteklediği Roma tekniklerinin, taş sanatlarının gerçek bir rönesansı da görüldü. Çok ünlü oldukları için, İngiltere keşişlerinin, tapınaklarını süslemeleri amacıyla oraya çağırdıkları mimarlar ve duvarcılar, o zamanın Galya yapılarının bir özelliği olarak, cephesi çan kuleleriyle süslü kiliseler yaptılar. Bu yapıların süslenmesi de, heykeltraşlığın gelişmesine yol açtı. Heykeltraşlığın başlıca merkezi, Pirenelerdeki mermer ocaklarının çevresi idi ve Doğu’dan,*

bitkilerin biçimlendirilmesine dayanan, pek yumuşak bir süsleme biçimi alıyordu; heykeltıraşlık, VII. yüzyılın sonlarında, Barbar estetiğinden esinlenen kuyumcu atölyeleri ile doğrudan ilişki içindeki İle-de-France'a taşındı. Orada sanatçılar, Jouarre türbesindeki sandukalarda görüldüğü gibi, yumuşak kalkerde, insan çehrelerinin kabartmasını yeniden yaratmayı başardılar.

Hıristiyan dininin, kırsal kesimin yaşam biçimine ve anlayışına uygulanması, yeni ticaret akımlarının başlaması, süslemecilerdeki ustalık, bütün bunlar, tartışılmaz bir uyanışı gösteriyorlardı. Bu gelişmenin sürebilmesi için, Merovenjlerin Galya'sında yine de bir şey eksikti: Siyasal ilişkilerde aristokrasiyi çekip çevirme olanağını verecek farklı bir düzenleme. Ne var ki, kişisel bağlılık ve savaşçılığı öğrenme konusundaki Germen uygulamalarının girişi, iktidar organlarındaki bu yenilenmeyi hazırlıyordu ve Austrasia'da, Frankların bu en barbar eyaletinde, daha şimdiden, saray nazırlığının çevresinde, yeni bir düzenin temelini oluşturacak bir bağlılıklar ağı örülmeye başlamıştı. Bir şey daha eksikti o Galya'da: Bir aydınlar kadrosu, özellikle de sistemli bir klâsik Latince eğitimi. Böylesi bir eğitim, Hıristiyanlığın kutsal kitaplarını tüm rahiplerin eline vererek, hem piskoposlukta bir reformu hazırlayacak, hem de pagan sızmalarına karşı mücadelelerinde kilise adamlarını güçlendirecekti. Ne var ki, daha VII. yüzyılın son yıllarında, Manş kıyılarının yeni limanlarında Anglo-Sakson misyonerleri çıkıyorlardı karaya. İki şey vardı beraberinde: Antik kültürün daha iyi korunmuş mirası; bir de, daha saf, daha sert ve Roma'daki temsilciye daha iyi bağlanmış bir din.

HIRİSTİYANLAŞTIRMANIN SÜRDÜRÜLMESİ

Frank krallığının dışında, Roma kültür mirasının bir bölümü ile klâsik Latincenin sürdürülmesine yarayacak öğretim metin ve yöntemleri, Kilisenin elinde toplanmıştı. Ne var ki, değişikliğe uğramış bir Kiliseydi o: Manastıra yer veriyordu, Papalığa inanıyordu ve misyonerdi.

Mısır'dan gelen **keşişlik**, Batı'da erkenden yerleşmiş, ilk **manastırlar**, 410 ve 418 yılları arasında önce Provence kıyılarında, sonra da İrlanda'da kurulmuştu. İrlanda'yı, Ermiş Patrick ve çömezleri, 452 yılından başlayarak Hıristiyanlaştırmışlardı. Hıristiyanlık, öylesine yerleşti ki bu adaya, bütün dinsel yaşamın çerçevesi oldu ve oradan bir göçmen niteliği aldı. Gerçekten adadaki keşişler için, yolculuk, kutlulaştırmanın en iyi araçlarından biri

oldu. Böylece, İrlandalı din adamları, bütün Kelt ülkelerine, İskoçya'ya, İngiltere'nin kuzeybatısına ve Armorik'e yayıldılar; VI. yüzyılın sonlarında Ermiş Colomban'ın önderlik ettiği İskoç keşişleri, Frank krallığına ve Germen halkların arasına girdiler ve manastırlar kurdular. En sağlam ve diri dinsel biçimleri, en uç noktadan Germenya'nın ortasına kadar taşıyıp götürecek olan manevî akımın doğrultusu budur. Bununla beraber, pek sert ve ilkel bir nitelik taşıyordu İrlanda keşişliği. Gerçi, «kutsal kitaplar»a, belli sayıda metinlere dayanan Hıristiyan dini, bu kutsal kitapların dili ile ayin usul ve sırası hakkında temel bilgileri gerektiriyordu; İskoçyalılar ise Latinceyi kullanıyorlardı ve Galya Hıristiyanlarından farklı olarak, günlük dilleri bu saf Latinceye kökünden yabancıydı ve onu bozmak tehlikesi yoktu. Ne var ki, dindışı kültür üstüne hiçbir kaygısı yoktu ve dünyayla ilgisini bütünüyle koparmış, alabildiğine çileci, alabildiğine tövbeye dayanan bu dinsel hareket, uygarlık taşıyıcısı olamazdı.

Bununla beraber, VI. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Got savaşlarının yerle bir ettiği İtalya'da, daha güçlü bir manastır yaşam biçimi örgütlendi.

Ermiş Benoît'nın eseridir bu.

> *Hali vakti yerinde bir aileden gelen ve Roma'da edebiyat öğrenimi görmüş olan Nursia'lı Benoît, 525 yılına doğru, çevresinde toplanmış olan insanlara, Mont-Cassin manastırında bir yaşam kuralı gösterdi. Ana çizgisi ılımlılıktı bu yaşamın. Ona göre, bir başkanın (abbe) sıkı sıkıya yönettiği keşiş topluluğu, bir milis olmalı, bir askerî birlik gibi düzenlenmeli ve toplu dualara adamalıdır kendini. Herkesin önünde -ve yazılı- bir yükümlülüğü kabul etmiş olan üyeler, dengeli bir yaşam süreceklerdir. Bu yaşamın bir bölümü de, aşırı bir bedensel sertliğe kaçmadan, elle çalışmaya ayrılmıştır. Giyinişleri, beslenme biçimleri ve zamanı kullanmaları, dönemin köylü askerlerinkine benzemektedir. Manastır, bir köşeye çekilme yeri, bir sığınak olmalı; dışarıdan hiçbir şey beklemeyecek kadar yeterli toprakları bulunmalı; ama herkese açık tutulmalı ve içindeki sade yaşam hiç kimseyi bıktırıp usandırmamalıdır. Böylece Ermiş Benoît, manastıra, bir havarilik görevi, Hıristiyan inancını yayma görevi vermeyi asla düşünmüyordu; tersine,*

ona göre, bir sığınak, dünyanın yaşadığı büyük bir çöküş ortamında kendi içine kapanmış bir yerdi bu.

VI. yüzyılın sonlarında, yıldızı parlayan Papalık, böylesi bir keşişlik anlayışını Hıristiyanlaştırmanın bir aracı olarak görecektir.

Justinianus'un fethinden beri, Roma, Bizans İmparatorluğuna, *basileus*un sıkı vesayetine tâbi bir piskoposluktu; ve Yunan Kilisesinde Doğu patriklerinin baskın etkisi, Roma'daki makamın manevî üstünlüğünü sorun haline getiriyordu. Buna karşılık, Papa, imparatorluğun yakıp yıkıp terkettiği İtalya'da saygın bir durumdaydı; Roma'da bile, sivil kurumların güçten düşmesiyle, kentin gerçek başı olup çıkmıştı. Ermiş Pierre'in mülkü, İtalya'nın en büyük toprak serveti olarak, bol gelir sağlıyordu ona. Böylece, doğal olarak, Lombard istilasına karşı direnişin başını çekmeye, yerel milislerin toplanmasını örgütlemeye götürdü bunlar onu; Latin yurtseverliğinin temsilciliğini üstlenerek, Roma cumhuriyetinden ne kalmışsa onunla ağır ağır özdeşleşti otoritesi. Barbar hacılar da, Roma'nın ve imparatorluk düşüncesinin bir temsilcisi olarak bakıyorlardı ona; ve Yunan dünyasına yabancı oldukları ölçüde daha da açıkça görülüyordu bu. Ortaçağ'ın ilk büyük Papası olan **Büyük Gregorius** (590-604), bu durumdan yararlandı. Yunancayı bilmediğini açıkça söyleyen ve evinde Ermiş Benoît'nın kurallarına uygun bir keşiş topluluğu kurmuş olan bu Romalı, dinsel iktidara da sahip çıkan Bizans mutlakiyetinden yakasını sıyırmak için, Roma piskoposluğunun Barbar Batı'nın önderi olması gerektiğinin farkına vardı. Büyük bir hızla yayılan yazıları, Papalık makamının saygınlığını artırdı; İtalya'da Lombardların Hıristiyanlığı kabul etmelerini hazırladı; Galya ve İspanya piskoposlarıma mektuplaştı, özellikle de Batı paganlarının Hıristiyanlaştırılmalarına girişti. 586-588 yılından başlayarak, Anglo-Saksonları dine döndürme tasarısını kafasına koydu; 596 yılında adaya bir Benedikten keşiş kafilesi yollayarak bunu gerçekleştirecektir.

Saksonlar İngilteresi pagandı henüz; çünkü İskoç misyonerleri, Germen istilacılara karşı, onları Hıristiyan imanına kazanmayı arzu etmeyecek kadar amansız düşmandılar, Canterbury'de, İtalya dışındaki ilk Benedikten manastırı kuruldu; manastır önce büyük bir başarı kazandı ve çeşitli Anglo-Sakson krallıklarının hükümdarları çok geçmedi vaftiz oldular. Ne var ki, bir pagan tepkisi bu ilk başarıları gölgeledi. Kuzeyde Hıristiyanlaştırma

işini İrlandalı keşişler üstlendi. 660 yılına doğru, İngiltere, baştan aşağıya Hıristiyanlaşmıştı ve İskoçyalı ile Romalı olmak üzere birbirinden iyiden iyiye farklı iki Hıristiyan uygulaması arasında bölünmüş bulunuyordu. Ne var ki, birlik, çok geçmeden, Romalılar lehine olmak üzere kurulacaktır.

Papalığın hizmetinde ve İrlanda'nın gezici keşişliği ile ilişki içinde olan Benediktenler, misyoner olmuşlardı böylece. Ancak, VII. yüzyılın ortalarında, edebî kültüre pek az düşkündüler. Gerçekten, Batı Kilisesinde, klasik yazarları aşağsama ve horlama hâlâ egemendi; paganizmin en hayranlık verici yanını taşıyan eserler karşısında bir koku da vardı; son olarak, çileci bir anlayış, dünyevî kitapları okumayı, yasak bir istek olarak mahkûm ediyordu: Papa Büyük Gregorius, Piskopos Viyana'lı Didier'yi, gramer öğrettiği için pek sert sözlerle azarlamıştı. Ne var ki, ilkel Hıristiyanlığın bu köklü eğilimine karşı, ilk tepki, VI. yüzyılın ortalarında palazlandı. Teodorik'in ölümünden sonra, nazırı **Cassiodorus**, Roma'da, Papa Agapetus'Ia anlaşarak, Nisip örneği, bir kutsal edebiyat okulu kurmak istemişti; bir kütüphane kurmak düşüncesi zaten vardı. Cassiodorus, Kalabria'daki malikânesine çekildi ve kendisini keşiş yaşamına verdi. Bununla beraber, kendisi ve arkadaşları için seçtiği yaşam biçimi, maddî uğraşlardan uzak, kitaplarla çevrili aydın bir senyör yaşamı idi: Başlıca çabaları düşünseldi, el yazması kopyacılığıydı. Gerçekten, klasik öğretimi horlayan gelenekle bağlarını koparan Cassiodorus, kutsal kitapların anlamına en iyi varabilmek için serbest sanatlara başvurmanın gerekliliğine inanıyordu. Yaşamının son yıllarını, hem kutsal hem dünyevî incelemelerle geçirdi. Onun sayesindedir ki, kaybolup gitme noktasına gelmiş olan Antik okul, manastırda bir sığınak bulmuş oluyordu. Ne var ki, çevre dikkafalı idi, zamansız girişim ve düşünsel uğraşlar Benedikten manastırlara öyle hemen gelip girmedi.

Ruhbanın klâsik kültür karşısındaki bu tutumu, bir yüzyıl sonra, İtalya'ya ve Afrika'ya sığınmış olan Doğu'lu din adamlarının etkisi altında değişti. Gerçekten, Yunanca konuşulan ülkelerde, daha da sağlam olarak kök salmış olan Hıristiyanlık, İlkçağ'ın düşünsel mirasının büyük bir parçasını kendine mal etmişti. Böylece din dışı incelemeler yapma zevki, önce Roma'da yayıldı, sonra da yeni Hıristiyan olmuş İngiltere'de. Çünkü, Papalığın -669 yılında- Anglo-Sakson kilisenin örgütlenişini bitirmekle görevlendirildiği iki kişi vardı: Öğrenciliğini -belki de- Atina okullarında yapmış Tarsus'lu Theodore ile, Bizans Kartaca'sında Yunanca ve Latince eğitimi görmüş

olan bir Afrikalı Hadrianus. Onlar, İngiliz Kilisesine niteliklerini kazandırır, katı bir hiyerarşi koyar ve Papalıkla sıkı bir ilişkiyi dayatırken, Kutsal Kitabın anlaşılması için gerekli Latincenin ilk bilgilerinin yeni Hristiyan olmuşlara zaten öğretildiği manastır okullarına, daha geniş ve kucaklayıcı bir inceleme programı soktular: Cassiodorus'unki gibi din dışı edebiyat hakkında derinlemesine bir bilgiyi içeriyordu bu program; onların düşün miraslarının, en parlak temsilcilerinden biri olan Muhterem Bede'in daha sonra söyleyeceği gibi, «yürekleri, hergün kurtarıcı bilimin dalgalarıyla suluyordu» bu. Wermouth, Yarrow gibi yeni Benedikten manastırlar, güçlü düşünce ocakları oldular; onların kurucusu Benoît Biscop, kütüphaneler kurdu oralarda, Roma'ya altı kez gezi yaptı ve her dönüşünde yığınla el yazması alıp getirdi İngiltere'ye ve çok geçmedi, York'da, Latin Hıristiyanlığının en büyük eğitim merkezi kuruldu. Son olarak, yalnız kitaba bağlı kültürün bu birden açılıp serpilişi ile doğrudan ilişkili olarak, İrlanda manastırlarına, kuzey ve doğu İngiltere manastırlarında, 700 yılı dolaylarında ada minyatürünün ilk şaheserleri kondu ortaya: Bunlardan, *Canterbury Mezamiri* gibi, bir bölümü, İtalya'ya da Afrika'dan getirilmiş antik örneklerden esinleniyordu; *Lindisfarne Dua Kitabı* gibi, bir bölümü de, hayvan temalarını ve Barbar kuyumculuğunun geometrik süslemelerini alıyor ve olduğundan da güzel hale getiriyordu.

Ne var ki, VII. yüzyıl sonlarında, Arap fethinin Afrika'daki Bizans topraklarına yayıldığı ve İspanya'daki Vizigot krallığını tehdit ettiği sıralarda, misyonerler, Anglo-Sakson manastırlarını terkettiler; Frank krallığının hâlâ pagan kalmış doğu sınırlarını hıristiyanlaştırmaya girişmekti amaçları. Böylece, bir yandan, Romalı olan Papalık ile -şimdi Austrasia saray nazırlarının egemen olduğu- en güçlü devlet arasında ilişki kuruluyordu; öte yandan da, en canlı Latin kültürü ile Paris bölgesinin genç Galya-Frank sanatı arasında bir ilişki.

Ortaçağ uygarlığının gelişmesini, bu dört katlı bağlaşma ile hazırlayacaktır onlar.

BÖLÜM II
ROMA DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ: DOĞU
(V. - VII. YÜZYILLAR)

V - VII. yüzyıllarda, Doğu'nun, Batı'dan kökten farklı olduğunu sanmayalım. Kuşkusuz, Batı İmparatorluğunun yerine Germen krallıklar geçerken, Doğu'da, kendine «Romalı» diyen, başkentinin eski adından hareketle, «Bizans» İmparatorluğu dediğimiz bir devlet varlığını sürdürüyordu ve 1453 yılına değin de sürdürecektir; ne var ki, bu devlet, Ortaçağ'ın yarı yolunda, Konstantinus'un İmparatorluğuna, -Charlemagne'ın ve Otton'un yeniden yarattıkları- adaşı Batı İmparatorluğu kadar benziyordu. Doğu'da kopuş, daha az ani olmuştu; ancak gelişme, başlarında bile, bir bölümüyle aynı yönde oldu.

I
BİZANS İMPARATORLUĞUNUN BAŞLANGIÇLARI

Doğu İmparatorluğu, birbirinden pek farklı bölgeleri içine alıyordu.

Neydi iktisadî ve sosyal görünüşü bu bölgelerin?

BARBAR İSTİLALARI ZAMANINDA DOĞU İMPARATORLUĞU

Balkan yarımadası, Yunanistan bir yana, Asya'dan çok Batı Avrupa'ya benziyordu; Mısır da, Roma Asya'sından birçok çizgileriyle ayrılıyordu. Bununla beraber, bütün bu çeşitli bölgeler, aynı eğilimle yüzyüzedir: Bürokratizm ve Batı'nın acısını çektiği vergilendirme; gerekçe de aynı: Halkların devlet biçimine karşı soğukluğu. Batı'da olduğu gibi, Doğu'da da **büyük toprak mülkiyeti** gelişmiştir; ve özgür köylülük -bir bölümüyle-kolonluğun içinde yok olmuştur. Bu köylülüğün, yakasını devletten ve «patron»dan kurtarabilmek için bulabildiği -belki- tek çare vardır: Kaçmak! Kent ve kasabalarda, devlet, insanları babadan oğula, mesleklerine ve kamusal sorumluluklarına bağlamanın aranışı içinde, sosyal yaşamı taşlaştırmıştır; zanaat ve ticaret etkinliği, inceden inceye düzenlenmiştir; lüks kumaş ve silah üretimi, doğrudan doğruya devletçe örgütlenmiştir; başta Konstantinopolis olmak üzere, büyük kentlerin yiyecek ve içeceğinin sağlanması, mallara el koymalarla ya da düşük fiyata zorunlu edimlerle sağlanmaktadır. Son olarak, Batı'da olduğu gibi, ordu, gitgide paralı «barbarlar»dan oluşmaktadır; şefleri de, V. yüzyılda, İtalya, Galya, İspanya ve Afrika'daki kardeşleri gibi, benzer bir iktidarı fethetmenin eşiğindedirler ve adamları, İmparatorluğun topraklarında, Batı'daki «konukseverlik»i

hayli andırır biçimde yerleşirler. İstilacılara karşı, onların taktiklerine göre karşı koyma zorunluluğu, yine Batı'da olduğu gibi, ordunun örgütlenişini kökünden değiştirmiştir ve pahalıya mal olmaktadır devlete bu.

Pkei, bu yıkıcı etkenlere, Doğu İmparatorluğu nasıl oldu da Batı'dakinden daha fazla karşı koyup direnebildi?

Bir soluk alma zamanını bulmuş olmakla!

Çünkü, VII. yüzyılda, bütün bu Avrupa eyaletleri, Germenlerden daha da özümsenemez durumda olan «barbarlar»ca istilâ edilirken, hemen tüm Asya ve Afrika bölümünü de yeni ve önceden bilinmeyen bir düşman fethediyordu. Ancak, ilk «Barbarlar»dan kiminin başı başka yöne çevrilmiş, kimi de -özümsenmese bile- en azından etrafı sarılmıştı. Nedenleri, bir yanıyla dışsaldır bunun: Asıl baskı Avrupa'daydı; Asya eyaletleri içinde en zenginleri, bu saldırının uzağında kalmışlardı. Gerçi, Pers savaşlarına belli aralıklarla sahne oluyorlardı; ne var ki, Avrupa'da barbarların içeriye dalmalarına yol açacak bir çekim merkezi değillerdi; Sasanî devletinin kuzeyini tehdit eden baskılar da daha içerilere girme olanaklarını vermiyordu ve, olsa olsa, yerleşmeden çok, birkaç eyaletin siyasal bakımdan ele geçirilmesiydi söz konusu olan. Ama «Barbarlar»ı asıl engelleyen, Doğu İmparatorluğunun **kendi gücü** olmuştur: Bu güç, onları, Konstantinopolis'i fethederek iktidarı bütünüyle ele geçirmek, Boğaziçini ve Çanakkale boğazını aşmaktan alakoymuştur; ve fırsat çıktığında vazgeçip, bir Batı toprağında yerleşmeyi yeğlemelerine neden olan da bu güçtür yine.

Nereden geliyordu bu güç?

Doğu'nun Batı'ya olan bu üstünlüğünün kaynağı, **ticaret** ve **zanaat** idi; kentlerdeki gelişme ve -bir olasılıkla- kırsal kesimdeki nüfus yoğunluğu bile, bundan ileri geliyordu. Gerçi, uluslararası ticaretin konusu, yalnız aristokrasinin yararlanabileceği, giderek halk kitleleri üzerinde doğrudan etkisi olmayan lüks maddelerle ilgili idi; ancak, iç ve bölgesel taşıma, idarî bir nitelik taşıyan, böylece de ticarî olmayan tarım ürünlerinin teslimine ilişkindi. Böylesi bir ticaretin varlığı, kentlerin varlıklı sınıfı için pek önemliydi; dolayısıyla kent halkının bütünü için de yaşamsaldı, çünkü iş ve ekmek kapısı sağlıyordu ona. Ticaret, özellikle Asya'da, Hind'e, hatta Çin'e yönelikti: Geçmiş yüzyıllardaki malî kolaylıklar içinde olmuyordu bu; o yüzyıllarda, «Romalı» tacirler, Hind ve Çin'in ticaret merkezlerine doğrudan doğruya ulaşırlardı. Şimdi ise, Orta Asya'nın geçitlerini

Akdeniz’in kıyılarıyla birleştiren kervanlarla olsun, Kızıl Deniz’i, İran körfezi yararına devreden çıkararak Hind’le kurulmuş deniz ilişkileriyle olsun, Sasanîler, bir transit tekeli kurmuşlardı; bir kâr kaynağıydı bu onlar için, «Romalı» İmparatorluk için de kaygı kaynağı. Gerçi, Batı’nın Yakındoğu ile ilişkilerinde başını çektiği altın kaybı gibi, Doğu Akdeniz’de de, uzak Asya ile ilişkilerinde böyle bir kaybın acısını çektiğini ve Avrupa’nın altın kaybını sürdüren etkenin de bu olduğu ileri sürülmüştür. Ne var ki, bir yerde aşırı bir savdır bu: Kimi ürünleri tâ Çin’de bulunmuş olan zanaat, hesapları dengeleyebiliyordu ve Bizans parasının, yüzyıllar boyunca, uluslararası paranın ölçüsü haline getiren sağlamlığını nasıl olup da koruduğu açıklanması gereken bir nokta olarak kalsa da, yalnız başına bu sağlamlık bile, madenî para bakımından vahim bir yoksullaşma ve ticaret alanında tam bir dengesizlik yolundaki varsayımı geçersiz kılar.

Buna karşılık, Batı’ya doğru ticaret neyi temsil ediyordu Doğu Akdeniz tacirleri için?

Duruma Batı’dan bakıldığında, büyük bir açıklıkla görülen, bu ilişkilerin «Barbar» krallıklarında da sürüp giderken, bir yandan da çöktüğüdür. Bu çöküş, Batı’nın satın alma gücünün azalışıdan ya da Vandal donanmalarının geçici korsanlığından ileri geliyordu. Ama Doğu’dan bakıldığında, sorun, hiç de aynı değildi: Bu ticaret, Batı’nın zayıflayan ekonomisi için önemini koruyabildi; ancak, başka yerlerde çok büyük çapta işler çevirmeye alışmış Doğulular için, Batı’ya büyük bir dikkatle bakmalarında bir zorunluluk yoktu. Bununla beraber, açık olan bir nokta şu ki, V. yüzyılın sonlarından başlayarak, Doğu İmparatorluğu, donanmasını yeniden kurar; karada üstünlüğü Barbarlara terkedermiş gibi göründüğü anda, denizdeki üstünlüğü ele geçirir. Bu donanma sayesinde, topraklar da fethedecektir; ancak Afrika’da, İspanya’da ve hatta -bütünüyle ele geçirdiği- İtalya’da, kıyılar, limanlar, savunmaya yarayacak noktalarla yetinecektir. Zorunluluk gereği kuşkusuz. Bununla beraber, «Barbar» ülkelerle ticaretin «Romalı» ülkelerle ticaretten daha zor olduğunu söyleyecek hiçbir kanıt da yoktur. VI. yüzyılın sonlarına değin, Bizans ürünleri Tuna Avrupası ile Doğu Avrupa’ya girer, Baltık’a ulaşır; kuşkusuz oralarda, yerli şefler, vergi ve yağmadan elde ettikleri kürk ve kölelerle değişiyorlardı bunları, ya da İmparatorluk diplomasisi gereği armağan olarak dağıtılıyordu o ülkelerde. Konstatinopolis ya da Suriyeli tacirlerin, bu ticareti kesintiye uğratacak savaşları, ya da bahasına değmeyecek yakılıp yıkılmış toprakların yeniden

fethini uygun gördükleri hiç de kesin değildir. Eğer Justinianus bu itirazları bir yana itip, her şeye karşın Akdeniz kıyılarını yeniden ele geçirmişse, malî gerekçelerle yaptı bunu. Bizans politikasında, vergi toplama ve tekelleri örgütleme arzusu, sistemin yararlarına yeterince katılamamış kimi büyük toprak sahipleri ile tacirlerin muhalefetine üstün gelmiştir çoğu kez. Barbarları birbirine düşürecek diplomatik armağanlar olarak, askerî savunma gereksinimlerine katkıda bulunmak, sarayın lüksünü karşılamak, başkentteki plebleri -rahat durmaları için- beslemek gerekiyordu. Özetle Batı'nın, çevresindeki tüm eyaletleri Germenlere feda ederken, Doğu'nun, önce varlığını sürdürebilmek için, sonra da karşı-saldırıya geçmek ve içerde belli bir kalkınmayı sağlamak için bu kaynaklara gereksinmesi vardı.

Bu ticaret ekonomisinin sosyal plandaki yankısı, **kentlerdeki gelişme**dir. Küçük Asya'nın batısında, Suriye, Yukarı-Mezopotamya'da, hem -Antakya gibi - büyük kentler vardır, hem de -daha belirgin olarak- yığınla orta ve küçük yerleşme merkezleri. Beslemek gerekir onları; Suriye içlerinin kurak yaylalarının irili ufaklı işetmelerle değerlendirilmesi bunun sonucudur. Pek büyük bir kent de, Mısır'daki İskenderiye'dir; ancak çiftçi kalmış bir ülkenin kıyılarında daha da istisnai bir görünüşü vardır onun. Son olarak Konstantinopolis, başkent ve pek önemli bir liman olmanın yanı sıra, istilalar önünden kaçan Balkanlıların bir sığınağıdır da ve gitgide büyümektedir, belki milyona yaklaşmıştır içinde oturanların sayısı; ayrıca, yönetimin karşısına, kamu düzeni, yiyecek-içeceğinin sağlanması ve gitgide daha zorunlu hale gelen savunması ile ilgili sorunlar çıkarmaktadır. Her yanda, zamanın gereği, kenti kuşatan kale bedenleri, özellikle Justinianus zamanında güçlendirilmiştir. Kamusal yapıların, onlarla aynı zamanda yükselen özel konakların güzelliği, bir gönencin de tanıklarıdır; geçicidir bunlar, yıkıntılar üzerine kurulmuşlardır, ama gerçektirler. Mülk sahipleri, hep kırsal kesimdeki malikânelerinde değil, orada oturmaktadırlar. Kentlerin yöresinde, orta mülkiyet daha uzaktaki büyük toprak sahiplerini dengelemektedir. Küçük köylü mülkiyeti bile, yer yer, kentlerin azığının sağlanmasına katılarak varlığını sürdürür gibidir. Kentte, zanaatla uğraşan aşağı-halk tabakası, **Maviler** ve **Yeşiller** diye, geniş guruplar halinde örgütlenmişlerdir. Tutkunu oldukları spor yarışmalarındaki rolleri büyüktür gerçi; ama asıl kamu düzeninden sorumlu milislerdir bunlar ve -bir ölçüde de- sınıf çatışmalarının billurlaştırdığı geniş dernekler. Bu sıfatla da, imparatorları tahtından indirip ya da oraya yükselten bütün hareketler,

bunlardan birine ya da ötekine dayanmak zorundadır. Kimi hallerde, iktidara karşı bir tertibin kaynağı bile olmaktadırlar: Ünlü **Nika başkaldırısı** bunun bir örneğidir; Justinianus, «Barbar» paralı askerlerine dayanarak, kan içinde boğmuştu bu hareketi.

Başkaldıranların, -«zafer» anlamına- «nika!» diye haykırmalarına bakıp Nika ayaklanması olarak anılır bu. Olayda, «Yeşiller»in ve «Maviler»in aşağı tabakaları birleşirler, Justinianus, Hipodroma geldiğinde taşlanır. Kent yanmaktadır. Kuşatılan sarayda yiyecek ve içecek stokları tükenir. İmparator, Boğaziçi doğrultusunda kaçmaya hazırlanmaktadır. İmparatoriçe ***Thedora****'nın ısrarı ve girişimiyle, duruma egemen olmak için, son bir çabada daha bulunur. Zeki, cesur ve otoriter bir kadındı Theodora; Justinianus'la evlenmeden önceki serüvenleri skandallara yol açmış ve ünlendirmişti onu. «Maviler»in şefi satın alınır. Başkaldıranların dolaştığı Hipodroma gizlice paralı askerler sokulur; bunlar silahsız insanların üzerine ansızın saldırırlar ve hemen oracıkta 30.000'e yakınını öldürürler. Soluğu kesilen halk kuruluşları, uzun bir süre siyaset arenasından kaybolacaklardır.*

Aşağı yukarı aynı devirde Filistin'de de bir başkaldırı olur. 536 yılında, Afrika'da askerler ayaklanırlar; çünkü, yendikleri Vandallardan kendilerine kalmış olan topraklar ellerinden alınmaktadır. Stotzey adındaki deneyimli bir savaşçının yönetiminde, oniki yıla yakın direnirler, imparatorluğun İtalya'daki varlığı, yalnız silah zoruyla sürdürülebiliyordu. «Haydutlar» hareketi, Balkanlarda, Barbar istilalarıyla kaynaşarak genişlemektedir.

JUSTİNİANUS VE MİRASI

Justinianus'un saltanatı (527-565), geleneksel olarak, «Bizans» uygarlığının ilk altın çağı olarak gösterilir. Fetihlerin sağladığı saygınlığa, yapıların debdebesine, bir yazarlar topluluğuna bakıp yalnız onları gören bir kuruntu bu; nitekim, bunların hiçbiri, İmparatorluğun içinde bulunduğu zayıflık ve tehlikelerin, hem de pek az sonra bütün korkunçluğu ile ortaya çıkıp daha da ağırlaşmasını engellemez. Bununla beraber, kendine güvenen

bir iradenin, görkem açlığı içinde, güçleri yeniden derleyip topladığını da görmezlik edemeyiz.

Gerçekleştirdiği kimi şeyler vardır ki, belleklerimizde bir anıyı sürdürür durur.

Önce idare mekanizmasının ve toplumun ele alınması gerekiyordu. Sonunda uğradığı başarısızlığı unutarak konuşalım. İşe başlamak için, geçen yüzyılda *Codex Theodosianus'*la girişilmiş çalışma genişletilerek, eski Roma hukukunda yararlanılabilir ne varsa toplanır; örflerdeki gelişme ve Hıristiyanlığın kazandığı zafer de göz önünde tutularak, *Codex Justinianus* ortaya konur. Bütün Latin halklarının kurumlarının kaynağı olan bu eser, yıkılması olanaksız bir anıt gibi kalmıştır; tarihçiler ve hukukçular İlkçağ'ı okurlar aynasında onun. Sonra, buna koşut olarak ve aynı anlayışla, *Digesta'da* hukukçuların görüşleri bir araya getirilir.

O andan başlayarak, Bizans devleti, artık hiç silinmeyecek olan ve, doğrusunu söylemek gerekirse, daha Konstantinus'la başlayan bir gelişmenin sonucu olarak, kimi nitelikler kazanır. Başta, **Kilise ile devletin bütünleşmesi** gelir. Batı'da Kilise, Ariuscu olduklarında, Germen prenslerin düşmanıdır; ya da, onların kültürce düşük düzeyde oluşları ve yönetimdeki yetersizlikleri sonucu, vesayetlerinden kaçıp kurtulmuştur. Doğu'da ise, dinin zembereği olduğu bir hükümet iradesiyle özdeşleşmiştir; ne var ki, Kilise, kendisi kadar Hıristiyan olan bu devletin denetimi altındadır. Müminlerin ve devletin de yardımıyla, Kilise, zenginlik ve güç sahibidir; patrikleri, hele Konstantinopolis'tekiler, ağırlığı olan kişilerdir. Ne var ki, imparatordur hükmeden; uzakta Roma'da Papa ne düşünürse düşünsün, iman konusunda bile onun sözüdür geçen.

Dini de elinde tutan mutlakiyetin en ileriye vardırılmış örneğidir bu.

İmparator, *basileus*, kökeni ne olursa olsun, **mutlak** hükümrandır. Asker kökenlidir ve çoğu kez miras yoluyla gelmez iktidara. Mutlak olduğu kadar **kutsal**dır da kişiliği. Kent içinde kapalı gerçek bir kent olan sarayında, işitilmemiş bir lüks ve törenli yaşam, onu halktan, hatta saraydaki çevresinden ayırır: Kimi yanları, Doğu monarşilerinin geleneklerinden alınmıştır bunların; ama bir iç gelişmenin de ürünüdürler. V. yüzyılın başlarında, Batı'da olduğu gibi, *basileusun* da gerçek yönetimle ilişkisini kesmesinden korkulmuştur. Ne var ki, yüzyılın sonunda, dizginleri yeniden eline geçirir ve çoğu kez ordulara kumanda eden bir general, her şeyi yöneten, her şeyi denetleyen bir baş olarak kalacaktır hep. Çevresinde

yığınla insan, merkezî hükümetin dairelerini ya da yerel işlere bakan daireleri doldurur; büyük daireleri yönetenler de önemli kişilerdir. Bununla beraber, *basileusun* iradesinin dışında, başka bir irade karışmaz yönetime; eşgüdüm yoktur yani. Çifte bir hiyerarşi içinde her şey ona gelip varır: Kimi onursal sıfatlardır bu hiyerarşide, kimi gerçek görevleri karşılar. Hepsi de laiktirler ve gitgide ücretli görevliler olmakta ve ezici görevlerden kaçma çabasındaki yerel majistraların yerine geçmektedirler.

Merkeziyetçilik doruk noktasındadır.

Tanrıyı ve imparatoru yüceltme duygusunun da katıldığı bir görkem gösterisi, yapılarda kendisini ortaya koyar. Onlarda Justinianus'un çehresini bugün de görürüz. Bu sanat, insanlığın en gerçek ve en güzel sanatları arasındadır. **Aya Sofya**, batı yakasında, Haliç'e girerken bugün de her şeye egemen durur. Dışarıdan bakıldığında, her türlü süslemeye kayıtsız yapısıyla ziyaretçiyi şaşırtabilir; ama bir kez içine girildiğinde, boyutları, çok renkli mermerlerinin görkemi ve güzelliğinden hiçbir şeyi eksiltmeyen süslemeleri, kubbesindeki başarı, hayranlık ve şaşkınlık yaratır insanda. Mimarları Milet'li İsidoros ile Trales'li Anthemius'un cesaret ve ustalıkları karşısında dili tutulur insanın. Öylesine bir örnektir ki bu, bin yıl sonra, Osmanlı ve Moskovalı mimarlara da esin verecektir. Felâketler, öteki kiliselerden pek az şey bıraktı bugüne; kimi bazilika planını, kimi Yunan haçı biçimini taşır bunlar. Son olarak fethedilmiş İtalya'da, Ravenna'da, pek iyi korunmuş -hayranlık uyandıran-mozayiklerde, imparatorun eşi Theodora'nın ve öteki saygın kişilerin görüntüleri tekrarlanır. Kuşkusuz, heykel çöküş halindedir; ama ne anıtsal süslemedeki işçilik, ne de tahta ya da fildişi eşyadaki incelik bu ölçülere varabilmiştir. Çoğu kez Doğulu temaların karıştığı canlı renkleriyle lüks kumaşlar ve el yazmalarındaki minyatürler de dikkat çekicidir. İkonografilerde donmuş gibi görünen bir şey varsa, belki bir teknik gerileyişten gelir; ama, daha da çok, sanatta insan üstü bir anlayıştan.

«Bizans» sanatı, hiç kuşkusuz, Yunanlılara olduğundan daha fazla başkalarına borçlu: Suriyelilere, Ermenilere; ve bütün bir Yakındoğu sanatını özetlemekten de uzaktır o. Bu sanatlarda buldukları kimi şeylere bakıp bunun tersi bir aşırılığa sapanların durumuna düşmekten de sakınalım. Ancak güçlü bir devletin başkenti, birbirinden bunca farklı etkileri kendi potasında eritebilirdi ve dev bir monarşi, bir Aya Sofya'yı yapacak araçlara sahip olabilirdi ancak. Bizans sanatını etkileyenler ve

ondan sonra gelenlerin üzerinde, Bizans da kendi ışığını serpecek ve bereketli tohumlarını ekecektir. Justinianus öncesinden başlayarak, Ravenna, Bizans'tan, eserlerini hayranlıkla seyrettiğimiz sanatçılar alıyordu ve Batı'da bütün bir Yukarı-Ortaçağ, sanatın sırlarını Bizans'ta aradı yine.

Bizans edebiyatı da, bir daha hiç terketmeyeceği yollara gelip girer. Felsefî ve bilimsel esinin soluğu kesilmiştir: İskenderiye Okulu'nda, ikinci olarak da Konstantinopolis'de yeni kurulmuş olan «Üniversite»de, her iki dalın, geleneklerini sürdürmesine karşın, gerçek budur. Ancak, buna karşılık, yeni zaferlerin ya da yeni mücadelelerin desteklediği **tarih yazarlığı** gelişir. Bu alanda, herkesten önce de, **Prokopips** çeker dikkatimizi. *Pers, Vandal, Ostrogot Savaşları* adlı eserinde, *Yapılar Kitabı*'nda, *Gizli Tarih'*inde, Justinianus'a önce övgüler düzüp sonra karşısına geçen bu tarihçi, yazdıkları kimi yerde ortadan aşağı da olsa, zeki bir gözlemci, iyi bir yazar ve bizim için, dönemi hakkında birinci sınıf bir bilgi vericidir; *Gizli Tarih'*inde söyledikleri ise, gerçekten bir skandaldır dönemi için. Onu, laik ve din adamı bir tarihçiler kafilesi izleyecektir; çoğu da Doğu kökenlidir bunlar. Justinianus'un *Codex* ve *Digesta'sı* için kendisine yardım etmiş olan hukukçular da Doğuludurlar. Doğaldır ki, bütün bunlar aristokrasinin edebiyatıdır. Ne var ki, yeni din, müminler ve ruhbanın ortaklığıyla, özgün ve artık ahenkli dinsel şiirler de koyar ortaya; «dinsel türküler prensi» diye anılan **Romanos** açar bunun yolunu. Yunan halkının dine bağlılığını, bunlar besleyip duracaktır yüzyıllar boyunca.

BÖLGESEL ÖZELLİKLER, DİN ÇATIŞMALARI VE ULUSAL UYGARLIKLAR

Merkezi Boğaziçinde olan bu uygarlık, «Romalı» olmak savmadır. Batıda olduğu gibi, o yüce Roma düşüncesi, toplumun geçici biçimlerinin üstüne çıkmış bir değer olarak, Roma İmparatorluğunun yıkılışından sonra da yaşıyordu; ayrıca, eski Roma'nın mirasının Konstantinopolis'te, Yeni Roma'da korunduğu kanısı, uygar dünyanın tek başı olarak gösteriyordu onu. İmparatorluğun şu ya da bu eyaleti, «Barbarlar»a terkedilmek gerektiğinde, daha da ateşli olarak sürdürüldü bu düşünce. Justinianus'u, bu İllirya'lı Latini, zamanın aşındıramadığı bir anıyı yeniden gerçek hale getirmek için fetihlere itmede, hiçbir düşünce bundan daha güçlü olamazdı. Bununla beraber, Bizans sırtını dönüyordu Roma'ya. İllyricum Barbarlara terkedildiğinde, İtalya dışında, İmparatorluğun uyruklarından hiçbiri Latince konuşmaz oldu artık. Edebiyat adına Yunan ve Doğu edebiyatı

vardı yalnız ve Justinianus'un kendisi de, Roma hukukunun metinlerini Latinlere toplattığı halde, kendi kanun ve emirnamelerini yani *Novella'yı* Yunanca yazdıracaktır. Hem, III. yüzyıldan başlayarak, Batı'da, yarı-hellenleşmiş aristokrasinin çöküşü, Yunan kültür bilgisini de çökertmişti; bu çukur, aşikârdır ki, Barbar krallıklarda daha da derinleşti.

Doğu dünyası ile Batı dünyasının birbirini anlayamayacağı günler yakındı.

Ne var ki, Doğu'da bile, yapının dış yüzündeki o güzel birlik, kayboluyordu gitgide. Sosyal güçlükler, «ulusal» güçlükler içiçeydi. «Roma» devletinin Doğu eyaletlerini dış düşmanlara karşı savunmada yetersizliğinin ortaya çıktığı dönemlerle, malî sömürünün ve idarî ya da dinsel merkeziyetçiliğin güçlendiği öteki sorunların ard arda gelişi, eyaletlerde **özerklik eğilimleri**ni keskinleştirip duruyordu. Asyalılar, Mısırlılar, Roma İmparatorluğunun ekonomi ve kültüründe vaktiyle oynadıkları o büyük rolün, Batı'nın düşüşüyle daha da arttığının bilincindeydiler. Oysa, pek doğru olarak, aristokrasinin Hellenistik mirası ile, halkın daha geniş, ulusallıklarını da daha az yitirmiş katlarının Hıristiyanlığı arasında gitgide artan rastlaşma, üzerlerine uzun zamandan beri bir Yunan cilâsı çekilmiş olan yerli kültürlerin yeni bir atılım içine girmelerine yol açıyordu. Bunun gibi, Suriye ya da Mısır için uzak Bizans rejimi, hiçbir şeyin haklı gösteremediği bir yabancı egemenlik biçimine bürünüyordu. Kıptîlerin, Yahudilerin ve Ermenilerin gitgide artan sabırsızlıkları, imparatorluğun birliğinin altını oyup duruyordu.

Bunun yemişlerini İslâm toplayacaktır daha sonra.

Özellikle **dinsel çatışmaların** arasından kendisini göstermektedir bu çatlak. Müminlerin çoğunluğunun anlayamayacağı incelikte ilahiyat sorunlarının ortaya çıkardığı tartışmalardan doğan tutkuları anlamakta güçlük çekiyoruz gerçi; belki de Kilise edebiyatı, onlardaki kızgınlığı abartıyor gözlerimizde. Bununla beraber, Doğu'nun din anlayışı, bir düşüncenin egemenliği altındaydı: Her şeyden önce, insanın davranışı sorunlarıyla ilgilenen Batılı din anlayışından fazla olarak, kurtuluş, ona göre, önce tanrısal düzeni doğru olarak anlamaktaydı; bu tanrısal düzende, ya boynunu büküp kalacaktı insan, ya da büyüye benzer bir yolla yakasını sıyıracaktı ondan. Ancak, özellikle şu nokta çabucak açığa çıktı ki, ilahiyatçıların arkasında, sosyal ve ulusal sorunların harekete geçirdiği halk yığınları vardı.

Nasıl?

İlahiyatta asıl uzlaşmazlık, İsa'nın, insanî ve tanrısal olmak üzere, çifte niteliği konusundaydı. Bazıları için, tanrısal birliğe dikkatleri çekmek istediklerinden, İsa'nın insanî varlığı, çektiği acı (Passion), bir görünüştü yalnız: Bu düşüncede olanlar **Monofizitler**di. Bazıları için, İsa'nın varlığı ve çektikleri mutlak gerçeklerdi; ancak tanrısal nitelikten öylesine ayrıydı ki bunlar, birinin acıları ötekinin yetkinliğini bozmuyordu: Bunlar da, Konstantinopolis patriği Nestorius'un (V. yüzyıl) adından hareketle, **Nesturiler** diye adlandırılıyorlardı. Aslında, bu öğretilerden her ikisi de, Tanrıyı, İsa'nın çektiklerinden ayırmakla, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanları kurtarması (Redemption) düşüncesinin saygınlığını bozup tehlikeye atıyorlardı; o kadar ki, greko-romen Ortodoksluğu, her iki niteliğin birlikte bulunduğunu ilân etti; insanın da erişemeyeceği bir sırdı bu. Nesturîler, V. yüzyılda, önce pek güçlü Monofızit etkisiyle arkalarına düşüldüğü için, Sasanî İmparatorluğunu bir yayılma alanı olarak gördüler. Monofızitler, başlıca yandaşlarını Yahudiler arasında buldular; çünkü Yahudiler, o uzlaşmaz tektanrıcı geleneklerini görüyorlardı onda; ayrıca Kıptîleri ve -o denli güçlü olmamakla beraber- Ermenileri de fethetti bu görüş. «Ortodoksluk», Roma'nın dışında, Yunanlıları elinde tuttu; başka yerlerde ise yabancı efendilerin dini olarak görüldü. Antakya ve İskenderiye patrikleri, iktidarın hemen yanıbaşında olan yerini kıskandıkları Konstantinopolis'teki meslektaşlarını yola getirmek için, Monofıtizliğe gelip daldılar. Ne var ki, keşişlerin aracılığıyla, kendi halklarına güvenebileceklerini de biliyorlardı.

Keşişlik, Doğu'da, Batı'da olduğundan çok daha erken ve hayli değişik biçimlerde, büyük bir gelişme içine girmişti; Yunanistan'da olduğu kadar, Ermenistan'da, ya da Kiptiler arasında da böyleydi. Genellikle Ermiş Basileios'un söylediklerinden esinleniyordu bu; keşişler, bir çilecilik ve kendinden geçme ülküsü yayıyorlardı. Bir bölümü, Kudüs'te, V. yüzyılda Ermiş Sabas'ın kurduğu manastırda olduğu gibi, ortaklaşa bir yaşam sürüyorlardı; bir bölümü de, herkesin gözünden uzakta, tek başına yaşıyorlardı: Ermiş Simeon Stylite'in çömezleri böyleydi ve ustaları gibi, sütunların tepesine çıkar, Tanrıyı seyretmekle (!) geçirirlerdi yaşamlarını. Bu dindar insanların saygınlığı halk arasında sonsuzdu ve sayıları da gitgide artıyordu; onlara yetişip katılmak, bu dünyanın işkence ve baskılarından kaçıp kurtulmanın bir biçimiydi. Onların örnekliği ve sözleri, kötülüğü,

zenginliği, giderek iktidarı ayıplayıp eleştiriyordu; piskoposlarca pek yola getirilemedikleri için, sürekli bir disiplinsizlik örneğiydiler ve fırsat çıktığında, ya da ilâhiyat çatışmaları bahanesiyle, kalabalıkları ayaklandırıyorlardı. Bu çatışmalar, daha ağır tehlikelerin ortasında, Bizans İmparatorluğunun yaşamını, iki yüzyıldan fazla bir süre zehirleyip durdu ve ancak Arap fethi, bu hak mezhep dışı inançlara inananların çoğunluğunu Bizans egemenliğinden kurtardığı vakit dindi ortalık.

Kendilerine sorarsanız, bu fetih, Yunan Kilisesinin zulmünden kurtarıyordu onları.

Bir yerde doğruydu da söyledikleri.

İşte önemli aşamaları uygulanan baskının: 431 yılında Efes Konsili, Sasanîlerin ülkesine sığınmış Nesturiliği mahkûm eder; 451 yılında Kadıköy Konsili de Monofizitliği. Ne var ki, Suriye'de ve Mısır'da gücünden hiçbir şey yitirmeyen Monofızitlik, bir yüzyıldan fazla bir zaman, tâ Konstantinopolis'teki hükümet çevrelerine değin etkide bulunacaktır. İmparatorların, Monofizitlere verilecek ödünler, Roma ile birlik ve Monofizitler karşısında sertlik politikası arasında duraksadıkları olmuştur. Ancak, iç barışı sürdürmek için Monofızitlere verilecek ödünler boşa çıkmış, fazla olarak da Roma ile güçlüklere yol açmıştır. Özellikle Justinianus, öteki sapkınlara ya da imansızlara, Ariusculara, paganlara, Manicilere, Yahudilere zulmederken, Monofızitlere de zulmetti. Buna bir tepki olarak, Monofizitler, kesin biçimde ayrı ve özerk kiliseler kurdular: Kıptî Kilisesi, Suriye -ya da Yakubî- Kilisesi, çok geçmeden de Ermeni Kilisesi böyle doğdu. Her birinin törenleri, kendi dillerinde yapılıyordu ve kendi hiyerarşilerine bağımlıydılar.

Her halkın kendi «**ulusal**» kilisesi vardı artık.

VII. yüzyılda, Heraklius, karşısında bulunduğu o korkunç Pers, Avar, Arap tehlikesine bakıp, boşa çıkan yeni formüller bulmaya kalktı; imparatorun iradesi iman konusunda yasamaya girişmişti. Bir ya da iki nitelikten söz edilmesini yasaklayıp, tek bir iradeye inanılmasını (monoteizm) istedi; ne var ki, herkesi doyurmadı bu. Bunun tek sonucu, yerine geçen II. Constant zamanında, Papalıkla korkunç bir uyuşmazlık oldu; *basileus*, İtalyan uyruklarıyla bir bölüm Yunanlıyı Papaya bıraktı. Arap fethi, Bizans'ın elinden Doğulu uyruklarını çekip alırken, Heraklius'un bu girişimini de yararsız kılacak ve o yüzyılın ikinci yarısında Bizans hükümeti de vaz geçecekti bundan.

Yeni Süryanî, Kıptî, Ermeni, Gürcü ve Mısır kültürleri de, işte bu mücadeleler ortamında oluştu. Önemli gelişmeler vardır: V. yüzyılın başlarında, dinsel şefleri **Sahak** ve rahip **Mesrop**'un çabalarıyla, Ermeni dili alfabesine kavuşur; ulusal bir edebiyatın gelişmesinde büyük bir rol oynayacaktır bu. Öncelikle dinsel ve çeviriye dayanan edebiyat, ulusal seferleri yücelten tarih eserlerine de yer vermeye başlar; bunların içinde en ünlüsü **Horen'li Musa**'nınkidir. Ermenistan'ın yanında Gürcistan, Yunanlıların yanı sıra, Ermenilerin de etkisine uğrar. Hemen yalnız dinsel nitelik taşıyan Kıptî edebiyatın, aslında bu alanda pek fazla bir değeri yoktur. Ondan gelen Habeş edebiyatı, henüz çocukluğunu yaşamaktadır.

Çok daha önemli olanı **Süryanî edebiyatı**dır.

> *Onda da baskın olan dinsel eserlerdir, ama daha çeşitlidir: İlahiyat, Kilise hukuku, mistik, dinsel törenlerde usul ve sırayla ilgili eserler. Yazarları da, asıl olarak manastırlardan gelir, bunların. Bu eserlerde, iki gurubu birbirinden ayırmak gerekir: Bir bölümü Monofizit, bir bölümü de Nesturîdir. Monofizitliği, Urfa okulu temsil eder; Nesturi olanların asıl merkezleri ise Sasanî topraklarındadır, Yukarı-Mezopotamya'da Nizip'tedir, Irak'ta Cundîşapur'tadır. Tarihçinin ilgisini çeken, özellikle dinsel bir vurgulaması olan ve kimi zaman -tartışılmaz özgünlükte- halkçı olan Monofizit kroniklerdir; Monofizitlerde, çok daha fazla da Nesturîlerde,* ***İlkçağ düşünce ve bilimi****nin çok sayıda şaheserinin çevirileri de bu ilgiyi çekecektir. Daha sonra, bu çevirilerin aracılıyladır ki, İslâm, giderek -hiç olmazsa bir bölümüyle- Batı Avrupa, Hellenistik miras hakkında bir bilgi edinecektir. Aristo ile Yeni Eflatuncular başında geliyordu bunların; onlara Ptolemaios, Hippokrates ve Galienus -Cundişapur bir tıp merkeziydi- Euclides, simyacılar ekleniyordu; asıl eserlere sahtelerinin karıştığı da oluyordu ki, gelecek kuşakların karşısına hayli güç sorunlar çıkaracaktır bu. Buna karşılık, Hıristiyan tarih bir yana, ne eski tarih, ne din-dışı Yunan edebiyatı, doğallıkla ne de Latin edebiyatı* -İskender'in Romanı *dışında- Süryanî yazarların uğraşlarında yer almazlar.*

Bununla beraber, onların hizmeti çok büyüktür yine de; Batı'nın ve kimi zaman da Bizans'ın, her şeyi paganlıkla lekelenmiş sayıp horladığı gözönünde tutulursa hele.

Bir ayakları Bizans, bir ayakları Sasanî sınırlarında olan Yahudiler de, zulümlere ve dağılışa karşın, düşünce tarihlerinin önemli bir anını yaşamaktadırlar. Sürgünde, başlarında bir şefleri vardır; iktidarlar, belli bir ölçüde, kefil olarak bakarlar ona, çeşitli patrikler de kiliselerine bağlı bir kimse diye. Ancak, siyasal tutkularını yitirdikleri günden beri, Kutsal Metni tanıyan ve Kanun koyan bilginler, büyük kişilik kazanmışlardır artık: Hahamlar ve onların da üstünde Gaon, okulların başıdır. Uzun zamandan beri, bu kişilerin inanç ve yaşam sorunları karşısındaki içtihatlarını bir araya getirip düzenlemek gereksinmesi duyuluyordu. II. yüzyılda Kudüs'te başlayan çalışma, başka bir yerde sonunda bitirilir: **Talmud** diye adlandırılır bu. Anıtsal bir derleme olan bu eserden, Hıristiyanlığın zaferinden sonra gitgide içine kapanacak olan geleneksel Yahudi, düşünce ve uygulaması beslenip duracaktır.

Batı Yahudileri de, yüzyıllar boyunca, Doğu'daki kardeşlerinden alacaklardır aydınlığı.

Yeni Hıristiyan toplulukların sanatsal hareketleri de pek dikkat çekicidir. Ermenistan'da kiliseler yükselmeye başlar; bunların Bizans İmparatorluğuna hayli dağılmış olan mimarları, -belki- tâ Batı'ya değin etkilerini yayarlar; Batı'da ilk «roman» sanatın kimi çizgilerine garip bir biçimde benzeyen nitelikler görüyoruz onların eserlerinde. Gürcistan'ın da okulu vardır. Suriye Hıristiyan sanatı da, V. ve VI. yüzyıllarda görkemli şeyler gerçekleştirir. O yüzyıllardan kalan kilise ve manastırlar, geometrik, bitkisel ya da hayvan motifleriyle aşırı süslüdür ve daha çok Doğu etkilerinin damgalarını taşırlar. Mısır'da bağımsız bir Hıristiyan mimarlık görüyoruz; ne var ki, bu sanat, çok renkli süslemelerde kullandığı yöntemler, Hellenizmin portre sanatına olan bağlılığı, fildişi işleri, ünlü kumaşlarıyla ününü sağlar.

II

BİZANS VE ASYA

Ortaçağ'ın şafağında, Yakındoğu ile ilgili bir incelemede Bizans'la yetinmek olanaksız. III. yüzyıldan beri İran'da Sasanî hanedanının yönettiği imparatorluk, Bizans'ın rakibidir ve birçok yönden onunla karşılaştırılabilir.

SASANÎ İMPARATORLUĞU

Bu imparatorluk, İran’ın dışında Hint kapılarına dayanıyor; bir yandan Mezopotamya ve Ermenistan’ın büyük bir bölümünü, öte yandan Sogdian’ı, Baktrian’ı, Aral Denizi ile bugünkü Çin Türkistan’ı geçitleri arasında sıralanmış eyaletleri içine alıyordu. Bu devletten, «ulusal» diye bahsetmek abartma olur; Mezopotamyalılar ya da Ermeniler, Bizanslılar kadar uzaktı İranlılara. Öyle de olsa, eski rejimlere oranla, İran’ın çoğunluğunda, ya da -en azından- aristokrasisinde güçlü bir bağlılık vardı.

Sasanî devleti, az çok dayanıklı ve egemen bir **kastın** dengesi üstüne kurulmuştu: Başta, eski ve güçlü toprak soyluları geliyordu; onun yanı sıra, kademelendirilmiş ve engin bir ruhban ile, bürokratik ve merkezileştirilmiş bir idare vardı. Hepsinin de üstünde saygın bir monarşi. Aşağıda, toprak sahiplerinden oluşan canlı bir orta sınıfın çerçevelediği çalışan köylü kitle; gelişen, gitgide gelişen kentlerde -hepsinden önce de, Dicle üzerinde kurulu başkent Ktesifon’da- faal bir zanaatkâr halk yaşıyordu. Bu kastlar, Hint’teki kadar çok değilse de, hemen onlar kadar katıydı; babanın durumunun miras yoluyla geçmesini Roma’da devlet dayatıyordu, burada ise toplumun yapısında vardı bu. Özellikle kuzey sınırları, Bizans’ta olduğu gibi, «Barbarlar»ca tehdit edildiğinde, monarşi, güçlükle de olsa, **yüksek aristokrasi** üzerinde otoritesini sürdürüyordu; bu aristokrasiye köylülük de karşı çıkıyordu. Öyle olduğu içindir ki, Kubad ve Anu-Şirvan’ın (500’e doğru) yaptıkları **malî reform**, devlete kolaylıklar sağlamasının yanı sıra, toprak vergisinin dağılımında belli bir adaleti gerçekleştirme amacını taşır. Sasanîlerin savaşçı politikasının bir amacının da, büyük soyluların disiplinsizliği ve açgözlülüğünü önlemek olduğu kuşkusuz. Sasanîlerin temelini oluşturduğu ordunun üzerinde, Akamanış emperyalizminin anısı dolaşıyordu; aralarda Ermenilerin de bulunduğu vassaller, ordunun geri kalanını oluşturuyorlardı. Her yerde olduğu gibi, yoksul halk arasından devşirilmiş piyade, eski rolünü, beraberinde de sosyal güç ve önemini kaybetmişti.

«Şahlar şahı» olan Sasanî hükümdarı, savaş ve yönetime faal olarak katılırdı ve bir debdebe ile kuşatılmış olarak, saygın, hemen hemen kutsal bir kişiliği vardı; *Basileus’tan* farklı olarak da miras yoluyla tahta geçiyordu. Yücelik, adalet, yönetme sanatı, yiğitlik, kültür, hemen tüm Sasanî hükümdarlarının bu nitelikleri, hanedanının yıkılışından sonra da gelecek kuşakların belleğinde yaşayacak ve -1000 yılına doğru- Firdevsî’nin yazdığı ulusal destanda, *Şehname’de* yeniden dile

getirilecektir. İleride İslâm vezirlerine örneklik edecek olan **Büyük Ferahmadar**ın emrinde, bütün bir idare kadrosu bulunuyordu. İnceden inceye ölçülüp biçilmiş kuralları harfi harfine uygulayan bu kadro da gerçek bir kasttı.

Partların rejiminden farklı olarak, **Zerdüşt** dini, monarşiye sıkı sıkıya bağlı resmî din oldu. Alabildiğine hiyerarşiye sahip ruhbanın başında, Mobedler Mobedi ya da Büyük Mage bulunuyordu, ve her yerde de Ateş Tapınakları. V. ve VI. yüzyıllarda, bu din yeni bir alfabe koydu ortaya; bu alfabe, öteki kitaplı dinlerin karşısında, Avesta’nın dev mirasını koruyacaktır. Bu resmî din, kendisini tanımayanlara karşı zaman zaman giriştiği zulümlere karşın, tartışılmaz bir güce sahip olmadı. Başta şundan ileri geliyordu bu: Bir yerde, rejimle, aristokrasi ile sıkı bağları vardı; sonra «ulusal» bir din olarak, İranlıların dışındaki insanların yüreklerine hitap etmeyi aramadı; bunun gibi, öğretisi, «bilim» ve hukuk adına taşıdığı tüm öğelere karşın, öteki evrenselci dinlere oranla, bulanık, kemikleşmiş ve devrin insanlarının karşısına dikilmiş yeni sorunlara yanıt vermekte yetersiz kaldı. Öyle olduğu için de, III. yüzyılda, İran toprağı üzerinde yeni bir din dikildi karşısına ve uğradığı zulümlere karşın, belli bir ün kazandı: **Manicilik** idi bu.

Daha halkçı olan, «kurtuluş sorunu»na daha fazla eğilen bu din, tüm dinlerin bireşimi olduğunu ileri sürüyordu. Yaygınlığı da buradan doğdu: V. yüzyılda, yalnız Sasanî İmparatorluğunda değil, Kuzey Afrika’da, Mısır’da, Roma’da, -fazla tutunamasalar da- Konstantinopolis’te ve özellikle Orta Asya’da Maniciler vardı; Orta Asya’da, VIII. yüzyılda bir Türk devletinde -hemen hemen- resmî bir din olarak kabul edilen Manicilik, İslamın zaferine değin yaşayacak, XIII. yüzyılda bile varlığını duyuracaktır.

Albigeois’lar ortaya çıktıklarında onu sürdüreceklerdir.

Bununla beraber, kuzeyde ve kuzey-batı eyaletlerinde, Hint, kültürüne açık Budistler vardır ve batı eyaletlerinde İranlı olmayanların arasında da Hıristiyanlık yayılmaktadır: Bunlar özellikle Nesturîdirler; Bizans yönetimiyle araları açıldıktan sonra, Sasanî yönetimi kendilerine özgürce örgütlenmek özgürlüğünü tanımıştır. Son olarak, Yahudileri görüyoruz.

İran’da, V. yüzyılın sonlarında, bir son din daha çıkacaktır; ötekilerden çok daha farklı olarak, açık bir sosyal protesto niteliğini taşıyan bir din: **Mazdekçilik**.

Öğreti bakımından Manicilikten de gelse, Mazdek'in kurduğu dinin asıl üstünlüğü, -Ortaçağ'da sık sık dile getirildiği gibi- «malların ortaklığı»nı ileri sürmesiydi. Kadınlar da bu ortaklığa giriyordu. Ne var ki, kadınların da ortaklığa sokulması, bir ahlaki gevşeklikten ileri gelmiyordu, çünkü Mazdekçiler gerçekte «puriten»diler; olsa olsa, kadınların büyüklerin haremlerine kapatılmaları, ya da soyluluk sınırlarıyla kuşatılmış kast gururuna karşı bir tepkiydi bu.

Hükümdar Kubad, aristokrasiye karşı mücadelesinde, kendisine bir bağlaşık olarak gördüğü Mazdek'in bir süre etkisinde kalacak, ancak sonra korkacak ve öldürtecektir onu. Bununla beraber, İslâmlıktan sonra da, dinsel ve sosyal hareketlerde, Mazdekçiliğin yer altından etkisi görülecektir.

Dinsel edebiyat, İranlıların tüm kültürünü özetlemiyor. Ticarette olduğu gibi, düşüncelerde de bir yol kavşağı olan bu topraklarda, ulusal gelenekler, Hint ve Yunan-Süryanî etkiler, hatta «turanî» etkiler, Sasanîlerin edebiyat ve sanatında bir araya gelirler, Nazım ve nesir, öğüt verici öykülerden oluşan -kimi zaman Hint kökenli - resmî tarihçilik, epik ya duygusal nitelikte hayali öyküler, aristokrasisinin ve bürokratların beğenilerini paylaşıyorlardı ve onlar için yazılmışlardı. İslâm döneminde Arapça ve Farsça ya da öteki dillere yapılmış çeviri ya da uyarlamalar yoluyla, Sasanî tarihinin -yarı efsanevî- bir özeti yine de kaldı bize. Buda'nın yaşamının başka bir bağlamda anlatıldığı *Barlaam ve Josaphat, ya da* öğüt verici öykülerden oluşan *Kelile ve Dimna* da öyle. Bu iki eserin her ikisini de, Hintçe'den, Nesturî hekim Burzoe çevirmiştir. Yüzyıllar boyunca, şiir, II. Hüsrev'le Şirin'in aşklarını şakıdı durdu. Besteleri elimizde olmadığından, Sarkaş ve Barbâdh gibi müzisyenlerin oynadıkları rolü, ancak fıkralar yoluyla, öğreniyoruz. Daha sonra «Arap» denilen müziğin yaratıcıları bunlardan esinleneceklerdir. Büyüklerin eğlenmesi için satranç vardı (satrançtaki «şah» da farsça hükümdarı gösterir). Bu oyun bir beşyüz yıl kadar sonra, Haçlı seferleri yoluyla, tüm Hıristiyan ülkelere yayılacaktır. Bilimde de, Yunan etkisinin yanı sıra, Hint katkısı, tıpta; astronomide, matematikte duyulur biçimdeydi.

Sanatta da aynı şeyi görüyoruz.

Buna karşılık, batı İran'da, asıl anlamıyla Sasanî diyebileceğimiz bir sanat gelişiyordu. Bu sanat, Hellenistik dönemle Part döneminin yabancı esinleriyle, Akamanışların eski geleneklerini birleştiriyordu. Bu sanatın bütün Yakındoğu'da büyük etkisi oldu; bu etkinin izlerini, Batı Avrupa'da kimi kilise ve bazı sanat eşyalarında bile görüyoruz.

Doğulu sanatçılar buralara değin ulaşabilmişlerdi demek ki!

Orta Asya'da, batı İran'da ve Mezopotamya'da, Sasanîler, hepsi de gönenç içinde kentler kurdular. Ticaret, bu gönence yardım ediyordu; Hint okyanusundan Akdeniz'e doğru geçiş Mısır'ın elinden kapılmıştı; buna, Çin'le olan ticaretin kervanlarını da katmalı. Ne var ki, söz konusu ticaretin önemi, Bizans'la İran arasında keskin bir zıtlaşmayı da beraberinde getiriyordu: Bizans, bu tekelden kurtulmayı ararken, İran, Akdeniz limanlarına değin gözünü dikerek, bu girişimleri boşa çıkartmaya çalışıyordu.

ASYA TİCARETİ VE BİZANS - SASANÎ YARIŞMASI

Bizans için, İran tekelinden kurtulmanın iki yolu vardı: Birincisi, yeni ticaret yolları bulmaktı Önce, Kızıl Deniz'e yönelindi. Bu denizin güneyindeki bitiminde, bugün modern Eritre'nin bulunduğu yerde, yeni Hıristiyan olmuş bir krallık gelişmekteydi. Vaktiyle Yemenlilerin kurduğu bu krallık, şimdi Yemen'i fethederek, Arap denizci ve kervanlarının rekabetini etkisiz hale getirdi ve Justinianus, Hint ticaretinin tekelini İranlıların elinden alması için o krallığı yüreklendirdi. Ne var ki, pek az başarılı oldu bu girişim. İkinci olarak, VI. yüzyılın ikinci yarısında, Orta Asya'da bir Türk imparatorluğunun kuruluşu yeni olanaklar hazırladı. Sasanilere karşı, Bizans'la Türklerin isteyerek oluşturdukları bağlaşıklığa, özellikle II. Justin zamanında, İran'ı çevrelemek üzere, Hazar ötesi bir ticaret yolunun açılması eklendi. Bunun ne sonucu oldu, pek bilemiyoruz. Ancak, sonraki yüzyılda, Volga ve Kara Deniz ülkelerinin Hazar, giderek Türk egemenliği altına düşmelerine bakıp, Çin'den kalkan ve bugünkü Rusya'ya ve Kara Deniz kıyılarına değin ulaşan belli bir ticaretin varlığına inanmak gerekiyor.

İran'dan kurtulmak için, Bizans, dışardan pek pahalıya getirtilen kimi ürünleri, kendi topraklarında üretmeye girişti. Justinianus'un hükümdarlığının sonlarında, gezgin keşişler, yalnız ipek üretiminin sırrını öğrenmekle kalmamış, Konstantinopolis'e kozalar ve ipekböceği yetiştirmede gerekli bilgileri de getirmişlerdi. Bu zanaat Suriye'ye,

Yunanistan’a ve Sicilya’ya da sokuldu. Gerçi Bizans ipeği, nicelik ve nitelik bakımından, Çin ve İran’dan getirtilenin yerini tutmuyordu, ama yine de Sasanîler için açık bir tehlikeydi bu.

Konstantinopolis’le, Sasanîlerin başkenti Ktesifon arasındaki etki mücadelesi, din aracılığıyla da oluyordu. Vaazedenler ne denli kayıtsız da olsalar, Hıristiyanlığa her dönüş, Bizans için bir ilerleme anlamını taşıyordu ve «Barbar» ülkelerde, Bizans kurallarına göre siyasal ve sosyal örgütlenmenin bir başlangıcıydı bu. Mazdekçilik, bir yerde ulusal bir nitelik taşıdığı için, yeteri kadar güçlü bir karşı-propaganda aracı olamıyordu.

Bizanslılarla Sasanîler arasındaki sınırların stratejik önemi, ticari yarışma, her iki imparatorluğun bölüştüğü Ermeni ya da Aramî halkların içindeki uyuşmazlıklar, İran aristokrasisinin savaşçı eğilimi ve bu aristokrasiye karşı Sasanî monarşisinin tutumu, bütün bunlar, Bizans’la İranlılar arasında, III. yüzyıldan başlayarak sürüp giden savaş halini açıklarlar. V. yüzyılda «Barbarlar»ın İran üzerindeki baskısı, bu çatışmalara son vermese de, en azından gevşetmişti. Bundan yararlanan da Bizans oldu elbette. Ne var ki, İran’ın içinde yaşadığı tehlikelerin bilincine varılması, her iki imparatorluğun içinde askerî öğenin giderek önem kazanması, savaşı, dizginlenemez biçimde, tutuşturacağı yeniden. Uzlaşmazlık, son noktasına, VII. yüzyılın başlarında vardı. Tüm Küçük Asya, Filistin de içinde olmak üzere tüm Suriye, bir aralık tâ Mısır’a değin, hepsi Sasanîlerin eline düştü. 626 yılında da Konstantinopolis’i, İranlılardan ve Avarlardan oluşan bir ordu kuşattı. Sanki son saati gelmişti Bizans’ın. Ne var ki, Heraklius’un üstün çabalarıyla hasım püskürtüldü ve üstelik düşman topraklarına götürüldü savaş. Bizans İmparatorluğunun bütünlüğü yeniden sağlanmıştı. Ancak, her iki devletin harcadığı askerî ve malî çaba, zembereği son kertesine değin germişti. Sasanî hanedanının son hükümdarları, bunalıma karşı boşuna uğraştılar. Bizans da, bağımsızlık isteyen halklara karşı anlayış göstermedi; özellikle’ Yunan Kilisesi, eskisinden çok daha fazla hoşgörüsüz hale geldi. Yeni bir hasmın, Arabistan’dan çıkan yeni bir düşmanın, bu kez her iki imparatorluğun üzerine atılmak üzere bulunduğu farkedilmiyordu: İslâmlık doğmuştu ve her iki imparatorluk da ona karşı direnmekte güçsüzdüler. Bu felâketten pek az önce, bir başka kayba uğradı Bizans: İmparatorluğun öteki yarısı olan Balkan yarımadasını, Barbarlar, yalnız yağmalayıp durmuşlardı o zamana değin.

Şimdiyse ele geçirmişlerdi.

III

SLAV YAYILIŞI

Germenlerin yayılışının Batı Avrupa tarihi için önemi neyse, Slavların yayılışının Doğu Avrupa tarihi için önemi de odur. Öyle olduğu için de, kitaplarda hakettiği yeri vermeli ona. Ne var ki pek nadir yapılır bu; hatta, Avrupa'nın oluşumunda istilaların rolünü en iyi ortaya koyan eserlerde bile, Slavlara, başlı başına bir yer vermek yerine, arada bir dokunulur, geçilir. Kuşkusuz, Slav yayılışının taşıdığı nitelikler yüzünden, belgeler de, insanı ağlatacak denli az.

Yine de bilinmesi gerekli şeyler var, söylenmeli!

Slavların kökeni, tartışma konusu. Hiç olmazsa dilleri bakımından, **Hint-Avrupalı** oldukları bir gerçek. İsa'nın doğuşuna doğru, Vistül'ün batısında oturuyorlardı. Aşağı-İmparatorluk zamanında, bir bakıma Gotların göçleri sonucu, bir bölümü Karpatlara doğru yayılır; bir bölümü de -Ant'lar adıyla-bugünkü güney Rusya'ya. Germenlerin, Batı'ya doğru yer değiştirmeleri bir boşluk yaratır; bu boşluğu Slavlar doldurur: Karpatların çevresini dolaşarak, Aşağı-Tuna'dan Elbe'ye değin yayılırlar. Hunlar, Bulgarlar ve Avarlar yürürken, onları da arkalarından sürüklerler. Gepidlerin yokoluşu ve Lombardların hareketi, yeni bir boşluk yaratır Tuna ovasında; bunu, Avarlar tek başlarına dolduramazlar; Tuna üzerinden Slavlar inerler oraya. Bir yandan Sava ve doğu Alplere erişirken, öte yandan Bavyera ve Thuringe sınırlarına, Baltık, Dinyeper ve Duna sınırlarına varırlar. Baltık, Dinyeper ve Duna'nın ötesinde ise, güneyde Türk göçebeleri, kuzeyde ise oraya buraya serpilmiş Finler egemendirler. Onlar da, kendiliklerinden, ya da Bulgarların ve Avarların arkasından, VI. yüzyıldan başlayarak, Sava ve Tuna ötesindeki Roma eyaletlerini yağmalayacaklardır.

Korunması pek pahalıya mal olacak, malî ve iktisadî bakımdan getirecekleri de zayıf olan bu bölgelerin savunulmasına -belki de-Bizanslılar pek büyük bir değer vermediler; çünkü, ilk büyük Bulgar-Slav akınlarının Trakya'dan Dalmaçya'ya değin yayılışı, Bizanslıların Akdeniz'de başlattıkları yeni fetihlerle aynı zamana rastlıyor. En azından fethi gerektiren bir şey yoktu buralarda; çünkü, 600 yılına doğru, Avarlar üzerinde kazanılmış başarılardan sonra, şu izlenim uyanıyor ki insanda, Tuna cephesi, bir kez daha güven altına alınmıştı. Hiçbir ganimet getirmeyen meşakkatli savaşların yolaçtığı «Roma» ordusunun başkaldırısı,

ya da böyle adlandırılan hareket, arkasından Sasanîlerin o korkunç saldırısı, kesin olarak bir kez daha yerinden oynattı bu cepheyi. Ancak, şunu da söylemek gerekir ki, «barbarlar»ın böyle birbiri arkasından gelişleri, İmparatorluğun bütün Tuna berisi eyaletlerinde tarım nüfusunun azalmasına neden olmuş ve onlardan kiminin stratejik noktalara yerleştirilmeleri ve kimi güçlü kentlerin bir garnizon çevresinde korunması, bu nedenle doğan zararı karşılayamamıştır. Birçok noktada, yeni işgalciler için yer açıktı. Öyle olunca da, bütünlüğüne bir hareket, Slavları, bir kumanda birliği olmaksızın, büyük savaşlara girişmeden, «olaysız», tâ Ege ve Adriyatik kıyılarına değin iter. 640 yılına doğru, yeni bir gurup, Hırvatlarla Sırplar, Oder ve Vistül ovalarını terkederler ve İllyricum'da, kendilerinden önce gelmiş olanlarla birleşirler. Onları, toprak kaybı bahasına da olsa, Avarlara karşı kullanan Heraklius da rıza gösterir böylesi bir gelişmeye. Başlarda cins ismi olarak kullanılan Slovenler adı da, bundan böyle, yukarı Drava ve Sava havzasında daha güney-batıya gelip yerleşecek yeni öğeler için kullanılacaktır. Son olarak, 670-680 yıllarına doğru, -Kubrat'ın oğullarından biri olan- Asparuş'un yönetiminde bir Bulgar gurubu, Bizans otoritelerinin geçici anlaşmalarıyla gelir, Aşağı-Tuna ve Balkanlar arasına yerleşirler; oraya daha önce gelmiş olan Slavların etrafını çevirir, Slavlar da zahmetsiz üstünlüklerini tanırlar onların.

VII. yüzyılın ikinci çeyreğine doğru, Ararların çöküşünden yararlanarak, **Samo** adlı biri, Avusturya Alplerinden Baltık'a değin, bilinen ilk Slav krallığını kurar; Çekler, Moravlar ve Slovaklar, temel öğesini oluşturmaktadırlar bu krallığın. Kuzeydeki öteki Slavlara gelince, İlkçağ'dan beri Vendler diye adlandırılan bu Slavlar hakkında -aşağı yukarı- tek bildiğimiz, Franklarla Saksonlara karşı verdikleri mücadeledir. Aslında, Kuzey Slavları ile Güney Slavları arasındaki farklar da büyük değil.

Yalnız doğudakiler bir parça kenarda yaşarlar.

«Romalı» Balkanlardan, bildiğimiz ilk Slav prensliklere geçişin işareti olan iki yüzyıl, koyu bir gölgeyle örtülü. Slav dalgasının gelişip yayılması bile tartışmalı: Slav «kanı»nın Yunan ülkesini etkilemesini Yunan tarihçileri küçümserken, Slav tarihçiler abartırlar; birine göre geriletici olmuş, ötekine göre yeni bir ruh vermiştir bu. En azından, Slav ağzı Makedonyayı fethetmiş de olsa, Yunanca -son bir çözümlemede- yarımadanın sahibi kalmıştır. İllyricum'a gelince, oranın Slavlaşması, Batı'nın Roma'lı herhangi bir ülkesinin Germenleşmesinden çok daha derin olmuştur.

Kuşkusuz eski «Romalılar», kaçışlar ve kıyımlar da olsa, birden kaybolmadılar. Dalmaçya kıyılarına asılı, birkaç müstahkem kentte onlardan birer parça kaldı. Bununla beraber, kendileriyle karışmaktan başka hiçbir çarenin bulunmadığı yeni bir halkın ortasında, tek başlarına, özellikle evlenme yoluyla, hızla özümsendiler. Ancak, şu da belirtilmeli: Yüzyıllar sonra, iki halkın, Arnavutlarla Rumenlerin yeniden ortaya çıkışları, olmayan bir şeyden doğmamıştır. Bu sonuncular, açıktır ki daha önce Romalılaşmış topluluklardan geliyorlar; Balkanlarda yavaş yavaş özümsemeler de, Karpatlarda direnmiş olmalılar.

Bu yayılma sırasında, Slav toplumunun açık seçik bir tablosunu çizmek olanaksız. Öyle görünüyor ki, **kabile**, bu aşamada da pek esnek bir çerçeve olarak kalmıştı. Gerçek hücre, bir toprağı, açıkça bireysel mülkiyete konu yapmadan işleyen, ailelerin küçük bir gurubu ya da köycüktü. Gerçekten Slavlar, göç öncesindeki Germenlere pek benzer biçimde, yerleşik tarımcılardı; sadece, yaşadıkları ovanın genişliği nedeniyle, daha derinliğine bir ekim sistemi aramaktan çok, bulundukları yeri belli aralıklarla değiştirmeye alışmışlardı. Ekip biçtiklerinin dışında, avcılıkla geçiniyor, ya da kürk, bal mumu ve bal topluyorlardı; şefleri, bunları vergi olarak da ister ve ticarette kullanır ya da armağan alıp vermede yararlanırdı onlardan. Günlük yaşam için gerekli nesneleri yapmayı biliyorlardı. Din uygulamaları hakkında pek bilgimiz yok; bu dinin doğacı niteliği, halk geleneklerinde uzun zaman yaşadı durdu; Hıristiyanlık, herşeye karşın, henüz elini değdirmemiştir onlara.

Bununla beraber, göçler ve askerî hareketler aşamasında bile, sosyal farklılaşma, yavaş yavaş ortaya çıkmış olsa gerek. Şeflerin çevresinde küçük birlikler oluşmuştu; bu askerlere bakmak için, şefler, savaşta ele geçirdikleri esirlere ekip biçtirdikleri belli toprakları ayırdılar kendilerine. Öte yandan mal taşımacılığı, ırmaklar üzerinde kimi ambarların doğmasına yol açtı: Avrupa Rusya’sında, **Novgorod** ya da **Kiev**’in kökeni budur.

Ne var ki, henüz taslak halindedir bütün bunlar.

Böylece, Slav halkların tarihi, Batı’nın tarihinden pek farklı terimlerle gösterir kendisini. Roma devletinin siyasal mirasçıları olmadan önce Roma uygarlığına sürtünmüş olan Germenler, bu devletin toprakları üzerinde yerleştiler, onun gerilemesini -kuşkusuz- çabuklaştırdılar; ne var ki, geçmişle bağlılığını hoyratça koparıp atmadılar. Böylece Batı’nın Ortaçağ toplumu, birçok görünüşüyle, Roma toplumunun mirasçısı oldu. Slavlar ise,

tersine, uygulamada «uygar» dünyanın dışında kalıyorlardı; içlerinden, eskiden Roma’nın olan topraklara gelip yerleşenler, orasını Romalılaşmadan öylesine uzak buldular ki, onların yerine geçmekte güçlük çekmediler; bunu yaparken de, o toprakların vaktiyle yaşadıkları toplum ve uygarlıktan da etkilenmediler. Slav Ortaçağ’ı Roma’nın aracılığı olmadan, doğrudan doğruya kabile aşamasından çıkar gelir.

Bu karışıklıkların ortasında Bizans’ın durumu nedir?

Bizans, İtalya’da Lombardların önünde daha da geriler; Afrika’da Berberilerin, İspanya’da da Vizigotların önünde geri çekilmektedir. Ve en zengin eyaletlerini kaybedecektir ilerde; Asya’daki eyaletlerini ve Mısır’ı. Ne var ki, bu son halde, olaylar, kökünden farklı bir biçimde gelişecektir yine de.

BÖLÜM III
ASYA’NIN YERLİLERİ VE GÖÇEBELERİ
(IV. - VII. YÜZYILLAR)

Akdeniz dünyasında Grek-Latin uygarlığının yıkılış yüzyılları, Asya’nın büyük imparatorlukları için görkem yüzyılları oldu; ama aynı Asya kıtası için, başta Türk - Moğollar olmak üzere, göçebeleri harekete geçirip bütün bir kıtayı derinden derine saran yüzyıllardır da onlar. Bu yeni dönem, IV. yüzyılda açılır. O sırada, Asya’da üç büyük uygarlık bloku vardır: İran, Hint ve Çin. Her üçü de, tarihlerinin farklı bir dönemine gelip dayanmışlardır. Bunlardan Sasanîler İran’ını daha önce gördük. VII. yüzyıla değin sürecek bir zaman kesitinde, önce Hint’ten başlayalım anlatmaya.

O yüzyıllarda, Doğu Asya’nın çekici kutbu o oldu çünkü.

HİND’İN DORUĞA VARIŞI: GUPTA’LAR

İran’ın ve Roma’nın etkilerini sürekli duydukları, kuzeyde Kushâna İmparatorluğu ve güneyde Ândra krallığının parlak devirlerinden sonra, Hint, parçalanır. Onunla beraber, düşün ve sanat yaşamı da çaptan düşer. Bununla beraber, IV. yüzyılın başlarında, yeni bir hanedanın, **Gupta’lar**ın Hind’i yeniden derleyip toparlamaya başladığını görürüz. İçerde siyasal birliğe koşut olarak, Hint, kuzeyde tâ Yukarı Asya, Çin, Kore ve Japonya, güneyde de güney-doğu Asya’ya kadar yayar etkisini.

Hindistan’ın gerçekten altın devridir bu.

TARİH VE TOPLUM

Hanedanın ilk büyük hükümdarı **I. Çandragupta**’dır. Çandragupta, Magadha’da küçük bir bölgenin yöneticisiyken, 320 yılında taç giydi ve imparator ilân edildi. Bu tarih, Gupta yönetiminin başlangıcı olarak kabul edilir aynı zamanda. Çandragupta, sonradan varlıklı bir aile olan Liçavi’lerin kızı prenses Kumaradevi ile evlendi. Guptalar, başlarda Ganj deltasıyla İndus ırmağı ve Arap denizi arasında kalan kuzey Hindistan’da hüküm sürüyorlardı.

Çandragupta topraklarını genişletti.

Bir imparatorluğun temelini atmış oldu böylece.

Kendisini başka hükümdarlar izleyecektir. Hemen hepsi de fatih, büyük kültür adamı, kurucu ve koruyucu insanlar oldu bunların; kimi yerde, Akamanış ve Sasanî İran’ının hükümdarlarından esinlenmişe benzerler hepsi de.

Çandragupta'da sonra tahta çıkan Samudragupta, gerek kuzey, gerek güney Hindistan'da birçok savaşlar yaptı ve Pencap'ın büyük bir bölümünü, Uttar, Pradeş, Madhya Pradeş, Bihar ve Batı Bengal bölgelerini toprakları arasına kattı. 380 yılından önce ölen Samudragupta'nın yerine II. Çandragupta geçti. Vikromaditya diye de anılan bu imparator 413 yılına değin hüküm sürdü. Batı Hindistan'ı da egemenliği altına alarak, imparatorluğun Romalılarla ticaret ilişkileri kurmasını sağladı. Daha sonra hüküm süren iki imparatorun, I. Kumaragupta (413-455) ile Skandagupta (yaklaşık 455-467) zamanında, Asya'dan gelen Akhunlar'ın saldırılarına karşın, imparatorluk bütünlüğünü koruyabildi. Her ne kadar, Skandagupta, Hunlar'ı bozguna uğratarak, Hindistan'ın yağma edilmesine engel olduysa da, bu hareketin iktisadî ağırlığı, sonunda imparatorluğun sarsılmasına yol açtı; 475 yılından sonra imparatorluk parçalanmaya başladı.

VII. yüzyıla değin, birbirinden bağımsız çeşitli Gupta krallıkları göreceğiz.

Hatırlanacaktır: İsa'dan önce IV. ve III yüzyıllarda, kuzey Hindistan'da Maurya'ların egemenliği altında bir birlik kurulmuştu. Guptaların yönetim biçimi, Maurya'larınkine oranla **daha az merkeziyetçiydi**: Gupta'tar döneminde, askerî kumandanlar, yerel krallar olarak yönetimi ele aldıklarında, imparatorluğa doğrudan doğruya bağlı bölgelerin sayısı azaldı. Bu yerel krallıklar, imparatorluk hükümetine vergi verirlerdi.

Guptalar zamanında, devletin kendi mülkiyetinde geniş toprakları ve tekelleri vardı; bunların hepsinin de geliri hazineye giderdi. Ekilmemiş topraklar da devletindi ve kişilere devri yasaklanmıştı. Ayrıca devletin, dokuma tezgâhları, altın ve gümüş atölyeleri, madenleri ve oyun salonları bulunuyordu. Brahmanlarınki bir yana, mirasçısız mallar hükümdara kalırdı.

Geri kalan topraklar üzerinden devlet vergi alırdı.

Tacirler ve zanaatçılar da vergiye bağlanmışlardı. Yalnız Brahmanlar ve ayrıcalıklarından yararlanan Kışatriyalar vergiden bağışıktılar.

Gupta İmparatorluğunda tarım, sanayi ve dış ticaret son derece gelişmiş, Roma ve güney-doğu Asya ülkeleriyle yapılan ticaret, ülkeye bol miktarda altın ve gümüş girmesini sağlamıştı. Uluslararası ticaretin gelişmesi ise, birçok Hintlinin güney-doğu Asya ülkelerinde yerleşmelerine yol açtı. Hint kültürü, Hintli tacirler aracılığıyla, Burma, Malaya, Kamboçya ve Endonezya gibi ülkelere yayıldı; aynı devirde gelişen güney-doğu Asya

krallıklarının bir çoğunda Hint etkilerinin görülmesi bundandır; özellikle, dinsel düşünce ve uygulamalarda, siyaset ve hukuk kurumlarında görülür bu etkiler. Ayrıca, bu krallıklar, Hintlilerin *Mahâbhârata* ve *Râmâyana'sını* da benimsemişlerdi.

Toplum, **kastlara** bölünmüş olarak kalmaktadır. Kuram olarak, köklü bir değişiklik yoktur eskiye oranla; büyük bir olasılıkla Brahmanların baskısıyla, kastları bölen dinsel sınırlar daha da sıkılaşmıştır. Ancak uygulamada, yine de bir gevşeme görülmektedir. Özellikle evlenme yoluyla kastlar arasında birbirine karışmalar vardır. Büyük servetlerin oluştuğu bir ortamda, aşağı kastların temsilcilerinin, ellerindeki maddî olanaklara da dayanarak yukarıya doğru çıkmak isteyişleridir aslında söz konusu olan. O zamandan kalan edebî belgelere inanılırsa, servet, en etkili sosyal ölçüt olup çıkmıştır. O yüzdendir ki, Guptalar, eski sertliği kaybolmuş olan düzeni yeniden ihya etmek için, fermanlar yayınlamak zorunda kalırlar. Söylemeye gerek yok: Brahmanlar, ele geçirilmez durumlarını korumaktadırlar ve Kışatriyalar da, ilke olarak, büyük mülk sahibi bir sınıf olarak kalmaktadırlar.

II. Çandragupta zamanında Hindistan'ı ziyaret etmiş olan Budist Fahien, imparatorluk yönetiminin pek yumuşak, vergilerle cezaların çok hafif olduğunu, insanların barış ve özgürlük içinde yaşadıklarını söyler.

KÜLTÜR YAŞAMI

Bu maddî gönenç ortamında, Hint düşün ve sanat yaşamı da doruğuna vardı.

Hint felsefesinin en önemli akımları, Gupta'lar devrinde hemen hemen eksiksiz bir yapıya kavuştu. Birkaç yüzyıldan beri gelişmekte olan bu sistemler, geleneksel olanlar (Purva Mimasa, Uttura Mimansa [Vedanta], Nyaya, Vaiseşika, Samkhya, Yoga) ve sonra ortaya çıkanlar (Budizm, Caynacılık, materyalizm) olmak üzere iki guruba ayrılır. Yoga ve Vedanta sistemleri, daha sonraki yüzyıllarda tamamlanan ve bir düşünce, inanç ve dinsel uygulama sistemi olan Hinduizmin (Brahma dini) temellerini oluşturacaktır. Ayrıca Purana'lar da, bugünkü biçimlerine yaklaşık bir yetkinliğe erişmişlerdi.

Bir başka önemli nokta, Budizmin, bu dönemde doruk noktasına ulaşmasıdır. Onunla beraber, manastırlar da büyük bir gelişme içine girerler; keşişler, hükümdarlarca korunmaktadır; ve sayıları gitgide artan bu manastırlara, dışardan gelen yabancılar da vardır.

Eğitim ve öğretim, geniş boyutlara varmıştır: İçinde yüzlerce öğrencinin en seçme Ve zengin bir öğretim kadrosundan ders gördüğü büyük okullar görüyoruz. Bu okullarda, felsefe, kutsal metinler ve gramere ek olarak, müzik, tiyatro, dans ve resim öğretiliyordu.

Guptalar devrinde güzel sanatlar çok gelişti. Gupta sanatçıları, hem Yuhan, hem de Kuşhan sanatından esinlenmiş, ancak ortaya Hintli olan yeni bir akım çıkarmışlardı.

Guptalar döneminde, Hindistan'ın birçok yeri, hacılarca ziyaret edilmeye başlanmıştı. Bu durum, tapınaklarda ikonalara tapınılmasına yol açtı. Özel bir tapınak mimarlığı ortaya çıktı. Bu yapılarda tuğla ve süslü taşlar kullanıldı. Bhumara, Deogarh ve Bhitargaon'da bulunan anıtlar, bu mimarlığın örnekleridir. Bu mimarlık, Ortaçağ Hint mimarlık okulunun da öncüsü oldu. Gupta heykelciliğinin en güzel örneklerinden biri, Budha'yı dua ederken gösteren bir ikonadır; Varanasi yakınında Sarnath'da bulunan bu ikona, Hint sanat geleneğinin dinsel niteliğini yansıtan bir eserdir. **Ajata**'daki mağara içi tapınaklarda bulunan duvar resimleri de, Gupta İmparatorluğu sınırları dışında olmakla beraber, bir bölümüyle bu dönemden kalmış olan eserlerdir.

Hindistan'ın bir çok yerinde bol sayıda bulunan Gupta madenî paraları, 200 yıla yakın bir süre kullanılmıştır. Gupta darphanelerinde Yunan ve Kuşhanların sanat geleneği sürdürülmüş, kalıp ve portre basma teknikleri geliştirilmiştir. Paraların üzerindeki yazılar da klasik Sanskritçedir.

Guptalar dönemi edebiyatında başta gelen ad, **Kalidâsa**'dır.

> *Kalidâsa, IV. ve V. yüzyıllar arasında yaşadı.*
>
> *Sanskritçe yazan en büyük şairlerden biri olan Kalidâsa, kinaye ve benzetme sanatlarını ustalıkla kullandı. Şiîrlerinde Sanskrit dilinin ses uygunluğunu pek iyi değerlendirmiştir. Bu dil, en büyük duruluğuna, denilebilir ki, onun zamanında ulaşmıştır. Kalidâsa'nın oyun ve şiirleri, daha sonraki devirlerde de Hint edebiyatını geniş ölçüde etkiledi. Özellikle, Sakuntala (Mühür Yüzüğü) adlı dramı, evrensel edebiyatın klâsikleri arasında yer alacaktır.*

Teknikte ve ustalıkta Kalidâsa ile boy ölçüşen, giderek Gupta edebiyatını en yüksek düzeye ulaştıran başka yazarlar da görüyoruz: Ünlü *Pişmiş Topraktan Arabacık*'ın *yazarı* **Çûdraka**, sonra Viçâkhadatta, Amaru ve Bhartrhari böyledir.

Guptalar döneminde, matematik ve astronomi alanında da büyük gelişmeler olur. Devrin iki büyük matematikçisi **Aryabhata** ve **Varahamahira**'ydı. Aryabhata, dünyanın ekseni çevresinde döndüğü gerçeğini ortaya koyan, ondalık sistemi kullanan ve bir yılı doğru olarak hesaplayan ilk Hintli bilim adamıdır. Varahamahira da, matematik alanında devrim yapan ondalık sistem üzerine çalıştı. Ayrıca Hint astronomları, Güneş ve Ay'ın elipsini doğru olarak hesaplamayı da başarmışlardır.

II

III. YÜZYILDAKİ BUNALIMDAN SONRA ÇİN İMPARATORLUĞU

Hint, sınırlarından pek uzaklara kadar böyle parlarken, Çin, çok büyük güçlükler içinde çırpınıp duruyordu. Sseu-Ma'ların, Han İmparatorluğunun yıkıntıları üstüne kurduğu **Tsin Hanedanı,** tüm Çin üzerinde iktidarını bir yirmi yıl kadar (280-304) sürdürebildi. O tarihten sonra ise, Barbarların, -Tatarlar ya da Hunlar ve Proto-Moğollar - istilâ tehdidi, kuzey sınırları üzerinde yoğunlaşmasını sürdürdü; bu göçebelerin, 316 yılından başlayarak Kuzey eyaletlerinde yerleşmeleri, Çin'in siyasal parçalanışını iki yüz yıldan fazla bir zaman için belirlemiş oldu.

304-316 yılları ise, Çin için kanla dolu bir dönemdir.

Başta Barbar zulmünden kaçan halk, kitleler halinde Güney'e göçer. 318 yılında, Nankin'de, yeni bir Tsin imparatoru ilân edilir. Göçen hanedan, Kuzeyde egemenliğini yeniden kuramaz. Çalkantılar da sona ermez. Pek çabuk lüks ve uyuşukluk içine düşen Tsin hanedanı düzeni kuramaz; kurumları yeniden örgütlemede öyle büyük şeyler yapmaz, yapamaz. Bununla beraber, başlarda, Çin ekonomisinin temel öğesi olan tarım desteklenir: Tarım kolonileri kurulur; sulama çalışmalarına girişilir; toprak, aileler arasında -üyelerinin sayısına göre- yeniden bölüşülür. Bunun gibi, büyük toprak sahiplerinin topraklarını genişletmelerinin önüne geçilmek istenir; ormanlardan, akarsulardan, dağlardan yararlanmayı halka bırakmak zorunda kalırlar. Bütün bu reformlara göz kulak olacak bir bürokrasi yaratılırsa da, pek etkisi olmaz uygulamada. **Büyük toprak sahipliği**, sosyal gücün temeli olarak kalır; yoksullaşan, borç içinde yüzen ve cesareti kırılan halk, somut bir din ülküsüne tutunur kalır.

GÜNEY ÇİN'LE KUZEY ÇİN

İmparatorluk iktidarı, ülkenin kuzeyini Barbarlara terkettiğinde, halkın kitleler halinde göçü, aileleri topraklardan kopardı ve kaynaklarını kuruttu

giderek. Hemen hemen üçte ikisi Nankin’e göç etmiş olan soylular ise, mevkilerin ve toprakların kendilerine verilmesini istediler.

Bu tutarsız göçmen dalgasının geldiği bölge, Çinlilerin henüz kolonileştirdiği bir ülkeydi. Bu yerleşme kolay olmadı. Bir milyon dolayında insan kitlesi ülkenin üstüne çullandı. İçlerinden çoğu göçmen anlayışına sahipti, giderek, çok geçmeden asıl yerlerine döneceklerini umuyorlardı; öyle olduğu için de, ne vergi ödemeyi kabul ettiler, ne de yurttaşlık görevlerini yerine getirmeyi. Hükümet, birçok kez, onlara düzene uymalarını hatırlattı boşuna. Bu geçici durumun süreceğini anladıklarında da, büyük toprakların sahipliğini elde etmeye kalktılar ve gücü yeten yetene oldu. Devlet, ancak 364 yılında onlardan toprak vergisi alabildi. Böylece, göçmenler yalnız kendi hesaplarını düşünürken, hanedan da işleri oluruna bıraktı ve batmaya başladı.

410 yılında, rejime kısa bir canlılık gelir: Eski bir ayakkabı onarıcısıyken general olmuş olan **Lieu Yu**, Tsin’ler adına, Moğolların elindeki kimi yerleri fetheder. Ne var ki, geçici başarılardır bunlar. Öyle de olsa, Lieu Yu, son Tsin imparatorunu tahtından indirir ve yerine **Song Hanedanı**nı kurar. Bu hanedan 470 yılına değin sürer; ancak, ne saray örflerindeki kokuşmaya son verebilir, ne de felâket içindeki bir ülkeyi yönetme yeteneğini gösterebilir. Bir çürümenin yanı sıra, kanlı bir dönemdir de bu.

Song’ların yerine geçen **Ts’i’ler** (479-502) aynı çapta insanlardır. Leang hanedanının kurucusu **Leang Wou-ti** (502-549), bu rezilliğe bir virgül koyar. Ancak, Budizmi kabul ettikten sonra, kendisini Öylesine dine verir ki, görevlerini unutur ve devlet yeniden paralı askerlerin oyuncağı olur. Bir aralık bir maceracı ele geçirir iktidarı, arkasından da son bir güneyli hanedan, **Tch’en’ler** tahta geçerler. Ne var ki, işleri düzeltecek kadar bir zaman bulamazlar; çünkü **Suei’ler** çok geçmeden Nankin’i alırlar.

Çin’de yeni bir birliği kurmanın başlangıcıdır bu.

Bütün bunlar olurken, Barbarlar da Kuzey Çin’in üstüne çullanmış ve oraya yerleşmişlerdi: Hiong-nu’lar Şen-si’ye, Tabgaçlar Ta-t’ong bölgesine, Mu-Jong’lar da güney Mançurya’ya. Doğaldır ki, aralarında da çekişip durmaktadırlar. Hiong-nu’lar, -merkez Şang-an olmak üzere- yüzey olarak Güney İmparatorluğu büyüklüğünde önemli bir krallık kurarlar. Ancak, istilacılar arasındaki çekişmeler, bir merkezi otoritenin kurulmasını geçici kılar. IV. yüzyılın ikinci yarısında -bir olasılıkla Moğol kökenli- bir subay, Şang-an’da bağımsızlığını ilân eder; oğlu **Fu Kien** (357-385), Mu-Jong

İmparatorluğunu da katar ülkesine ve böylece tüm Kuzey Çin'in sahibi olur. Buna koşut olarak, -kuşkusuz Türk kökenli- Tabgaçların gücü de yükseliyordu: **To-pa** ailesinin şefleri, **Wei Hükümdarları** adıyla, o tarihlerden (396-398) 534 yılına kadar Kuzey Çin'in büyük bir bölümünde hüküm sürmeye başlarlar; komşu bozkırların halklarıyla çekişmelere karşın, yüz otuz beş yıl kadar süren bir birlik kurulmuş olur. Bu Wei'ler hanedanı gerçekten önemli bir rol oynadı: Onların sayesindedir ki, Budizm sıkı sıkıya oraya yerleşti. Çinlileşti ve uygarlığın başta gelen bir etkeni oldu; Wei'lerin tutkuları, özellikle heykel sanatında kendini gösterir ki, «bütün zamanların din sanatının doruklarından biri» olup çıkar. Gerçi orada da, din, hâlâ Barbar, birtakım örfleri içinde taşıyordu; ancak, Tatar kökenli **Mavi Sakal Şe-Hu** (334-349) nunkilerle boy ölçüşemezler; Budizmi koruyup gözetmekte alabildiğine gayretli olan bu hükümdar, en sevdiği gözdelerini kızarttırıp sofrasına getirtirmiş.

Olacak iş değil ama, böyle!

534 yılında Wei'ler krallığı ikiye ayrılır: Ho-nan devleti ile Şen-si devleti; birincisi on altı yıl, ikincisi ise yedi yıl sürer. Uzun zaman yabancıların elinde kalmış olan bu Kuzey Çin'i, o yıllara değin kötü bir yönetimin elinde bulunan Güney İmparatorluğa katacak olan **Suei**'ler olacaktır.

UYGARLIKTAKİ SÜREKLİLİK VE SOSYAL YAŞAM

Bütün bu olan bitene karşın, Çin uygarlığının gelişmesi durmadı; Barbar şefler bile, onu sürdürme zorunluluğunu duydular. Geleneğin bağı kopmamıştı; özellikle, Çin yazısının sayesinde, toprak rejimi ve Budizmle bağlılığını sürdürdü.

Gerçekten Çin yazısı, dilden bağımsız bir varlıktır; düşünceleri çizgi olarak temsil ettiği için söyleyişteki değişikliklerin pek az önemi vardır. Böylece yazı, yabancı halkların işin içine girmesine karşın, düşüncelerdeki sürekliliği sağlayarak, «uygarlıktaki ilerlemelerin bir çeşit canlı dökümü» olmuştur; bu yazıyı öğrenmek ve ondan yararlanmak zorunda kalan istilacılar, bu yolla daha çabuk Çinlileşmişlerdir.

Barbarların saldırıları, Budizm için öldürücü olmuştur; önce zulme uğramış ve IV. yüzyıl boyunca, bir süre için yasaklanmıştır da. Göçebelerin istilası karşısında keşişler yerlerinden olmuş, tapınaklar boşalmış, yağmalanmış ve yıkılmıştır. Sonra, Wei imparatorları Budizmi kabul etmiş, içlerinden kimisi de desteklemiştir onu. Budizm, yabancı kökenli de olsa başka ülkelerle ilişki kurmada rol oynuyordu.

İlk keşiş gezginler, Kuzey Çin’den yola çıktılar. Ellerindekilerden hoşnut olmadıkları için, başka ülkelere, Orta Asya’ya ve Hind’e gidip Budist kitaplar arıyorlardı. Bu yolculukların sonunda büyük kütüphaneler doğdu; IV. yüzyılın sonlarından başlayarak, İmparator **Fu Kien**’in koruyuculuğunda, düzenli bir çeviri dairesi kuruldu; Hint Budizminin ünlü eserleri böylece çevrilmiştir Çinceye.

Eski yeni yığınla eserden oluşan bu temeller üzerinde, Çin felsefî düşüncesi büyük bir gelişme içine girdi; bu gelişme yalnız Budizm için değil, Taocu ve Konfüçyüscü düşünce için de söz konusudur. Budizme Çin’de büyük bir atılım kazandıran ve onu Taoculuğun ciddi bir rakibi haline getiren bu felsefe eylemi, Budizmi pek değiştirmedi.

Bu din, halkçı ve somut kalmakta devam ediyordu.

Çin’e Barbarların girişi, topluma gerçekten bir karışıklık ve düzensizlik getirmişti. Güneydeki İmparatorluğa kitle halinde göçen eski soylular, daha önce gördüğümüz gibi, büyük mülkiyeti orada da ihya etmiş ve ayrıcalıklarını yeniden yürürlüğe sokmuşlardı. Kuzey Çin’de ise, yeni imparatorlar, öyle bir ülke karşısında bulunuyorlardı ki, kendi zayıf güçleri onu yeniden örgütlemede yetersizdi. Öyle olduğu için de, görevlilerini, Kuzey eyaletlerinde kalmış en bilgili kişiler arasından derlediler; dokuz sınıfa ayrılmış olan bu kişiler, aralarında ciddî bir hiyerarşi bulunan bir soylu sınıf oluşturdular. *«Eski Kapı», «Yeni Kapı», «Soylu Kapı»* diye adlar taşıyan bu aristokrasi, özellikle istilacılarla yapılan evlilikleri hiç hoş karşılamıyordu. İstila edilmiş bölgelerde, yabancı düşmanlığı, hatta bir ırkçılık hüküm sürmüştür. Öyle de olsa, belli bir uzlaşma yine de olmuştur ve Çin toplumu, yabancı ırktan insanları gitgide özümseyebilmiştir. Geniş toprakların sahibi aileler böyle çıktı ortaya; bu ailelerin başları kentte oturuyor ve hükümetin kararlarını etkiliyorlardı. Sonunda, yavaş yavaş, otorite, merkezi hükümetten toprak aristokrasisinin eline geçti. Sınıflar arasındaki çizgiler keskinleşti; hemen hemen birbirlerine karşı kapandılar: **Soylular, tacirler** ve **halk**. Temel devlet görevleri soylulara özgüydü; bu görevlerin uzağında tutulan halk, daha aşağı görevlerle yetinmek zorundaydı. Bu bakımdan, Wei’ler toplumuyla Tsin ve Han toplumu arasında büyük fark vardır: Birincisinde hiyerarşi sert bir biçime bürünmüşken, ötekilerde serüvenciler servet yapabiliyor, tahta bile çıkabiliyorlardı. Bu sosyal tabakalaşma, belli bir siyasal birlikten sonra bir kat daha arttı; çünkü, küçük hanedanlar, birbiri arkasından kayboluyorlardı.

Güney İmparatorluğunda örflerdeki gevşeme, Suei'lerin gelişine değin sürdü.

Çin'de siyasal birlik de onların gelişiyle gerçekleşti yine.

III
YÜKSEK ASYA VE HUN YAYILIŞI

Yüksek Asya adı altında birçok geniş bölgeler toplanıyor: Moğolistan, Çin Türkistanı ve Tibet, başında geliyor bunların. İşte bu geniş coğrafyada, VI. yüzyıldan başlayarak, **halkların kaynaşmalarını** görürüz: Sürülerin ve kabilelerin bitip tükenmeyen gidiş gelişleri, İpek Yolu üzerinden kervanların az çok düzenli geçişleri, Budizmi yayan kişilerin düzenli yolculukları, zafer kazanmış ya da yenilmiş orduların yıpratıcı yürüyüşleri... Tarım'ın vahaları gibi ekilir topraklardan oluşan bölgeler, sonsuz ve korkunç çöllerle bu kaynaşmanın içinde yer alırlar sırasıyla.

Göçebeler ve yerliler, oralarda karşılaşırlar.

IV. yüzyıldan başlayarak, göçebe kitlelerin, ekili topraklara doğru, belli sürelerde yinelenen akışı, görülmemiş boyutlara yükseldi.

Nedeni?

Belki de bu topraklar -eskisine oranla- daha çok ürün verir olmuş ve yerlilerin gönenci daha çok göze çarpar hale gelmişti; belki, bu zenginliğin yanı başında göçebe yaşamı daha çetinleşmişti; bozkırlarda, geniş insan kitlelerini harekete geçirecek kadar bir nüfus çoğalışı olmuştu belki de. Bu hareket halindeki kitleleri oluşturan Türkler ve Moğollar, zekâları, dengecilikleri ve pratik duygusuna sahip olmalarına karşın, kırsal yaşam düzeyinde kalmışlardı; oysa kentlerin yerlileri, ilerlemiş bir tarım tekniğine sahip olan bu insanlar, uğraşlarının gerektirdiği sakin ve düzenli yaşamın içinde gevşeyip kalmışlardı.

IV. yüzyılda, karşı konulmaz bir patlama, bir itiş, uçsuz bucaksız bir potada, bütün bu halkları harekete geçirdi. Uzun bir zamandan beri ilk kez, göçebeler, krallıklar halinde örgütlendiler: İlki, **Juan – Juanlar**ın ya da **Avarların** krallığı oldu (407-553); belki, Avrupayı istilâ eden ve Charlemange'ın boyun eğdirdiği Avarların hısımları ola Moğollardı bunlar. Biraz daha az güçlü olanı **Akhunlar**'ın krallığıydı; bu sürüler, 500 yılına doğru, Afganistan'ın ve Hind'in üstüne çullandılar ve Hind'in, korkunç bir biçimde altını üstüne getirdiler. Sonra **Tukiu'lar krallığı** geliyor; bunların yerini de, Türk ve Turfan bölgesinde, VI. yüzyıla doğru **Uygurlar** alacaktır.

Değişik ırklardan da gelseler, bu göçebeler arasında, yaşamak zorunda kaldıkları ortamın sert gerçeklerinin biçimlendirdiği ortak çizgiler var. Gerçekte, bunlar asıl anlamıyla göçebe de değil; hükümdarları başkentte otururken, onlar, su ve otlak arkasında yer değiştirmektedirler.

Bir tarihçi, şöyle anlatır onların yaşamını: «Barınakları keçeden yapmadır. Yazın, serin yerlere göçerler; kış gelince ılık bölgelere giderler. Erkek kardeşler, ortaklaşa aynı kadını eş olarak kullanırlar. Karılarını, çeşitli yerlere, -kimi zaman birbirinden 200-300 li uzaklıkta- yerlere dağıtırlar. Hükümdar, bir yerden bir yere dolaşarak yer değiştirir ve her ay değişik bir yerde yerleşir... Bu insanlar sert ve cesur kişilerdir, yetenekli savaşçılardır».

Akhunlardan bahseden biri de şöyle anlatıyor onları: Kral geziye çıktığında «kenarları kırk ayak genişliğinde, dört köşe, keçeden bir çadır kurulur kendisine; çadırın iç duvarları ve bölmeleri yün halıdandır. Hükümdar, süslü ipekten elbiseler giyer; ayakları altın dört anka kuşundan yapılmış altından bir karyolada oturur... Hükümdarın asıl eşi de, etekleri üç ayak boyunda olup yerleri sürüyen süslü ipekliden bir elbise giyer; bu eteği bir erkek taşır arkasından. Başında 8 ayak uzunluğunda bir boynuz vardır bu eşin; boynuzun üzerinde de, beş renkli mücevherlerden yapılma süslemeler bulunur. Kraliçe dışarı çıktığında, bir araba üzerindedir; evindeyken, altı koruyucu ve dört aslanı olan beyaz bir fil biçimindeki altından karyolada oturur».

Bütün bu göçebelerin çevresinde, kentler ve dolayları, iştahları kabartır durur. Özellikle Hotan krallığı, pırıl pırıl parlamaktadır.

Gandara da öyle.

Bir uçtan bir uca dolaştıkları geniş bölgelerinde, göçebeler, kimi yerde bir kurulu iktidara, kimi yerde doğal bir engele çarpıyorlardı: Çin'i *Büyük Duvar'ı* koruyordu; Afganistan, Gandara ve Hind'e giden -bir bölümü Sasanîlerin sultasındaki- geçitlere kumanda ediyordu; ötede, Tibet'i koruyan, Himalaya'nın aşılmaz sarplıklarıydı.

Orta Asya'nın yerleşik halkı, o sıralar **Hint - Avrupa'lı**lardı. Bunlar, -Ermenice, Slavca ve Îtalo-Keltce ile yakınlık gösteren- Tokarca (Turfan ve Kııca), doğu İranca (Hotan) ve -kervanların *lingua franca* dedikleri- Sogdca

konuşuyorlardı. Bu mavi gözlü sarışın insanların çoğu Budistti. Sanatlarının gösterdiği gibi adamakıllı Hellenleşmiş, ya da tersine, Doğu vahalarında bir bölümüyle Çinlileşmiş bu halklar, İran etkisine gecikerek girerler ve Bizâns estetiğinden de dolaylı olarak esinlenirler. Afganistan da, coğrafyası ve kültürü ile bu bütüne giriyor. Bütün bu bölgelerde yeni bir biçem, **İrano - Budik** denen yeni bir biçem doğar; Sasanî İranı ile Budist dünyasının ilişkisinden doğan bir karmaşıktır bu. Bu karmaşık biçem, VI. - VII. yüzyıllarda, Wei'lerin aracılığıyla Çin'e ulaşır.

Çevrede kol gezen göçebeler için, bu zengin topraklar, bu parlak kültür merkezleri baş döndürücüydü. Yerleşik yaşamın yarattığı mucizelerle, kendi yaşamları arasındaki derin farklılığı ister istemez görüyorlardı. Daha III. yüzyılda, **Ordos Hunları**, *Büyük Duvar* kıyısınca yığışmışlardı; IV. yüzyılda, Roma İmparatorluğu sınırları boyunca yerleşmiş Germen kabileleri gibi, onlar da Çin hanedanı ile ilişki içine girmişlerdi. Hun şefleri imparatorluk başkentini ziyaret ediyor; birlikleri -Han'ların sonuna doğru-Çinlilere paralı askerlik yapıyorlardı. Korkunç göçebeler, yağınlar halinde ünlü duvardan içeriye girmiş oldular böylece. Çin'de Han'ların düşüşü ve arkasından başlayan iç savaştan Hunlar yüreklendiler; içerdekiler, yerleştikleri toprakları ele geçirdiler, dışardakiler de gelip onlara katıldılar. Öylesi boyutlara erişti ki bu, Tsin'ler, bütün bir Kuzey Çin'i terketmek zorunda kaldılar. Böylece kurulan bu küçük Türk-Moğol devletlerin, geniş Hun devletinde nasıl özümsendiklerini daha önce anlattık; 349'da yıkılan bu devletin yerini yeni Barbarlar aldılar; ancak, onlar da geçici oldular. **Tabgaç** ya da **T'o-pa** Türklerinin 396-398 yıllarında Wei'ler İmparatorluğunu kuruncaya değin sürdü bu.

Bunlar olurken, öteki Hunlar, -Bizans tarihçilerinin **Akhunlar** dedikleri-**Heftalitler**, Altaylardan inerek, Rus Türkistanı'na yerleşiyor, sonra da, Sogdian'ı (Semerkand) ve -olasıdır ki- Baktrian'ı ele geçiriyorlardı; arkadan Sasanîleri yenerek, Merv ve Herat'a yerleştiler. Ancak, Sasanîler İran'ı pek iyi savundukları için, Afganistan doğrultusunda geri püskürtüldüler. Oradan da, Hind'in fethine geçtiler; Guptalar iktidarını çökerten mücadeleler oldu bunlar. Hellenleşmiş ve uzun bir zamandan beri Budizmi kabul etmiş olan bu bölgelerde Hunlar, «Barbarlar gibi hareket ettiler, halkları kesip doğradılar, özellikle Budist topluluklara zulmettiler, manastırları ve sanat eserlerini yakıp yıktılar ve böylece o güzelim Greko-Budik uygarlığı çökerttiler» (Grousset).

Bu Hint Barbarlarının tarihten silinişleri de VII. yüzyılın ortalarına doğru olur.

Böylece, Asya'nın göçebeleri, yüzlerce kollu bir ahtapot gibi, Budist dünyasını kuşatıp sıkıyor, öteki gezgin sürüleri itip kakıyor ve imparatorlukları yerle bir ediyordu. İran'ın direnişleriyledir ki, Aral'ın kuzeyindeki Hunlar yüzlerini Avrupa'ya çevirdiler ve Roma İmparatorluğuna girdiler (376).

> *Tarihçi Ammianus'un söyledikleri, Çin'li yazarlarınkini tamamlıyor: «Hunlar, Barbarlıkta düşünülebilecek olan her şeyi geçerler... Saban kullanmasını bilmezler, yerleşik bir şeyleri, evleri ya da kulübeleri yoktur. Ebedî göçebeler olarak, daha çocukluktan soğuğa, açlığa ve susuzluğa alışmışlardır. Bir yerden bir yere göçerken, ailelerini içine tıktıkları arabaları çeken sürüleri de kendilerini izler... Giydikleri bir keten gömlekle, birbirine dikilmiş sıçan derilerinden bir kazaktır... Başlarında zırhlı bir başlık ya da arkaya devrilmiş bir serpuş, kıllı, bacaklarına doladıkları teke derileri, bu donanımı tamamlar. Biçimsiz ve Ölçüsüz ayakkabıları yürümelerine engeldir; öyle olduğu için de, piyade olarak savaşamazlar; ancak bir kez ata atladılar mı, o çirkin, ama yorulmak bilmez ve şimşek gibi hızlı atlarının üzerinde sanki mıhlanmışlardır... Uçları sivriltilmiş kemikten, demir kadar sert ve öldürücü oklarını aklın alamayacağı mesafelere atmakta gösterdikleri çeviklik ve hüner bakımından üzerlerine kimse gelemez».*

XIII. yüzyılda, Moğol İmparatorluğu bütün gücüyle ortaya çıktığında, yeniden karşılaşacağımız bu aynı Barbarlardır kuşkusuz.

Urallardan Karpatlara değin uzanan tüm ovaların sahibi kesilen Hunlar, Eflâk ovasına, arkasından da Macar ovasına erişirler. Şeflerinden biri **Attilâ**, Tuna'yı 441 yılından başlayarak geçti; on yıl sonra Galya'ya doğruldu, Ren'e ulaştı, -7 Nisan 451'de- Metz'i ateşe verdi ve Orleans'ı kuşattı; Troyes üstüne döndü, orada yenildi ve Tuna'ya döndü yeniden, 452 yılında İtalya'da yeniden görüldü, ancak ertesi yıl Pannonia'da öldü. Bu «Tanrının Afeti», tam bir Hun tipini canlandırır: Kısa boylu ve geniş göğüslüdür; başı yuvarlak, gözleri çökük, burnu basıktır, koyu renkte ve seyrek sakallıdır. Hiddetli de olsa, savaşın şiddeti yerine, politika ve

diplomasi -daha çok hile ve hesap diyelim- yolunu seçiyordu. Korkunç bir yıkıcıydı bununla beraber, kendi halkı için doğruluktan ayrılmaz bir yargıç şöhreti vardır. Gırtlağına kadar boşinançlıydı. Çevrelerine okumuş kişileri toplayan Çin Hunları gibi, o da Yunanlı, Romalı ve Germen kâtipleri toplamayı severdi. Özetle, bir başka Moğol fatihi, Cengiz Han'ı canlandırır. Bununla beraber, Hind'in Heftalit Hunları gibi, onun başkanlık ettiği Hunlar da tarihten silinip gittiler; Attilâ'nın vakitsiz ölümünden sonra parçalandılar ve Rus bozkırlarına, Dobruca'ya ve Mesya'ya doğru aktılar. Konstantinopolis, bu akının önünde zaferle direndi (468 ve 559 yılları). Asya'dan gelen bir başka sürü, **Avarlar** gözüktüğünde, Hunlar iç mücadelelerle tükenmişlerdi zaten. Avarlar da, Justinianus'un saltanatının sonuna (ölümü 565) doğru Avrupa'ya göçtüler ve Volga'dan Avusturya'ya değin uzanan bir bölgede hüküm sürdüler; onları, VII. yüzyılda, Konstantinopolis'le yeniden mücadele içinde göreceğiz.

Son olarak, bir başka «göçebe» imparatorluk, VI. yüzyılda bozkırlarda ve Moğolistan'da kuruluyordu: **Tukiu'lardı kuranlar.** İran'a karşı Bizans'ın bağlaşıkları olan bu Tukiu'lar, bir olasılıkla Mazdekçiliği kabul etmişlerdi.

Yaşam, onlarda da aynıydı.

Bununla beraber, birbirine rakip iki kola ayrılan Tukiu'lar, güçlerini sürdüremediler; Suei'lerin Çin'i, arkasından Tang'ların Çin'i onları yenip, Yüksek Asya'da egemenliği ellerine geçirdiler..

Çeşitliliklerine, aralarındaki iç mücadelelere karşın, bütün bu Barbarlar arasında öylesine yakınlıklar vardır ki, onları getirip bir kalıba sokar. Yazıdan habersiz, at üstünde göçebe yaşamı süren, sürülerinin arasında yaşayan, keçeden çadırlarda barınan, sert ama zeki, çevresinde okumuşlardan rahatsız olmayan, bununla beraber vahşi ve korkunç hareketlere hazır bu insanlar, XIII. yüzyılda, insanlık tarihinin en olağanüstü güçlerinden biri olarak ortaya çıkacak olan Moğolların -tek kelimeyle- doğrudan atalarıdırlar. Onların sanatı da bu türdeşliği yansıtır: Bozkır sanatı diye adlandırılan bu sanat, her şeyden önce hayvan resimlerine dayanan bir biçemi içerir. Bu sanat, geliştiği bölgelerin yakınlığına göre, az çok İranlı ya da Çinli etkiler taşır elbette. Bununla beraber, araştırmalar gösteriyor ki, bu bozkır sanatı da, kendisini çevreleyen yerleşik bölgelerin sanatı üzerinde etkide bulunmuştur.

IV
SUEI'LERİN ÇİN'İ

Wei'ler, iki kola, **Pei Ts**'i (550) ile **Pei Çeu** (557) kollarına ayrıldıktan sonra da, Çin, karışıklıklarla dolu bir dönem yaşadı. Birinciler ateşli birer Budist, ikinciler katı bir Konfüçyüscü idiler. Bu farklılığın, Budizm için korkunç sonuçları olacak gibi görünüyordu. Gerçekten, Pei Ts'i hanedanının hüküm sürdüğü yirmi yedi yıllık gibi kısa bir süre boyunca, ülkeleri, Budist sanatının yeniden doğuşuna tanık oldu. Bu sanat, Wei'lerin son dönemlerindeki estetiğin kuruluğunu terkederek, gerçek bir canlanış içine girdi ve Tang'ların plastiğine giden yolu hazırladı. Oysa, bu süre içinde, Pei Çeu'lar kendi devletlerinde Budistlere zulmediyorlardı; ve 577 yılında, Pei Ts'i'lerin topraklarını ele geçirdiklerinde, bu zulüm tüm Kuzey Çin'e yayıldı. Bereket kısa sürdü; 581 yılında saray nazırları olan **Yang Kien** onları devirdi ve **Suei Hanedanını** kurdu. Kuzey Çin'de altı yıl hüküm sürdükten sonra, Nankin İmparatorluğuna boyun eğdirdi (589).

Çin'in siyasal birliği yeniden gerçekleşmişti.

270 yıllık bir kopukluktan sonra hem de.

Kişisel olarak hem Budizmden yana, hem de ateşli bir Taocu sofu olan Yang Kien, Konfüçyüscülüğe hasım bir tutum takındı. Öyle olduğu için de, bir yandan Budist manastırı ve tapınaklarını onartır ve Taocu haclara katılırken, öte yandan çeşitli Konfüçyüscü okulların kapatılması emrini de veriyordu. Oğlu **Yang-ti** (605-618), bu konuda daha az sert oldu: Oturma yeri olarak yeğlediği Lo-Yang'ın güzelleştirilmesine verdi kendisini; Yang-Çeu'yu Lo-Yang'a bağlıyan bir kanal açtırdı ve bir zevk sefa yaşamı sürdü. Yaptığı korkunç giderler, büyük vergiler gerektiriyordu ve acımasızca mallara el koyuyordu. Pek korkunç bir başkaldırıya yol açtı bu ve Yang-ti öldürüldü.

Suei hanedanı sona erdi böylece.

Yirmi dokuz yıl süren kısa bir ömrü olmuştu hanedanın.

Ancak, öyle de olsa, bu hükümdarlık döneminin kültür yönünden büyük bir önemi vardır. Çin İmparatorluğunun her iki yarısının yeniden birleştirilmesi, düşüncelerin birbiriyle kaynaşmasına bir canlılık getirdi; o yıllardan başlayarak Budist, Taocu ve Konfüçyüscü inançların birbiriyle uzlaştırılmasını ya da yakınlaştırılmasını deneyen bir bağdaştırmacılık eğilimi ortaya çıktı. Karışıklıkların ve zulümlerin bir ara uzaklaştırdığı Hintli keşişler, yeniden Çin yollarına düştüler. Japonya'da «amidizm» adıyla tanınan mistik Budizm, büyük ilerlemeler kaydetti. Öte yandan, geçmişle bağların yeniden kurulmasına, iki buçuk yüzyıl süren istilaların,

karışıklıkların ve yıkılışların neden olduğu yaraların sarılmasına girişildi; korunmuş bütün kitapların bir listesi -610 yılına doğru- sonuçlandırıldı.

Ancak, Suei'lerin kısa süren dönemi Çin'e bir düzen getirmiş, düşünen kafalara dinginlik ve yeniden düşünme yolları açmış da olsa, gerçek anlamıyla yaratıcı da olamadı. Sanatı, pek güzel bir tanıdığıdır bunun: Sert, ağır, çok kez kuru olan bu sanat, Tang'lar döneminin ona kazandıracağı atılımın kıvılcımlarını taşımaz henüz. Bununla beraber, o dönemden başlayarak, Çin, bir rönesansa hazırdır.

Doğduğunda da pek görkemli olacaktır o.

BÖLÜM IV
İSLÂMIN BAŞLANGIÇLARI
(VII. - IX. YÜZYILLAR)

Uygarlıkça tam bir gerileme içinde bulunan Batı Avrupa ile, göçebelerin vurdukları darbelerin sarsıntısından henüz sıyrılamamış Asya dünyası arasında, İslâmın doğuşu ve gelişmesi bir mucizeye benzer.

O zamana değin -hemen hemen- bilinmeyen bir halk, yeni bir dinin atılımı içinde birleşmişti. Birkaç yıl içinde tüm Sasanî İmparatorluğunu yıkıyor; ve Bizans İmparatorluğunun -Küçük Asya'nın batısı dışında- bütün Asya ve Afrika eyaletlerini fethediyor; bu arada, İspanya'nın kimi noktalarını ekliyordu bu fethe. Hind'in ve Çin'in, Habeşistan'ın ve Batı Sudan'ın, Galya'nın ve Konstantinopolis'in kapılarını vuruyordu. En eski devletler çöküyor ve Syr-Derya'dan Senegal'e değin, yerleşik dinler, yeni bir dinin önünde eğiliyorlardı. Bu fetihlerden doğan yeni uygarlık, en parlak uygarlıklardan biri olacaktı ve Antik mirasın büyük bir bölümünü canlandırarak derleyip toparlandıktan sonra, Batı'ya da öğretmenlik edecekti çok noktada.

I
İSLÂMIN DOĞUŞU

Arabistan, Arapça adlandırılışıma *Ceziret-ül-Arab,* Asya'nın güney-batısında, Kızıldeniz'le İran körfezi arasında bir yarımadadır. Bu dev yarımada, Afrika ve Orta Asya çöllerini birbirine bağlayan bir çöl aslında.

İslâmlık, işte bu çölde doğdu.

İSLÂMLIKTAN ÖNCE ARABİSTAN

Arabistan'ın yazılı tarih öncesi hakkında pek az şey biliyoruz; yazılı tarih döneminde ise, Araplar üstüne en eski bilgileri yerleşik ve uygar komşuları veriyorlar: Mısırlılar, Mezopotamyalılar, İbraniler. Yine de kesin olmayan bilgiler bunlar. Süleyman Peygamberin kervanlarının Arabistan'a altın ve günlük aramaya gittiğini biliyoruz gerçi, ama işlek bir ticaret merkezi olduğu söylenen efsane ve masal kenti Ofır'in bulunduğu yer hakkında bir bilgimiz yok. Ancak, İlkçağ'la İlgili kesin olan bir şey şu: Yakındoğu'nun bütününe sahip çıkıp ilk büyük dünya imparatorluğunu kuran Akamanış Persleri, Arapları egemenlikleri altına almak istemedi; öyle de olsa, Araplar üzerinde kültürel etkileri büyük oldu onların.

İsa’dan önceki yüzyıllarda, özellikle güney Arabistanda bir takım **bağımsız devletler** kurulur: Saba, Ma’în ya da Ma’ân, Qataban, Hadrâmut ve Awsân. Aralarında sık sık çatışıp dursalar da, bu devletler, özellikle de Saba ve Hadramut, Afrika’nın doğu kıyısı, Habeşistan, Hindistan ve Mısır ile, tâ Yunanistan’a değin, sıkı ticaret ilişkileri kurmuşlardı. Kervanlar, kuzeyden güneye değin, bütün yarımadayı aşardı.

Güney Arabistan’ın önemi, ekonomik rolünden geliyordu böylece.

Kuzeyde Petra’nın Arap halkı **Nabatî’ler**, çalışkan ve zengin tacirlerdi; Suriye’yi etkileri altına almışlardı; ne var ki, daha İsa’dan önce 60 yılında Roma’nın bağımlısı oldular. Mısır valisi Aelius Gallus, onların yardımıyla, Saba’ya doğru, pek başarılı olmayan bir sefere çıktı (İ.Ö. 24). 105 yılında, Nabatî devleti aleyhine **Arabia** adlı Roma eyaleti kuruldu. Aila yoluyla deniz ticareti desteklendi ve bir sınır çizgisi (limes) ülkeyi Bedevî baskınlarından korudu. Başka bir kervan ticaret merkezi olan Tedmir, 272 yılında, kraliçe Zeynep (Zenobia) döneminde İmparator Aurelius’ca ele geçirildi.

Güney’de Yemen’de, Mineenlerin yerini alan **Saba krallığı**, önce *mukarrib* adını taşıyan büyük rahipler, sonra da krallarca yönetildi. Ne var ki, bu krallık, Petra’nın geliştiği dönemde, iyiden iyiye çökmeye başlamıştı. Hindistan’a varmak için Musonlardan yararlanmayı öğrenen Yunanlı denizcilerin gittikçe artan yarışmasıydı bunun da nedeni. Saba krallığının yerini, **Himyer Krallığı** aldı. Coğrafi durumu, Roma’nın egemenliği altına girmesini önlediyse de, sonradan Perslerle Bizanslılar arasındaki kavgaya karışmak zorunda kaldı. Ülkede Yahudilikle Hıristiyanlık gelişti ve Necran Hıristiyan topluluğu -hiç değilse- Halife Ömer dönemine değin sürdü. Arabistan’da Hıristiyanlık, özellikle Nesturîlik ve Monofizitlik yoluyla bir hayli yayıldı. Yahudi bir Himyer prensi, Yemen Hıristiyanlarını çok eziyordu; Habeşistan’daki Hıristiyan krallarının işe karışması ve ülkeyi işgal etmelerine yol açtı bu durum (VI. yüzyılın başı). VI. yüzyılın sonunda Sasanîler de gelip yerleştiler buraya. Roma’nın çöküş döneminde (IV - V. yüzyıllar), kent ve ticaret uygarlığı geriledi ve göçebe çobanlık yeniden yayıldı. Arap yarımadasının iç bölgelerini işletmenin tek yolu buydu.

> *Aşırı derecede bireyci, çok sağlam yapılı olan Bedeviler, şeyhlerin yönettiği kabileler halinde örgütlenmişlerdi. Birliğin temeli kabile bağları idi; kabileye bağlılık güçlü bir sosyal bağ oluştururdu. Namusu korumak,*

*sığmanı himaye etmek, yılmazlık, yiğitlik, düşmandan öç alma ve kan gütme, kabile ahlâkının öğeleri bunlardı. O dönem edebiyatının öğesi de bunlardır. Söylemeye gerek yok, bu inanış ve davranışlar, kabileler arasında sık sık çatışmalara yol açıyordu. Her topluluğun kendisine has tanrıları ve fetişleri, örneğin kabilenin belli zamanlar da çevresinde toplandığı kutsal taşlar vardı. Daha Muhammed'in ortaya çıkmasından çok önce, bu tanrılar arasında yüce bir tanrı özel bir yer tutuyordu: **Allah**'tı bu!*

Sasanîler ve Bizans imparatorları da, topraklarını, göçebe Bedevilerden korumaya çalışıyorlardı; siyasetleri, Bedevilerden bazılarının yardımını sağlamak amacını güdüyordu. Böylece, Suriye sınırında **Gassanî** Araplarının (başkent Basra), İran dolayında da **Lahmîler**in (başkent el-Hira) birer küçük tampon devlet kurmasını desteklediler. Gassanî hükümdarlardan El-Haris, Justinianus'tan soyluluk payesi aldı ve kabile başkanlığına getirildi. Ne var ki, Arapların Bizans'a bağlılığı sürekli olmuyordu. Monofizit Hıristiyan Gassanîler, kimi zaman Doğu İmparatorluğunun din kavgalarına büyük bir hırsla katıldılar. Lahmîler oldukça güçlüydü: Bir Lahmî olan İmr-ül-Kays, «bütün Arapların hükümdarı» olduğunu söylüyordu; ondan sonra gelenler, «dağların ve ovaların» sözünü eklediler bu ünvana; başkentleri, iyi sulanan ve verimli bir bölgede bulunan bayındır bir kentti.

Hicaz ise, oldukça kenarda kalmış, çorak bir bölgesidir Arabistan'ın. Özellikle konaklama merkezi olan başkenti Mekke, Perslerle Bizanslılar arasında bitip tükenmeyen savaşlar yüzünden kuzey Arabistan ticaretinin tehlikeye düşmesi üzerine, önem kazanmaya başlar. Mekke'nin kendisi de kervan seferleri örgütlüyordu; sonunda bir ticaret kenti, bir «tacir cumhuriyeti» olup çıktı; bu cumhuriyeti, klan şefleriyle eşraftan oluşan bir kurul yönetiyordu. Erkek kadın herkes ticaretle uğraşıyordu; kervanları akçalamak için ortaklıklar kuruluyordu. Bu koşullar sayesinde bütün batı Arabistan ekonomik yönden kalkmıyordu. Bir göçebe dünyanın ortasında bir ticaret ekonomisi gelişiyordu. Bedevilerin tek bildiği trampa yanında, parayla alış veriş sıklaşmıştı. Kentlerin zengin tacirlerine borçlanan bedeviler, ya köle oluyor ya da bağımlı bir duruma düşüyorlardı. Kabile toplumunda bir çözülme başlamıştı. Okaz'da yapıldığı gibi, dinsel nitelik de

taşıyan ve büyük edebî yarışmalara sahne olan fuarlarda, en uzak yerlerden kalkıp gelmiş Araplar ve yabancılar görülüyordu.

Güçle **Kabile ufku** aşılmıştı.

«Kabile humanizması»nın ötesinde yeni değerler palazlanıyordu. Çöl çocuklarının geleneksel nitelikleri değildi artık başarıyı sağlayan. Kazanç hırsı ve doymazlık: Egemen olan buydu. Zenginler, kabilelerinin değil, kendilerinin eseri olan başarının gurur ve kasıntısı ile doluydular. Yoksullar, gençler, dürüst insanlar ise, bu durumdan acı çekiyorlardı. Ancak, sonradan görme insanların eleştirilmesinde ölçü tutulacak yıllanmış kabile ülküsünün ise eskidiği duygusu, berrak olmasa da böyle bir duygu vardı ortada.

Birey adına dinler yayılıyordu. Judaizm ve Hıristiyanlık, az çok akla sığmayan biçimleriyle de olsa, yandaş topluyordu. Ne var ki, Arap pazarını denetlemek için mücadele eden güçlere bağlı yabancı ideolojilerdi bunlar; onları kabul etmek, Arap gururu için alçaltıcıydı bir yerde. Kimi insanlar, yeni yollar arıyor, «Allah»tan korkuyor ve sayısız kabile putlarından kuşkuya düşüyorlardı. Aynı zamanda tüm Arabistan'ı birleştirecek, ona öteki büyük imparatorluklar karşısında saygınlık kazandıracak, kazanılmış servetleri ve ticareti koruyup güvence altına alacak, giderek karnı aç Bedevilerin hırslarını, Arapların ticarî etkinliklerine engel olacak yerde, dışarıya doğru çevirecek bir devlete de gereksinme vardı. Güney Arabistan'ın göçebelere karşı kolonici, Bedevilerden de pek uzak devletleri, bu görevi yerine getiremediler.

Bir Arap ideolojisiyle yönetilen, yeni koşullara uygun, bunun yanı sıra da kuşatacağı Bedevî ortama daha yakın bir Arap devleti.

Dönemin büyük gereksinmesi buydu.

Yollar, bunu başaracak bir dâhi insana açıktı.

Muhammed, işte böyle bir ortamda ortaya çıkar.

MUHAMMED

Muhammed, 571 yılında Mekke'de doğdu. Hatırlatmakta yarar var: Mekke kenti, VI. yüzyılda, Arabistan'ın en önemli merkeziydi. Tapınağı **Kâbe** sayesinde dinsel bir başkentti; ticaret yönünden ise, uzun zamandan beri Petra'nın yerine geçmişti. Başta ticaretle yaşayan Mekke'li tacirler, bir çeşit aristokrasi oluşturuyorlardı; kentin yöneticileri de, bu aristokrasinin içinden çıkıyordu. Halkın geri kalanı ise köleydi ve kentin kenar mahallelerinde barınırlardı: Esnaf tabakasını oluşturanlar onlardı; çölün bir tutam ot veren yerlerine sürüleri götürüp otlatanlar da onlar.

Mekke’nin aristokrasisi, kökenini tâ İbrahime değin çıkaran Küreyş kabilesine mensuptu. Kabile, birçok ailelere bölünmüştü; içlerinde özellikle ikisi, **Emeviler** ile **Haşimîler** başta geliyordu. Haşimî ailesi, gerçi en zengin olanı değildi; ancak en saygın olanıydı ve kentin siyasal ye askerî yönetimini elinde tutan Emevî ailesinden daha az güçlü de olsa, tüm ülkede bu sonsuz saygınlıktan yararlanıyordu. Kâbe’de önemli görevleri elinde tuttuğu için, hac zamanlarında önemli bir rol oynuyordu.

Muhammed, bu ailedendir işte.

Muhammed, doğduktan iki ay sonra babasını yitirir; altı yıl sonra da annesini. Küçük öksüze önce büyükbabası sahip çıkar; sonra da amcalarından Ebu Talib yanına alır ve kervan sürücüsü olarak yetiştirir. Geleceğin Peygamberinin gençliği hakkında elimizdeki kırık dökük bilgiler bunlar yalnız. Kur’an’ın, yetimler ve öksüzlere olanca özenin gösterilmesi konusundaki ısrarlarından anlıyoruz ki, Muhammed’in çocukluk ve gençlik yılları acılarla geçmiştir.

Suriye’ye yaptığı yolculuklarda, Bahira adlı bir Hıristiyan rahibiyle ilişki kurmak fırsatını bulur: Tanrı hakkındaki ilk kavramları bu rahip vermiştir ona ve Kutsal Kitab’ın birçok parçalarını da bu rahipten öğrenmiştir.

Yirmibeş yaşına doğru, Muhammed, Mekke’li zengin bir dulun, kendisinden bir hayli yaşlı **Hatice**’nin hizmetine girdi; onunla evlenmek zorunda kaldı. Birçok çocukları olacaktır bu evlilikten; ancak, içlerinden yalnız kızlar yaşayacaktır. Kızlarından Fatma’yı da ilerde amcası Ebu Talib’in oğlu Aliyle evlendirecektir.

Muhammed, evlenmeyle yoksulluktan kurtulmuştur.

Bununla beraber, ruh dünyasında sorunları vardır: Zeki, ölçülü ve pek gerçekçi de olsa, sinirli ve tutkulu bir yaradılıştadır. Gençliği, yığınla doyumsuzluklarla geçmiştir: Kendisinden hayli yaşlı tek bir kadınla yetinmek zorunda kalışı; Arapların pek önem verdikleri erkek çocuğa sahip olamayışın getirdiği hayal kırıklıkları...

Kırk yaşına doğru, Tanrının çağrısını duyar ilk kez. Çevresine korku ve kaygılarını açıklar ve kendisini «cin çarpmış» sanarak, Cebrail’in söylediklerini reddetmeye başlar; bu meleğin her görünüşünde, mistik bir hale girer, kendinden geçer. Kuşkusuz hayaldir gördüğü; adı ne olursa olsun, ruhsal bir bunalım içindedir. Nitekim, canına kıyma girişimlerinde bulunur bir ara.

Ancak, içtenliğine de inanmak gerekir Muhammed’in.

Eşinin ve dar bir dost çevresinin de manevî desteğiyle, görevine aklı yattığında, Muhammed, gitgide ağırlığını hissettiği Tanrı buyruğunu herkese açıklamaya karar verir. Mekke'nin tacir aristokrasisi yanında pek başarı sağlamaz söyledikleri; bu kasıntılı çevre, aşağılayıcı bir kayıtsızlık gösterir kendisine, giderek de düşmanlık. Alaycı ve inançsız takımını bunaltıp ezen tanrısal vahyin tehditleri, olsa olsa kinleri arttırır ve Muhammed, Arap paganlığına saldırdığı içindir ki, düşmanları, bu tutumunu bir tehlike olarak görürler onun. Mekkeliler, Peygamberin yakınlarını açıkça uyarırlar ve yeni dine girenler içinde, ailecek ikinci sırada olanlara ya da köle sınıfından gelenlere kötü muamelede bulunmaya başlarlar. Böylece Muhammed, olan bitenlerin zorlamasıyla, ilk müritlerini köleler ve azatlılar arasından edinir. Ancak, buna bakarak, bugün kimi çevrelerin yaptığı gibi, Peygamberin tutumuna sosyalistçe bir anlam da vermemeli.

Olanlara aldırmadan, Muhammed, çabalarını sürdürür; ancak, öğütleri üzerine, durumları tehlikeye girmiş olan yeni müminler Habeşistan'a göçerler. Kendisine gelince, amcalarından birinin korumasına sığınır; ne var ki, 620 yılına doğru, eşi Hatice'nin ölümünden birkaç hafta sonra o da ölür. Hemşehrilerinin alay konusu olan Muhammed, ölümleriyle an aziz bildiklerinin de desteğinden yoksun kalınca, Mekke'nin dışında, bu yalnız kendini düşünen çevrenin uzağında yandaş aramayı düşünür. Mekke'de kendisine inananların sayısının artacağından umudunu kesmiştir; yine de onlar arasında, Ebu Bekir, Ömer ve damadı Ali gibi, ilerde önemli roller oynayacak ve özellikle kendisinden sonra yerine geçecek olanlar vardır.

Mekke'nin kuzeyinde Yesrib'e sığınır (622).

Nedir anlamı bunun?

«**Hicret**» diye adlandırılan ve İslâm takviminin de başlangıcı olarak kabul edilen bu olay, aslında bir «kaçış» değildi. Gerçi Peygamber, pek yakınına gelmiş bir tehlikeden kaçıyordu; ancak yaptığı, hiç kuşkusuz sosyal bir boyut taşıyordu: Kabilesinin dışına çıkmıştı; onunla her türlü ortak bağları koparıp atıyordu. Böylece «hicret», gerçekten bir «göç»tür ve göçebeliği terketme anlamını da içeren bir hareket!

O olaydan sonra adı değişip -«Peygamberin kenti» anlamına- *Medinet-ül Nebi*, kısaca **Medine** diye anılacak olan bu kentte, Peygamberin yaşamının görünüşü değişir: Tanrısal bir göreve çağrıldığını söyleyen inşan, bir örgütleyici, bir devlet başkanı olur aynı zamanda. Müminleri arasında,

Mekke’den kendisiyle birlikte gelmiş olanlarla (Muhacirun), yeni kente kendisini kabul edenler (yardımcılar ya da koruyucular anlamına «ansar») arasında bir kardeşlik dayanışması yaratmaya başlar.

Böylece, yeni bir mücadele başlamıştır: Yerel adetler karşısında tutucu bir eğilimi temsil eden, kentin siyasal ve iktisadî hegemonyasını sürdürme kaygısındaki **Mekke şovenizmi** ile, Muhammed’in başını çektiği - ve arınmış bir din düşüncesinin desteğinde - kabileler birliğini ilân eden **genişletilmiş bir yurtseverlik**.

Peygamber, bir klan plütokrasisinin boyunduruğundan kendisini kurtarmak isteyen Arapları çevresine toplar. Muhammed’in dehası şuradadır ki, hasımlarının gücünü değerlendirmesini iyi bilmiş ve nazik anlarda bir uzlaşmaya gidebilmiştir. Gerçi, en taşkın ve Mekkelilere karşı sönmez bir kinle dolu dostları arasında, bu uzlaşmayı kabul eden her zaman olmamıştır. Ne var ki, Peygamber, ülküsel olanla gerçekliği uzlaştırmayı bilmiş ve gerektiğinde izzeti nefsinden yaptığı özverilerle, son zafere ulaşmıştır. Gerektiğinde, canını da koymuştur ortaya; bununla beraber, büyük başarıları özellikle diplomatik yollarla sağlamıştır.

Bu uzlaşmalardan biri olarak, Mekke’deki tapınağın çevresinde somutlaşan eski inanışların büyük bir bölümünü kabul eder. Hazreti İbrahim’in büyük saygınlığına dayanarak, geçmişten kalan birçok düşünce yeniden canlandırılır, yalın ve anlaşılır biçimler içinde düzenlenir, çerçevelenir. Yerel geleneklerin sürdürülmesini, kendi zaferi için pek görkemli gören Emevî partisi, dayandığı şeyin altında eriyip döküldüğünü görür böylece. Özetle Peygamber, Tanrının gönderdiği bir kişi olma sıfatına, hükümdar, yargıç ve yüce rahip sıfatlarını da ekler: İlk camiyi kurar ve ibadeti örgütler.

Katılmak zorunda kaldığı askerî hareketler arasında, başta **Bedr Savaşı** ile karşılığını görürüz: Bedr’de, bir Mekke kervanı bastırılır ve yağmalanır (624). Buna karşılık Mekke partisi, **Uhud**’da gerçek gücünü ortaya koyar; Müslümanlar yenilgiye uğrarlar (625). Zafer, Emevîlere garip bir cesaret verir ve kimi kabilelerin de katılması sağlanarak, Peygamber, Medine’de kuşatılır. Medineliler, savunma amacıyla kentin çevresine çukurlar kazdıkları için **Hendek Savaşı** diye ün kazanmıştır bu savaş; Muhammed, düşman saflarındaki ayartmalarıyla tehlikeyi savuşturur (627).

Muhammed, propagandasını çeşitli yollarla, Mekke’nin dışında yoğunlaştırma çabasındaydı. Kimi çevrenin, peygamberin kadın

düşkünlüğü -kuşkusuz o da var!- diye ayıpladığı çeşitli evliliklerle, yeni dine kazandırmayı arzuladığı aileler ve kabileler yanında dayanak sağlar. Bu süre içinde vahiyler, topluluğu diken üstünde tutar: Suçlamalara suçlamayla karşılık verir, cesaret kırıcı hareketlere karşı çıkar, kötü yorumlanmış eylemlere yeni bir yorum getirir ve ebedî mutluluğu vaadeder.

Muhammed, Bizans, Habeş ve İran hükümdarlarına, İslam dinine girmeleri için birer mektup gönderir. Hepsinden de red yanıtı gelir. Bu arada yarımadada, uzaklara yapılan seferleri de söylemeli; Muhammed, en bağlı adamlarına bırakır bunların yönetimini. Medine ve çevresindeki Yahudilere otoritesini dayatmak için, inandırma yetmediğinde, kaba güce başvurur. Peygamber, ibadetin yönü olarak Kudüs'ü almıştı önce ve İbrahim'in dinini izlediğini ileri sürüyordu bununla; Medine çevresindeki Yahudileri de böyle çekebilmişti kendisine. Oysa, 624 yılında, Mekke, Filistin'in kutsal kentinin yerini alıyordu. Ayrıca Kur'an, yine İbrahim'e bağlanmanın sonucu, Kutsal Kitap'taki kimi öyküleri halkın anlayabileceği hale getiriyordu. Ancak, belki de bu son nokta, bir dram çıkardı ortaya. Yahudiler, yeni Vahiyle, Ahdi Atik arasındaki farklılıkları saptayarak, Peygamberi gülünç duruma düşürdüler; Muhammed de, Kutsal Kitaplarını bozmuş oldukları suçlamasıyla yanıt verdi onlara. Gerçi, dinsel bir konudaydı uzlaşmazlık; ne var ki, iktisadî bir neden, zengin hurmalıkların ele geçirilmesi yatıyordu çatışmanın altında; **Hayber vahası**nın ele geçirilmesi, Yahudileri yok etme mücadelesinin en kanlı öykülerinden biridir.

Muhammed için durum gitgide aydınlığa çıkıyordu: Çünkü, bütün eski inançların üstüne dayandırılan yeni din, artık tanımlanmıştı ve bağımsızlık kazanıyordu. Muhammed, tanrısal esinle, İslâmı vahyedilmiş büyük dinlere bağlıyor; İbrahim'i Kabe'nin kurucusu yaparak, Arap paganlığının kimi görünüşlerini de bütüne katıyordu.

Ne var ki, sonuca tam olarak varılamamıştı ve Peygamber, zaferin savaş alanında kazanılmayacağının iyice bilincindeydi; Mekkeliler de silahlı mücadeleye bir son vermek istiyorlardı. Aslında Mekke tacirleri, eski üstünlüklerini yeni toplumda da sürdürebilmek amacıyla, Müslüman olmaya, bir ihtiyatlılık önlemi olarak bakmaya başlamışlardı. Bütün bunları gören Muhammed, büyük bir taktiğe başvurdu: Hicret'in altıncı yılında, Mekke haccını yerine getirmek üzere, müminlerinin başında yola koyuldu; Mekke süvarileri, bu kafileye yolu kapamak üzere mevzilendi; bir uzlaşma gerekiyordu. Muhammed, Müslümanlığı kabul etmiş bir Emevîyi, geleceğin

Halifesi Osman'ı bu uzlaşmada tam yetkili kılmak hünerini gösterdi: On yıllık bir silah bırakışması öngörülmüştü ve Müslümanlar ertesi yıl Mekke'ye gidip, hac için üç gün kalabileceklerdi.

Muhammed, bu büyük başarısından dolayı pek öğünüyordu haklı olarak. Gerçi andlaşmanın kimi hükümleri aleyhine idi; bu arada, kendisine sığınmış olan Mekkelileri de geri verecekti. Ancak şu da açıktı ki, Mekke'nin güçlüleri onunla bir andlaşmaya gitmişler, böylece de otoritesini tanımışlardı. Gerçekten Müslümanlar, 629 yılında Mekke'ye giderek hac görevlerini yerine getirdiler. Yarımadada büyük bir saygınlık kazandırdı Peygambere bu.

Burada, Peygamber'in çapullarından sözetmeyeceğiz.

Varılan anlaşma bunları da yasaklıyordu zaten.

Muhammed, bu arada Mekke'nin başlarından birinin, Ebu Süfyan'ın kızıyla evlenir; kentin önde gelen kişileri arasında yerini sağlamlaştırır böylece. Ve bir gün, kabileler arasındaki bir anlaşmazlığı da bahane ederek, Mekke'nin üzerine yürür; 630 yılında savaşsız ele geçirir onu. Tapınağa girer ve bütün putları kırıp parçalar.

İslâm, Mekke'de de iktidarını kurmuştur.

631 yılında, başkaldıran kimi Arap kabileleri ve Bedeviler üzerinde **Huneyn** geçitinde bir zaferini görüyoruz. Az çok içten de olsa, İslâma girişler, siyasal yönden boyun eğmeyi de beraberinde getiriyordu. 632 yılına doğru, başkalarının havarilik ve peygamberlik iddialarına karşın, hemen bütün Arabistan İslâm'a kazanılmıştır. Muhammed, 632 yılında «Vedâ Haccı» denen ziyaretini yapar Mekke'ye; orada insanın hak ve görevlerini anlatan ünlü «Veda Hutbesi»ni verir. Aynı gün vahyedilen bir Kur'an ayeti, Muhammed'in tanrısal görevinin son bulduğunu açıklar. Öyle der o ayette: «Bugün sizin dininizi yetkinliğe erdirdim ve üzerinizdeki nimetlerimi tamamladım. Size din olarak İslâm'ı verip ondan hoşnut oldum» *(Maide* suresi, 3). Medine'ye dönüşten birkaç ay sonra da hastalanır ve ölür.

Medine'ye gömerler onu.

Kişiliği ne denli karmaşık olursa olsun, Muhammed, tarihin -kuşkusuz- en önemli insanlarından biridir. İnançlarına olan bağlılık ve direşkenlik: Eylemini belirleyen bunlar olmuştur başta. Öldüğünde arkaya bıraktığı, kabile örgütlenişinden üstün bir toplum taslağı ve henüz dayanıksız da olsa, tarihinde ilk kez birleşmiş -ya da federe halindeki- bir Arabistandı.

Din olarak ne getirmiştir? Nedir İslâm?

Kısaca ona değinelim şimdi.

İSLÂM NEDİR?

İslâm öğretisi, aslında pek özgün değildir. Bir bireşim savında da olsa, «seçmecilik»ten öteye gidememiştir. İçerdiği kimi öğeleri, ortaya çıktığı toplumdaki en ilkel inançlardan, kimi öğeleri de kendinden önceki en ileri dinlerden almıştır: Cinlere ve meleklere inanma, eski ilkel inançlardan geliyor; tek tanrı düşüncesi. «Son Hüküm», «Cennet» ve «Cehennem» gibi inançlar da Musevîlikle Hıristiyanlıktan.

Musevîliğe borçları ise, Hıristiyanlığa olduğundan daha fazla!

İslâmın temel ilkesi, tek tanrıya, **Allah’**a inanmak. Müslümanların inancına göre, Allah buyruklarını Peygamberin aracılığıyla, Arap dilinde ve vahiy yoluyla bildirmiştir. Bu vahiy, **Kur’an**’dır. Böylece Kur’an, İslâm dininin temeli, kutsal kitabıdır.

Ve Tanrı kelâmı olduğu için de ebedîdir.

> *Peygamber öldüğünde, Kur’an kitaplaşmış değildi henüz; onun ölümünden yirmi beş yıl sonra olur bu; böyle bir kitaplaştırmanın zorunluluğuna inanılır çünkü.*
>
> *Vahiylerin Kur’an’daki bölümleniş ve sıralanışında acayip bir keyfilik görülür: Gerçekten, hepsi 114 adet tutan bölümler (sure), en uzunları başlarda, en kısaları sonlarda olmak üzere, uzunluklarına göre sıralanmışlardır; bu sıralanışta, vahyin gelişine göre hiçbir kronolojiye de uyulmamıştır. Oysa, Kur’anda yığınla çelişme vardır; öyle olunca da, birbiriyle çelişen buyruklar karşısında, hangisi hangisini ortadan kaldırmaktadır, giderek kanun gücünde olan hangisidir, bunu saptayabilmek için, Müslümanlar yeniden bir zamanlama çabası içine girmişlerdir, daha doğrusu girmek zorunda kalmışlardır. Bir bütün olarak alındığında ise, Kur’anda, nitelikçe birbirinden pek ayrı üç bölüm vardır: Birincisi, ki en eskisidir, kayıptan haber veren bir insan diliyle, kızgın renklerle dünyanın sonu ve «Son Hüküm» hakkında tablolar çizer. Bir başka bölüm, eski halkların yazgılarından, kendilerine gönderilmiş peygamberler karşısında takındıkları tutumlardan öyküler anlatır. Son olarak, Kur’an’ın önemli bir bölümü, gerçek*

anlamıyla yasamadır, yani uygulanması gerekli kuralları içerir.

İslâm dini, inananların Tanrıya boyun eğmelerini öngörür. Gerçek müslüman, gücü sınırsız bir varlığın karşısında, kendi iradesinden vaz geçerek ona **mutlak bir bağımlılık** içine girmiş insandır; aslında İslâm kelimesi de, Tanrıya bütünüyle bağlanmak anlamına, «selem»den geliyor.

Bu dinin temel kavramı budur; onu, başka dinlerden ayırdeden de.

İslâmda, dinin her türlü belirtisine, düşüncelerine ve biçimlerine, ahlâkına ve ibadetine esin veren, daha doğrusu damgasını vuran bu ilkedir. Belirtmeye gerek yok, bu ilke, insana aşılanmak istenen belli bir anlayışı, kurulması istenen belli bir kafa yapısını da aydınlığa çıkarıyor: Tanrının, insanın mutlak bağımlılığını da arkasından sürükleyip getiren bu sınırsız gücü, her alanda, insan etkinliğini kaçınılmaz kurallarla düzenlemeyi gerektirir. Böylece, dine kayıtsız bir eylem olamaz; ve İslâmın, her sorundaki, ahlaki davranıştan en yalın davranış kurallarına varıncaya değin, her sorunda söyleyecekleri olmalıdır ve vardır da.

İslâm öğretisi, onun dayattığı inançlar bütünü, kısa ve açıktır; büyük bir yalınlık taşır bu ve mümin esrarlı bir atmosfer içine atılmamıştır. İslâma inancın dile getirilişi pek bilinir: «Allahtan başka Tanrı yoktur ve Muhammed O'nun Peygamberidir». Böylece Tanrının birliği ve Muhammed'in Peygamberlik görevi açıklanıp kabul edilmiş olur. İlâhiyatçılar, bu ilkeye dayanarak, ermişlere tapınmayı daima yasaklamışlardır; ne var ki, hiçbir yerde ve hiçbir dönemde, Müslümanları, çetin bir yaşamın ya da belli olağanüstü niteliklerin ermiş diye gösterdiği, hemen yakınlarındaki aracı kişilere başvurmalarını da engelleyememişlerdir. İslâm inancı, meleklerin ve cinlerin (!) varlığını, «Son Hüküm» gününün zorunluluğunu kabul eder: O günde, insanlar, değerliliklerine göre ya cennetin nimetlerine kavuşacaklar ya da cehennemin azaplarına uğrayacaklardır.

İslâm öğretisi, yalnız bu inançlar demek değil; ibadeti oluşturan, Tanrı karşısındaki görevleri emrederken, günlük yaşamla ilgili kimi kuralları da koyar o.

Asıl anlamıyla ibadet, müminin kaçınamayacağı beş temel görevden oluşur: Mümin, yukarıda belirttiğimiz iman formülünü, yani **şahadeti** özellikle törenlerde -ve hele hele ölmek üzereyken- söylemelidir. Günde beş vakit kılacağı **namaz** (salât) borcu vardır. Namaz vaktini, genellikle «ezan»

haber verir. Namaz, aslında bir dua değildir; onunla Müslüman Tanrıya tapınır, ancak bir istekte bulunamaz. Çünkü, hem yersiz, hem de etkisizdir bu istek. Namazın camide olması şart değildir; istenilen yerde yapılır. Ancak mümin, yüzünü Mekke doğrultusunda çevirmelidir: «Kıble» denir ona ve camide «mihrab» denen bir girinti ile gösterilmiştir. Toplu namazlarda, müminlerden biri ön sıraya çıkar ve herkes ona uyarak belli hareketleri tekrarlar. Namazdan önce «abdest» alınmalıdır; temiz suyla olur bu, o yoksa kumla. Yine buyruklar arasında olan **oruç**, İslâmın bağdaştırmacılığının en belirgin örneğidir: Aşağı yukarı Hıristiyan perhizi uzunluğunda ve Yahudi perhizi katılığındadır bu. Ay yılına göre olan Müslüman takviminin dokuzuncu ayında, Ramazanda mümin, güneşin doğuşundan batışına değin, hiçbir şey yiyip içmediği gibi, cinsel ilişkide de bulunamaz. Ayrıca, gelirinin onda birini, topluma **zekât** olarak vermek zorundadır. Mekke’ye **hacca** gitmek de mümin için bir görevdir; ancak sağlık ve mal varlığı koşullarına bağlıdır bu. Bu yolculuk, Hicret’ten önce Mekke’de paganların yaptıkları törenlerin İbrahim’in geleneğine bağlanmasıdır.

Yiyecek-içecekle ilgili kimi yasaklamalar görüyoruz: Mümin şarap ve mayalanmış içkiler içemez, domuz eti ve ölü hayvan yiyemez.

Kur’an, Müslüman ailesinin de temellerini saptamıştır: Dört eşle yetinmek koşuluyla, «çok karılılık»ı kabul ettiği malûm. Bunun, göçebe yaşamına büyük kolaylık getirse de, kentlerde zengin simlin bir ayrıcalığı olduğu da aşikâr. Ancak, kadın söz konusu oldukta asıl belirtilmesi gereken şu: Kur’an, herhangi bir kuşkuya yer vermeyecek biçimde, kadını, erkekten aşağı görür ve ikinci sınıf bir insan muamelesi yapar ona. Kadın, erkeğin istediği zaman boşadığı, istediği zaman geri aldığı, gerekirse dövdüğü bir mal gibidir; evine kapanmalı, saçını başını sıkıca örtmeli, kapısından içeri yabancı erkeğin adımını atmasına izin vermemelidir. Bugünkü anlayışımızla baktığımızda, daha bir yığın gariplikler, anormallikler...

Bütüne bakıldığında, kimi sorunlara -özellikle mirasla ilgili olanlara- bazı ayrıntılarla yaklaşılmış da olsa, Kur’anın, Müslüman toplumun karşısına çıkacak bütün güçlükleri çözümlemeye yetmediği de aşikâr; öyle olduğu için de, bir İslâm yasamasının, yani **Şeriat**’ın kurulması, güçlüklerle dolu karanlık noktalar içeriyordu. Ancak, tutarlı bir sistemin yaratılmasında başlıca engel bu değildi. İslâm, dogmasını saptamak amacıyla, din bilginleri

toplantılarını (konsil) kabul etmediği gibi, Kur'an'ın sessiz kaldığı noktalarda yasamayı da kabul etmez.

Kur'andan çıkan ahlak kanunu pek serttir; ancak, her özel durum için bir çözüme varma iddiasında da olunmadı. Peygamber, kendisinin -bütün zaaflarıyla- «vasat» bir insan olarak alınması için çırpınıp durmuştur ve özellikle kendisine bir keramet sahibi olarak bakılmasına, günah işlemeyen bir kişi olarak görülmesine karşı çıkmıştır daima. Bir meşale gibi aydınlatıcı bir rehber olarak görülmesini de istememiştir; ancak, Müslümanların, onun kişiliğini bir model olarak almaları da kaçınılmazdı, nitekim öyle olmuştur. Öyle olduğu için de, İslâm bilginleri, Muhammed'in dile getirdiği görüşlere, genel tutumuna bakarak, onun konuşmalarını, hareketlerini ve hatta ses çıkarmayışlarını toplayan pek kabarık bir dosya ortaya koydular.

Hadis diye adlandırdılar bunları.

Bütün bunların toplamına **Sünnet** (âdet) adı verilir. İslâmın Ortodoks topluluğuna verilen Sünnîler adı buradan gelir. Sünnîlerin karşısında, Peygamberi amcazadesi ve damadı Ali'nin «yandaşlar»ı anlamına Şiîler bulunur. Başlarda siyasal bir gurup oluşturan Şiîler, Muhammed'in ailesinden olanların taşıdıkları hadislerin doğru olabileceğini kabul ederek, dinsel bir tutum takındılar. Sünnîler arasında ise, hadis araştırıcıları, büyük bir gayretle, ellerindeki malzemeyi zenginleştirmeye koyuldular ve bize öylesi bir miras bıraktılar ki, belki bir insan ömür boyu bu kadar çok şey söyleyemezdi. Bununla beraber, bu da yetmedi ve yeni özel durumları çözümlemek için, ileride dört büyük okul doğacaktır.

İslâm dini, özel hiçbir ruhban tanımaz. Ancak uygulamada, dinsel konularda görevler yüklenmiş kimi kişilerin ortaya çıkmasını önleyememiştir bu. Başta **Kadı**, sivil olsun, cezaî olsun, Müslümanlar arasında çıkan uyuşmazlıkları çözmeye yetkili bir yargıçtır. **Müftü**, kendisine sunulan hukuk konularında görüşlerini bildirir: Yanıtı, gerçi yargıçları bağlamaz, ancak içtihada yol açabilir; şu var ki, müftünün kendi yetki bölgesinin dışında hiçbir değeri yoktur bu içtihadın.

İmam sıfatına gelince... Maddî ve manevî, kelimenin her iki anlamıyla başkanlık eden kişiye verilir bu ünvan. Böylece, dar anlamda, duada, sıralanmış müminlerin önüne çıkan kişidir o; ancak, daha geniş anlamıyla, imam, İslâm topluluğunun başıdır, halifedir. **Halife**, müminlerin hükümdarı, böylece Müslümanların askerî başıdır ve gücü, daha gerçek olabilmek için, hem cismanî hem de manevî olmalıdır. Halifenin, dinin dogmalarını

tanımlamak konusunda hiçbir yetkisi yoktur; yasama yetkisinin olmadığı bir alandır bu. İleride göreceğimiz gibi, Halife Memun ve -Halife Mütevekkil dışında- arkasından gelenler, Mütezile görüşünü kabul ederek, rollerinin dışına çıktılar. Ne var ki, başka Halifelerden hiçbiri böylesine bir cesareti kendisinde bulamadı. Halife, şeriatın uygulanmasına göz kulak olur ancak onu etkileyemez.

II
ARAP FETHİ

Peygamber öldüğünde, yerine kimin geçeceği belli değildi. Önce, bu bir sorun olarak ortaya çıkar. Şu da anlaşılır az sonra: Yirmi yıllık bir öğüt donemi, doğal olarak her türlü otoriteyi reddetmeye eğilimli çoğu Bedeviyi bir arada tutmaya yeterli olmamıştır. Onları tek bir demette tutmanın yolu, yüzlerini dışarıya çevirmektir.

Arap fethi başlar.

İLK HALİFELER

Peygamberin kendisine bir halef belirlemeden ölmesi, onun yerine kimin geçeceği konusunda gerçekten ciddi bir anlaşmazlığa yol açtı; Muhacirler ile Ensar arasındaydı bu anlaşmazlık. Bunalım, Ömer’in kararlı davranışı sonucu çözüldü.

Ebubekir halife seçildi (632).

Onunla, *Hülefa-i Raşidin* de denen, **Dört Halife Dönemi** başlar (632-661).

İslâm tarihi için büyük önem taşıyan bu dönemin başta iki özelliği var: Arap fethinin başlaması; bunun yanı sıra iç çatışmaların boy atması. Bu çatışmalar, giderek bütün İslâm tarihinde yüzyıllarca sürecek mezhep mücadelelerinin tohumlarını atar. Dört halifeden yalnız biri, Ebubekir yatağında ölür; ötekiler, sırayla Ömer, Osman ve Ali bu kızgın ortamda hançerlenerek yaşamlarını yitireceklerdir.

Fetihler, fethe çıkanların hiç beklemedikleri bir hızla gelişti. Önceleri olan, sınırlardaki çapul ve talandı; ne var ki, karşıdaki hasmın güçsüzlüğünün anlaşılması fetih düşüncesini doğurdu ve ilk başarılar büyük bir coşkunluğa yol açtı. Hasmın güçsüzlüğü de şundan ileri geliyordu: Fethe çıkılan ülkelerde oturan halkın, sultasında yaşadıkları rejimlere karşı duydukları soğukluktu; öyle ki, yerli halk, istilacıya karşı hemen hemen pek az direniş gösterir, hâttâ kimi zaman işbirliği içine girer. O zamanki bir

tarihçinin söyledikleri pek ilginçtir, şöyle der o: «Romalıların zulmünden kurtarılmamız, bizim için çok yararlı olmuştur».

633 yılında başlayan Suriye'nin fethi 636'da biter; aynı yıl başlayan Irak'ın fethi 637'de tamamlanır; Mısır'ınki 639-642 yılları arasında gerçekleşecektir; İran fethi, kenar bölgeler dışında 651 yılına doğru sona erecektir: Bununla beraber, İran'da, dağlık bir coğrafyadan da destek alarak, belli ölçüde «ulusal» bir direniş görülür. Bizans eyaletlerinde ise tersi olur; oralarda, resmî yöneticiler, ya Konstantinopolis'e çekilirler, ya da Araplarla zahmetsizce anlaşma yoluna giderler. Küçük Asya'daki yayılış daha zor olur ve fetihlerin hızını keser; Konstantinopolis de gerçi iki kez kuşatılacaktır, ama ikisi de boşa çıkacaktır bunların. Orta Asya'ya doğru yürüyüşte de aynı ağırlık görülür: Syr-Derya, Çin ya da göçebe Türklerin etki alanındaki ülkelerin karşısında, ancak VIII. yüzyılın ortalarında İslâm'ın kesin sınırı çizilecektir. Kuzey Afrika'nın ele geçirilmesinde de güçlüklerle karşılaşılır: Berberîler büyük direniş gösterirler ve onları da, İspanya'nın, bir yüzyıl sonra da Sicilya'nın fethine sürüklemek yoluyladır ki, işe -az çok- bir kararlılık getirilmiş olur. Avrupa'ya sıçramış olan İslâm yürüyüşü, bilindiği gibi, Galya'ya değin uzanacak ve Poitiers savaşı adı verilen bir savaşta Charles Martel durduracaktır bu yürüyüşü (732).

Böylece, İndus'tan Tage'ye, Aral denizinden Senegal'e değin, uçsuz bucaksız topraklar, birbiri arkasından ele geçirilmişti. Bütün bu coğrafyada, iklim, Arapların kolaylıkla duruma uymalarına elverişliydi; günlük yaşam koşulları bakımından, kimi yerlilerle karşılıklı ilişkilerde zorluk çekilmedi. Ne var ki, coğrafyanın öteki özellikleri ve tarih, bu ülkeleri birbirinden ayırıyordu. Öyle olduğu için de, ilk karşılaşmalarda, örgütleniş pek gevşek tutuluyor ve yerel örflere özel bir saygı gösteriliyordu; yerli halkın boyun eğişinde önemli bir etken oldu bu. Denecek odur ki, Germen fetihlerinin Avrupa'yı parçalamasına karşın, Arap fethi Yakındoğu'yu birleştirmiştir.

Bir yerde âdetlerini bölüşmedikleri ve aralarında kaybolup gidecekleri yerli çoğunluğun içinde erimekten çok, Araplar ordugâhlarda yerleştiler önce; bununla beraber, tam kentleşmemiş bölgelerde, bu ordugâhlar, çabucak yerlilerle bağların kurulduğu kentler olup çıktılar: Örneğin Mezopotamya'da Küfe ve Basra, Mısır'da Fustat (eski Kahire), çok geçmeden de Magrib'te Kayrevan böyledir. Bütün bu kentler, tarımsal bölgelerle ve çöl içleriyle sürekli ilişki içindedirler; ancak, henüz egemenlikleri altına almadıkları denizden ise genel olarak uzaktadırlar.

Silâh taşıyabilecek yaşta olan tüm erkeklerden oluşan milisleri, stratejik noktalarda askerî bölgelere (cund) bölünmüştü ve oralarda, hiyerarşik bir düzen içinde, ganimetle ve yerlilerin, doğrudan ya da kendilerine bırakılmış toprakların gelirinden ödedikleri ödeneklerle yaşıyorlardı. Çevresini Sahabenin aldığı halifenin genel yönetiminde, kabile, fetihlerin beraberinde getirdiği parçalanışlara ve yeniden guruplaşmalara karşın, sosyal yaşamın önemli bir öğesi olarak kalıyordu yine de. Arap dünyasındaki yeni koşullardan doğan partileşmelerin daha karmaşık hale getirdiği Kuzey ve Güney kabileleri arasındaki mücadeleler, bu dünyayı bir yarım yüzyıldan fazla -ve çok kez de kanlı biçimde- kıvrandırıp duracaktır.

Muhammed'in ölümünün ortaya çıkardığı halifelik bunalımını çözmüş olan fetihlerden sonra, bu yeni koşulların, bir başka ağır ve sürekli bunalıma yol açması da kaçınılmazdı. İmparatorluğu, giderek hükümeti örgütlemenin ortaya çıkardığı önceden farkedilmeyen dev sorunlar, derin uyuşmazlıklar doğuracaktı; birinci kuşak ortadan çekilir çekilmez, topluluğu bölen -kişisel görünümlü- anlaşmazlıkların arkasına gizlenmiş uyuşmazlıklardı bunlar. Ne var ki, garip de görünse, bir başka boyutu daha vardı bu anlaşmazlıkların: Şeriat ile sosyal örgütleniş arasındaki yakın ilişki göz önünde tutulursa, o sıralar gitgide ete kemiğe bürünen guruplaşmalar, hem parti hem de mezhep haline geliyorlar ve politikayla dinin içiçe bulundukları öğretiler ortaya atıyorlardı.

EMEVİ İMPARATORLUĞU

Üçüncü Halife **Osman'ı**, arkasından da Suriye valisi **Muaviye'yi**, dördüncü Halife **Ali**'ye karşı çıkmaya yönelten mücadelelerde, iki eğilim göze çarpmaktadır: Başlangıçta, bir yanda ilkel yaşamın biçimlerini sürdürmek ya da yeniden düzeltmek gibi, hemen bütün dinlerde görülen -o gerçekleşmeyecek- düşün arkasından koşan «yaşlı Müslümanlar»la, yenilikleri cesaretle benimseyip ortaya çıkan yeni durumlardan çıkarlarını gözetenler vardır. Bir başka deyişle, daha ilk saatlerde dine sarılmış ateşli dindarlarla, -aslında Kureyşli ileri gelenlerin başını çektikleri- yeni toplumda eski nüfuzlarını tekrar ele geçirmenin sabırsızlığı içinde olanların mücadelesidir bu. Ne var ki, birinci eğilimin içinde de, birbirinden ayrılan iki görüş daha vardır: **Haricîler** için, bütün müminler -ilke olarak-birbirine eşittirler ve eğer topluma bir baş gerekiyorsa, hiçbir köken farklılığı gözetilmeden, en yetkin Müslüman baş olmalıdır; başa böyle biri geçmemişse, kim olursa olsun, ona karşı da imansız diye savaşılmalıdır.

Kolayca görülmektedir ki, bu görüş, geleneksel Arap anarşizmine uygun düşmektedir. **Şiîler** içinse, ilkel İslama bağlanma, aslında Peygamberin ailesine bağlanma, daha da özel olarak yalnız ondan gelenlere, kızı Fatma ile damadı Ali'nin çocuklarına bağlanmadır. Onlar için söz konusu olan, yalnız bir hükümdarlık ilkesi değildir; başkanın kişiliğini basit bir kanun uygulayıcıdan ileri götürmeyen hasımlarının tersine, onlar vahyin Peygamberin ailesi yararına sürmesi gerektiğini savunmaktadırlar; böylece bu aileden gelenler, müminlerin gerçek yol göstericileridirler, kısacası **İmam**dırlar.

Politikayla dinin birbirinden ayrılmasına razı olmayan bir bakıştır bu!

İlk iki eğilimden ikincisi mücadeleyi kazanır.

Ve Muaviye ile **Emevî Hanedanı** kurulur (661).

Hariciler, aralarında birlik olmasalar da, hemen her yerde başkaldırırlar; Şiîler ise o denli kavgacı olamadılar ve kendi davacılarını, özellikle **Kerbelâ savaşında** ölüme terk ettiler (680). Savaşın sonundaki felâket de, şehitlerine, yüzyıllar süren bir saygınlık kazandırdı.

Yönetmesini bilenler ve yönetenler Emevîler oldular.

Muaviye halife olunca, Şam'daki yerini terketmedi. Arabistan'ın gözden düştüğü anlamına geliyordu bu: Onun tarihsel rolü, dünyaya bir din ve bir ordu vermiş olmaktı sanki; onlar Arabistan'ın dışına dağılmışlar ve o da kendi gölgesine çekilmişti. Gerçekten Mekke haccı, Medine'de Peygamber'i tanımış olanların çocuklarının varlığı, bu iki kutsal kente daha uzun süre saygınlık verdi durdu; bu saygınlık, birkaç başkaldırıya destek de sağladı ise, başarıya ulaşamadı bunlar. Ayrıca, Emevîlerin Şam'da yerleşmeleri, Suriye Araplarına, ötekiler, özellikle Irak Arapları üzerinde üstünlük sağlıyordu: Kûfe'nin Şiîliğin merkezi olmasının anlamı budur. Son olarak, doğan imparatorluğun görevlilerinin yerliler arasından alınması, bir yerde, Bizans geleneğinin Sasanî geleneğine üstün gelmesiydi.

Aslında, yenilen halkların yaşamında bozucu etkisi olmayan pek nadir fetihlerden biri olmuştur bu: Arap olmayanlar için dinde baskıya uğramak söz konusu değildi: Yahudiler ve Hıristiyanlar, Tanrıdan kendilerine kitap inmiş olduğundan, hoşgörüye kendiliğinden adaydılar. Uygulamada Zerduştîlere, Manicilere, Budistlere, -yıldızlara tapan- Harran «Sabienler»ine de aynı biçimde davranıldı. Onlar için zorunlu olanı, özellikle belli vergileri verme biçiminde kendini gösteren, İslâm'ın siyasal üstünlüğü kabul etmeleriydi yalnız; bir de, ordu bütünüyle Arap olduğu

için, Müslümanlar arasında kendi dinlerini yayma çabalarına kalkmamalarıydı. Günlük yaşamı pek az etkileyen bu kayıtlar altında, üstü örtülü bir sözleşme ile «korunmuş»lardı, **zımmî** idiler. Ayrıca, Müslüman Araplar azınlıkta oldukları için, bir hoşgörüsüzlük politikası uygulamaları zordu; fetihlerinin etkisini hiçe indirebilirdi bu.

Böylece, Emevî yönetiminde **iki kesim** vardır. Biri Müslümanları ilgilendirir: Savaş ve kamu düzeni, dinin yönetimi, ödeneklerin dağıtımı ve öşrün alınması; bu, hiç olmazsa yönetici mevkilerde, Şam'da ve eyaletlerde Arapların elindedir. Öteki yerli yönetimdir ve her şeyden önce de vergi ile ilgilidir: Bu, salt yerli görevlilerce yönetilmektedir; başlarda yazıları yazanlar, hattâ paraları kendi dillerinde basanlar onlardı; şeriatla da hiçbir ilişkisi yoktur bunun. Ancak Müslüman kesimde bile, devletle şeriat arasında bir ayırım yerleşir. Şeriat, ilke olarak, kamusal ve özel yaşamda, her şeyi yönetir ve değiştirilemez. Bununla beraber, kamu yaşamında, hükümet, yenilikçi girişimlerde bulunmak zorundaydı; kamu işleri ile özel yaşamın birbirinden ayrılığı bundan doğdu ve özel yaşam da hükümetten bağımsız oldu.

Yeni devletin yerlilerle ilişkileri, kanunların kişiselliği rejimine göre, -bir bakıma- kolayca düzenlendi. Her cemaat, kendi öz hukukunu ve onu uygulayacak görevlilerini korudu. Bütün bu konularda, hükümetin koyduğu kamu hukuku söz konusu değildi; cemaatler arasındaki ilişkilerde ise, dindaşlar için özel güvenceler altında, bir Müslüman yargıçtı hüküm veren. **Bu kadı**, hükümetten yarı bağımsızdı; aylığını devlet ödese de, devletin koymadığı bir kanunu uyguluyordu. Buna pek benzeyen bir gelişim Hıristiyanlarda olmuştu; orada Kilise, başta aile konularında, özel adaletin bir bölümünü ele geçirmişti. Öyle olduğu için de, patriklerin ve piskoposların, yerel mülkî şeflerin üstünde, cemaatlerinin en üst yargıçları olmalarında büyük güçlükle karşılaşılmadı; aynı ayrıcalıklar Yahudiler için de sürdü.

Yerli halktan köylülerin hemen hemen tümü, kentlerin ise büyük bir çoğunluğu, İslâma yabancı da olsalar, yaşamda büyük altüst oluşlar görülmedi: Dinsel yaşam eski durumunu sürdürdü; iktisadî ve sosyal yaşamda da aynı sürekliliği görüyoruz. Kırsal kesimde, **topraklar ikiye ayrılmıştı**: Özel mülkiyetteki topraklarla, kamusal topraklardı bunlar. Sahipleri savaşlarda kaçıp ya da ölen topraklar da, toplum yararına kamu toprakları arasına sokuldu. Birinci gurup topraklar sahiplerine bırakıldı;

onlar, Arapça **haraç** adı verilen -ve Bizans ya da Sasanîler zamanındaki vergiyi sürdürmekten başka bir şey olmayan- bir toprak vergisi ödeyeceklerdi yalnızca. İkinci gurup topraklar ise, kimi kez kiracılarca işletildi, kimi kez **ikta** olarak Araplara dağıtıldı.

> *Bunlar, bir sözleşme gereğince bu toprakları değerlendireceklerdi. Aslında devlet, birer malik olarak bakıyordu onlara. Sonradan ortaya çıkacak bir durum nedeniyle sık sık yapılan bir yanlışa düşmemek için söylemek gerekir: İkta, bu aşamada bir mülkiyettir; sahibine iktisadî yararlar sağlar. Ne var ki, sınırları vardır bunun: Sahibi, her Müslümanın ödediği vergiyi, öşürü ödemekle yükümlüdür; bunun gibi, devletin kiracılar üzerindeki yetkilerinden hiçbiri yoktur onda. Böylece, kiracılar bu sahiplere, Bizans ya da Sasanîler zamanının büyük «patronlar»ına olduğundan çok daha az bağımlıdırlar. Bu ortakçı kiracılar (muzâra'a), malik-köylülerin ödedikleri haraca benzer ödentilerde bulunuyorlardı.*

Bu iki toprak kategorisi, özünde birbirinden farklı bir iktisadî rejime sahip değillerdi; birinin yerine ötekinin terkedilmemiş olmasının nedeni budur. Özetle, «kolonileştirme» diye, ekilip biçilmeyen topraklar üzerindeki çoban kabilelerin kolonileştirilmesi söz konusudur. Bu bakımdan, işgal, Germenlerin örneğin Avrupa'da yerleştirilmelerinden çok daha az hissedilir oldu yerli halkça.

Kaçan Bizanslı «patronlar»ın yerine geçen Arap malikler, onlardan daha az «senyör» olsalar bile, köylülere özgürlük sağlamadı bu. Aslında, yerlilerin aleyhine toprak kazanmak Araplara yasaklanmıştı. Ancak, başlarda çeşitli nedenlerle önlenemedi bu. Böylece, haraçtan yakasını sıyıran bu topraklar, devlete sadece öşür ödüyorlardı. Daha önceki yönetimlerin denetledikleri, köylülerin bir yurtluğa bağlanması, fatihlerce yürürlükten kaldırılmadı. Gerçek adıyla **cizye**, Müslüman olmayanların ödedikleri bir ikinci vergi olan bu baş vergisi de, bir yenilik değildi aslında; Bizans'ta, Hıristiyan olmayanlar ve özgür olmayanlar için böyle bir vergi vardı zaten. Vergileri toplayanlar ve toplama yöntemlerinde de bir değişiklik olmamıştı; yalnızca yararlanan değişmişti ki, bu da pek az ilgilendiriyordu halkı.

Kentlerin yaşamında da çok az değişiklik vardı.

Ya ticaret yaşamında?

Aslında Akdeniz'den Orta Asya'ya kadar yayılan ve o zamana değin birbiriyle yarışan iki devletin, Bizansla Sasanîler arasındaki mücadelelerin konusu olan ülkelerin siyasal açıdan birleştirilmiş olması, tacirlerce pek olumlu karşılandı. Sonraki yüzyıllarda daha iyi görülecektir bunun etkileri. Deniz ticaretinde ise olumsuz yönde bir değişiklik olmadı; ne Hint okyanusunda, ne Akdenizde, Araplar denizlere sahip değillerdi. Kuzeyin Hıristiyan ülkeleriyle, şimdi kendi egemenliklerine geçmiş olan Güney ülkelerinin yerlileri arasında ticaretin, geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi sürmesinde hiçbir sakınca yoktu onlar için.

Son olarak, düşün yaşamında aynı sürekliliği görüyoruz. Yerli kültürle Arap kültürü, sanat alanı bir yana, birbirinden farklı yollar izler. Araplarda, Hicretin ilk yüzyılında edebiyat, özellikle şiirdir ve Bedevî geleneklerine geniş ölçüde sadıktır. Bununla beraber, eski temalara karışan yeni temalar vardır: Bahşişini ödediği için prenslere övgüler, parti mücadeleleri ya da kent Araplarının yeni yaşam koşullarını yansıtan temalardır bunlar. Şiîrde, gelecek yüzyıllara üç ad kalır o dönemden: **Ahtal**, **Ferezdak** ve **Djarir**. Ayrıca, bağımsız bir aşk şiiri gelişir; kimi zaman iffetli, kimi zaman da açık saçıktır bu ve meslekten şarkıcıların müziğine eşlik eder. Nesirde, Kur'an bir yana, büyük bir yenilik yoktur. Bununla beraber, Kur'an ve Hadislerin ilk yorumcuları yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır.

VII. ve VIII. yüzyılların Yakındoğu'sunda, Hıristiyan kültür ise, Halifeliğin sınırları içinde temsil edilmektedir.

> *Hıristiyan ve Müslüman, bu iki kültür, sanat üretiminde çok daha fazla işbirliği içindedir; çünkü Araplar, yapılarını yerlilere yaptırmaktadırlar İslam dini, camiye, özgün düzenlemeler getirirken, süsleme genellikle yerli kalmaktadır. O dönemden bugüne de kalabilen en ünlü eserler, Mısır fatihi Amr'ın Fustat'taki* Amr Camisi; *Kudüs'te -yanlışlıkla Ömer Camisi denen* - Kubbet-üs Sahra *ile, yanıbaşındaki* Mescid-ül Aksa'dır.
>
> *Son olarak, bir de Şam'daki* Büyük Cami.

Arap fetihlerinden ortaya çıkan durum, yeni etkenlerin sonucu, giderek altüst oldu. Bu etkenlerin başında, yerlilerin kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmeleri gelir. Başka fetihlerde, fatihleri, boyun eğdirdikleri, ama

kendilerinden daha üstün bir uygarlığa sahip halkların dini çekmiştir; şimdi ise tersi oluyordu, Araplar, inançlarını yerlilerle paylaşıyorlardı.

Neydi nedeni bunun?

Önce, İslâmlıkla öteki dinler arasında tartışma ve çatışmalar ne denli canlı olursa olsun, sıradan mümin, ilâhiyatçının gördüğü bütün inceliklerin farkında değildi. Hıristiyanlar ise, kendi dogmaları üzerine koparılmış yorum kavgalarından bıkıp usanmışlardı; İslâm, daha yalın bir değer olarak görünüyordu onlara. Hem sonra, İslâm da Muhammed'in İslâmı değildi artık; din, boyun eğdirilmiş halklarla temas sonucunda gelişiyor ve yeni dini kabul edenler, kendi manevî miraslarını da sokuyorlardı ona. Daha da önemlisi, Müslüman olmak, devlette ve toplumda egemen sınıfa girmek demekti; böylece, yeni dini kabul etmenin altında bir sosyal özlem yatıyordu. Ayrıca, yerlilerin kabul ettikleri İslâm, çok kez iktidarın kabul ettiği, yani resmî İslâm değil, ona karşıt mezheplerdi; bu da, resmî İslâm karşısında duydukları küçüklük duygularını gideren bir öğeydi onlarca.

Emevî rejimi, **Arap üstünlüğünün rejimi** idi. Fatihler için Müslümanlarla Arap eşanlamlı idi. İslâma dönme ise, bu eşanlamlılığı yıkıyor ve bir halkın öteki halklar üzerinde -dinin haklı göstermediği- bir egemenliği açığa çıkarıyordu. İslâma ilk dönenler, bir kabul işlemiyle, **Mavalî** adıyla, egemen halkın ileri gelenlerinin korumaları altına girdiler. Ama yine de ast durumundaydılar. Yeni devletin idare kadrolarında geniş ölçüde yer alanlar onlardı gerçi. Ne var ki, askerî bakımdan zayıf bir rol verilmişti kendilerine; ne ganimette hakları vardı, ne de ödenek alabiliyorlardı. Daha kötüsü, malî yönden aşağı bir durumda idiler. Gerçi, İslâmı kabul etmeleriyle, *cizyeden* kurtuldular ve *haraçları da* öşüre dönüştü. Ne var ki, uygulamada değişen hemen hiçbir şey olmadı; çünkü, başka malî yollarla eşitsizlik sürüyordu. Bu durum karşısında, İslâma dönenler, kökeni ne olursa olsun, tüm Müslümanlar arasında bir eşitlik istemeye başladılar. Başka bir deyişle, yerlilerin hoşnutsuzluğu, ne Müslüman egemenliğineydi, ne de yeni dine; kesinlikle kabul edilmiş İslâm çerçevesi içinde, Müslüman rejim içerden ele geçirilmek isteniyordu artık. Mavalînin en çok olduğu İran'da olan buydu; Arapların Berberîler arasından genç çocukları köle olarak topladıkları Magrip'te, kısa bir süre sonra İspanya'da da olan buydu. Bununla beraber, İran'dadır ki hareket en büyük boyutlarına ulaştı: Gerçi Emevîler, kadrolarını Suriyelilerden oluşturdukları için, merkezden uzakta olan eyaletlerin halkları, haklarının

yenilmiş olduğu duygusu içindeydiler. Ancak, bu halklar içinde yalnız İran, gerçekten «ulusal» bir geleneğe sahipti.

Böylece malî sorunda, ulusal sorunla sosyal sorun iç içe girmişlerdi. Mülkiyet rejiminde, daha da içinden çıkılmaz duruma geliyordu bu. Fetihlerde, Araplar, ilke olarak yerlilerin elinde kalması gereken toprakları da, alım-satım yoluyla ya da zorla ellerine geçirmekte serbest bırakılmışlardı. Araplar, çeşitli yollardan daha da genişlettiler bunları; yerliler ise, şiddete ya da maliyenin haksızlıklarına karşı kendilerini korumak, ya da kötü hasat zamanlarında tefecilere daha da artan borçlarını başka türlü ödeyemediklerinden, topraklarından şu ya da bu koşulla vazgeçerek, bir güçlü *patronan* korunması altına giriyorlardı. Hele sınır ülkelerde, örneğin Magrip'te, Araplar, hükümdarın gözünden uzakta, tam bir soygun rejimi uyguluyorlar ve köle haline getiriyorlardı halkı. Başka yerlerde, özellikle İran'da ise, yerli büyük toprak sahipleri, yenenle uzlaşmasını yapabilmişti ve aşağı sınıfların sömürülmesine katılıyorlardı; o kadar ki, bu sömürünün kanunsal yararlarını tehlikeye düşürür diye, -tuhaf gelecek!- İslâma dönüşlere karşı çıkıyorlardı. Böylece, ulusal özlemlerle sosyal özlem arasında aynılık yoktu. Ve, bütün bunları izleyecek mücadelelerde, ulusal birliğin gücü, her cephenin kendi içine Araplarla Arap olmayanları almasını engellemedi.

Duygular plânında, gizli anlaşma -görünüşte şaşırtıcı biçimde- Arapların en gelenekçi olanlarıyla, yerlilerin en başkaldırım öğeleri arasında oldu. Bu Araplar, İslâm şeriatının uygulanmasını istiyorlardı; onlar için, yarı-laik Emevî devleti karşısında, İslâm geleneğine dönüş anlamını taşıyordu bu. Ötekiler içinse, şeriatın uygulanması, fetihten doğmuş imparatorluk kurumlarının çerçevesi içinde, tüm Müslümanların eşitliği demek olacaktı. İstekleri açık ve seçik bir içerik taşımasa da, her iki taraf da, **rejimin İslâmlaştırılmasını** istiyordu özetle. Bununla beraber, anlaşma yine de açıktı; kısmî ayaklanmaları ezmiş, tiksinti duyulan bir rejime karşı herkesin geniş bir birlik içinde toplaşmayı araması normaldi.

Böylesi bir birlik zafer sağlayabilecekti onlara.

III
ABBASÎ DEVRİMİ

Emevî iktidarına karşı muhalefet çeşitli biçimlere büründü. Haricilik İran'da, Arabistan'da, Mısır'da kimi öğeleri kendine çekti; ancak, gerçekten asıl önemli egemenliğini Berberîler arasında kurdu; bu ülkelerde, halkın

geleneksel anarşizmine uygun düşüyordu çünkü. Ancak Berberîler uzaktaydılar, Hariciler aralarında birleşemiyorlardı, Bedeviler ise kabaca aşırıydılar; öyle olduğu için de hiçbiri sürekli başarı sağlayamadı. Böylece muhalefet, ileri bir öğreti olarak, Şiîlikte en güçlü deyimini buldu. Tanrıdan kendisine özgü erdemler almış bir hükümdar düşüncesi, hem gelenekçilere, hem de İranlılara hoş geliyordu; gelenekçiler, Muhammed'in görevinin taşıdığı niteliğin bilincindeydiler, İranlılar ise Sasanî monarşisine alışkındılar. Bazıları, bu iktidar anlayışına, Arap olmayanların atalardan kalma düşüncelerini yansıtan kimi şeyler de sokuyorlardı. Gerçek anlamıyla Şiîler, iktidarı, Ali'nin evlâdı için istiyorlardı; oysa ötekiler, şu ya da bu dalı yeğlemeden genel olarak Peygamberin ailesine bağlananlar, boyutları bir parça geniş herhangi bir hareketi desteklemeye hazırdılar. Muhammed'in amcası Abbas'ın torunlarından biriyle, onun Horasan'daki misyoneri **Ebu Müslim**'in beceriklililiği, bu muhalefeti Abbasî ailesi yararına bir araya getirmesini bildi ve Emevî hanedanını 750 yılında yıkarak, **Abbasî hanedanını** kurdu.

Hiç olmazsa, kuramda, XVI. yüzyıl başlarına değin sürecektir onların iktidarı.

YENİ REJİM

Aslında, Emevî rejimi, yerine oturmak girişiminde bulunmuştu.

> *Bizans aleyhtarı politika kadar, iktisadî nedenlerle de, Abdülmalik, İmparatorluğun paralarını birleştirerek Arap harfleriyle para bastırmıştı: Adları Bizansın* demesi *ile* drahmisinden *gelen, altın dinarla, gümüş dirhemdi bunlar. Bunun gibi, Abdülmalik, devletin merkezî idaresine Arapları sokmuştu. Çok geçmeden, sofu bir hükümdar ülküsünü temsil eden Ömer bin Abdülaziz, iki yıllık iktidarında, Medine gelenekçilerinin mali programını uygulamaya kalkmıştı. Bizans'la -hiç de zaferlerle dolu olmayan- savaş hali nedeniyle, Hıristiyanlara karşı -anlık ya da bölgesel- kimi önlemler alındı: Mısır'da, her türlü yer değiştirme için pasaport yükümlülüğü, -kuramda da kalsa- özel bir giysi zorunluluğu, dışarıdan görülebilecek Hıristiyan resimlerinin yakılması gibi...*

Ne var ki, hiçbiri sağlam önlemler değildi bunların ve İranlıların İslâma kitle halinde girmesinin ortaya koyduğu gerçek soruna çözüm getirmede

hiçbir şeye yaramıyordu.

Böylece, hiçbir önlem, ne başkaldırıyı önledi, ne Emevîlerin düşüşünü.

Doğaldır ki, Abbasî rejimi, Muhammed'in yetingenliğine dönemedi; *haraçta* da herhangi bir şey değişmedi. Bununla beraber, yeni devlet eskisinden pek farklıydı. Zafer, Suriye hanedanına kitle halinde karşı çıkmış olan Iraklı Arapların, daha da fazla olarak İranlı -özellikle Horasanlı- Mevalîlerindi. Abbasî idaresini dolduran bu sonunculardı artık ve Sasanî geleneği ile bağları kurmaktaydılar. Uyumsuzluk gösteren Bedevîler yeniden çöle atılmış; hattâ ordudan çıkarılmıştı. Orduda da, seçme birlikler, yarı-meslekî gönüllüler olan Horasanlılardan oluşmaktaydı. Bütün bu değişikliklerin simgesi olan yeni bir başkent kuruldu: **Bağdat**! Eski Ktesifon'un yakınında kurulan bu kentin çoğu sakinleri, örflerine varıncaya değin oradan geliyordu. Suriye'nin üstünlüğü kayboldu: Hint Okyanusunun çekiciliği Akdeniz'deki çekiciliğin yerine geçti.

Yeni rejim, ruhu bakımından, hem Sasanî mirasıyla bağları kurmak, hem de Emevî «inançsızlık»larının yerine gerçekten Müslüman bir coşkuyu geçirmek savındadır. Müslüman bir rejimdir bu: Hükümdar, Peygamber ailesindendir çünkü; bu durum, gerçi ona şeriatı değiştirmek ya da tamamlamak yetkisi vermez, ancak uygulama biçiminde, uyruklarının imamı olarak, büyük bir saygınlıktan yararlanma olanağı sağlamaktadır kendisine. Aslında çevresini donatan lüks, kendisini -Sasanî anılandan esinlenilmiş debdebe ve törenler içinde- ancak bayram günleri görebilen halktan soyutlanmış konutu, bu hemen hemen insanüstü niteliğine tanıklık etmektedirler onun. Müslüman bir rejimdir bu: Çünkü, şeriatın yüce bilginleri olan ulema, özellikle şeriatın insanları ilgilendiren hükümlerini inceleyen **fukaha** ile yakın ilişkiler kurmuştur; hem ilâhiyatçı, hem hukukçu olan fukaha, Abbasî rejimi ile ilkel Müslüman topluluğunu bir tutmaya kadar gitmeseler de, zorunluluk adına belli bir yenilik yapma gücünün tanındığı onaşmalarıyla, yani **icma** ile, gerçekte hemen bütün kurumların, kamusal örgütlenişin hemen bütün kaçınılmaz verilerinin İslâmla bağdaştığını söylemektedirler.

Ebu Yusuf, Halife Harun ür-Reşit için *Kitab-ül-Haraç*'ı bu anlayışla yazar.

Oysa, Abbasî idaresi, Bizans ve Sasanî modellerini pek yakından izlemektedir. Bu idare, başlarında büyük hizmet görevlilerinin bulunduğu divanlarla güçlendirilmiştir. Yalnız, Bizans'ta imparatorun kendisi bu

dairelerin işbirliğini sağlarken, ondan farklı olarak, halife, genel yönetimi bir **vezire** bırakmıştır; Sasanîlerin ***bozorg-frahmadâr***ının uzaktan mirasçısıdır bu vezir. Bu gerçek idareci, beraberindeki görevli kadrosuyla gelir, böylece gücü bir yerde kaygılandırıcı olabilir; öyle olduğu içindir ki, Baktrian'lı **Bermekî** ailesinden, Harun ür-Reşid, pek yankıları olacak biçimde yakasını sıyırabilmiştir. Vezirin emri altındaki en önemli daireler -doğallıkla- vergi, posta ve mühürdarlıktır: Posta, gerektiğinde özel kişiler için de bir şeyler götürüp getirir; ama her şeyden önce bölge idareleriyle merkez arasındaki haberleşmeyi sağlamaktadır. Bunun için de pek hızlı ve düzenli olması gerekmektedir onun. Buyrukları, atamaları, diplomatik yazışmaları kaleme alan ve hükümdarlık mührüyle onları resmileştiren ise mühürdarlıktır.

Bu idare **bürokratik**tir; aynı zamanda da **merkeziyetçi**. Bölgesel farklılıklar gerçi ortadan kalkmıştır, ama her şey de merkezin denetimine girmiştir. Eyalet idaresinde, hükümdarı bir askerî komutan, veziri de bir mülkî yönetici temsil etmektedir. Biri silâhlı gücü, öteki malî kaynakları elinde bulundurmaktadır ve karşılıklı olarak da birbirlerine bağımlıdırlar.

Hükümetin her zaman bir parça kıyısında olan adalet, **kadı**nın elindedir. Ancak dayandığı şeriatın yetersizlikleri, bir yargılama usulünün yokluğu, hükümlerini güçlülere uygulama olanaksızlığı yüzünden, halifenin kişisel sorumluluğu altında, kötüye kullanmaları düzelten, daha esnek daha etkili bir **mazalim** mahkemelerini kurmaya gidilir. Hukukçular için bu mahkemeler, şeriatın uygulanmasında kadının adaletiyle birleşir; aslında, dinsel âdetlerin yanı sıra, bir devlet adaletinin başlangıcıdır bu. Büyük merkezlerde, meslekten bir zabıta örgütü, **şorta** düzeni sağlamakta; başka yerlerde ise, halk arasından seçilmiş milisler, **ahdat**, günlük gereksinmeleri karşılamakta ve yetmektedirler de.

Ne var ki, bu «Müslüman» rejim, Abbasî devriminin kökenindeki tüm sorunları çözmekten ya da tüm hoşnutsuzlukları yatıştırmaktan hayli uzaktı. Siyasal ve sosyal eşitsizlikler hafiflemiyordu; Arap olsun olmasın, büyük topraklarda hiçbir şeye dokunulmamıştı çünkü. Alacalı bulacalı bir koalisyonun zaferi, dinsel muhalefetleri de yatıştıramamıştı: Özellikle Şiîler, Ali soyundan gelmeyen bir hanedandan nasıl hoşnut olabilirlerdi? Kimi Emevî yandaşlar arasında, eski inançların sızdığı kentlerde, Yezidîler ortaya çıkmıştı. Bunun gibi, ulusal rekabetler varlığını sürdürüyor, ya da başka biçimler altında yeniden doğuyordu: İran'ın zaferi, şimdi bir

muhalefet durumuna itilmiş Arapları ortadan kaldırmamıştı. Hem sonra, bütün İranlılar da, bu zaferde istediklerini bulabilmiş değildi. Asıl galipler, Horasanlılar, daha önce Sasanîlerin ezdiği ve hoşnutsuzlukları -kuşkusuz- sürüp giden öteki İranlı gurupları gölgeye itmişlerdi. Horasanlılar da, zafer yolunu açtıkları tanımadıkları bir Arabın, işler olup bittikten sonra kalkıp kendi kahramanlarını öldürtmüş olmasından esef duyuyorlardı kimi zaman. Bütün bu konularda bulanık kalan, iyice bilinmeyen noktalar var ve ayrıntılara inme olanağı da yok belki. Bununla beraber, ana çizgileriyle açık olan şu ki, Abbasî devrimini doğuran kaynaşma, zaferin ertesinde dinmedi.

Karışıklıklar her yanda görülüyordu: İspanya'da, canını toplu kıyımdan kurtarıp oraya kaçmış olan bir Emevî, bağımsız bir krallık kurmuştu; Magrip'te Haricî kılığında bir hareket vardı; Mısır'da, maliye görevlilerinin baskıları altında, Bizansla ticaret ilişkileri kötüye gidiyordu; Suriye'de, siyasal üstünlüğün kaybı dolayısıyla vahim sarsıntılar vardı doğallıkla. Daha da dikkatleri çekici olan ve sonuçları daha da ağır olan, İran'daki karışıklıklardı; çünkü, dinsel görünümleri altında, çok daha somut istekleri dile getiriyorlardı. Topu topu, üç çeyrek yüzyıl içinde, Hazar bölgesinin henüz -bir ölçüde- İslâmın dışında kalmış halklarını da içine alacak biçimde, Horasan'dan Ermenistan'a değin uzanan dağlık bölge, sürüp giden dinsel başkaldırılarla sarsılıp durdu. Bu dinsel başkaldırıların, kimi kez sapkın Müslüman öğretilerle, kimi kez de eski Manici ya da Mazdekçi inançlarla, yani İran'ın eski manevî yaşamının en halkçı biçimleriyle yakınlığı vardı. Böylece, bütün bunlar, siyasal ve -kimi zaman da- sosyal planda «enternasyonalci» Abbasîlerle yazgılarını birleştirmiş yönetici çevrelere karşı, ulusal ve sosyal muhalefetin sürekliliğini dile getirmekteydi. Bu hareketlerin kiminin altından, gürültülü biçimde «sınıfsal» istekler yükselmekteydi: Ezilen köylüler, büyük toprak sahiplerine karşı çıkmakta ve onları -bölgesine göre- yabancı egemenliği ile bir tutmaktaydılar.

Bu başkaldırıların içinde en önemlisi de, **Hurremîler**inki oldu.

> *Hurremîlerin, ahlak reformu ve -hiç olmazsa kimi zaman- sosyal eşitlik konularında, ikici kuramlarla bağlılıkları vardı ve Ebu Müslim'in tanrılığına, ruhların göçüne, dinler arasındaki ayrılığa inanıyorlardı. Onların başlıca şefi **Babek**, IX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da başarısızlığa uğradıktan sonra, **Mazyar**'ın başkaldırısına da*

birlikler sağladılar. O zaman, Hazar'ın güney kıyısındaki ülkelerde, küçük toprak sahipleri, açıkça büyük toprak sahiplerinin üstüne atıldılar; mücadelenin özellikle sert niteliği buradan gelmektedir kuşkusuz.

Yıllar boyunca ülkenin gerçek sahipleri olarak kalan Hurremîler ile Mazyar, sonunda yokedildiler. Ne var ki, onların ortadan kalkmaları, muhalefetleri hiç de yatıştırmadı ve bu kez dış görünüşü bakımından Müslüman çerçeveler içinde dile geldiler artık. Bu anlamda, Abbasîler, bunalımdan yenmiş olarak çıkıyorlardı. Ancak, bu yolda harcadıkları çaba, askerî plândaki değişiklikleri de beraberinde getirdi.

Onları uçuruma sürükleyecek olan da bunlar oldu.

İSLÂM RÖNESANSINA DOĞRU

Düşün yaşamında da gelişme açık. Yerlilerin İslâma girişi, böylece yerli kültürlerin yörüngesinde bir İslâm, İslâmın, bu kültürlerin alışık olduğu sorunların içine de girmesi demekti; böylece, Emevîler zamanında üstüste konmuş olan iki uygarlığın yerine, İslâm dünyası için **tek bir uygarlık** geçiriliyordu.

Bu bağdaştırmada, yerliler, düşünce planında olduğu gibi, sosyal alanda da başları dik, kendi yerlerini istiyorlardı; özellikle İranlılar, **Şuubiye hareketiyle** yaptılar bunu. Arap katkısı bu yüzden savsaklanabilir olmadı. İslâm, daha başlarda, üstü kapalı da olsa sorunlar ortaya atıyor, düşüncelerde zenginleştirme umutları veriyordu; şimdi, bunların gerçekleşmesine, Arap olmayanlar katkıda bulunacaklardı. Düşüncedeki bu derinleşmeye, bilgideki bu genişlemeye Araplar kadar -daha da fazla- yerliler ve özellikle melezler katıldılar. Ne var ki, kimi zaman belirsiz olan bu etnik ayrımın pek yararı yok; hepsi de aynı yaşamın içindeydiler çünkü. Ancak önemli olan şuydu: Yeni kültür, ne Yunancada ne de Süryanicede dile getirilmektedir; kültürün dili Arapçadır artık. Bu anlamda, pek de yerinde olarak, bir Arap kültüründen sözedebiliriz. Bununla beraber, Arapçanın zaferi bir yerde tam olmaktan uzaktı: Özellikle İran, yenenlerin dinine o denli kolay kazanılmış olmakla beraber, kendi dilini korudu; Arapçayla bir hayli bozulsa da, bir süre sonra, bir edebiyat dili doğacaktır bundan.

Genel çizgileriyle, düşünce etkinliğinin iki alanı vardır: İslâm üstüne derinliğine bir bilgi ya da doğru bir uygulama; çoğu kez İslâmın dışında daha genişliğine bir kültür edinmedir bunlar. İslâmı anlama, Kur'an'a

dayanıyordu önce: Onun yorumları bundan doğdu. Ayrıca Hadisler vardı. İçlerinden çoğunun doğru olup olmadıkları bilinmediği için, bu doğruluğu sağlama çabasına girişildi: IX. yüzyıl ortalarında -bugün de saygınlığı olan- **Buharî** ile **Müslim**'in geçerli Hadis derlemeleri ortaya çıktı. Bütün bu çalışmalarda, bir yüzyıldan fazla bir zaman, iki okul tartışmalara egemen oldu: **Basra okulu** ile **Küfe okulu**.

> *Hadis bilginleri içinde en büyüğü, hiç kuşkusuz Buharî (810-869) dir. Buhara'da doğduğu için böyle tanınır. Avrupalı şarkiyatçılar İran jı olduğunu ileri sürerlerse de, kesinlikle bilinmiyor bu; en güçlü söylentiler, Türk asıllı olduğunu gösterir niteliktedir.*
>
> *Buharî, daha onbir yaşında iken Hadis ile uğraşmaya başladı; zekâsının keskinliği ve belleğinin gücü ile çevresinin dikkatini çekti, hayranlığını kazandı. Hadis toplamak ve aynı zamanda ders vermek için bir çok İslâm ülkesini dolaştı. Doğruluğu bütün bilginlerce kabul edilmiş olan Hadisleri bir araya getiren* El Cami-üs Sahih *(Doğru Derleme), Buharî'nin en tanınmış eseridir. On altı yıllık bir çalışma sonunda yazılan ve bin kişiden toplanan altmış bin Hadis arasından seçilmiş 7275 Hadisi kapsayan bu eser, Kur'an'dan sonra en doğru kitap olarak tanınır.*

Metinler bir kez saptanıp kelime anlamı da kavranınca, bir ilâhiyata gidebilmek, belli ayin buyruklarını açıklamak, kamusal ve özel hukuku ortaya koymak için, bütün bu verilerin aralarındaki ilişkileri saptamak ve onları derinleştirmek gerekiyordu. Abbasîlerin ilk yüzyıllarında, büyük ilâhiyatçı ve hukukçuların, yani **fukaha**nın eseri oldu bu.

Onları aralarında bölen, somut buyruklardaki farklılıklardan çok, anlayış biçimidir.

> *Malik'in okulu, metne olabildiğince bağlıdır; ekleme ya da yorum gerektiğinde de Medine ulemasının ortak düşüncelerini kabul eder; Medine'nin, çünkü İslâmın beşiği olduğu için ayrıcalıklı bir kenttir o.* ***Ebu Hanife'****nin okulu ise, tersine, kişisel düşünceye büyük yer verir; ulemanın uzlaşması söz konusu olduğunda da yalnız Medinedekilerle yetinmez. Ötekiler, bu büyük özgürlükten kaygılı, ancak gerekli bütün buyrukların yalnızca metinde*

*bulunamayacağını da bildikleri için, kıyas yoluyla düşünmeye kapıyı açarlar: **Şafii'**nin durumu budur. Son olarak da, bu iki yenilikçi tutuma tepki olarak, **İbni Hanbeli**, dar bir yoruma bağlanır ve ulemadan hiçbirinin görüşünü de kabul etmez.*

Hukukçuların geliştirdikleri bütün sistemler içinde, hak-mezhep (ortodoks) olarak tanınanı bu dördü oldu yalnız; Ortodoksluğun içinde, onlar bir düşünce çeşitliliği yaratıyorlardı. Her Müslüman istediği okulu seçebilirdi, önünde yargılanmak istediği kadıyı da.

Malikilik, Batı Müslümanlığını fethetti; Şafilik, Ortaçağda, Arap dilini konuşan Doğu dünyasına egemen oldu, sonra da Türklerce öylesine itildi ki, -bugün olduğu gibi- Malezya adalarına gelip sıkıştı; Hanefilik Abbasîlerde, daha sonra da Horasan'da benzer bir etki gösterdi ve oradan da, Türkler, egemenliklerine aldıkları tüm ülkelere yaydılar onu; son olarak, Hanbelilik, Arap dili konuşan çeşitli çevrelerde ciddi bir etki yapsa da, ancak modern zamanlarda Arabistan Vahabileri arasında egemen duruma geçti.

Bu birbirinden ayrılan okulların üzerinde birleştikleri nokta, kurulu bir kilise olmadığı için, **icma**dır; bu ise, fukaha ve ulemanın bir çeşit özel korporasyonudur. Bu eğilim, bütün İslâmda ortaktır; hatta Haricîlerde ve hukukçuların görüşlerini imamın kuramsal otoritesi altına koyan Şiîlerde bile. Böylece Müslümanlar için, devletin yasama faaliyetinden doğan bir yasa yoktur; devletin dışında bir şeriati dile getiren derlemeler vardır ve devlet bunu uygulamakla yükümlüdür. Çünkü eylemlerinden hiçbirinin müminlerin gözünde kanunsal bir değeri yoktur. Bütün sorun şuradaydı: Devlet üzerinde bir fukaha diktatoryası ne ölçüde kurulabilecekti? Abbasî egemenliğinin başlarında ise, bu örgütlenme ve temaslara geçilme aşamasındayız.

İslâm düşüncesi, ilâhiyat ve felsefe planına yükselince, büyük dinlerin ebedî sorunlarıyla karşılaştı. Önce «yazgı» sorunuyla: Mutlak Güçlü Tanrı ile Mutlak Adil Tanrı arasında, yazgı ile insanın cüzî idaresi arasında, Kur'anla Hadisler, her türlü yoruma kapıları açıyorlardı. Cüzi iradeyi yeğleyerek, **Kadiriler**, Emevîlerin son zamanlarında, boyun eğmezliğin tohumlarını ektiler ki, Abbasîler de desteklediler onları. Arkasından,

«Akıl'la İmanın ilişkileri» sorunu geldi. Felsefî düşünme biçimine **kelâm** adı verildi; bununla Vahiy aydınlatılıyor, yorumlanıyor, hâttâ sorguya çekiliyordu. Böylece dinsel görüşler, halk inançlarındaki o insan-biçimci görünüşlerden sıyrılıyor, daha soyut, giderek dine aykırı bir duruma geliyordu. İslâmın gelişmesindeki önemi bakımından, temel tartışmalar, **Mutezile** adı verilen okulun çevresinde yapıldı. Başlangıçta, ahlaki doğruluk ve siyasal denge kaygısındaki insanları bir araya getiren bu okul, kuşkusuz Abbasîleri destekliyordu; Abbasîler de, bir süre, Muteziliği resmî ve zorunlu bir öğreti yapmaya kalktılar. Tanrısal yetkinliği, yaratılmış olanın görünüşlerinden çıkarma kaygısındaki bu «cüzi irade» yandaşları, tözle ilinek arasında ayırım yapma zorunluluğu üzerinde ısrar ediyorlardı; daha da özel olarak, salt töz Tanrının yaratılmamış niteliğine karşıt, Tanrı kelâmı Kur'anın yaratılmış niteliği üzerindeydi bu ısrar: Bu ise, akılcı olmayanlar için İmanın değerini alçaltıyordu. Aslında, yöntemle ilgiliydi sorunun temeli: Gerçeğe varmak için, belli bir İmanın dışında, Akıl yoluyla «filozof» olunabilir miydi?

Uyuşmazlık, bütün Müslüman vicdanları altüst etti.

İslâmın, Antik felsefenin ürünleri ve yöntemleriyle temasa geçtiği bir zamana rastlamıştı çünkü; İslâm ise, hemen hepsi de Antik felsefenin gelenekleriyle beslenmiş olan yerlilerin dini olmuştu.

Böylece, Yakındoğu kültürünün önemli bir noktasına varılır. Yalnız Araplar için, klâsik miras bir dış katkıydı; yeni Müslümanlar içinse, yeni dinlerini, kendi düşünsel gelenekleriyle bütünleştirmek gerekiyordu. Buna benzer bir sorun, geçmiş yüzyıllarda bütün Hıristiyanların karşısına çıkmıştı. Ancak, topluma yeni bir dinin girişi, bir yeniden düzenlemeyi, bir koşullara uydurmayı, bir yeniden düşünmeyi gerektiriyordu. Öte yandan, artık Arapçada dile getirilen bu kültür, çok önemli bir çeviri ve açıklama çalışmasını da istiyordu. Son olarak, Abbasi İmparatorluğunda çeşitli geleneklerin birbirine karışması, karşılaştırmaya, karşılıklı zenginleşmeye, keşiflere götürüyordu. Böylece, düşüncenin temelleri gerçekten yenilenmemiş de olsa, Ortaçağ'ın sonlarında Batı'da görülen Rönesans hareketine benzer, coşkulu bir diriliş görülmektedir. Tıpkı o Rönesans gibi, bu da bereketli ilerlemelere yol açacaktı.

Çabalar, önce **çeviri** etkinliğinde yoğunlaştı.

Çoğunlukla, Bizans ve Sasanîler zamanında ***Süryani*** *dilindeki yazarların yaptığı çalışma yeniden ele alındı; yeni*

çeviriler önce Süryanî çevirilerinden yararlandı, sonra gitgide Yunancadaki asıl metinlere yöneldi. Abbasi Halifesi ***Mem'un****, antik Yunan hazinelerine dört elle sarılmış olan çevirmenleri, özel olarak destekledi, eski Roma'nın eserlerine bu tür bir rağbet gösterilmedi. Batı Müslümanlarında ise, böyle bir çeviri etkinliğine katılma hiç olmadı. Çeviri etkinliği, daha sınırlı bir alanda da olsa, kimi zaman Hint'le Akdeniz arasında aracılık yapmış olan Pehlevi edebiyatına da el atmıştı.*

Yunan'ın tüm edebî türlerini almak yerine, çeviriler, özellikle uygulamada işe yarayabilecek bilimsel eserlere ve öğreti uyuşmazlıklarında silahların arandığı felsefeye yönelmişti. Hellenizmin gerçekten edebî ve tarihsel eserlerini, Arap uyarlamacıları bir yana bıraktılar; bu eserler, aslında Süryanî kültürüne de yabancı kalmıştı. İleriki yüzyıllarda, Batı, İslâmın edebî zenginliği içine daldığında böylesi bir seçmede bulunacaktır. Pehlevî ya da Hind edebiyatına gelince, bilimsel çalışmaların yanı sıra, öğüt verici masallar -ki La Fontaine'e değin ulaşacaktır bunlar- ve halkın hoşlandığı öyküler alındı.

Dikkate değer olan bir şey, -ama İranlıların egemen oldukları bir devlette olağandı- Greko-Romen tarih bir yana, Arap geçmişi ile beraber, tüm İran tarihsel geçmişi, Müslümanların tarihsel bilincine aktarıldı.

Bütün dinler, bu lehimlenişe katkıda bulundular. Böylece Aristoteles'in, Hippokrates'in, Galenos'un, Euclides'in, Ptolemaios'un çoğu eseri yayıldı. Kimi aynı zamanda özgün yazarlar olan bu çevirmenler içinde, Nesturi hekim **Huneyn İbni İshak** ile Harrânlı Sâbî matematikçi **Tâbit İbni Kurrâ'**yı görüyoruz; her ikisi de IX. yüzyılda yaşamıştır bunların. VIII. yüzyılın ortalarından başlayarak, Arap nesrinin yaratıcılarından biri, **İbni Mukaffa**, Pehlevî eserleri çevirmişti. Bireysel çalışmalardan çok, çevirici okulları söz konusuydu zaten. Hatta, öyle oldu ki, Hıristiyanların okuyacağı Hıristiyan edebiyat da, Arapçada dile getirildi.

Düşüncelerdeki coşku, Yahudi cemaatine de hareketlilik getirdi.

Zerdüşt toplulukları hakkında pek fazla bir şey bilmiyoruz. Bununla beraber, IX. yüzyılda eski *Avesta* metinlerinin sistemli olarak toplandığını,

hâttâ yeni eserler yazıldığını görüyoruz. İslâm karşısında, bir mirası kurtarma işaretiydi bu belki; ama bir canlanıştı aynı zamanda. O zamana değin öteki dinler gibi hoşgörüyle karşılanmış olan Manicilere karşı, saptırıcı bir ikiciliği temsil eden tek din olduğu için, bir koğuşturma politikası uygulamaya başladığı da bir gerçek: Şiîlik ile Haricîlik dışında, sapkınlık kuşkusu taşıyan ve tehlikeli görülen bütün insanlara, özellikle Bâbek'ten sonra, gülünç bir anlama da gelen **Zındık** sıfatı takıldı. Abbasîlerin başına o kadar iş açan İran'daki Müslüman ve sapkın hareketlerde, Manici bir etkinin olduğu kuşkusu vardı.

Yalnız düşünce hareketleri ve öğreti çatışmaları değildi bütün faaliyetlerin yoğunlaştığı konular; bütün bunlar, ahlâkî yetkinlik ve iç dünyalarda bir kanışı da isteyen insanlara yetmiyordu.

Mistikliğe yol açan da bu olmuştur.

> *Müslüman mistikliği, ilkel İslâmda tohum halinde var mıydı, yoksa tersine İslâmı kabul eden halkların dinsel alışkanlıklarından mı doğdu, ya da Hıristiyan ve Hint manastırlarından da esinlendi mi? Bu tartışmaları bir yana bırakarak söyleyelim, İslâm mistikliği, bireysel çilecilik olarak başladı. Örneğini de, daha Emevîler zamanında,* ***Hasan Basri*** *vermişti. Kendinden geçmeye varan uzun duaları resmî İslâmın ibadet biçimlerinin yerine geçirme eğiliminde olduğu için, ulema ve yöneticiler kuşku ile karşıladılar mistikliği; öyle de olsa, halktaki duyarlığa kolayca yanıt verebiliyordu. Şunu da belirtmeli ki, Yeni Platoncu kuramların gitgide tanınması da, mistik düşüncelerin canlanışında bir rol oynamıştır.*
>
> *Bu çileciler, bir süre sonra «suf» denen bir aba giymeye başladılar; bütün Müslüman mistikliğine verilen* ***Sufilik*** *buradan alır adını.*

Bu felsefî ve dinsel eserlere, Abbasîlerin ilk yüzyılında, Arap dilinde, nazım ve nesir, bereketli ve çeşitli bir edebiyat da eklendi. Bununla beraber, bu edebiyatta akıl, duygu ya da imgelerden daha ağır basar; sözlü yollardan sürüp gelen halk öyküleri bu yargının dışındadır elbette. IX. yüzyılın ve sonraki devirlerin «dürüst insan» ülküsü, *âdâb* doğdu; dünyevî ve dinsel bütün bilimler, hem bilgin, hem de herkesin anlayabileceği kolay bir biçemde buna karıştılar.

Basralı **Cahiz** (776-868) oldu bunun yaratıcısı.

> *Cahiz, Basra'lı ve Kûfe'li filozofların öğrettikleriyle, Mutezilenin felsefi düşünenlerini, kendi ansiklopedik bilgilerini de işin içine katarak, doyum olmaz ve alaya bir sanatın içinde bir araya getirip eritmesini bildi. Bunun için de, öğretici ve yöntemli açıklamaları bir yana bırakarak, anlattıklarını, kendi fantazisine uyarak sıraladı. Onun* Hayvanlar Kitabı, *bir doğa tarihi bahanesi altında, çağdaşlarının ilgi ve tutkularını çeken düşünsel ve sosyal yaşamın bütün görünümleriyle zarif bir biçimde çene çalmak fırsatını verir ona.*
>
> *Ondan biraz daha genç olan İranlı **İbn Kuteybe**, Cahiz'in yarattığı Arap adabını kendi yurttaşlarının önüne getirip koydu.*
>
> *Her ikisi de, yüksek zümre nesrinin yaratıcılarıdır.*

Doğaldır ki, şiir, geleneklere hâlâ saygılıydı. Filolojinin saygınlık kazanması, eski Arap şiirine olan ilgiyi canlandırıyordu; **Ebu Tanman** ile **Buhturî**'nin antolojileri bundan doğdu. Sonra, klasik şiire -kimi zaman yapma- nazireler görüyoruz. O zamanki «modern» şiir, özellikle İranlıların eseridir. Müslümanlıkla, hattâ ahlakla ilgisi -şaşılacak kadar- az; kimi zaman, sarayların işret sofralarında, kentin çığırından çıkmış aşk ve curcunası içinde yazılmış, ama büyük bir inceliğin duygularını dile getiren/getirebilen; bu arada politikanın ve dinin temel konularına yaklaşan olgun şairlerin eserlerini de yansıtan şiirlerdir bunlar. Klâsik şiirin önde gelen türü kasideye, *racazın* daha halkçı, daha hafif ritmi yeğlenir çoğu kez. Bu şairler içinde en büyüğü ve en çeşitlisi, **Ebu Nuvas** (ölümü 815)'tır; onun yanına, zarif bir ressam olan -bir günlüğüne- Halife **İbni Mu'taz'**ı (IX. yüzyıl ortaları) koymalı.

Tanıyabildiğimiz kadarıyla, Abbasî sanatı da çeşitli gelenekleri kendine göre birleştirerek, açılıp serpildi. Gitgide sayıları artan müminler için, yeni camiler yapılıyor, eskileri de genişletilip süsleniyordu. Bugüne de kalmış olduğu için önemli olan *Kayrevan Camisi* IX. yüzyıl başlarında yapılmıştır ve Emevî döneminin Suriye modellerine sadık kalmaktadır. Buna karşılık, halifelerin Mezopotamya'daki konutları, Sasanî geleneklerini izler. «Değirmi Kent» denen, eski Bağdat'tan hemen hiçbir şey yok elimizde; ancak Abbasîlerin sivil sanatından, bir öteki kentin, pek öğretici, hâttâ bir

ara halifenin oturduğu yer olarak Bağdat'ın yerini alan **Samarra'**nın yıkıntıları kalmış durumda. Bu yıkıntıları, Zerdüştlerin ateş kulelerine öykünen bir kule seyretmektedir bugün. Bu sanat, bugüne de kalan kimi eserleri Abbasîlerin ilk yüzyılından sonraki bir devrin malı da olsalar, kendi kendinin bilincine varmaktadır o dönemde. Bununla beraber, sivil ve dinsel mimarlık arasındaki zıtlık belirginleşmektedir şimdiden: Birincilerde, günlük eşyada olduğu gibi, insan ve hayvan figürleri, ikonografinin geçerli temalarıdır; ikincilerde ise, bu betimlemeler, fiili olarak, çok geçmeden de hukuksal olarak yasaklanır.

Putataparlığın bir biçimi olarak karşılanmaktadır çünkü!

IV

VIII. - IX. YÜZYILLARDA BİZANS

İslam dünyasının yanında Bizans, kötü durumdadır: Geçmiş yüzyılın korkunç karışıklığından soluğu kesilmiş bir halde çıkmıştır; yavaş yavaş bir yeniden örgütleniş içindedir şimdi. Bununla beraber, Müslüman olmuş eyaletleri harekete geçiren olay ve düşüncelere sıkı sıkıya bağlı bir bunalım yeniden pençesine alır onu.

Dinsel bir bunalımdır bu.

İmparatorluk, kuşkusuz daha da geniş toprakları elinden çıkarmak zorunda kalmıştır: Önce, İtalya'da elinde –hemen hemen- ne kalmışsa onu; İtalya'da halk, yabancı olarak gördüğü bir egemenlikten, giderek Doğu'nun yitirilmesiyle daha da ağırlaştırılmış vergilerden, Lombard felaketinden bile kendisini koruyamamış dinsel çatışmalardan gitgide kurtarır kendisini. IX. yüzyılda Sicilya yitirilecektir. Ne var ki, bütün bunlar uzaktaki topraklardı, kuşkusuz astarı da yüzünden pahalı şeylerdi. Balkanlarda, Bulgar tehlikesi, 750 yılından sonra, Aşağı-Tuna'nın güneyinde, derin bir kaygı kaynağı haline gelir. Yunanistan'dan bir bölümüyle atılmış Slavlar, yarımadanın geri kalanına yerleşmişlerdir; kimi Slav topluluklarının Küçük Asya'ya, Asya yakasındaki kimi toplulukların da Yunanistan'a ve Trakya'ya götürülmesi, imparatorluğun en yaşamsal bölgelerini el altında tutma olanağı sağlar. Doğu'ya doğru, Konstantinopolis'in Araplarca kuşatılmasının ikinci kez başarısızlığa uğramasından (718) sonra, Müslümanlarla Bizanslılar, belli aralıklarla birbirlerine akın eder dururlar; bütün bunlar, kuşkusuz, geniş bir sınır bölgesini etkiler, ama yine de çizgilerde 'değişiklik yapmaz. Kala kala Ege Denizi çevresine kalmış imparatorlukta, Yunan -ya da Yunanlaşmış- öge, çoğunluğu oluşturmaktadır ve etnik çeşitlilik pek belli değildir artık.

Boyutlarını çizmekte güçlük çektiğimiz sosyal değişiklikler de, bu daralışa eşlik etti. Kullanılır topraklara ilişkin kimi eyaletlerde, geçen yüzyıllarda da acısı çekilmiş olan el emeği kıtlığının yerine, şimdi **emek bolluğu** ve **toprak kıtlığı** geçmişti. Biçimlerini saptamakta güçlük de çeksek, öyle görünüyor ki, büyük topraklar, aslında askerî örgütlenme için pek yararlı olan **küçük toprak mülkiyetinin yayılması** karşısında -bir ölçüde- gerilemişti. VIII. yüzyılın başlarında çıkarılmış olan Tarım Kanunu bir kanıttır buna: Bu kanunda, köylülükte şimdi pek fazla görülen **tarım topluluklarına** anıştırmalarda bulunulur. Kimi tarihçiler de, Slav ortakçılığının bir etkisini görürler onlarda. Bizans çerçevesiyle pek bütünleşmiş de olsalar, söz konusu topluluklar üzerinde bu etki yadsınamaz; ancak, yine de abartmamak bunun önemini. Nedeni de şu: Tarım Kanunu'nda anılan topluluklar, yalnız Hazine karşısında zincirleme kefalet altındaydılar; hem sonra, Slav köy ortaklığının örgütlenişi daha sonra tanınmıştır. Ayrıca, küçük toprak mülkiyetinin yayılması, büyük laik mülkleri ortadan kaldırmadığı gibi, Kilise mülkiyetinin genişlemesini de engellememiştir. Müminlerin bağışlarının -başkasına devredilmez toprak halinde- birikmesi, Tanrının gazabını savuşturma arzusu ve malları Kilisenin koruyuculuğuna bırakma, din adamlarını da zenginleştiriyordu; iktidarla ilişkilere fazla girişmiş cismanî ruhban için o kadar olmasa da, manevî ve maddî güç ve etkisi, bütün Hıristiyanlık dünyasında gitgide artan manastırlar için de böyleydi bu.

Uzun bir süreden beri göze çarpan **rejimin askerileştirilmesi**, ordunun ve idarenin yeniden örgütlendirilmesine vardı sonunda. Kimi yazarların Justinianus dönemine kadar çıkardıkları bu süreç, aslında özellikle Heraklius hanedanı zamanında doruğuna vardı.

Neydi değişen?

Eskiden eyaletlerin idaresi, genel bir kural olarak, sivil bir nitelik taşıyordu; sivil-asker ilişkilerinde, askerî harekâtın doğurduğu kimi içiçe girmeler olsaydı da böyleydi bu; hattâ, ordunun önemli bir bölümü, ayrı bir eyalette uzun zaman kalsa bile, bakımı, yerel halka yükümlülükler getirme bahasına, devlete düşüyordu. Şimdi ise, durumdaki ivedilik, idarî yönden bir yalınlaştırmayı ve rollerde bir sıra değiştirmeyi dayatıyordu artık. İşte, bunun sonucu olarak, ülke *thema* adı verilen, **askerî birimlere** bölündü; bunlardan her biri, bir ordunun konaklama yeri olduğundan, kumandan, ya da *stratege,* tüm idareyi yönetmeye ve sivil görevlilere emir vermeğe

başladı. Ayrıca ordu, konakladığı yerde kendiliğinden bakıldığı için, artık yalnız idarî el koymalarla yetinilmedi; askerlere, mülkiyeti de kendilerinin olmak üzere, ekip biçecekleri ve ailenin geçimini sağlayabilecek ölçüde toprak parçaları verildi. Roma'da kimi Barbar «federeler» için uzun bir süre uygulanmış olan bir sistem, bütün bir orduya yaygınlaştırıldı böylece. Slav ya da başkaları, askerî koloniler kurup yerleştirmenin normal bir tamamlayıcısı olan bu sistem, ordunun yapısını kökünden değiştiriyordu; sistem, bütün sosyal sonuçlarıyla, küçük mülkiyetin gelişmesine de katkıda bulunuyordu aynı zamanda.

Pek aykırı kaçacak söylemesi: Müslümanlarla Bizans arasında husumetlerin yavaşlaması, gerçek bir iktisadî savaşa yerini bırakmışa benzer. Halife parasıyla, -papirüs gibi- devlet üretimindeki kimi nesnelerin islâmlaşması, Yunanlılarla aynı inançtaki Hıristiyanlara karşı Müslümanların gösterdiği güvensizlik önlemleri, misillemelere götürdü Bizans imparatorlarını. Oysa, karada püskürtülmüş Bizans, denizde egemen kalmıştı; bu dönemde yazılmış bir tür deniz yasası olan **Rodos Kanunu**, bunun bir tanığıdır. Bu yeni politikayı başlatanlar, **İsorienler hanedanı** imparatorları, Asya ticaretinin ellerinden kaçıp gitmesini kuşkusuz engelleyemezlerdi; hâttâ, tacir ve toprak sahipleri kesiminin yararına olmak üzere, Konstantinopolis'in yiyecek içeceğinin sağlanması konusundaki tekelden vazgeçtiler ve parasız yiyecek dağıtımını durdurdular. En azından Avrupaya doğrudan yapılan her türlü dış satımı, rakipleri Müslüman devletlere yasaklamayı, transit tekelini, Konstantinopolis'e ve -Bizans denetimindeki- özel ambarlara sağlamak, Akdenizdeki taşımacılık üzerinde -Modern zamanlarda İngiltere'nin daha geniş sular üzerinde gerçekleştireceği gözetime benzer- bir gözetim uygulamayı istiyorlardı. Uzun vadede, mutlu sonuçlar vermedi bu politika. Yönetimin başta gelen amacı, yani Konstantinopolis'in ve sarayın gereksinmelerinin karşılanması güven altına alındıysa da, **Batı Akdeniz'le olan ticaret** çöktü; ondan kalan ya da sonradan bu konuda yapılacak girişimler ise, hep Bizans'ın yararına olmayacaktır.

> *Belçikalı tarihçi **Henri Pirenne**'in ortaya attığı ve kimi araştırmalara yol açmış ünlü kurama göre, Akdeniz ticaretinin çöküşünden İslâm sorumludur; İslâm fethinin neden olduğu ani kopuştur ki, Batı Avrupa'nın yaşamını alt üst etmiştir, denir.*

Doğrumu?

Bu çöküşü, ki hiçbir zaman tam olmadı, başka türlü açıklamalı. Önce şunları sormalı: İslâmın kurucuları tacir değiller miydi? Müslümanlar, çok geçmeden, Sudan'dan Volga'ya, Çin'den Madagaskar'a değin dünyayı dolaşmayacaklar mıydı? Şu da var: Akdeniz'in Doğusu ile Batısı arasındaki ticaretin çöküşü, İslâm'ın ortaya çıkmasından önceye rastlar ve İslâm da, bu çöküşü -hissedilecek kadar- fazla etkilememiştir. VIII. yüzyılda, Bizans, ticaretini Güney İtalya'daki ve Adriyatik'teki topraklarıyla sürdürdü. Ticaretin kansızlığı, başka bir deyişle düşüşü, bu sınırlı kesimin ötesinde, Batı'daki iç gelişime olduğu kadar, Bizans'ın politikasına da bağlıdır; Bizans, malî amaçlarla, ticaretine, doğrudan doğruya kendisine bağımlı limanlardan başka mahreçler de kabul etmiyordu: Venedik'in gitgide tekel-benzeri bir duruma kavuşması bunun bir sonucudur. Sonra, Müslüman Batı da, Yakındoğu'yla etkin bir ticarete girişemeyecek kadar genç ve yontulmamıştı; böylesi bir ticaret, İslâm, kendi taşımacılığı için gerekli olan Akdeniz adalarına yerleştiği anda mümkün olabilecekti ancak.

Bunun için de, IX. yüzyılı beklemek gerekiyordu.

Ne var ki, Bizanslıları kızıştıran sorun, din konusunda bir sorundu bu kez de; ve bunun, o zamanki Batı Asya'yı, daha özel olarak da Ermenistan dolayında, Müslümanlarla Bizanslıların çekiştikleri eyaletleri etkileyen benzer nitelikteki karışıklıklarla aynı zamana rastlamış olması hiç de rastlantı değildir. Müslümanların koruması altındaki bu özerk topraklar, Ermeni Kilisesinin Konstantinopolisle ilişkisini bütünüyle kesmişti; ne var ki, dayanıklı bir siyasal egemenliğin bulunmayışı, oralarda sapkın hareketlere de destek oluyordu; bunların içinde özellikle **Paulikianlar** dikkati çekiyor. Onların öğretilerinin kökenini pek iyi bilmiyoruz: Kuşkusuz, eski Marcionit'lerle, özellikle de İran'da etkinliğini sürdüren -az çok- ikici o geniş hareketle de ilişiği olduğu açık. Konumuzu doğrudan doğruya ilgilendiren yanları da, Tanrının bir biçim altında gösterilmesine karşı duydukları korkunç tiksinti; daha az şiddetli de olsa, komşuları Monofizitlerde de vardı bu tiksinti. Onlara göre, İsa gerçekten tanrısal bir nitelik taşıyorsa, onu insan biçiminde gösterme olanağı yoktu. Bizans

İmparatorluğunu bir yüzyıldan fazla çalkalandıracak olan **Tasvirler Mücadelesini** iyi anlayabilmek için, bu koşulların içinde kalarak düşünelim. Artık, geçmiş yüzyıllardaki gibi, bir ilahiyat tartışması değildi söz konusu olan; bir inanç sorunu, giderek bir siyasal sorundu ortadaki.

Bizanslı halkın inancında, kutsal kişilerin tasvirleri öylesi ateşli bir saygının konusuydu ki, doğrudan doğruya görülemeyen kişiden çok, onun suretine hitap edilir ve gerçek bir put olup çıkardı o suret. Dindarlıkta böylesi bir sapma, saflık yanlısı insanları çarpıyordu; devrin olaylarına da bakıp, tanrısal cezanın bir nedeni olarak gösterebiliyorlardı bunu. 730 yılına doğru, **III. Leon**, «tasvir düşmanlığı» önlemleri aldı. Herkes bu politikaya karşı olduğundan, Hıristiyan yazarlar, bu önlemlerle, Halife II. Yezid'in, aynı türdeki görüşleri arasında bir bağlılık kurdular. Daha doğru olarak, çoğunlukla Doğu eyaletlerinden gelen Bizanslı tasvir düşmanlarının düşüncesi, Müslüman ve Hıristiyan davranışlarının karşılaştırılmasından olsun, Paulikianlarla Monofızitlerin propagandasından olsun, son olarak Mutezile aydınlarının çabalarından olsun, İslâmın kendi içinde doğmuş olan çatışmalarla bir noktada birleşiyordu. Tasvir yanlılarına kendilerini haklı gösterecek kanıtlar da Doğu'dan geldi: İoânnes Damaskenos'a göre, tasvirlerin eğitici, hatta simgesel bir değeri vardı; soyutlamanın tehdit ettiği bir imanı sürdürmek için gerekliydi onlar.

Kavga, başka görünüşler de aldı. Tasvir savunucuları keşişler arasından çıkıyordu; çünkü, manastır dindarlığı, entellektualist tavırlardan tiksindiği gibi, manastırların mülkiyetinde de saygın yığınla tasvir vardı ve onların manevi etkilerine olduğu gibi, gelirlerinin çoğalmasına da katkısı oluyordu bunların. Asker kökenli imparatorlar, manastırların zenginlik ve güçleri ile uyuşamıyorlardı; IX. yüzyılın başlarında **I. Nikephoros**'un, tasvirlerden yana olduğu halde, manastırlara karşı malî önlemlere girişmesi bunu gösterir. Tasvirler mücadelesi, en keskin iki aşamasında (VIII. yüzyılın ortaları ile IX. yüzyılın ikinci çeyreği), imparatorluk iktidarının Kiliseye egemen olmak ve daha da özellikle, keşişlerin iktisadî ve sosyal etkinlikleriyle mücadele etmek için yürüttükleri uzun savaşın parçalarından biri oldu. Doğaldır ki, tasvir düşmanlığı, Batı'yla ve Papalıkla da uyuşmazlıklara yol açtı; Papalık, tasvirlere tapma gibi aşırılıkları uygun görmemekle beraber, tasvirlerin kaldırılıp atılmasını da doğru bulmuyordu. Sonunda imparatorluk, halk dindarlığı ile keşişler ve tasvirler arasındaki o sağlam dayanışma karşısında teslim oldu.

Özerklik yanlısı ve sapkın halkların oturduğu toprakların yitirilmesinin sonucu olarak ve bir yurtseverlik biçimine bürünen bu dinsel bağlılıktır ki, Bizans tarihini nitelendirecektir artık; kendi geçmişine bakarken olsun, komşusu Müslüman dünyayla ilişkilerinde olsun böyledir. Batı Kilisesinde olduğu gibi, özellikle Asya yakasındaki toplulukların, düşüncelerini İslâm uygarlığı çerçevesinde dile getirmeye başladıkları günden beri, düşünce etkinliğindeki çöküşün de sonucudur bu. İmparatorlukta varlığını sürdürebilmiş tek önemli sapkın inanış, Paulikianlar, IX. yüzyılın ikinci yarısında kan içinde boğulacaklardır; sınırların sağlamlaştırılması hareketleri sırasında, sapkınlar, «Ortodoks»lara karşı, Müslümanlarla işbirliği yapmış sayılacaklardır.

Kiliseye gelince... Tasvir düşmanlığı bunalımından da arınmış olarak çıkar kimi noktada.

Ancak, bütün bunların olduğu sıralarda, maddî felâketler, en verimli toprakların yitirilmesi, edebiyata ve sanata pek zararlı olmuştu. Daha önce de söyledik: IX. yüzyılın başlarına değin, yalnızca birkaç ermiş Bizans edebiyatını dile getirir. Ne bir tarihçi vardır, ne de bir filozof; hâttâ ne de ilahiyatçı; Ermiş İoannes Damaskenos, Müslüman bir ülkede yaşadı. Kendini en çabuk derleyip toparlayan sanat oldu belki; ne var ki, IX. yüzyılda tasvir yandaşlığına tepkinin getirdiği yıkıntılardan sonra, bu konuda hüküm vermek de güç bizim için. Sanatçının sonraki yıllarda aldığı sonuçlara bakarak denilebilir ki, tasvir yasağı, bir yerde süsleme sanatı konusundaki araştırmaları destekledi. Doğulu sanatçılar, özellikle de Ermeniler, kendi ülkelerinde de olduğu gibi, geometrik, hayvansal ya da bitkisel süslemeyi geliştirdiler; öteki sanatçılar, İskenderiye’nin köklü geleneğiyle yeniden bağ kurdular: Daha halkçı bir görünüş alan dinsel sanatın yanı sıra, bu noktada laik bir eğilimden de söz edilebilir. Kuşkusuz, tasvir düşmanlığının sona ermesiyle, kiliselerin laik süslemesi de son buldu; ancak, sanatın ve düşüncenin öteki alanlarında ortaya çıkan son yenilikler, IX. yüzyılın ortalarından başlayarak, gerçek bir rönesansa doğru evrilecekti.

BÖLÜM V
AVRUPA’NIN ALACAKARANLIĞI
(VIII. - X. YÜZYILLAR)

Batı Avrupa, VIII. yüzyılın başlarında, vahşi bir bölgedir: Birbirinden kopuk birkaç sığınağın dışında, Antik kültürün son kalıntıları çürüyüp kokuşmuştur sonunda; Hıristiyan dininin çehresini, paganlığın boşinançları alabildiğine değiştirmiştir. Kültürsüz, kabına sığmaz, kaba yararların açlığı içinde yaşayan ve hiç bir gücün disipline sokamadığı bir aristokrasinin egemen olduğu bir şiddet ülkesidir o. Gitgide de boşalmaktadır; çünkü, zenginliğin tek kaynağı haline gelmiş olan toprak, pek ilkel yöntemlere göre işlenmekte ve verimliliği de alabildiğine zayıf kalmaktadır. Gerçek güçler arasındaki bu işbirliği yokluğu, Hıristiyan Avrupa’yı kolayca yaralanabilir kılmaktadır. Kuzeyi, pagan sürülerinin mevsimlik akınları altüst eder; doğu’da Avarların tehdidi vardır; güneyde ise İslam. İslâm, İspanya’da Vizigot krallığını yıkmış ve Pirenelerin ötesine taşmış, yürümektedir.

İşte, yine bu sıralardadır ki, Batı’daki güçler arasında yeni bir derleniş toparlanış görülür.

Geçici de olsa pek önemlidir bu!

I
YENİ BATI İMPARATORLUĞU: KAROLENJLER

Bu derleniş toparlanışa, çok büyük toprakların sahibi bir aileden gelen **Karolenjler** önayak olur. Frank dünyasında doğmuş bir hanedandır bu ve kurucuları da, Merovenjlerin saray nazırları arasından çıkar.

KAROLENJ İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

Otoriteyi temsil eden organların çözülüşü ile, saray nazırlığı, en etkin kumanda aracı olmuştur; Frank krallıklarından biri, Austrasia, en barbar, nüfusu en az ülke olmasının yanı sıra, aristokrasi de orada daha az dikkafalı ve Hıristiyanlık daha canlı ve arıdır. 714 yılında Herstal’li Pepin’in ölümü üzerine, piçlerinden biri, -adına sonradan **Martel** de eklenecek olan- **Charles**, iktidarı ele geçirir. Kendine bağlı olanların da yardımıyla, başkaldırıları ezer, Nesturia’ya boyun eğdirir; 732 yılında, İspanya emirinin seferini **politiers** yakınlarında durdurur; kazandığı zaferle, Lâtin Hıristiyanlığın kurtarıcısı olmuştur. Öteki seferler, Müslümanlara kuzey yollarını kapar ve aynı zamanda Akitanya ile Provence’ı da Frank egemenliğine sokar. Charles, Galya’daki bütün kontluklara, kendi

hısımlarından ve Austrasia'dan güvendiği kişileri yerleştirir ve Kilisenin pek büyük toprak zenginliğine el atarak, onlarla donatır bu kişileri. Son olarak da, Germanya'nın uygarlaştırılması ve Hıristiyanlaştırılmasına aklını takarak, Anglo-Sakson misyonerlerine destek olur; onlar da gelir, Germen ülkelerinde ilk manastırları kurar, dinsel yaşamı örgütlerler.

İçlerinden **Ermiş Bonifacius**'un adı pek önemlidir.

Charles Martel'in manastırlarda yetiştirilmiş oğulları, Kilise adamlarının gitgide artan etkisinde daha fazla kalırlar ve Ermiş Bonifacius'la beraber -Frank ülkesinde Kilise kurumlarının reformuna girişirler. 747 yılında, **Pepin**, iktidarın tek başına sahibi olunca, yine Bonifacius'un aracılığıyla, Papalıkla temasa geçer. Papalık ise, Bizans'a, ne güvenebildiğinden, ne de güvenmek istediğinden, üstelik Lombardlarca tehlikeli biçimde sıkıştırıldığı için, bir destek aramaktadır. Papa, Kilise reformcusu ve misyonerleri koruyup gözeten saray nazırlığı iktidarını sağlamlaştırma kaygısıyla, pek zayıf Merovenj kralının yerine -biçimsel de olsa- geçme müsaadesi verir ona. 751'de, Pepin, kral seçilir ve hanedan değişikliğini meşrulaştırmak, iktidarı gaspetmiş olan kişiye, Clovis'in sarayından gelenden daha yüksek bir mistik saygınlık kazandırmak amacıyla, Ermiş Bonifacius, tutar alnına kutsal yağı sürer; hükümdar artık kutsallaşmıştır. 754 yılında, Papa'nın kendisi de aynı hareketi tekrarlar ve soy zincirini Pepin'in oğullarına da yayar. Bu tören, Frank krallığı ile Roma piskoposu arasındaki bağlaşıklığı mühürler ve arkasından Pepin, Papalığa askerî yardımını sunar. Vaktiyle Charles Martel'in, Papa II. Gregorius'un çağrısına yanıt vermesini engellemiş olan Lombardlarla dostluğu keserek, iki kez İtalya'ya iner; Pavia krallarının elinden son fethettikleri yerleri alır, onları törenle Papalığa bağışlar, karşılığında da, Romalıların «Patrice»i unvanını alır. Bu, hem kanunsal olmayan bir yolla Bizanslıların topraklarına, hem de yalnız imparatorların dağıtabileceği bir unvana el atmaktı. Ne var ki, bu girişimler, Papalığın cismani iktidarını kurar; Konstantinopolis'ten kesin olarak kopmuştur ve Frank korumasına başvurmak zorundadır artık.

Batı İmparatorluğunun yeniden kuruluşunun hazırlıklarıdır bütün bunlar.

Bu olayı, Pepin'in oğlu **Charlemagne**'ın askerî başarıları da kolaylaştırdı. Gerçekten Charlemagne, ordularını her yıl bir cepheden bir cepheye götürerek, sınırlarını, kıta üzerinde, Lâtin Hıristiyanlığının sınırlarının bittiği noktalara değin genişletti. Lombard tacını ele geçirdi, Hıristiyan Germanya'nın özerk devletlerine egemenliğini kabul ettirdi.

Saksonlara boyun eğdirip onları Hıristiyanlığa dönmeye zorladı, birkaç seferde Avarlar'ın gücünü kırdı ve İslâmı püskürterek Pireneleri aştı. 800 yılında, Frank kralının otoritesi öylesine geniş ülkelere yayılmıştı ki, ruhban çevresinde, onun kişiliğinde imparatorluğun yeniden kurulması ve 476 yılında kesilmiş olan geleneğin yeniden başlatılması düşünülür oldu; çünkü Batı, üç yüz yıl süren bir bölünme ve karışıklıktan sonra, siyasal ve manevî birliğine yeniden kavuşmuştu. Bir Noel günü, Roma'da Saint-Pierre Kilisesinde, Charlemagne, tıpkı Konstantinopolis'teki taç giyme törenlerinde yapıldığı gibi, imparator tacını başına koydu ve Romalıların imparatoru olarak selâmlandı.

On iki yıl sonra, Bizans da, Batı imparatorluğunun kuruluşunu resmî olarak tanıyordu.

Bununla beraber, onu izleyen kuşak, yani imparator Dindar Louis'nin kuşağı, imparatorluğun yeniden kuruluşuna yol açan ilkelerin uygulanışını görür. İmparator, Hıristiyan halkın en yüce önderi olarak, cismanî tüm işlerin yönetimini üstlenmelidir ve iktidarı da parçalanamaz. Öyle olduğu için de, 817 tarihli **Ordinatio imperii**, eski barbar âdetine son verme girişiminde bulunur; bu âdete göre, Frank krallığı, hükümdarın ölümünde mirasçıları arasında bölünmeliydi. 824 yılında da, imparator, Papalık devletinin yönetimini denetleme ve Papayı seçme hakkını kendine mal eder.

Karolenj ailesinin zenginliği ve Frank gücünün hızla yükselişi, Batı uygarlığının kuruluşunun ilk adımını destekler. Öyle de olsa, bu rönesansın sınırlarını belirtmeli: Maddi öğeler, iktisadî eğilimler, sosyal yapılar bundan -hissedilir biçimde - etkilenmediler; bu alanda, o zamana değin çöküşün başlıca etkeni olmuş bulunan yüzyıllık gelişim sonuna ulaştı. Ne var ki, bu uygunsuz koşullar, VIII. yüzyılın ikinci yarısında, bir an için düzen ve birlik getirmiş olan siyasal organların yeniden güçlenişi ile giderilmiş oldu. Böylece, daha Merovenj devrinin sonlarında palazlanmaya başlayan kültürel rönesansın gelişmesine ve yayılmasına uygun bir iklim yaratıldı. Anglo-Sakson ülkelerde düşünsel plandaydı bu rönesans; kuzey Galya'da ise sanatsal. Bu sanatsal rönesans, bereketli oldu ve kesintisiz bir ilerlemenin başlangıcını oluşturdu. Bu canlanıştan özellikle Loire ve Ren arasındaki ülkeler, eski Frank eyaletleri, Karolenj devletinin merkezleri yararlandılar. En kalıcı kuruluşlar oralarda ortaya çıktı; en çeşitli belgeler de oralardan geliyor. Böylece, Karolenj uygarlığının 780 ve 830 yılları arasında kazandığı belirleyici nitelikleri görmek için oralara bakmalı önce.

Bu gelişme, Hıristiyan Batı'nın öteki bölgelerini de etkileyecektir.

EKONOMİ VE TOPLUM

Uzun süren bir gerilemenin sonunda, Galya'nın kuzeyinde iktisadî ve sosyal yapı, VIII. yüzyılın ortalarında pek ilkeldir. Halk, oraya buraya serpilmiş durumdadır. İlkel tarım tekniği, sürülmesi kolay ve suyu çabuk sızdıran pek yüngül topraklardan yarar sağlayabilecek durumdadır; hemen bütün ağır ve nemli topraklar, ağaçlara ya da batağa terkedilmiştir. Ekili düzlükler, hemen hemen ıssız, ötede beride üç beş oduncunun ve çobanın dolaştığı geniş orman alanlarıyla birbirinden ayrılmaktadır. Öyle görünüyor ki, güvenliğin yeniden kurulması 750 ile 850 yılları arasında, belli bir nüfus artışına yol açmıştır. Örneğin, köylü işletmelerin çoğunda birçok ailenin birden barındığı Paris bölgesindeki köyler, XVIII. yüzyıl sonlarında ne kadar kalabalıksa, hemen hemen o zaman da öyle. Ne var ki, halktaki bu artış fazlası, ekilmemiş topraklara doğru bir göçe yol açmaz; çünkü, o zamanın insanları, çiftini sürülmemiş topraklara yaymakta yetersizdir.

Bu koşullarda, ticarî etkinlik pek azdır. Müslüman akınları, Charles Martel'le Pepin'in güvenliği sağlama için yaptıkları seferler, güney'de, Akdeniz'e dönük Antik ekonominin son kalıntılarını da yıkmıştır; Merovenjler zamanında, her sitede, uzun mesafeli ticaretin aracıları olan Doğu kökenli küçük tacir kolonileri ortadan çekilmişlerdir; kendini, o da çoğu kez rastlantıya bağlı biçimde ticarete veren kimi yerliler vardır, ne var ki, onlar da pek seyrekleşmiştir. Bununla beraber, kuzey Galya'da siyasal düzenin güçlenişi, öyle görünüyor ki, bu konuda da, 750 yılından başlayarak, belli bir kalkınışa ve alış verişte -hafif de olsa- bir canlanışa yol açmıştır.

> *Gerçekten, bir yandan, baharat, koku ve özellikle çok lüks kumaşlar gibi, laik ve dinsel aristokrasinin kullandığı pek pahalı Doğu ürünlerinin dışalımı sürmektedir. Bu değerli malların geliş yollarında değişiklik vardır yalnızca: Şimdi, bu değerli mallar, güney İtalya ve Adriyatik'teki Bizans limanlarından, P6 ovası ile Alp geçitlerinden, Slav ülkelerini kaleden kara yollarından, en çok da Baltık Denizi yolundan ulaşmaktadır Batı'ya. Öte yandan, yeni değiş-tokuş eğilimlerinin palazlandığı görülüyor: Günlük gereksinmeleri için kumaş üretiminin Kuzey Denizi kıyılarında geliştiği görülüyor ve dışarıya satılmaya başlanıyor. Bunun gibi, VIII.*

yüzyıl sonlarında, Frank tacirleri, Müslüman pazarlarında düzenli olarak silah satımına başlıyorlar; kuzey Galya'nın yetkin demircilerinin ve pagan ülkelerden esir alınmış kölelerin ürettiği şeylerdir bunlar; gizli bir ticarettir, ama kârlıdır. Dışarıya böylesi mal satımına başlama ve bundaki gelişmenin büyük önemi vardır: O tarihe kadar, Batı, pek pahalı Doğu mallarının alıcısı olarak, nakit yedeğini tüketmişti ve yerine yenisini de koyamamıştı; şimdiyse, İslâm ülkesine satışlar, Batı iktisadî sistemine değerli maden getirmekte, bu da para dolaşımını ve yerel değiş-tokuşu canlandırarak, Bizans'tan gelen malların kolayca satılmasını sağlamaktadır. O kadar ki, ödeme araçlarındaki kıtlık, Bizans'tan mal getirilmesini kesecek noktaya getirmiştir.

Durumda tam bir dönüşümün başlangıcıdır bunlar.

Aynı anda, ticaretin -ılımlı da olsa- canlanışı ve yeni yönelişleri, iki sonuç doğuruyor. Önce, 754-765 ile 820 yılları arasında, Frank parasında bir reforma gidiliyor: Altın ve gümüş, Arap ya da Sicilya paralarının -pek zayıf da olsa- dolaşımı karşısında, krallar, sürekli altın para basımına başlıyorlar ve -belki- Müslüman para sistemine bağlayarak, Frank gümüş parasının durumunu düzeltip, bir kararlılığa kavuşturuyorlar onu. Doğaldır ki, bu düzeliş, iç ticareti de canlandırıyor. Fazla olarak, ticaretteki bu gelişme, Seine'le Ren arasındaki kent yaşamında da belli bir canlanışa yol açıyor: 750 ile 850 yılları arasında kimi eski kentlerde açık bir büyümenin yanı sıra, etkin bir ticaret ya da aktarma merkezlerinin dolayında yeni toplaşıp yığılmalar vardır, Aşağı-Ren boyunca, Manş ve Kuzey Denizi kıyılarında...

Ne var ki, büyük boyutlu gelişmeler değildir bunlar. XI. yüzyıldaki büyük açılışın habercileridirler gerçi; ama Karolenj ekonomisini niteleyen derin durgunluğu, darlık ve büzülmüşlüğü de unutturamazlar. Aslında, bir **tarım ekonomisi**'dir bu: Kentler, silik bir rol oynamaktadır; değerli madenler çoğunlukla mücevherat hazinelerinde hareketsiz beklemektedir; dolaşımdaki nakit para miktarı pek azdır bu ekonomide. Herkes, ek bir yarar kaygısı duymadan günlük gelişimini düşünmekte, bunun için de tüm gereksinmelerini ektiği topraktan çıkarmaya çabalamaktadır.

Nasıl?

Devrin temel iktisadî işletmesi, **büyük malikâne**dir. Çerçevesi çok önceden çizilmiş de olsa, IX. yüzyılın ilk yıllarındaki belgelerinde adı *villa* diye geçer. Neustria ve Austrasia'da pek bol olan bu işletme tipi, tüm ekili toprağı içine almaz; daha ufak çapta bağımsız işletmelere de yer bırakır. Miraslar, alıp-satmalar, bağışlar biçimlerini sürekli değiştirip durmuştur; öyle olduğu için de, herbiri birbirinden pek farklı büyüklüktedir. Ancak, dıştaki bu çeşitliliğe karşın, malikâneler yeknesak bir yapıdadırlar; hepsi de iki parçadan oluşmaktadırlar: Bir yanda, doğrudan doğruya efendinin işlettiği toprak parçası (reserve) vardır; bunun merkezî (cour), senyörün -ya da yöneticisinin- konutunun çevresinde, hizmetçilerin oturdukları yerleri, işletme yapılarını, çoğu zaman bir kiliseyi içine alır ki, hepsi, *villa*nın ekili topraklarının, -iklim elverişli ise- bağının, sürülmemiş topraklarının, otlak ve koruluğunun üç ya da dörtte biri kadardır. Öteki parça ise, ekilebilir topraklar üzerinde, köylülere bırakılmış küçük tarım işletmelerinden (manse) oluşmaktadır.

Niçin böylesi bir bölünüş?

Toprağın değerlendirilmesine yanıt verdiği için.

Villa, toprak sahibinin, ekilebilir tüm toprakları yalnız başına işletemeyeceği kadar geniştir. Tarım tekniğinin o günkü aşamasında, toprağın ekimi, çok sayıda el emeğini gerektirmektedir. Oysa paranın kıtlığı, ücretli emekçi kullanılmasına engeldir; çok sayıda köle kullanılması da elverişli değildir, çünkü elde edilmeleri -bir ölçüde- zor, bakımları pahalı ve verimleri düşüktür. Öyle olduğu için de, büyük toprak sahipleri, topraklarının bir bölümünü paylara ayırıp, böylece oluşan küçük aile işletmelerine köleleriyle özgür köylüleri yerleştirmişlerdir. Bu kesenekçiler, kendilerine bırakılmış toprak parçalarından, istedikleri gibi yararlanıp geçimlerini sağlarlar; karşılığında da iki tür yükümlülükleri vardır: Önce, senyörün evinin bakımına doğrudan doğruya katkıda bulunmalıdırlar; her yıl belli bir para, tarım ürünlerinden bir miktar, yaptıkları kimi şeyleri verirler, bir ağaç işi, bir dokuma. Ayrıca, asıl önemlisi, senyörün kendine ayırdığı toprakların değerlendirilmesine katılmak zorundadırlar. Bunun için de, bir yanda belli bir toprak parçasını ekip biçip, bütün ürününü sahibine verirler; öte yandan da, yılın belli günlerinde, onun hizmetine koşularak, senyörlük topraklarını eker, biçer, hasadını yapar, taşır ve «avlu»nun yapılarına bakarlar. Bu bedava edimler, malikâne sisteminde, paraca ve

aynen ödenen vergilerden çok daha önemlidir. Gerçekten, IX. yüzyılda, büyük toprak zenginliğini ellerinde tutanlar, topraklarından belli bir bölümünü başkalarına bırakıyorlar idiyse, gelir elde etmek amacıyla değildi bu; her şeyden önce, düzenli tarım emeği sağlamak içindi ve bununla, o güç ücret sorununu çözüyorlardı.

Toplumun sınıfsal tablosu da sistemle ilişkilidir. Frank toplumu, Karolenj devrinde de, Merovenj devrinde olduğu gibi **köleci**dir: *İngenuiler*le *servi*ler arasındaki İlkçağ’dan gelen zıtlık, çağdaşların gözünde temel ayırım olarak kalmaktadır; yalnız birinciler toplumun üyesidirler ve o sıfatla askerlik ve adlî etkinliğe katılırlar. Dil de göstermektedir bunu: «özgür» ve «frank» eşanlamlıdır.

Ne var ki, gerçekte, pek açık bir gerileme içindedir kölelik.

Hıristiyan ahlâkı, vaftiz olmuş kişilerin köleleştirilmesini yasaklamak ve azat etmeyi selâmet getirici bir hareket olarak karşılamakla, köle sınıfının azalmasına -belli bir ölçüde- katkıda bulunmuştur. Ancak, olayın asıl nedeni iktisadîdir: Hâlâ pagan bölgelerden getirilen köleler, Müslüman alıcıların hayli kârlı alış-verişine konu oldukları günden beri, pek pahalı olmuşlardır; öte yandan, özellikle malikâne sisteminin uygulanması, büyük köle guruplarının kullanılmasını pek elverişsiz hale getirmiş ve o yüzden de terkedilmiştir bu. IX. yüzyılın başlarında, *servi*ler, görünüşe göre, tarım nüfusunun onda biri kadar bir şeydir ve aralarından çoğu, belli bir toprağa yerleştirilmişlerdir. Bu yerleştirilme, fazla olarak, onların efendilerine karşı bağımlılıklarını da -hissedilir derecede- gevşetmiştir. Kuşkusuz, durumları yine miras yoluyla geçmede ve onları mülk sahibine bütünüyle bağlamakta, mülk sahibi de istediği gibi cezalandırmakta, sahip oldukları her şey ve çocukları üzerinde üstün bir hakkı elinde tutmaktadır; efendilerinin izni olmadan ne yerlerini değiştirebilirler, ne de evlenebilirler; her isteğine yanıt vermek zorundadırlar onun. Öyle de olsa, aileleriyle belli bir küçük tarım işletmesine yerleştirildikleri günden beri, borçları, kendilerine bırakılmış toprak parçasının belli yükümlülükleriyle sınırlanma yönündedir; edindikleri yararlar, çoğu kez mirasçılarına geçmektedir; angaryaya koşulmadıkları zamanda, topraklarında serbestçe çalışırlar ve ürünlerinin bir parçasını da satabilirler; özgürlüklerini satın almaya yarayacak bir para biriktirebilirler ve içlerinden girişimci olanlar için, serbest bir toprak parçası satın alarak, pek geniş bir iktisadî bağımsızlık kazanabilme olanağı da vardır. Son olarak, kırsal kesimin Hıristiyanlaştırılması boyunca, onlar da

Hıristiyan toplumuyla bütünleşmiş ve manevî bir kişilik kazanmışlardır bir tür: Evlilikleri, nikâhsız bir karıkocalık değildir artık; dinsel bir işleme tâbidir ve Franklarınkiyle aynı değerdedir.

Kölelerin büyük çoğunluğunun durumu böylece düzelirken, kesenekçi durumunda olan ve belgelerin **kolonlar** (coloni) diye adlandırdıkları özgür köylülerin çoğu, gitgide gerileyen bir özgürlükten yararlanmaktadırlar. Kuramda, Frank halkının bir parçasıdırlar ve kamu kurumlarına bağlıdırlar; gerçekte ise, onları malları gibi gören, istediği gibi sömüren ve emreden toprak sahibinin gücüne tabidirler; askerî görevlerinden kurtulmuşlardır, ancak buna karşılık ellerindeki toprağın senyörünün donatılmasına katkıda bulunmak, kendi yerine askerlik yapan için vergi vermek,, aşağılayıcı görülen kimi angaryaları üstlenmekle yükümlüdürler; hâttâ bazıları, bir toprağa yerleştirilmiş kölelerinki kadar ağır hizmetlerde bulunmak zorundadır. Hiç olmazsa uygulamada, kolonlar, kölelerle beraber, çökmekte olan geniş bir sınıftır. Ve toprağı bağımsız olan özgür insanları, bir malikânede bütünleşmiş emekçiden ayıran bu nitelikteki bir iktisadî ortamda, sosyal bölünme, gitgide daha önem kazanmaktadır.

Gerçekten, toprakta tam mülkiyet sahipleri (alleutiers), Frank topluluğunun askerî ve adlî etkinliklerine katılmaktadırlar. Bununla beraber, içlerinden zengin olmayanlar ve topraklarının işletmesini yönetmeyi başkalarına bırakamayanlar için, mahkemelere katılmak ve her yaz seferlerde görev almak yıkıcı olmaktadır; öyle olduğu için de, çoğu, bir güçlü kişinin koruması altına girerek ve hâttâ topakları üzerindeki tam mülkiyetten (alleu) vazgeçip, onu, bir senyörün başkasına bıraktığı toprak durumuna (tenure) dönüştürerek, bir büyük toprak sahibinin kolonu olarak bu görevlerden kaçmanın yollarını aramaktadırlar. Böylece, orta sınıf gitgide eriyip tükenmekte ve özgür toplumun genel zayıflayışı, **toprak sahibi senyörlerin** üstünlüğünü daha çarpıcı hale getirmektedir; kendi topaklarında kesenekçi durumunda olan yığınla ailenin hizmetine konarak, zırh kuşanıp atıyla orduya katılan, özellikle bir çok *villayı* ellerinde tutanlar onlardır. Bu birçok *villanın* sahipleri, kimi onur verici unvanlarla anıldığı gibi, kralların lütufları ve kendilerine verilen sivil ve Kiliseyle ilgili yüksek görevlere bağlı toprak gelirleriyle de zenginleşmektedirler; köylülerin efendileri onlardır, orduda ve adlî meclislerde, kralla doğrudan doğruya teması olanlar ve gerçek özgürlükten yararlananlar da yalnız onlardır. Böylece, kişisel durumlardaki hiyerarşinin **toprak zenginliğine** göre

değiştiği bu baştan aşağıya tarımsal toplum, birbirinden kopuk topluluklar halinde bölümlenmiştir; dışarıya açılan hemen hemen hiçbir penceresi de yoktur bu bölümlerin ve iktidarı, pek büyük toprak sahiplerinden oluşan küçük bir gurup bütünüyle ele geçirmiştir.

SİYASAL KURUMLAR

Gerçekten Austrasia sarayının nazırları, krallık iktidarını ellerine geçirmişlerdi; çünkü en geniş topraklar ellerindeydi. Ne var ki, bu iktidarı, gerçekte var olan bir iktidar da yapmak istediler. Pek güç bir işti bu. Kuşkusuz, toplumun durumu elverişliydi: Köylü kitlelerin senyörlük toprakları üzerinde çerçevelenmiş olması, hükümet sorununu yalınlaştırıyordu; önemli olan, kralın mülkünü saçıp savurmadan ve hükümdarın iktisadî üstünlüğünü yıkmadan, birkaç yüz büyük senyörü şu ya da bu biçimde elde tutmaktı.

Nasıl olacaktı bu?

Soyut devlet ve yurttaşlık kavramları, bütünüyle gölgelenmişlerdi. O nedenle, büyük toprak sahiplerinin bağlılığını sağlamak için, ya onları armağanlara boğmak, ya da üzerlerinde zor kullanmak gerekiyordu; ve böyle bir bağlılık, sarayla yerel güçler arasında gerçek organsal ilişkiler olmadığı için, geçici olabilirdi ancak. İnsanların ve nesnelerin gidiş gelişinin alabildiğine yavaşlayıp ağırlaştığı, yazıya başvurmanın hemen hemen bütünüyle kaybolma eğilimini gösterdiği bir dönemde, siyasal ilişkiler söze, kişisel temaslara ve belleğe dayanmak zorundaydı; kral, her yerde hazır olamayacağından, eyaletlerde **kontlar**dan başka temsilcileri yoktu. Yetkisiz kontların ise, sadece birkaç adlî yardımcısı vardı; böylece bulundukları bölgeyi gerçekten idare edebilecek kadar yardımcıdan yoksundular. Kaldı ki, büyük toprak senyörü olarak, uygulamada yerlerinden oynatılamaz, kraldan uzakta ve yerel yandaşları olan kişilerdi kontlar da; öyle oldukları için de, dikkafalı ve özel güçler kadar disipline gelmez insanlardı. Son olarak, Merovenj maliyesinden kalan kimi alıntılar, krala, belli aralıklarla para dağıtarak bağlılıkları canlandıracak kadar düzenli ve bol kaynaklar sağlamıyordu.

Bununla beraber, VIII. yüzyılın sonunda, Karolenjler, çeşitli yollarla aristokrasiye kendilerini kabul ettirmeyi başardılar. Önce, her yıl sınırların ötesine **seferlere** çıkarak. Gerçekten, Barbar kökenli olan Frank monarşisi, temelde askerî bir nitelik taşıyordu: Halk, herşeyden önce ordudur; kral da, her şeyden önce bir savaş şefi. Bu görevi yerine getirir getirmez otoritesi

hemen yaygınlaşır ve güçlenir; ve halkını seferber ederek avucu içinde tutabilir. Tüm özgür insanlar, özellikle en zenginler, çağrısına yanıt vermek ve belli bir anda kendisine katılmak zorundadırlar, pek ağır cezalarla karşılaşırlar yoksa; ve sefer süresince de, en çok zayıflıklar, en ciddi cezaları getirir beraberinde. Böylece, her yaz, mayıstan ekime kadar, tüm Frank aristokrasisi, savaş arkadaşlığının daha da tutarlı hale getirdiği disiplinli bir gurup halinde, hükümdarın buyruğu altında bir araya gelir. Ayrıca, savaş da kârlı bir iştir: Bir çapuldur bu ve fethedilen topraklarla ganimet, iyi hizmet edenleri ödüllendirme ve başka dostlukları kazanma olanağı sağlar krala. Anlamlıdır, ciddi başkaldırı girişimleri, sefer başarısız sonuçlanmışsa kendini gösterir. Böylece savaş, belli bir ülke üzerinde yağma savaşı, hükümet etmenin baş ve en etkili aracıdır. Ne var ki, her yıl yenilense de bu, sürekli değildir yine de. Öyle olduğu içindir ki, krallık iktidarı mevsimliktir bir bakıma ve kötü giden aylarda silikleşir; ayrıca, yolların elverişli olup olmaması etkiler onu, krallığın gitgide genişlemesi de. Böylece, bu koşullarda, krallık çağrısının etkilerinin bir yazdan ötekine uzatılması ve hükümdarlık gücünün, ordu kış için köşesine çekildiğinde, barış zamanında da uzaktan farkedilebilir olması gerekir. Öyle olduğu için de, kralın, yerel aristokrasi arasına dağılmış, kendisine kişisel olarak, herşeyden önce de hısımlık bağlarıyla bağlı **güven verici dostları** olmalıdır; hele **hısımlık**, o devirde en sağlam bağdır. Bu aile bağları, kralın lütuflarına da bağlı olarak, Frank aristokrasisinin yüksek kademelerini, siyasal yönetimdeki görevlerle birlikte, gerçek bir soyluluğa dönüştürmektedir. Ayrıca, kralın sarayında sürekli olarak kalan zengin senyörlerin çok sayıda oğulları vardır: Uzun yıllar sofrasında yemek yedirdiği, odasında yatırdığı bu yeni yetmelerin bir çeşit babası olur. Bu içtenliğin anısının, senyörlüklerinin başına döndüklerinde, onları daha bağlı kılacağını bilir. Ne var ki, büyük toprak sahiplerini elde tutmak için, Karolenjler, Kuzey Galya'nın aristokrat çevrelerinde uzun zamandan beri yaygın, bir başka özel uygulamadan da yararlandılar.

Krallığın büyüklerinin çoğunu **vassalleri** yapmaya çabaladılar.

> *Gerçekten, VIII. yüzyılın başlarında, çoğu özgür insanlar, özgürlüklerini yitirmeden, bir **senyörün** «koruma»sını istiyorlardı. Bu kendi kendinden feragat, belli usullere göre yapılıyordu; ilk kez 757 yılındaki bir belgede yazılı olan bu usul şöyledir: Vassal, diz çökmüş bir durumda,*

ellerini bitiştirip senyörün ellerine koyar ve böylece onun «adam»ı olur; bu ***kulluğa girme*** *(hommage)dir, arkasından da törenle bağlılık andını içer. Koruma altına giren kişi, bunlarla bağlılığını vaadediyordu; karşılığında korunmayı elde ederken, kimi zaman maddî yararlar da sağlıyordu kendisi için: Bağlılığı sürdüğü sürece, karşılıksız bir toprak veriliyordu kendisine; o devirde,* ***toprak ayrıcalığı*** *(benefice) denen bu toprak, sonra «fief» diye adlandırılacaktır. İki kişi arasında bir tür manevî hısımlık doğuyordu böylece. Devletin zayıflaması ve güvensizliğin yanı sıra, ekonominin tarımlaşması, Galya-Roma toplumunda olduğu gibi, ilkel Germen toplumunda da izlerini bulduğumuz bu alışkıların gelişmesini desteklemişti. Pepin ile Charlemagne'ın ataları, kendilerini Austrasia'ya yaymak için yararlanmışlardı bundan; hanedan değişikliğinden sonra ise, hükümet sisteminin içine sokuldu bu. Hükümdarlar, önce krallık iktidarının yetkili kıldığı kontların ve Kilisenin önde gelenlerinin kişisel bağlılığını istediler; onlar bu görevleri en iyi biçimde yerine getirirken, krala, yani senyörlerine «hizmet» etmiş sayılacaklardı. Arkasından, Hazinenin mülklerinden ve Kilisenin hesapsız toprak servetinden bir bölümünü onlara dağıtarak, ilk Karolenjler, en zengin toprak sahiplerini kendi yanlarına çektiler; bunlar da, «kralın vassalleri» olunca, uyrukluk görevlerini daha da büyük bir titizlikle yerine getirecekler, en iyi biçimde donanmış olarak orduya katılacak, kral mahkemesine sık sık girecek, hükümdarın düzen ve barışı sürdürmesine var güçleriyle yardım edeceklerdi. Son olarak, daha az çapta mülkü olanlar, kralın vassallerinin koruması altına girmeye çağrıldılar. Böylece, feodal toplumda egemen sınıfın tümü, vassallık yükümlülüklerinden oluşan kademeli bir sistemin içinde bütünleşmiş oldu.*

Bu kademeler, yukarda kralın kişiliğinde sona eriyordu.

Devletin temel yapısını oluşturan, üstelik etkili ve kararlı bir sistem kuran bu vassal âdetleri yasalaştırıldı ve saptandı. Yükümlülüğün süresi açıktı artık: Senyör yönünden pek ağır bir eksiklik olmazsa, her iki insanı da

yaşam süresince bağlıyordu. Ayrıcalıklı toprak verilmesi, gitgide sıklaşan biçimde, vassalliğe girişi de beraberinde getiriyordu; yararları, bağlılığın ücreti olarak görünüyor, vassal de ömür boyu yararlanıyordu bundan; ancak, görevlerine ihanet ederse, senyörün toprağı çekip alma hakkı vardı; kralın cömertliği böylece şarta bağlıydı ve el koyma tehdidi, büyük bir baskı aracı idi. Vassalin borçlarının niteliği daha bulanık da kalsa, kral, adamlarından, savaşta ve barışta sürekli işbirliği bekliyordu. Böylece, Frank dünyasının birkaç düzine egemen soylusuna kan bağları, can yoldaşlığı ve vassalliğin güçlendirip sürdürdüğü askerî disiplin yoluyla başeğdiren Karolenjler, fazla olarak, Merovenjlerden kalan idarî kanunları bir parça yetkinleştirmeyi aradılar. Pek başarılı olmasalar da, kontları, daha fazla yazı kullanmaya ve arşiv tutmaya zorladılar. Kendileri de, özetlemeler, her ilkbaharda seferin açılışında ordu önünde yaptıkları sözlü hatırlatmaları saptayan emirnameler yazdırdılar. Yerel görevlilerin neler yapıp ettiklerini daha yakından **denetlemek** istediler; *Missi dominici* adını verdikleri gezici müfettişlerle bunu sağlamaya çalıştılar; IX. yüzyılın başlarında bu «kralın yolladıkları», yanlarında bir piskoposla bir kont, küçük guruplar halinde kontlukları dolaşıyorlardı; düzenli hale gelen bu dolaşmalar, yılda, kural olarak, dört kez tekrarlanmak gerekiyordu. Bu müfettişler, krallık buyruklarının yerine getirilmesini, barışın ve adaletin hüküm sürmesini sağlıyorlar; özgür insanların -cesaret edip de dile getirebiliyorlarsa- yakınmalarını dinliyorlar, kont idaresini derleyip düzeltiyorlardı.

Bu denetim de yetersiz kaldığından, Karolenjler, kontların girişimlerini de azalttılar. Adlî konuda, yetkileri, o sıralarda büyük bir gelişme kaydetmiş olan saray mahkemeleriyle, her kontlukta yaratılan meslekten bir yargıçlar heyetince sınırlanırdı. Bu yargıçları *missil*er seçiyordu; yerlerinden anlamadıkları gibi, kontlar da kararlarına saygı duymakla yükümlüydüler. Ayrıca, krallık otoritesinin pek büyük ülke üzerinde genişlemesi, hükümdarlarla kontlar arasında ara makamların kurulmasını da gerektirdi. Bunların amacı, kontları daha iyi çekip çevirmekti: Neustria, Austrasia ve Burgonya gibi gerçekten Frank eyaletlerin dışında, imparatorluğun kimi bölgeleri, İtalya, Akitanya ve Bavyera özerk krallıklar haline getirildi; ötekiler, doğu'da Danimarkalılar, Slavlar ve Avarlar karşısındaki hareketli sınırlar, batı'da Bretanya sınırları ve güneyde, İslâmdan geri kalan yerler «marche» olarak, yani **geniş askerî bölgeler** olarak örgütlendirildi. Bu «marche»lar, sürekli alarm halinde, tek bir savaş şefinin yönetimine

verilmişti ki, kontlar sıkı sıkıya kendisine bağlıydılar. Son olarak, Merovenjler zamanında dinsel büyük kuruluşların çoğuna tanınmış olan **dokunulmazlık** ayrıcalıkları yaygınlaştırıldı: IX. yüzyılda, bütün piskoposluk toprakları, büyük manastırlar, kontların ve yardımcılarının müdahalesi dışına çıkarılmışlardı; bununla, Kilisenin önde gelenleri, dokunulmazlık tanınmış topraklarda yerleşmiş özgür insanlar için krallık otoritesinin tek temsilcisi oluyordu; onları orduya götüren, suçlarını cezalandıran ve daha büyük suçların sanıklarını hükümdar mahkemesi önüne çıkaran onlardı. Bu yolla, krallığın önemli bir bölümünde, kontlardan daha dürüst ve daha güven verici sayılan yüksek rütbeli papazlar (prelats), idarî etkinliğe ortak edildiler. Burada, Karolenjlerin siyasal kurumlarını nitelendiren son bir özelliği görüyoruz: **Krallık iktidarıyla Kilisenin yakın birliği**.

Gerçekten, VIII. yüzyıl boyunca, monarşik iktidar, Bizans'da ve Müslüman dünyada olduğu gibi, Frank krallığında da, pek belirgin bir dinsel renk alır; egemenliğin niteliği de böylece bir değişikliğe uğrar. Kutsallaştırma ayininin doğrudan sonucudur bu: Tanrının, yeryüzünde temsilcisi olarak seçtiği kral, kutsal bir görev yapar; bir despot değildir artık o. Halka karşı görevleri vardır, Kiliseyi gözetmeli, zayıfları korumalı, «barış ve adalet»i sürdürmelidir. «Barış ve adalet», bu iki kavram, kralın Kiliseden gelen danışmanlarının fikrini uğraştırır durur. Ancak, otoritesi böylece sınırlı da olsa, uyruklar, onun barışçı görevinde kendisine yardım etmekle yükümlüdürler. Böylece, Merovenjler döneminde kaybolmuş olan soyut devlet düşüncesinin yeniden doğduğu görülür: Ancak, yeni Hıristiyan *respublica*sı biçimindedir bu kez; vaftiz edilmiş halkla özdeşleşmiştir bu cumhuriyet, manevî dayanağı dinseldir, düzenleyici organları da Kiliseden gelir. Politik bütün hakkındaki Kutsal Kitaptan gelen bu anlayışın, Charlemagne zamanında, yüksek laik aristokraside çok yankı yapmış olması kuşkuludur; öyle de olsa, o devirde ortaya çıkan bu anlayış, bütün Ortaçağ monarşilerinin ideolojik dayanağı olacaktır. Dinsel nitelikte bir başka şey, kutsal nesneler üzerine yapılan yemin, Charlemagne'a, iktidarını güçlendirmede bir araç olarak görünür; unutulmuş bir geleneği canlandırarak, 798 yılında; bütün uyrukları, hükümdara zarar verecek bir şey yapmamak için and içmekle yükümlü tutar. Özetle, dinsel duygular, Karolenj iktidarının maddi dayanaklarına eklenen manevi bir destek oluşturmaktadırlar.

Kuşkusuz, ilkeldir bu siyasal yapı. Ne var ki, 780 ve 830 yılları arasında, büyük malikânelerin sahipleri, görece bir disiplin altına alınmışlardır sonunda. Önemlidir bu. O dönemin hiç de uygun olmayan iktisadî ve sosyal koşulları gözönünde tutulursa, Frank krallığının, içinde düzenin hüküm sürdüğü bir devlet haline gelmesi, şaşırtıcı bir başarıdır. Bu yarım yüzyıllık iç barış, insanların belleğinde uzun zaman kalacaktır; iktidarın o sıralardaki böylesi bir onarılışı ise, birbirine ayrılmaz biçimde karışmış olan din ve kültür yaşamını bir rönesansa götürdü.

KAROLENJ KİLİSESİ

Bu rönesansın ilk kurucuları **Anglo-Sakson** misyonerleri oldu. Austrasia sarayı nazırlarının yardımıyla Germanya'yı Hıristiyanlaştırırken, onları da şu düşünceye götürdüler: Yenileştirilmiş bir Kilise ile işbirliği, iktidarlarını sağlamlaştırmaya yardımcı olacaktı. Kısa Pepin ile kardeşi Carloman'ın isteği üzerine, Ermiş Bonifacius, Frank Kilisesinde genel bir reforma giişti. Onun eserini, arkadan gelen Frank kralları izlediler; zaten kutsallaştırma âyini ile kutsal bir kişilik kazanmış, üstelik Papanın bağlaşığı ve son olarak da -800 yılından sonra- imparator, yani Hıristiyanlığın önderi olmuşlardı. IX. yüzyıl başlarında, Kilisenin tüm kurumları düzeltilmişti.

Önce, Kilisenin kendisinde bir düzelme görüyoruz. Merovenjler devrinin sonlarında, Kuzey Galya, daha o zamandan manastırlarla kaplanmıştı. Düzensizliğin ve laiklerin müdahalesinin acılarını çekmiş ortak yaşamanın çok çeşitli kurallarına genellikle pek uyulmamış, mülklerinin büyük bir bölümünü Charles Martel adamlarına dağıtmış da olsa, bu manastırlar, Frank Kilisesinin en sağlıklı parçasıydı yine de. Ermiş Bonifacius, pek uğraşmadı onlarla. Bütün manastırlara Benedikten kurallarını sokamadı; bu kuruluşlarda, en azından keşişliğin Anglo-Sakson eğilimleri gelişip serpildi: Papazlar, Ermiş Benoit'in düşündüğünün tersine, kapalı toplulukların yerli yöneticileri değil, Hıristiyanlaştırmayı yönlendiren ve doğrudan doğruya Papalığa bağlı havariler oldular; öte yandan, manastırlardaki etkinliklerde kitabî çalışmalar, elle çalışmalardan önce gelmeye başlamıştı.

> *Pepin'le Charlemagne, manastırların düzenli bir halde kalmalarına çaba harcadılar; kendi politikaları için onlardan yararlanıyorlardı çünkü. Manastır mülkünden ayrıcalıklı toprak dağıtımıyla, dinsel bağışlardan alabildiğine zenginleşmiş kimi evleri, laik hizmetçilerden bazılarına dağıtmayı sürdürdüler; ancak, keşişlere bırakılmış parçaların*

iyi idare edilmesine göz kulak oldular; uygulamada, onların denetimi altında, manastırlar büyük bir gönence eriştiler. Aynı zamanda, okumaya ayrılmış çalışmalara da bir açıklık geldi; çünkü, malikâne rejiminin uygulanması ve manastır mülklerinin toprak senyörlükleri halinde örgütlenmesi, din adamlarını, günlük geçimlerini bizzat çalışıp sağlama kaygılarından kurtarmış oluyordu. Son olarak krallar, papazlara bir tür görevli olarak bakıyorlar, onları da kontlar gibi aynı sosyal çevreden, sarayda «beslenen» ***proceres*** *çocukları arasından seçiyor ve bu etkin ve genellikle genç insanlara, önemli idarî ve siyasal-görevler veriyorlardı. 750 ile 814 yılları arasında, kültürün sığınağı, düşünsel ve sanatsal rönesansın ilk çalışma yeri haline gelen Kilise, dönemin ekonomisiyle pek güzel kaynaşmış olarak, Frank uygarlığının -kuşkusuz- en sağlam öğesidir ve Karolenjlerin dikilip -doğrulamalarının en güven verici dayanaklarından da biri.*

Dindar Louis'in tahta çıkışıyla, Akitanya'dan baş papaz Aniane'lı Benoit'ın etkisiyle bir değişik oldu; bu papaz, Benedikten kuralın daha sıkı bir yorumuna dönülmesini istiyordu. Böylece bir yandan, imparator manastırların topraklarına el atmaktan vazgeçti ve içlerinden bazılarına başpapazlarını kendilerinin serbestçe seçme hakkını açıkça tanıdı. Öte yandan, her manastırda, Ermiş Benoit'nın kuralının düzeltilerek uygulanmasına karar verildi: Keşişlikte açık, aydın ve havariliğe dayanan Anglo-Sakson anlayışının yerine, Akdeniz'in dünyadan el etek çekme geleneklerine daha uygun eğilimler geçirildi; manastıra sıkı sıkıya kapanma, okumaların azaltılması ve duaların çoğaltılmasıydı bunlar. O tarihten başlayarak da, manastırların parlayıp yükselmeleri zayıfladı; Kilisede ve toplumda piskoposluk aldı baş yeri.

Kilise örgütlenişinin temel öğesi olan **piskoposluk** görevi, VIII. yüzyılın başlarında, tam bir çöküş içindeydi. Bunda bir reform yapmak, Ermiş Bonifacius'un başlıca uğraşı oldu; katedralleri düzeltmeye, boş makamları doldurmaya, kötü hareket eden yüksek rütbeli papazları kovmaya, konsilleri yeniden örgütlemeye özel bir önem verdi. Ne var ki, düzeltme işi zor ve ağır yürüdü ve ancak Charlemagne zamanında bitirilebildi. Onun zamanındadır ki, piskoposu kral seçmeye başladı; bu, saraydaki papaz

adaylarından biri, ya da yaşlanmış bir başpapaz oluyordu, ama her zaman saygın bir kişiydi. Gerçekten, merkezi eski bir Roma sitesi olan bir bölgede, tüm Hıristiyan topluluk için yol gösterici bir papaz yerleştirmektir söz konusu olan: Din adamlarını o seçip piskoposluk dairesine bitişik okulda eğitecektir; müminlerin dinsel davranışlarına o göz kulak olacaktır ve uyrukların manevi borçları sivil yükümlülüklerinden artık pek ayrılmadığı için, kontla hükümdara barış ve adaleti sağlama görevlerinde o yardım etmiş olacaktır. Yüksek rütbeli papazlar (prelats) da *missi*lerce denetleniyor ve kralın başkanlık ettiği ve yönettiği bir konsilde görevlerinden alınabiliyordu; bir rahipler genel meclisinde talimat da alabiliyorlardı. Manevî ile cismanînin ayırdedilmez biçimde birbirine karıştığı bir devletin temel organlarıdır onlar. Ve hem daha çok piskopos sağlamak, hem İmparatorluk Kilisesinin bir geleneğini yeniden kurmak için, IX. yüzyılın başlarında, Charlemagne, başpiskoposlara yeni bir önemlilik kazandırdı: Kendilerine bağlı piskoposları görüp gözetmekle yükümlü bu kişiler, Anglo-Sakson Kilisesinde olduğu gibi, *arşövek* diye adlandırıldı. Böylece arınmış, yönü ve çerçevesi çizilmiş Frank piskoposluğu, Karolenj dünyasında, 814 yılından sonra üstün bir yer tutmaya başladı; yalnız din adamlarını değil, laikleri ve keşişleri de yönetecek ve gevşeyip düşmeye yüz tutmuş krallık iktidarından çok daha iyi biçimde, *imperium christianumu* yönetecek bir kuruluş olarak görülmeye başlandı.

Piskoposluk kurumunun böylece onarılması, öte yandan Kilisenin alt organlarını da güçlendirdi. Kentlerde, rahipler kurullar halinde toplaştılar. Kırsal kesimde, daha Merovenjler zamanında girişilmiş ruhanî çevrelerin örgütlenişi tamamlandı. Bu köy kilisesinin papazları, aynı zamanda Kilisenin patronu olan toprak sahibine pek bağımlı kaldılar; eğitimleri pek yüzeysel olduğundan hayli bilgisizdiler ve bu düzey, okumaz - yazmaz köylülerle temas içinde daha da çabuk alçalıyordu. Bununla beraber, önemli bir ilerleme vardı: IX. yüzyılda, kırsal kesimde, paganlığın oraya buraya serpilmiş adacıkları, kesinlikle emilip dağıtılmıştı ve en yontulmamışının bile, elini uzattığında bir rahip vardı yanıbaşında şimdi.

Son olarak, Papanın ve Frank krallarının çabalarıyla, Kilisenin disiplini ve âdetleri birleştirildi.

Krallık otoritesinin onarılmasıyla gerçekleştirilen Kilisedeki reform da, **manevî ve kültürel bir yenileştirmenin** temeli oldu. Örflerde bir yenileşme önce: Din adamlarının etkisiyle, insanlar bir parça

yontuluyorlardı Ancak, o devrin insanlarının Kilisenin buyruklarına harfi harfine uydukları sanılmasın; manastırların dışında, din, pek ilkel kalmaktadır yine ve çok kaba bir ahlakla uyuşmakta, uyuşabilmektedir. Son olarak, özellikle kral ailesinde belli bir ilerleme vardır: Pepin'le beraber, adam öldürme, olağan bir hükümet etme aracı olmaktan çıkar ve Dindar Louis, tahta çıkar çıkmaz, sarayda sert bir temizliğe verir kendini. Genel olarak söyleyelim, Frank halkı, yabanlıktan gitgide kurtulmaya başlamıştır.

KAROLENJ RÖNESANSI

Bir **kültürel canlanma** da vardır. Ne var ki, çok daha sınırlıdır ve dar, yalnızca ruhban takımından oluşan bir seçkin zümrenin yararlandığı bir parlayışıdır bu. Gerçekten, reform öncülerine, Ermiş Bonifacius ile yardımcılarına göre, dinsel yaşam, inceleme ve bilgi olmadan anlaşılamazdı ve misyonerler, yeni manastırlar açarken, birer okul da kurdular içlerinde. Böylece, Frank Kilisesinin onarılması, daha başından başlayarak kültürün yeniden onarılmasına sıkı sıkıya bağlı kaldı. Ne var ki, yalnızca dinsel bir kültürdür bu; son amacı Tanrıya hizmettir, ocakları olan manastırlar ve katedraller ise bilgisiz laik bir ortamda soyutlanmışlardır. Latince bir kültürdür bu ve temelinde dil bilgisiyle ilgilidir; çünkü amacı, klâsik eserleri inceleyerek, kutsal metinleri daha iyi anlamaktır. Bu kültür, son olarak din törenleriyle ilgilidir; sanatsal amacı herşeyden önce duayı, mihrabı ve Kutsal Kitabı süslemektir.

Anglo-Sakson keşişlerinin başlattığı hareket, VIII. yüzyılın son yıllarında kesin bir hamle yaptı: O yıllar, Karolenj fetihlerinin Frank eyaletlerini Roma'nın edebî mirasının daha az bozulduğu Güney ülkeleriyle, İtalya'yla, İspanya sınırlarıyla temasa geçirdiği yıllardır ve Charlemagne da, Kuzey Galya din adamlarının düşünsel düzeyinin yükselmesiyle özel olarak uğraşmaktadır. Hükümdar, bu amaçla, aydın yabancıları çekmektedir; Lombardlar gelir, İspanyollar gelir, bir de bir İngiliz vardır içlerinde: **Alcuin**.

> *York piskoposluk okulunun yöneticisi Alcuin'e, İtalya'da rastlamıştı Charlemagne; o da, 782 yılında, Frank krallığına gelir yerleşir. Bu bilginler, manastır ve katedral okullarıyla saray okulunun bağışık tutulduğu yöntemli öğretimin kadrolarını oluşturmada Charlemagne'a yardım ettiler. Bu okullara gidenler, soylu ailelerden gelen din adamlarıydı, kral da piskoposlarını bunlar arasından*

*seçiyordu. Alcuin, doğrudan doğruya klâsik Antik incelemelerden oluşan bir programı aydınlığa kavuşturdu ve yaydı kitaplarında. İki dönemi içeriyordu bu program: Birincisi **trivium**, bir çıraklık aşamasıydı ki, din ya da din dışı yazarların eserlerini yorumlama yoluyla Latin diline alıştıran grameri, yazma sanatını öğreten retoriği ve düşünme sanatını öğreten diyalektiği içine alıyordu; ikincisi **quadrivium**, aritmetik, müzik, astronomi ve geometri, yani coğrafya incelemesi ile, doğa ve dünya üstüne ansiklopedik bir bilgi vermek amacındaydı.*

Bilgideki bu canlanışın başlangıçları pek ılımlı oldu. Charlemagne'ın çağdaşı ve hemen hepsi de yabancı olan bu yazarların kaygısı, özgün eserler ortaya koymak değil, ellerinden geldiğince Antik örneklere öykünmekti; kendileri de, bir öğrenci, bir çömez olarak hareket ediyorlardı. Aslında, böylesi ağır başlı davranma'da gerekiyordu. Gerçekten, bilginin temel araçlarını ortaya koymak, Lâtin Hıristiyanlığın temel metinlerini bozulmamış biçimleriyle saptamak, giderek onları okuyup anlamak önemliydi. İşte bu yüzdendir ki, Alcuin, önce Kutsal Kitabın metnini düzeltme ile işe başladı ve yine bu yüzdendir ki, aydınlık ve kolayca okunabilir metinleri çoğaltmak için, yeni bir yazı tipi hazırladı. Bütün bu çabaların sonunda, en azından, Barbar yüzyılların ötesindeki klâsik Lâtin dünyası ile bağ yeniden kuruldu; kitap kopya edenlerin sabrı ve saygısıyla **Roma edebî mirası**nın büyük bir bölümü kurtarıldı. Son olarak, Lâtince, Galya'da, daha önce Anglo-Sakson ülkelerindeki düzeyine çıktı; halk ağzından farklı, düzgün ve yüksek düzeyde bir dil oldu. Pek önemli ve ilk Karolenj rönesansının doğrudan sonucu olan bir olay da, **«roman» lehçeleri**nin bu sıralarda belirlenişidir: IX. yüzyıl başlarında, konsiller, Galya'da, avami dilde vaaza izin verirler.

Tüm Hıristiyanlığın çifte dili olacaktır artık!

Bu yöntemlere göre yetişen ve Charlemagne'ın ölümünden sonra ürünlerini ortaya koymaya başlayan kuşak, ilerleyişi daha da ileri bir noktaya götürdü. Uyandırdığı tepkilerden anlıyoruz ki, düşünsel uyanışın boyutları hayli genişti. İskandinavların istilâsından kaçan -bu kez- İrlandalı kimi yabancılar da gelip rönesansa destek oldular: Sedulius Scot ile **Johannes Scotus Eriugena** bunlar arasında; Scotus Eriugena, üstelik

Yunan düşüncesiyle doğrudan doğruya ilgiliydi ve Batı Ortaçağı'nın ilk özgün filozofu oldu.

Scotus Eriugena, Latin düşüncesini, XII. yüzyıl dolaylarından başlayarak, derinden derine etkiledi. Onunla, Latin dünyasında, «olumsuz ilahiyat» denilen şey başlar. Ne var ki, ilâhiyatçı da olsa, Yeniplatoncu görüşlerin etkisiyle, akla da önemli bir yer ayırır. Bunun gibi doğaya da dikkatleri çeker. Şu düşüncelere bakınız: Tanrı, mutlak yokluk, sonsuzdan gelip sonsuza giden bir sırdır; insan, küçük çapta bir evrendir; evrensel bütün varlıkları kendinde özetler. Varlığımızdan kuşkulanmamalıyız, düşündüğümüz için varız. Günah, başka bir deyişle erdemsizlik, insanın beden yapısından gelir; bir bakıma, insan duyularının gelişmekte olan insan aklı üstündeki egemenliğinin sonucudur. Böylece mutlak kötülük ya da erdemsizlik, giderek şeytan yoktur. Yaratma, başı gibi sonu da olmayan bir oluştur; o, olmuş değildir, oluyor. Ve hepimiz bu sonsuzluğun içindeyiz.

Bu düşünceleri, Scotus Eriugena'yı, Kilisenin ve kendisini tutan imparatorun gözünden düşürmüş, perişan etmiştir. Onun öldürüldüğünü söyleyenler de vardır. Gerçek şu ki, yaşamı üstüne pek az şey biliyoruz. Ancak bir şey kesin: Akılcı ve ilerici bir din adamı oluşu.

Bununla beraber, IX. yüzyılda, hemen tüm yazarlar Franktır. Hepsinin de kültürü derinleşmiş ve ufukları genişlemiştir. Kiminde önde gelen kaygı, din adamlarını bilgilendirmektir; çoğu, kişiliklerini ortaya koyan eserler yazarlar ve etkinlikleri dört temel doğrultudadır: Önce, müzik sanatına yakından bağlı dinsel şiirlerle din törenlerini zenginleştirme; sonra, siyasal kurumlar üzerine düşünceleri görüyoruz; Hıristiyan halkın yazgısına doğru yürüyüşünü izlemek gerektiği için tarih izliyor onları; son olarak da, büyük dogmatik sorunlara eğilmeyi denemek isteyen ve her dinsel kültürün son uğrağı olan ilahiyat. Kuşkusuz, bu edebî ürünlerin değeri öyle yüksek değil; ama, Batı düşüncesinin ilk uyanışını temsil ettikleri de bir gerçek.

Güzel sanatlarda da bir rönesans vardır ve edebiyatta olduğu gibi, o da, siyasal düzendeki canlanış ve dinsel yaşamdaki yenilenişle yakından ilgilidir. Ne var ki, hepsinden daha erken doğar bu rönesans, hepsinden daha özgündür; bu arada, dışarıya ve geçmişe daha az bağımlıdır.

Sanatçılar, öyle yazarlar gibi, klâsik eserlerin kopya edilmesi düşüncesinde değildir; onların eserlerinde, VII. yüzyıl sonlarından başlayarak Loire’la Ren arasında, Antik geleneklerle Barbar katkısının bereketli bir kaynaşmasına tanık olduğumuz ülkelerde kendini gösteren eğilimler açılıp serpilir.

> *Galyalı duvarcı ve süslemecilerin tekik ustalığı, Charlemagne’ın hükümdarlığı zamanındaki ilk mimarlık eserlerinde kendini ortaya koyar; Germiny Kilisesi, geleneksel yerli usullere göre yapılır ve süslenir ve Frank kralı, iktidarının Bizans imparatorlarınınki ile aynı nitelikte olduğunu tanıtlamak için, Bizans’ı örnek alarak bir kilise yaptırır. Ancak, edebiyatta olduğu gibi, sanatta da asıl bereketli dönem, 814 yılından sonra başlar. Bu tarihten sonra yapılan kiliseler, dinsel törenlerin yerli gereksinmelerine yanıt veren, aynı zamanda «roman» mimarlık devrimine hazırlık niteliğindeki yenilikleri içerirler.*
>
> *Kitap süslemesi ve ciltlemede de, Karolenj sanatı, en yetkin başarılarını koyar ortaya.*
>
> *Bu yaratışların kökeninde de, dinsel törenlerdeki yenilik vardır yine.*

Ren ve Loire arasındaki ülkelerde, 780 ve 830 yılları arasında uygarlığın durumu budur. Ne var ki, bu uygarlık, bütün imparatorluk üstünde parlama eğilimindedir. Çeşitli nedenleri vardır bunun: Çünkü, bu uygarlığın içine din iyiden iyiye işlemiştir ve bu dinin manevî yönetimini elinde tutanlar, Kilise’ye bağlıdırlar; başta düşündükleri Hıristiyanlıktır ve bütün yerel özelliklerin şimdi bir birlik içinde erimesi gerektiği inancındadırlar. Sonra, bu uygarlığın serpilip geliştiği eyaletler, hemen tüm Batı’yı kaplayan bir devletin yüreğidir. Ayrıca, Kuzey Galya’da pek büyük toprakların sahibi, Austrasia ve Neustria aristokrasisinin başı olan Frank kralı, Roma imparatoru olmuştur ve Papa’yla beraber de, İsa’ya inanan bütün müminlerin önderidir. Son olarak, aydınların kendi aralarında sürdürdükleri ilişkiler, askerî seferler dolayısıyla tüm laik aristokrasinin zaman zaman bir araya toplaşması, yönetici zümrenin, piskoposların, manastır başpapazlarının, bütün İmparatorluğa yayılmış kontların ortak bir kökenden gelmesi, Karolenj İmparatorluğunun yayılışını kolaylaştırmıştır. Öyle de olsa, bu İmparatorluk tüm Batı demek değildir; kimi eyaletlerinde yerel ve

sağlam gelenekler varlıklarını sürdürmektedir. Böylece, Karolenjlerin uygarlığı, bütün İmparatorluk üstünde parlama eğilimindedir; ancak, bölgeden bölgeye değişen bir yoğunluktadır bu.

Özetle, 800 yılı dolaylarında, tüm Hıristiyan Batı'nın uygarlığı, büyük istilalardan bu yana ilk kez, hem yükseliş halindedir, hem de -yerel farklılıklara karşın- bir örnektir.

Ne var ki, uzun sürmez bu.

KAROLENJ İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANIŞI

IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak, bu atılım ve birliği, iki olay köstekleyip parçalar; ikisi de birbirine sıkı sıkıya bağlı olaylardır bunlar: Bir yandan, Batı'nın siyasal yapısının bel kemiği olan Karolenj monarşisi çökmeye başlar; öte yandan, Güneyden, Kuzeyden ve Doğu'dan gelen yeni istilâlar, aynı anda saldırıya geçer.

Pepin'in, sonra da Charlemagne'ın zamanında ve manevî ile cismanînin gitgide kaynaşmasının etkisiyle, birbirine zıt iki ilke Frank monarşisinde birbirine karışmıştı: Daha baştan beri var olan ve şiddet, savaş ve yağmaya dayanan askerî ilke, laik yüksek aristokrasiyi tutup dizginleme olanağı vermişti. Yeni bir öge olarak, dinsel nitelikteki bir ilke, egemenliği, dinsel törenlere, kutsallaştırma ayini ve and üstüne dayandırdığından, krala, temel görev olarak, barış ve adaleti sürdürmeyi veriyordu. Zayıf bir dengeydi bu, nitekim çok geçmeden bozuldu. Gerçekten, Dindar Louis'nin hükümdarlığından başlayarak, düşünsel rönesansın ilerlemesi, ruhban takımının etkisini pek artırmıştı; bu din adamları, imparatoru, barış ve adalet yolundaki görevlerini yerine getirmesi gerektiğine inandırdılar.

Hükümdar, barışçı olur böylece ve sınırları dışına sefer yapmayı durdurur. Hıristiyanlığın yayılması politikası izlenmektedir gerçi; ama din adamları ve pagan kabile şeflerinin girişimiyle olmaktadır bu. Oysa, böylesi bir tutum, hükümdarı yağmanın yararlarından, yani kralın kendi mülkünü azaltmadan adamlarını ödüllendirmek aracından yoksun kılmış oluyordu. Öyle olunca, o da, aristokrasinin üyelerine kendi topraklarından dağıtmak zorunda kaldı ve sonunda, Karolenj ailesinin o uçsuz bucaksız toprak serveti çabucak eriyip tükeniverdi.

İmparator, bunun yanı sıra, adil olmaya, kutsallaştırma âyininden doğan krallık görevlerini ve vassallık antlaşmasından doğan senyörlük borçlarını titizlikle yerine getirmeye çabaladı. Oysa, kutsallaştırma âyini ve vassallik, ilk Karolenjlerin iktidarını güçlendirmede bir zaman yardımcı olmuşken,

hükümdarın iktidarını sıkı sıkıya sınırlıyordu şimdi. Kutsallaştırma âyini, rahiplerin etkisiyle, açıkça bir vaadi beraberinde getirmekte gecikmedi; bununla kralın kendisi, otoritesine sınırlar getiriyordu: 843 yılında, **Kel Charles**, laik büyüklerle ve Kilise büyükleri huzurunda, «akla ve hakkaniyete uyacağını vaatediyor ve herbirine, zümresi ya da saygınlığı ne olursa olsun, kanununu koruma hakkını» tanıyordu. Vassallik sözleşmesine gelince... Bu sözleşme, senyörün, adamı üstünde şartsız egemenliğini kurmuyordu; tersine, sözleşme patrona, vassaline yardımcı olma ve onu koruma borcunu yüklüyordu ve vassala, senyöründen hiçbir zarar gelmemeliydi. Öyle olunca, kral, adamlarının ölürken mirasçılarına bıraktıkları ayrıcalıklı toprakları onlardan geri almakta ve savsaklayan vassallerinin görevlerini ellerinden alarak cezalandırmakta duraksadı. Böylece, yönetici kadroyu belli fasılalarla gençleştirmeyi ve herkese örnek olarak cezalandırılmalarla bağlılıkları canlandırmayı kendine yasaklamış oluyordu. Öyle olunca da, kulluğa girme ile kurulmuş olan bağ yavaş yavaş gevşedi ve olumlu sonuçlar vermez oldu. IX. yüzyılın ikinci otuz yılında, ilk Karolenjlerin kurulmasını destekledikleri vassallik sistemi, büyükleri bir hükümdara tâbi kılmada güçsüzleşti; buna karşılık, laik toplumun daha alt tabakalarında, küçük aristokrasisinin üyelerini daha yüksek ailelerin şeflerine sıkı sıkıya bağlama sürüyordu. Böylece, uzaktan ilişkileri yasaklayan iktisadî yapıya, büyük toprak sahiplerinin üstünlüğünü güvence altına alan sosyal yapıya çok daha iyi uyan, gitgide **küçük siyasal topluluklar** oluşmaya başladı. Krallık iktidarı, ahlaki kaygılarla ve piskoposluk erkânının denetimiyle felce uğrayınca, Frank krallığında otorite **parçalanmaya** başladı.

Bu parçalanışı, Karolenj ailesindeki anlaşmazlıklar da hızlandırdı: Dindar Louis, yaşlandığında iki duygu, imparatorluğun birliğini koruma ile, oğullarından herbirine mirasından eşit bir parçayı bırakma konusundaki eski âdete uyma kaygısı arasında bocaladı. Uzun bir mücadele, oğullarla babayı karşı karşıya getirdi; o ölünce de, kardeşler birbirine düştüler. Hasımlardan her biri, ödünler ve vaatler yoluyla, aristokrasinin üyelerini kendi yanlarına çekmeye çalıştılar; onlar da, bağlılıklarını açık arttırmaya çıkararak, bağımsızlıklarını alabildiğine artırdılar. Sonunda, 843 yılında, **Verdun antlaşmasıyla**, Batı Avrupa, kesin olarak bağımsız üç krallığa bölündü: Batı Frank krallığı, Doğu Frak krallığı, aralarında da Kuzey Denizinden Güney İtalya’ya değin uzanan ve Roma ile Aix-la-Chapelle’i

içine alan bir krallıktı bunlar. Bu üçüncüsünün kralı, «imparator» unvanını da saklamıştı kendisine; ne var ki, bunun saygınlığı kuramsaldı artık. Doğu krallığında, çeşitli Germen halklarının kişilikleri gitgide kendini belli ettiği halde, krallık iktidarı, tutarlığını uzun zaman korudu. Ortadaki krallık ile Batı Frank krallığında, çok geçmedi yeni bölünmeler oldu; oralarda krallık otoritesinin yerel temsilcileri, özellikle, marki ve dükler, yani büyük bir askerî yönetimle donanmış bulunanlar, görevlerini ayrıcalıklı olarak gördüklerinden kendilerini hükümdara bağlayan -o pek gevşemiş- vassallik bağını açıkça koparmadan, vesayetinden hızla sıyrıldılar ve babadan oğula geçen prenslikler kurdular.

İmparatorluğun parçalanışının Kilisenin birliğine de zararı dokundu. Batı'daki ülkelerde, arşövekler, markilerin örneğine uyarak, IX. yüzyılın ikinci yarısında, Papa'nın denetiminden kurtularak, kendilerine bağlı piskoposları egemenliklerine almaya kalktılar. Kuşkusuz Papalık tepki gösterdi buna. Hâttâ, Papa I. Nicolas, imparatorluğun saygınlığının silikleşmesinden bir an yararlanarak, kendi manevî üstünlüğüne de dayanıp, hükümdarlar arasındaki uyuşmazlıklarda hüküm vermeye kalktı. Ne var ki, korunması güç küçük bir devletin sahibi olarak, kendisinin korunmaya gereksinmesi vardı. Ve, X. yüzyılın başlarında, imparatorluğun, Lombard ovasındaki zorbaların aralarında tartıştıkları gülünç bir sıfat olduğu bir zamanda, Papalık, Batı Kilisesi üzerindeki manevî otoritesini bütünüyle yitirmese de pek derin bir güçsüzlüğün içine gömülüp gitmişti.

Böylece, IX. yüzyılın akışı içinde, İngiltere'de Mercie krallığı, hegemonyasını sürdürmeyi başaramazken, Karolenj devletinin dağılışı, Avrupa'yı istilâ karşısında daha yaralanabilir bir duruma getirdi.

II

YENİ İSTİLÂLAR VE SONUÇLARI

Hıristiyanlık, dört bir yandan saldırıya uğradı.

*Güneyden, **Müslümanlar** (Sarrasins) geldiler. VIII. yüzyılda, Frank orduları, Müslüman ilerleyişini durdurmuş, sonra da İslâm gitgide Pirenelerin ötesine itilmişti; bir askerî komutanlar hanedanının sıkıca elinde tuttuğu İspanya sınır bölgesi, etkili bir kale olup çıkmıştı: Arap süvarileri, bir daha Akitanya'ya giremezlerdi artık. Ancak, deniz tarafı serbestti. Müslüman korsanlar da, İspanya ve Mağrip'ten hareket ederek, önce Batı Akdeniz'deki adaları, Balear adalarını ele*

geçirdiler; 806 yılından başlayarak Korsika, arkasından Sicilya fethedildi ve oralardan tüm Hıristiyan kıyılara yağma akınlarına başladılar: Nice, Marsilya, Aries, Roma, Les Pouilles, Kampanya arka arkaya soyulup çiğnendi. IX. yüzyılın son yıllarında, Müslüman serüvenciler, Maures kıyılarında bir noktada sürekli yerleştiler; oradan bütün Alplere sızdılar ve *İtalya ile Galya arasındaki yolları keserek, üç kuşak boyunca, tacirlerle hacıları haraca kestiler.*

Yine deniz yoluyla, Kuzey'den de istilâlar geldi. İskandinavya, Norveç ve Danimarka kıyılarına yerleşmiş Germen kökenli klanlar, denizcilikte ustaydılar; VII. ve VIII. yüzyıl boyunca, kullandıkları tekneleri hayli geliştirmişlerdi; 40 ilâ 100 kişi alan bu araçlarla, ırmaklar boyunca ilerleyebiliyorlardı. Bu teknik gelişmelerin de kolaylaştırdığı yayılışa, kuşkusuz hem Hıristiyan ülkelerin zayıflaması, hem de nüfus artışı yol açmıştı; yoğun bir kalabalığın oturduğu kendi ülkelerinin dışında, ek kaynaklar aramaya gidiyorlardı. Batı Hıristiyanları, **Normanlar** *diye adlandırırlar onları. Norveçliler, küçük guruplar halinde, kolonileştirecek toprak aranışı içindeydiler; önce İngiltere dolayındaki adaları, sonra İrlanda'yı, son olarak da İzlanda'yı ele geçirdiler. Danimarkalılara gelince, başlarında şefleri, büyük guruplar halinde, daha sert ve derinliğine oldu onların akımları.*

Bu kez, tarımcı ve balık avcılarının değil, korsan tacirlerin ilerleyişiydi bu; uzun zamandan beri Kuzey Denizinin Hıristiyan tacirleri ile ilişki içindeydiler, ayrıca Frank ve Anglo-Sakson ülkelerinin -görece de olsa- gönencini tanıyorlardı. Uğradıkları limanlarda sıkı bir zabıta hüküm sürdüğü sürece, barışçı bir ticaretin sınırlı kadarıyla yetindiler; ancak, biraz zayıflama görünce, alış-verişi terkederek, zorla servetlere el koydular, köleleri, altın ve gümüşü silip süpürdüler ve yeni ganimetlerin aranışı içinde, daha uzun bir yolculuğa çıktılar. İngiltere'den başlayarak Manş kıyılarını soydular; sonra, oradan İspanya kıyılarına kadar uzanıp, Akdeniz'e girdiler. Kıyı bölgelerinde ele geçirecek bir şey kalmayınca, içerilere daldılar, ırmaklar

boyunca çıktılar, sonra gemilerini terkederek süvari oldular. Son olarak, IX. yüzyılın ortalarından başlayarak da, Danimarkalı süvariler, yerle bir edilmiş bölgelerde sürekli biçimde yerleştiler; başlarda sıradan kışlamalar olan yerleşmeler, gerçek kolonilere dönüştü çok geçmeden: İngiltere'nin kuzey-doğusunu içine alan bir İskandinavya krallığı, York bölgesinde örgütlendi; 911 yılında, Batı Fransa kralı, Aşağı-Seine bölgesini Normanlara tanımak zorunda kaldı.

Böylesine yıkıma uğrayan Avrupa'nın üstüne, X. yüzyılın ilk yarısında, başka istilâcılar da gelip çöktüler: Bu kez bozkırlardan gelen bu süvariler, ***Macarlar****dı. 906 yılından önce, Pannonia ovasına yerleşmişlerdi. Oradan hızla yağma seferlerine giriştiler; önce Güney Almanya'ya, arkadan Lorraine'e, Lombardiya'ya, Ron vadisine doğruldular; 935 yılında Burgonya ile Berry'deydiler, 937 yılında Roma'da, 951 yılında da Akitanya'da.*

Böylece, Batı'nın hiçbir eyaleti yoktu yakasını sıyıran bu yağmadan.

Bu oldu sonuçları bu yeni istilaların?

Bu haydutluk girişimlerinin başarısı şaşırtıcı görülebilir. Ne var ki, Lâtin Hıristiyanlığı, bir savunma savaşı için örgütlenmemişti; ağır, toparlanışı yavaş olan Frank ordusu, seçilmiş bir düşmana karşı ve zamanı daha önceden belli askerî akınlara uygundu özellikle. Küçük birliklerin sürekli oturduğu kaleler sistemine dayanan bu ordu, savaş yöntemleri kendisininkine benzeyen bir saldırgana karşı bir cepheyi koruyabilirdi. Birden ortaya çıkan bir akma karşı direnebilmekte ise yetersizdi; kaldı ki, bu akınlar, tehlikesiz görülerek savunulması daha önce örgütlenmemiş deniz kıyılarına karşı yönelmişti. Ayrıca şaşkınlık, ilk direnme girişimlerinin uğradığı başarısızlıklar, savaşçılarda bir yetersizlik duygusu yarattı ve giderek de arttı bu duygu. İşte o yüzdendir ki, bir yüzyıldan fazla bir zaman, Avrupa, kolayca yaralanabilir bir av oldu ve yıkıntılara uğradı; bu zararlar, Batı bölgelerinde, deniz cephesi daha geniş olan İngiltere adalarında ve Batı Frank krallığında çok daha ağır oldu.

İstilâlar, başta **monarşik kurumların çözülüşünü** hızlandırdı: Hükümdarların saygınlığına büyük darbe vurdu; çünkü ordu, hiçbir

yardımda bulunamıyordu ve zararları bir parça sınırlandırmak için, 845 yılından başlayarak, Galya'da ve İngiltere'de, herkesten para toplayıp Normanlara yıllık bir vergi vererek, krallıklarının esenliğini sağlamaya kalktılar. Onur verici bir çözüm değildi bu; halkın hoşuna gitmedi, kalıcı sonuçları da olmadı zaten. Öte yandan, güvensizliğin artması, sınırlardaki askeri bölgeler rejimini tüm ülkeye yaymaya, kaleleri ve savunma eserlerini çoğaltmaya, krallık ordusunu sürekli savunma ile görevli bölgesel küçük milisler halinde parçalanmaya, askerî hareketin girişimini hükümdarın yerel temsilcilerine bırakmaya götürdü. Kumanda yetkilerinin parçalanışına doğru gelişme hızlandı böylece.

İstilâlar, ayrıca önemli **maddî yıkıntılara** yol açtılar: Yağmalar, değerli maden birikiminin önemli bir bölümünü çekip aldı Avrupa'nın elinden. Mücevherat hazinelerinin manastırlara dağılmış olmasının para dolaşımında ve ticarî harekette doğrudan bir etkisi yoktu gerçi, ama düzenli haraçlar, para olarak basılmış büyük gümüş birikimini sildi süpürdü. Asıl acıyı kırsal kesim çekti; surların koruduğu kentsel topluluklar, darbelerden alabildiğince uzak kalabilmişlerdi. IX. yüzyılın başlarında Kuzey Galya'da gördüğümüz hafif nüfus artışı, birden kesildi; toptan kıyımlar, kaçırmalar, kaçışlar, eksik beslenme, tehlikeye en çok açık bölgeleri boşalttı; bir yandan da haydutlar, özellikle Alplerde kimi ticaret yollarını keserken, yığınla ekili yerler de ekilmez oldu.

Son olarak, **kültürel değerler** de yakasını kurtaramadı bu felâketten. Çünkü istilâcılar, kentlerden daha fazla yararlanabilir olan manastırlara saldırıyorlardı; manastırlar ise, iştah kabartıcı zenginliklerle doluydu. İçlerinden çoğu yağmalandı, yakılıp yıkıldı; ötekilerini içindekiler terketti ve daha barışçı bir yer aramak için çıktıkları yolculukta, beraberlerinde götürdükleri -yükte hafif- şeyler heder olup gitti. Manastırların koydukları kurallara uyulmaz oldu, kitaplıklar dağıldı, okumalar savsaklandı. Böylece, krallık iktidarı çözerken bile etkisini sürdüren Karolej rönesansının atılımı kırıldı. Vahşi ve pagan öğelerin gitgide sızması, sefaletin ve sürekli tehlikenin kafalara saldığı karışıklık, uygarlıkta -hissedilen- bir alçalışa yol açtı genel olarak.

Ne var ki, sınırlı bir gerileyişti bu ve geçiciydi. Sınırlıydı: Çünkü, Batı'nın bütün eyaletlerini çarpmamıştı bu felâket; bunun gibi Britanya adaları, Kuzey Galya ve Provence dışında, akınlar çabucak geçiyor ve yıkımların giderilebileceği uzun sessizlik molaları oluyordu; ayrıca, hemen

bir yanda sığınaklar, ormanlık dağlar, kapalı kentler, aceleyle tahkim edilmiş manastırlar vardı ve tehlike anlarında, en değerli şeyler oralarda sığınacak bir köşe bulabiliyorlardı. Geçici bir gerileyişti de: Çünkü, sonunda durdu istilâlar. Gerçekten, Batı'lı insanlar, yavaş yavaş yeni askerî tekniklere alıştılar; yerel savunma şatoların çevresinde örgütlendikçe, yağma seferleri de hem daha rastlantılı oluyor, hem de umulanı getirmiyordu. Aynı zamanda, istilacıların kendi ülkelerinde de derin değişiklikler olmuştu: Macar göçebeler, Macar ovalarında yerleşiyor, tarımcı ve yerli oluyorlardı; İskandinav ülkelerinde, IX. yüzyıl sonunda Norveç'te Harald Hârfagr zamanında, Danimarka'da, X. yüzyıl boyunca Corm ile Mavi Dişli Harald zamanlarında, monarşinin otoritesi güçleniyordu. Böylece, tehlike azaldı, sonra da kayboldu. Frank ülkelerini, son kez olmak üzere, 926 yılında, bir Danimarka ordusu ciddi olarak tehdit etti; 955 yılında, Germen kralının Lech üzerindeki zaferi, Macar tehlikesine son veriyordu; 972 yılında, Provence'taki yuvaları ele geçirildikten sonra, Müslümanlar Alpler-den kovuldular. İstilâlar devri kapanmıştı: Yalnız İngiltere, XI. yüzyılın ortalarına değin, Norrois'ların baskısını çekecektir; ancak kıta Avrupası, artık yabancı akınlara uğramayacaktı bir daha ve büyük bir ayrıcalıktı onun için bu.

Aslında, IX. ve X. yüzyılların istilâcıları, yalnızca yıkıcı olmadı. Gerçekten, yol açtığı ilişkilerle, Hıristiyan topluluğun genişlemesini hazırladı: Hıristiyanlığın kimi öğelerini özümseyen yığınla Viking, onları İskandinavya'ya taşıdılar ve orada pagan inançlarla karşıtı bunlar; «karışık iman» döneminin arkasından da, -Danimarka'da Harald, Norveç'te Olar gibi-hükümdarların destekledikleri Hıristiyanlığı kesin olarak kabul etme dönemi geldi. İstilâlar, ticarî alış-verişi de yüreklendirdi; korsanlıkla barışçı ticaret arasındaki geçiş pek hissedilir değildi ve Norman yağmacıların sürekli kampları, çatışmalara ara verilen zamanlarda, fuar yerleriydi; Kuzey Denizinde ticarî dolaşım, ilk şiddetli saldırılarla ağırlaştıysa da, yeni bir gelişim içine girmekte gecikmedi. Son olarak, kimi bölgeler, Vikinglerin sürekli yerleşmesine tanık oldu çeşitli biçimler altında: İrlanda'da limanlara, ve kıyılarla sınırlı olarak, balıkçılığa ve deniz taşımacılığına egemenlik; Kuzey-Doğu İngiltere'de tarımcı halk kolonileri; Seine'in ağzı dolaylarında, kendini yerli halka dayatan askerî bir aristokrasinindir bu biçimler. Ve bu son «Normandiya», Batı'nın en sağlam eyaletlerinden biri olup çıkacaktır çok geçmeden; İskandinav katkısının da bereketli bir kanıtı.

Böylece, güvensizliğin ve maddî yıkımların -bir anlığına- durdurduğu Batı uygarlığının kalkınışı, barış gelir gelmez yoluna koyuldu. Avrupa, birliğini yeniden bulmadı gerçi; ancak, Karolenj mirasının en yetkin bölümünü elinde tutuyordu ve Charlemagne'ın hükümdarlığına rastlayan kısa dönem boyunca ekilmiş tohumlar, Hıristiyanlığın çeşitli bölgelerinde -birbiriden farklı da olsa- yemişlerini verdiler.

III

VIII. - IX. YÜZYILLARDA BATI AVRUPA

VIII. - IX. yüzyıllarda Batı Avrupa'yı, İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere, üç ayrı bölgede incelemeli.

SAKSON İNGİLTERESİ

İngiltere, öteki Batı ülkelerinden çok daha uzun ve çok daha fazla sertlikle yaşadı istilâların acısını: Vaktiyle bir kültürün aydınlığını tüm Avrupaya saçmış olan manastırlarının hemen hepsi yakılıp yıkılmıştı ve York, o Alcuin'in kenti, 867 yılından 954 yılına değin, İskandinavyalı pagan krallığın başkenti oldu. Bununla beraber, Anglo-Sakson uygarlığı ayakta kaldı ve gitgide kendini derleyip toparladı. Sığınağı **Wessex** oldu: Adadaki krallıklar içinde en batılı olanıydı bu; hükümdarı **Büyük Alfred** (871-899), İskandinav istilâcılara karşı zafer kazanarak direndi ve yitirdiği toprakların bir bölümünü geri almasını bildi; yeniden fethedilen bütün topraklar otoritesi altında birleşti ve onun zamanından başlayarak, Anglo-Sakson ülkeleri artık tek bir krallık haline geldiler. Alfred, aynı zamanda kültürü de canlandırmaya çabaladı ve Kara Avrupasından rahipleri saraya çekti. Ancak, bilginin laik toplumda da yayılması gerektiğine inandığı için, yalnız Lâtin edebiyatla Kilise edebiyatının rönesansını desteklemekle yetinmedi; klâsik eserlerin halkın konuştuğu dile çevrilmesini de yönetti.

Anglo-Sakson nesri, bu çevirilerle başlar.

X. yüzyılın ilk yarısında, Alfred'in yerine geçenler, Danimarkalılara karşı mücadeleyi sürdürüp, Kuzey-Doğu İngiltere'yi bütünlüğüyle kurtarırlarken, Kilisenin kurumlarındaki yenileşmeye sıkı sıkıya bağlı olarak, kültür de gelişmesini sürdürdü. Ne var ki, eski eğilimlerin tam tersine, adadaki uygarlık, artık Kara Avrupasına bağlıydı ve özellikle, içine Karolenjlerin su katılmamış geleneklerinin sızdığı Germen kültür merkezlerinden gelen katkılarla canlanıyordu. Manastırlarda reform, bu etkilerin damgasını taşır. Keşişlikteki bu reform ise, düşünsel ve sanatsal yaşamı yüreklendirdi ve başlıca merkezi de Winchester Katedralinin çevresinde yerleşti; yine

Karolenj örneklerinden esinlenen minyatürcülerin o parlak çalışma yeri bu katedral olmuştur. Alcuin'in bulduğu harf biçiminin kullanılışı tüm İngiltere'de yaygınlaşırken, Ren bölgesi mimarlığının geleneklerine göre de Kiliseler yapılıyordu. X. yüzyılın sonunda, İskandinav tehlikesinden yakasını sıyırmamış olan Anglo-Sakson ülkeleri, sağlamlıklarını yeniden kazandılar; krallık iktidarı, fetih süresince güçlendi. Ne var ki İngiltere, Hıristiyan kültürün başlıca merkezlerinden biri olmaktan çıktı; uygarlık, yeni parlayışının kaynağını başka yerden aldı ve kalkıp doğrulma, kıta Avrupasındaki rönesasın yalın bir yankısı oldu.

BATI «FRANCİE»

Verdun Antlaşmasının sınırlandırdığı biçimiyle, Batı «Francie» krallığında siyasal iktidardaki çözülme, son noktasına varmıştı bu sıralarda. Bütün bir X. yüzyıl boyunca, -Loire'la Seine arasında- Normanlara karşı savunmayı yönetmiş olan marki, **Güçlü Robert**'in çocukları arasında tartışılıp duruldu. Bu uzun çekişme, egemenliğin parçalanışını daha da hızlandırdı. Krallık, bağımsız prensliklere bölünmüştür şimdi: Önce düklükler gelmektedir, Fransa, Burgonya, Akitanya, Normandiya; her biri büyük etnik gurupları karşılamaktadır; bir bölümü pek eski Barbar krallıkların uzantısıdır, sonuncusu ise, son istilâlarla ortaya çıkmıştır. Öteki prenslikler de, kendilerini bölgesel aristokrasiye kabul ettirmiş olan kimi kontluklar çevresinde oluşmuştur. Bu siyasal gurupların sahipleri, soylarından geldikleri Karolenj görevlileri gibi, krala bağlıdırlar; ne var ki, bu vassallik bağı, gerçekte hiçbir bağımlılık doğurmamaktadır; atalarının krallıktan -vekâlet yoluyla- aldıkları kural koyma ve cezalandırma yetkisi, miras yoluyla kendilerine geçen bir iktidar olmuştur ve bunu da hiçbir denetime tâbi olmadan kullanmaktadırlar şimdi. Krallık iktidarının çözülüşü, Güneyin yarısında daha da ileriye varmıştır: Aslında, krallığın bu bölümünde, Karolenjlerin vassallik kurumları pek öyle sağlamca yerleşmemişti ve X. yüzyılın son yıllarında, kontların kendileri bile üstünlüklerini yitirirler oralarda. Özetle, kralhk iktidarı, pek küçük parçalara bölünmüş bulunmaktadır: **Feodal** diye adlandırılan sosyal düzenin siyasal yapısıdır bu gelen.

Kamu gücü kavramının tam bir kararması da niteliklerinden biridir bunun.

Gerçekten, her otorite özelleşmiştir: Otoriteyi miras yoluyla eline geçiren, malvarlığının bir parçası olarak bakmaktadır ona ve kendi yararına

kullanmaktadır; özgür insanların en varlıklılarını kendi davası için savaşa götürmektedir; koruması karşılığında köylülerden aldığı vergiler, gelenekle haklı gösterilmektedir ve o yüzden de «âdetler» diye adlandırılmağa başlanmıştır bunlar; adaleti yerine getiriyor ve yaptırım uyguluyorsa, başta -para cezalarının el koymaların sağlayacağı- maddî yararlar umut ettiği içindir. Bu anlayış, Karolenj devletinin kurumlarını, hâttâ toplumun yapısını bütünüyle değiştirdi. Krallık ordusu, her şatoya bağlı küçük birliklere bölündü. Eski kamu adlî meclisleri, özel mahkemeler olup çıktılar; kontluk duruşmalar, yerel aristokrasinin üyelerinin ziyaret ettiği feodal mahkemelere dönüştü; konttan, sonra da kraldan vekâlet alan ve daha aşağıda adalet dağıtan meclisler, bağımlı tüm köylülerin, serfler kadar özgür köylülerin de yargılandıkları senyörlük mahkemeleri oldular. Şato sahipleriyle, ayrıcalıklı toprak sahiplerinin iktidarı karşısında, o Antik özgürlük ve kölelik arasındaki ayrım silindi giderek; tersine, yoksullar ve zenginler arasındaki çizgi derinleşti: Yoksullar, sahip oldukları toprakları kendileri işleyenlerdi; zenginler de, senyörlük topraklarının, bir savaş atı beslemeye, silahla donanmaya, boş vakitlerinde kılıçla süvari talimi yapmaya olanak sağladığı kimselerdi ve savaşta etkili rolü oynayabilecekler yalnız onlardı.

Özetle, X. yüzyılın sonunda, Frank devrinin kamu kurumlarının son kalıntılarının kaybolduğu sıralarda, laik toplum, birbirinden pek farklı iki sınıfa bölünür: Bir yanda **köylüler** vardır ki, tam mülkiyet sahipleri, kesenekçi ya da serf olarak hepsi, kendilerini korumasına almış senyörün adaletine, giderek sömürüsüne tâbidirler; öte yandan da **şövalyeler**. Meslekten savaşçı olan bu kişiler, senyörün haracından bağışıktır; kulluğa girme andını özgürce içmiştir ve fief lerinin sahibi olan senyöre karşı -sınırlı ve onurlandırıcı- silahlı hizmet ve danışma hizmeti ile yükümlüdür ve uygulamada her türlü baskının dışındadır.

Kumanda yetkilerinin yerel milis şeflerince ele geçirilmesi, siyasal ve sosyal kurumların toprak ekonomisine başarılı bir uygulanışıdır aslında; bu ekonomide ulaşım ve bağlantılar güçtür ve gerçek iktidar da büyük toprak sahiplerinin ellerindedir. Uzun bir zamandan beri hazırlanan, krallık iktidarının Karolenjlerce -muhkem olmayan- ihyasının bir anlığına geciktirdiği, egemenlikteki bu bölünme, istilâlar sırasında, düzeni ve barışı sürdürebilecek tek örgütleniş olarak ortaya çıkmıştı. Bu olaydan hareketle, ona bir çöküş etkeni olarak bakmakta acele etmemeli. Tersine, feodal yapı,

istikrarlı bir denge gerçekleştirir ve Batı uygarlığının gelişip serpilmesine en uygun zemini hazırlamış görünmektedir. Gerçekten, X. yüzyılın sonunda, Fransa'da, feodalitenin yerleştiği aynı anda, yeniliğin açık işaretleri de kendisini göstermektedir.

Neydi feodal toplumun vaadleri?

Başta, krallık makamı, daha sağlam bir tabana oturuyor: 987 yılında, Robertien ailesinden birinin, **Hugues Capet**'nin seçilmesiyle, krallık, bir daha çıkmamacasına, Fransa'nın eski, Kuzey Galya'nın da en zengin markiler ailesinin eline geçer. Hükümdar, bütün ülkeye dağılmış hakların ve oraya buraya serpilmiş, sistemli olarak sömürülmesi güç *villaların* sahibi değildir artık; Paris ve Orleans dolayında toplaşmış, birbirine sıkı sıkıya bağlı topraklar ve gelirlerden oluşan bir çekirdeğe, tutarlı bir mülke sahiptir. En sağlam feodal prenslikler kadar güven verici bir toprak tabana, Frank monarşisinden miras kalan iki temel daha eklenir: Önce, hükümdarın kişiliğini mistik bir saygınlıkla çevreleyen ve Karolenj geleneğine göre ona yığınla piskopos ve manastır başını seçme hakkını veren kutsallaştırma ayini; sonra da, kralla en güçlü dük ve markiler arasında -hiç olmazsa manevî plânda- bir ilişkiyi sürdürme olanağını veren vassallik bağıdır bunlar. Krallığın bütün senyörlükleriyle bu bağ yoktur; çünkü, bağlılıklar ağı, piramitsel niteliğini yitirmiştir ve bir yığın bağımsız küçük yandaşlara bölünmüştür.

Öte yandan, Charlemagne zamanında kendini haber veren pek ağır bir iktisadî diriliş aydınlığa kavuşur. 950 yılı dolaylarında, tarıma toprak kazandırma etkinliği dallanır budaklanır: Çift sürme tekniğindeki kesin bir gelişme sayesinde köylüler, eski düzlükleri terkederek, ormanlık araziye dalma cesaretini kendilerinde bulurlar ve küçük guruplar halinde birleşerek, yeni topraklar kazanırlar ekine; günlük geçim için üretimin artmasını hazırlayan, giderek geleceğin nüfus çoğalışının kapılarını açan bu girişimler, boş alanları azaltır ve böylece de insanlar arasında temasları kolaylaştırırlar. Ticaret alış-verişi daha etkin hale gelir; Paris havzasının şarabi, Atlantik kıyılarının tuzu, Kuzey ülkelerinde satılırken, Müslüman İspanya ile de ticaret gelişmektedir ve X. yüzyılın ikinci yarısında, Kuzey Denizinden tâ Arap ülkelerine değin, tacirlerin gitgide canlanan yolculukları görülür.

Kuşkusuz, bu yollar boyunca, Germanya'nın ve İtalya'nın düşün ve sanat merkezlerine en yakın olan krallığın Doğu bölümünde, istilâlara en az

uğradığı için ustalara, bilginlere ve kitaplara sığınak hizmeti görmüş olan eyaletlerdedir ki, Karolenjlerin kültür mirası yemişlerini vermeye başlar. Kimi Katedral okulları etkinliklerine başlarlar. Bununla beraber, piskoposluk, dünyevî işlere pek daldığından ve feodal entrikalara hayli karıştığından, genel olarak açık bir gerileyiş içindedir; öyle olunca da, en bereketli merkezler manastırlardır: Oralardadır ki diyalektik öğretim, kopyacılık, kitap süslemeciliği gelişmektedir; dinsel törenleri zenginleştirme çabaları müzikte çok sesliliğin ilerlemesini desteklerken, dinsel tiyatronun gelişini de hazırlamaktadır; Ortaçağ heykellerinin -belki- ilki de o manastırlardan birinde yapılır.

Cluny manastırının özel bir önemi vardır içlerinde.

> *Cluny manastırı, 910 yılında kuruldu. Benedikten kuralına tâbiydi. Tek bir başpapazın otoritesi altındaydı. Keşişler, uygulamada tüm maddî uğraşların dışında tutulmuşlardı; çevrelerinde kendilerine hizmet edenler, kesenekçilerin işlettiği toprakların ürünleriyle büyük bir rahatlık içinde yaşıyorlardı; tüm zamanlarını* Opus Dei'ye, *dinsel törenlerin görkemli bir biçimde yapılmasına ayırıyorlardı. Kurucusunun da istediği gibi, manastır, din-dışı çevrelerin her türlü müdahalesine karşı korunmuştu; doğrudan doğruya, her türlü vergiden bağışıklık ayrıcalığını kazandığı için, piskoposluk denetiminin de dışındaydı.*
>
> *Manastırın yaşamındaki yetkinlik, ününü hızla yaydı, o yüzden de yığınla sadaka topluyordu; yöneticileri, olağanüstü değerde insanlar olarak, başka din kurumlarını düzeltmeye çağrıldılar, arkasından da yenileştirilmiş manastırların yönetimlerini ellerinde tuttular.*
>
> *Tarikatın özellikle Auvergne'e ve Akdeniz ülkelerine doğru olan yayılışı, belli başlı ticaret yollarını da izledi.*

Ticaret yolları, İslâm İspanyasının sınırlarına varıyordu ve Hıristiyanlığın sınır eyaletlerine giren Asturien krallığına, Kurtuba halifelerinden kaçan yığınla Mazarab Hıristiyan gelip sığınmıştı, beraberlerinde de yeni mimarlık tekniklerini ve Doğu sanatından alınmış öğeleri getirmişlerdi; birçok parlak manastırlarla kaplı İspanya sınır bölgesinin Arap bilimiyle de ilişkisi vardı; bütün bu eyaletler, Avrupa uygarlığının bereketli bir zenginleniş yeri de oldu. Bununla beraber, X. yüzyılın ikinci yarısında, en

sağlam gelişme, eski Karolenj İmparatorluğunun doğu bölümünde, Germanya'da gerçekleşti.

GERMANYA VE KUTSAL İMPARATORLUĞUN BAŞLANGIÇLARI

Gerçekten, istilâlara acısını başka yerlerde olduğundan daha az çeken bu bölge, siyasal iktidarın çözülüşünü o kadar tanımamıştı; ama, buna karşın, eski etnik toplulukların, Sakson, Baveryah, Suab, Frankonien, Lorraine, Burguignonne ve Lombard topluluklarının yeniden su yüzüne çıkışma tanık olmuştu; bu toplulukların gelenekleri de Frank iktidarının gerçekleştirdiği birlik içinde -bir an için- birbirine karışmış ve ulusal dukalıkların çerçeveleri olmuşlardı. Bu bölge, Karolenjlerin en körpe kuruluşlarını, Antik kültürün en dayanıklı kalıntılarını topluyordu. Son olarak da, Bizans etkilerine daha açıktı. Yağmacı akınların sona erişi, orada hemen sonucunu verdi: İmparatorluk iktidarı yeniden canlanırken, Kilise çevresinde düşün ve sanat yaşamı da çiçeklendi.

VIII. yüzyılın başlarında, devlet, nasıl Frank eyaletleri içinde en yaban olanına dayanarak canlanmışsa, Avrupa'nın doğusunda siyasal güçlerin yeniden derlenip toparlanışı da Saksonya'da oldu önce. Hıristiyanlığa en son kazanılmış bir bölgeydi bu; Germen örfleri en canlı biçimleriyle sürüyorlardı; askerî örgütleniş, kabarık bir özgür mülkiyet sahipleri sınıfına dayanıyordu; son olarak da, Saksonya'nın dükü Henri, 919 yılında, Germanya'nın kralı oldu. Aslına bakılırsa, Henri, iktidarına pek ilkel olarak baktı ve kendi eyaletinin savunmasını sağlamayı düşündü başta. Ama oğlu **Büyük Otton** (936-973), Karolenj geleneği ile sıkı sıkıya bağlılık kurarak, krallık iktidarının üstünlüğünü yerleştirmeye çalıştı. Önce, Aix-la-Chapelle'de taç giydi ve alnına kutsal yağı sürdürdü. Arkasından, dükalıkları ortadan kaldırmadan, sahiplerinin bağımsızlıklarını gitgide azalttı; dükalıkların içinde hükümdarın haklarını onlara kabul ettirirken, kontları da doğrudan doğruya kendisine bağladı. Son olarak, ilk Karolenjlerin başlattıkları bir yöntemi sistemli bir biçimde kullanarak, kendisinin seçtiği ve kontluk görevleriyle donattığı piskoposları, iktidarının en güven verici yardımcıları yapmak istedi. Böylece, tehlikeli vassallik durumunu kötüye kullanma yoluna gitmeden, yerel güçlerin ayrıcalıklarını sınırlandırmayı ve hükümdarın, tüm Almanya üzerinde barışın ve adaletin tek savunucusu olarak hükümdarın gerçek üstünlüğünü sürdürmeyi başardı. Bu bakımdan, özel senyörler, Fransa'da olduğu gibi kralın ayrıcalıklarını kendilerine mal edemediler; Germen ülkelerinde bir ordu, bir kamu adaleti

varlığını sürdürdü, bunun sonucu olarak da eski özgürlük kavramı canlı kaldı.

Büyük Otton'un, Slavlar ve Macarlar üstündeki başarıları, saygınlığını daha da yükseltti. Karolenjlerin eserini izledi. Hıristiyanlığın kuzeye ve güneye doğru yayılışını destekledi; Hamburg, kendi iktidarına tâbi, genç İskandinav kiliselerinin başkenti oldu; 962 yılında, Magdeburg'ta, Slav paganizmine yönelik yeni bir misyonerlik arşövekliği kuruldu, 972 yılında da Prag'da bir piskoposluk. Bunlar olurken, Almanya kralının etkisi, Germanya'ya komşu Hıristiyan ülkelere de yayılıyordu: Fransa'da Karolenjlerle Robertienler arasındaki çekişmelerde hakemlik yapıyor, 940 yılında Lotharingie'yi otoritesi altına alırken, 942 yılında da Burgonya kralının bağlılığını elde ediyordu. Son olarak, 951'de, arkasından da 961'de, kendini İtalya kralı olarak tanıttı ve Papa XII. Johannes, imparator unvanını verdi ona. Böylece, IX. yüzyılın ortalarından bu yana ilk kez, imparator, Batı'nın, hıristiyan dünyanın yönetimini üstlenecek yetenekte, en güçlü hükümdarı oluyordu. Germanya'da piskoposluğa verdiği önemli siyasal rolün de etkisiyle, Papalık kurumunu arıtmak ve Roma aristokrasisinin tiksinti verici entrikalarından kurtarmak için, Papa Johannes'i makamından indirtti ve yerine bir başkasını çıkarttı. Büyük Otton, gerçekten yeni bir Charlemagne'dı ve imparatorluk tacının Germanya kralına verilişi, Roma İmparatorluğunun gerçekten ihyası anlamına geliyordu.

Sürekli bir yenileştirme oldu bu; çünkü Otton, İmparatorluğun saygınlığını kendi ailesine de kazandırmıştı: Karısı da kendisiyle beraber taç giydi ve oğlu II. Otton, 967 yılında, daha tahta çıkmadan imparator olarak taç giydi. Tahtın miras yoluyla geçişi böylece sağlama alınınca, imparatorluk kavramı yeni bir muhkemlik kazandı; aynı zamanda, Bizans'ın etkisi altında değişiyor ve kendini dayatıyordu. Roma Kilisesinden olduğu kadar, II. Otton'un eşi Yunan prensesi Teofano'dan da geliyordu bu etkiler. Sakson hanedanının üçüncü imparatoru olan III. Otton (983-1002), başkentini Roma'ya taşıdı; Papalık makamı ile yakın bir ilişki içinde, imparatorluk görevini Konstantin'in yaptığı gibi, Lâtin Hıristiyanlığı aralarında bölüşmüş çeşitli siyasal kuruluşların üstünde manevî, evrensel ve barışçı nitelikte bir görev yapmak istedi. Dindar Louis'nin çevresindeki en kültürlü rahiplerin kuramlarını genişleterek kabul etmekti bu aslında; ve, ulusal özerkliklere verilen bu ödün, Hıristiyanlığı yeni kabul etmiş olan

halkların da Hıristiyan dünyayla bütünleşmesini destekledi: Polonya dükü Miesko ile Macar kralı İstvan, imparatorun bağlaşığı olan Papayı, kendilerinin yüce hükümranı olarak tanıdılar.

İmparatorluğun yeniden kurulması ile, manevî yaşamda, düşün ve sanat etkinliklerinde de pek büyük gelişmeler başladı. Karolenj rönesansının doğrudan uzantısı olan bu gelişmeleri, bütünüyle Kilise çerçeveledi ve yönlendirdi; dinsel kurumlarda, bu arada keşişlik anlayışında da değişiklikler oldu ve krallarca desteklendi: Çünkü, bu kurumlar, İmparatorlukta, Charlemagne zamanında olduğu gibi, siyasal gücün başlıca dayanaklarıydılar.

Bu düşünsel gelişmeleri Büyük Otton da benimseyip paylaştı.

> *Charlemagne'ın yaptığı gibi -ve aynı gerekçelerle- sarayda bir okul açtı ve bilginleri topladı sarayına; özellikle İtalyanları, çünkü Roma retoriğinin en duru geleneklerinin sürdüğü Lombardiya öğretim merkezlerinde yetişmişlerdi bunlar. Ne var ki, yenileşmiş tüm İmparatorlukta, edebî ve sanatsal yaşam, VIII. yüzyılın sonlarında başlamış olanın aynısıydı ve böylece, aynı anlayışla hareket ettiği için, gelişmesi de aynı amaçlara yönelik oldu; istilâlar, bir an için de olsa, yürüyüşünü yavaşlattı bunun, ancak ne yolundan saptırdı, ne de kopukluk getirdi. Kültürün ana merkezleri sürekli şunlar oldu: Kuzeyle olan ticaretin canlandırdığı Meuse vadisi; tam bir gelişme içine girmiş Venedik aracılığıyla gitgide daha fazla Bizans'a açılan Po ovası; bir de, Karolenj iktidarının ilk zamanlarında kurulmuş olan büyük Benedikten manastırları: Saksonya'da Korvey, Suab'da Reichenau ve Saint-Gall.*
>
> *IX. yüzyılın başlarında olduğu gibi, yazarların ağır basan etkinlikleri, gramer, yıllık yazarlığı ve tarih eserleri oldu. Witukind'in* ***Saksonların Tarihi*** *o yıllarda yazıldı. Şiîr ve müzikteki aranışlar, dinsel törenlerdeki usul ve sıralarda da gelişmelere yol açtı. Kimi özgün temalar esini yenilese de, bunların çoğu, klâsik eserlerin birer kopyasıdırlar yine de. Bunun gibi, kubbesiz büyük bazilikalar kurmak için, ustalar, Dindar Louis zamanında yükseltilmiş dev yapılara başvurmaktadırlar. Son olarak, Karolej teknik ve motifleri,*

küçük sanatlarda da kendini sürdürmektedir. «Otton Rönesansı», doğrudan doğruya Alcuin'in, mimar Metz'li Eudes'in ve minyatürcü Utrecht'li Psautier'nin araştırmalarının bir uzantısıdır aslında.

Zaten, X. yüzyılın sonunda, Batıda uygarlığın çehresinde özellikle çarpıcı olan, Karolenj damgasının derinliğidir. Sınırları, -vassallik, kutsal krallık, imparatorluk olmak üzere- siyasal dayanakları, -toprak senyörlüğü ve para sistemi olmak üzere- iktisadî kurumları, dinsel organları, düşüncesi ve sanatı ile, tüm Avrupa, 800 yılının çerçevesini çizdiği, aşağı-yukarı bir yarım yüzyıl gibi pek kısa süren bir sessizlik ve birlik anında kesin biçimini aldı. Bu sağlam temele dayanan Lâtin Hıristiyanlığı, artık istilâlardan korunmuş, alış-verişte kesin uyanış ve nüfustaki çoğalışla yeniden canlanmış bir halde, bin yılından başlayarak, tam bir gelişme içine girecektir.

BÖLÜM VI
YAKIN-DOĞU VE ASYA'DAKÎ GELİŞMELER
(IX. - X. YÜZYILLAR)

IX. yüzyılla XI. yüzyılın başları arasında, İslâm dünyası, geçmiş iki yüzyılın kendisine hazırladığı büyük bir maddî ve manevî gelişmeye tanık olur; ne var ki, önemli siyasal, sosyal ve dinsel bulanından da içinde taşır bu dönem. Bizans İmparatorluğu da kalkınıp doğrulur bu arada; onun da ciddi sosyal güçlükleri vardır. Böylece, Yakındoğu'da iki imparatorluk birbirini dengeler ve kuşkusuz her ikisi de, aynı yapı ve uygarlık bütünlüğüne katılır. Ne denli zıtlaşsalar, birbirinden ne denli nefret etseler, bir arada yaşamanın iklimi vardır ve aynı topraklardır boy ölçüştükleri topraklar da.

VII. - XII. yüzyıllar ise, Asya uygarlıklarının gerçekten doruğa ulaştıkları bir devirdir.

I
İSLÂM DÜNYASINDA İLERLEME VE BUNALIMLAR

IX. yüzyılla XI. yüzyıl başları arasında, Ebro'dan Urallara feodal Avrupa'nın bir tablosunu çizmek ne denli güçse, Atlas Okyanusundan İndus'a kadar uzanan Müslüman toplumun tablosunu çizmek de o denli güçtür. Aşağıda, kimi ortak çizgilere ve zıtlıklara değineceğiz.

Bu arada, topluma özgü bazı önemli olaylara da.

İKTİSADÎ VE SOSYAL GÖRÜNÜŞ

İslâm dünyası ile Bizans toplumu, o yüzyıllarda, teknik bakımdan, aşağı yukarı İlkçağ düzeyindedirler; üretim ve değiş-tokuşun temel kurallarını değiştiren hemen hiçbir buluş olmamıştır. Ancak, aynı dönemde Batı'da, -daha az ölçüde olmak üzere de- İlkçağ'da olanın zıddına, **ticaret** ve **kent yaşamının** seçkin bir yeri vardır; bununla beraber, baskın olan onlar değildir: İnsanların çoğu kentlerin dışında yaşamaktadır ve tarımla hayvancılık da toplumun ve devletin temel kaynakları arasındadır, ticaretin etkileri sınırlıdır. Öyle de olsa, ticaret üzerinde durmalıdır önce; çünkü, o alandaki büyük ilerlemelerdir ki, ekonominin öteki kesimlerindeki köklü değişiklikleri belirledi.

Müslüman ticareti ile Bizans ticareti içiçedir: Bizansınki ötekinin uzantısıdır; ancak Müslüman ticareti, **çok daha geniş bir ufka** açıldığından, Asya'yla olan bütün temel alışverişleri sürekli denetleyebilmektedir. Irak da, kavşak noktasıdır bunda. İran körfezi, Kızıl

Deniz’den çok daha fazla, Hint Okyanusu ile Akdeniz ülkeleri arasında ana gidiş-geliş yolu olarak kalmaktadır. Müslüman tacirlerin Batı Hint kıyılarında kolonileri vardır; Seylan’da Çin tacirleriyle karşılaşmaktadırlar. Tâ Çin’e kadar erişmiştir bu yolculuklar; Kanton yakınlarında, Kan-Fu’da, yarı-bağımsız bir Müslüman kolonisi bulunmaktadır. Yemen doğrultusunda bile, Kızıl Deniz’den -Mekke’nin limanı- Cidde’ye, Afrika’nın batısından Madagaskar’a değin, İranlılar, X. yüzyıldan önce, Mısırlıları hayli geride bırakmışlardı. Irak’tan başlayan karayollarının bir ucu Orta Asya’ya, Çin’e ulaşmakta, bir ucu da Suriye’ye, Mısır’a ya da Bizans İmparatorluğuna erişmektedir. Müslüman tacirlerin Volga Ülkelerine, Baltık denizine, hâttâ daha kuzey-batıya ulaştıklarını kimi bulgular gösteriyor bize. Batı Müslüman ülkelerinde de büyük iç değişmeler vardır: Girit’le Sicilya’nın fethi, Güney İtalya’da Bari’nin yanı sıra, Sardunya’da, Korsika’da, Baleard adalarında kimi önemli noktaların ele geçirilmesi, Akdeniz ticaretini canlandırıyor; Müslümanlara Batı denizlerinin egemenliğini sağlarken, Mısır’dan Magrib’e değin rahatça yolculuğa çıkmanın olanaklarını veriyordu.

İslâm karşısında Bizans’ın durumu ise gerçekten zayıftır: Bizans, Ege denizine ve Adriyatik’e tıkılmıştır; oralarda Girit, Suriye ve Dalmaçya korsanlarıyla tehdit edilip durmaktadır. Savaş ve ticaret donanması, çeşitli nedenlerle zayıflamıştır; gerçi, IX. yüzyılın sonlarından başlayarak yeniden kurulmaya çalışılacaktır bu, ne var ki eski üstünlüğünü elde edemeyecektir. Hıristiyan ticareti, Venediklilerle Amalfililerin eline geçme yolundadır; Amalfililer, Müslümanlarla yakın ilişkiler kurmuşlardır. İspanya Yahudileri, karadan ve denizden tâ Uzakdoğu’ya değin gidip gelmekte, ticaretin Batı yararına dönüşmesinin yollarını açmaya çalışmaktadırlar; Hıristiyanlar da çok geçmeden yararlanacaklardır bundan.

Bu geniş coğrafyada ticaret, başta çok gerekli hammadde ve varlıklı zümrelere ayrılan lüks eşya üzerinedir. Müslüman dünya, Uzakdoğu’dan baharat, Hint’le Afrika’dan değerli taşlar ve fildişi, Sudan’dan altın, Çin’den ipek, Endonezya’dan değerli ağaçlar, Küçük Asya ve Avrupa’dan kereste, Rusya’dan deri, kürk, balla balmumu ve son olarak da köle satın almaktadır: Dalmaçya ve Orta Avrupa Slavları, Türkler, Sudan’ın siyahileridir bu köleler. Müslüman ülkelerin içinde Hazar’ın ipeklileri, Arabistan’ın pamuk ve günlüğü, Umman’ın inci ve süngerleri, hemen tüm madenler el değiştirmektedir. Dış ülkelere ise, İslâm teknik ve sanatının

üstünlüğünü dile getiren mamul eşya satılmaktadır: Dokuma ve madenî ürünler de başında gelmektedir bunların. Köleler bir yana bırakılırsa, daha az çeşitli olmak üzere, Bizans'ın da alıp sattığı bunlardır. Doğu'ya sattığından çok oradan alan Bizans'ta, ticaret dengesi, Avrupalıların ondan satın aldıklarıyla sağlanmaktadır; Avrupa'nın elindeki olanaklar ise, Doğu ve Batı'daki Müslümanlara sattıklarından oluşmaktadır. Ama, her şeye karşın, Bizans, daha çok tüketici ya da aracı bir rol oynamakta ve ticaretin genel durumunda çok az şeyi değiştirebilmektedir.

Tacirin sermayesi, çeşitli kaynaklardan geliyordu: Memurlar, varlıklı tabakalar, toprak sahipleri, özellikle de askerî aristokrasi idi bunlar. Dahası, devlet sermayesi de ticarete katılıyordu. Büyük tacirler, poliçe ve çekle ödemelerini yapıyorlardı. Şeriat, tefeciliği her yerde yasaklamıştı gerçi; ama, her yerde de, ya açıkça yapılıyordu bu ya da onun yerine başka kurnazlıklara başvuruluyordu. Elden değiştirmeler, sarrafların işiydi. Hıristiyan, Yahudi ve gitgide çoğalan Müslüman tacir dirsek dirseğeydi. Ticaret ilişkilerinde dinin yeri yoktu. Ancak, Müslüman olsun Hıristiyan olsun, bir tacir, dışardan İslâm ülkelerine girerken gümrük öderdi. Gümrüğün miktarı, Müslüman için % 10, Müslüman olmayanlar için % 20 idi. Gümrüklere, devlet ve yerel otoritelerin aldıkları başka vergiler de eklenirdi. Devletin de ticaret yaptığı olurdu: Kıtlık zamanlarında geçimi sağlamak için başvurulurdu buna; normal zamanlarda ise, örneğin saf altın satışı gibi, devletin tekel kurduğu alanlar vardı. Özellikle Mısır'da hayli boldu bu tekeller. Şunu da belirtmeli ki, daha edilgen ve alan olarak daha sınırlı olan Bizans ticaretinde, Müslüman dünyadaki sermaye örgütleri olmadığı gibi, malî esneklik de yoktu. Ticarette, Müslüman ülkelerde uygulanan bu örf ve yöntemler, daha sonra tüm Hıristiyan Akdenize yayılacaktır.

Bizans'ta olsun, Müslüman dünyada olsun, sanayi, zanaat türünde de olsa, büyük ölçüde çalışan vardır. Bunun gibi, Bizans'ta da Müslüman dünyada da, doğrudan doğruya devletçe kullanılan mesleklerle, özel meslekleri birbirinden ayırmak gerekir. Birinci kategoride, para basımı ve silâh yapımından başka, saray ve diplomasinin lüks gereksinmesi için çalışan dokuma atölyeleri ağır basıyordu; kâğıt da devlet işletmeciliğine giriyordu. Bunların dışında, sanayinin çoğunluğu özeldi. Hemen bütün Antik ve Ortaçağ toplumlarında olduğu gibi, meslekler **korporasyon** örgütlenişi içindeydi. Bu korporasyonların niteliği ne Olursa olsun, iktisadî

amaçları aynıydı: Tekel sağlamak ve yarışmayı önlemek! Uzmanlıkları hayli ileriye gitmiş kent mesleklerinin çoğunun, kendine özgü sokağı ya da mahallesi vardır; daha sonra Batı'da da öyle olacaktır. Çıraklar, geçici emekçiler ve ücretliler, köleler ustalara bağlanmışlardır. Bu köleler, sahiplerinin sorumluğu altında, kârdan bir bölümünü de ona vermek koşuluyla, kendi hesaplarına kimi mesleklerde çalışabilmektedirler. Ayrıca köle emeği, genel olarak ev hizmetlerine ayrılmıştır ve kentsel mesleklerde görülmektedir; çok nadir istisnalar dışında, tarım çalışmalarına katılmamaktadır. Ama, nerede olursa olsun, gündelikçi köleden daha çok tutulmaktadır. Kent halkı arasında, bunun dışında, aralarında göz boyayıcıların, şarlatanların, kurnazların ve hırsızların kaynaştığı, varını yoğunu yitirmiş çok sayıda plebler vardır. Bütün bunlar, eski Roma'da olduğu gibi, zenginlerin artıklarıyla yaşamaktadırlar.

Müslüman kenti, aslında Doğu eyaletlerinde, hiçbir zaman birörnek olmamış olan Grek-Roma kentlerinin planından ayrıydı. Bu kentte, kentçilik yetersiz görünebilir bize; ama yine de, Şam ve Bağdat'ta olduğu gibi bir çok kentlerde, su gereksinimi için yetkin bir sistem geliştirilmiştir; sayısı gitgide artan hamamlar, Müslüman kentlerin ayrı bir özelliğidir. Bizans'ın ilk yüzyıllarında, kentlerde, halkın aralarında paylaşıldığı *demes,* artık karışıklıklarda büyük rol oynamamaktadır; bu karışıklıklar, Konstantinopolis halkını zaman zaman sarssa da böyledir. Müslüman kentlerinde ise, -belki de- bunların devamı olan, ama her halde onlara pek benzeyen örgütlenmeler görüyoruz. Örneğin Suriye'de, X. yüzyıldan başlayarak, kent milisleri *(ahdâth)* örgütleniyorlar. Kelime olarak «genç adamlar» anlamına gelen bu insanlar, resmî olarak, kamu düzenini sağlama ile görevlendirilmişlerdir; ne var ki, karışıklık hallerinde, başkaldırarak hemşehrilerinin hoşnutsuzluğunu da pekâla dile getirebilmektedirler. Öte yandan, İran kentlerinde ve Bağdat'ta, *fütüvve* diye adlandırılan ve üyeleri yine gençlerden *(fityan)* oluşan daha karmaşık örgütler vardır; bu gençler, aile ve kabilenin dışında, ortak bir yaşamı sürdürme ve karşılıklı yardımlaşmalar için bir araya gelmektedirler. Onların yanı sıra, büyük kentlerde, serseri ve yankesicilerden oluşan dayanıksız sefiller kalabalığının *(ayyarûn)* ağırlığını görüyoruz. Bunlar, zaman zaman başkaldırır, zengin mahallelere baskın yapar ve kendilerine belediye zabıtasında yer verilmesini isterlerdi. X. yüzyılda, *fîtyan* ve *ayyarûn,* bir arada

örgütleneceklerdir. X. ve XI. yüzyıllarda, Çan'ın gerçekten güçlü olduğu ve başkanlarının bir belediye başkanı kadar iktidar kazandığına tanık olacağız.

Müslüman ülkelerde **tarım yaşamına** gelince... Kentle kırsal kesim arasında meta dolaşımı yoktur. Tacirler, kentten kente satış yapmaktadır; ettikleri kâr da, bir yerde, zengin zümrelerin köylülerin emeğinden elde ettikleri gelirlerle ödenmektedir; ne var ki, kırsal kesim kentten hiçbir şey almamaktadır: Mesken, besin ve aletler olabildiğince yalındır ve yerinde üretilmiştir. Tarım tekniğinde köklü hiçbir değişiklik olmamıştır. Bununla beraber, Müslümanlar, kimi bitki ve teknikleri, onu vaktiyle tanımayan ülkelere götürmüşlerdir: Şeker kamışı, pamuk, dut, ipek böceği Batı'ya kadar yayılacaktır. Kentlerde nüfus arttıkça, yiyecek gereksinmesi de artmaktadır: Buğday taşıyan kafileler, Bağdad'ı beslemek için Dicle'yi inmektedir. Ama bunların hiç birinin, köylülerin yaşamına getirdikleri bir değişiklik yoktur.

Tarım yaşamında, suyun pek önemli bir yer vardır; öyle olduğu için de, kanal yapımı, ya da suyu kuyulardan ve ırmaklardan çekip yükseklere taşıyan -bostan dolabı gibi- temel çalışmaları, idare üstlenmiştir. Vergi biçerken de, toprağın sulanma biçimi gözönünde tutulmaktadır.

Göçebelerin hemen tek kaynağı hayvan yetiştirmektir.

Ekonomideki gelişme, köylülüğün yaşamını ne yönde etkilemiştir? Kabaca söylemek gerekirse, **büyük mülkiyete doğru gidiş**, köylüleri daha da bağımlı kılmış, sefaletlerini artırmıştır. Başta gelen sorumluları da, büyük tacirlerin yanı sıra, gitgide ordudur. Toprakta büyük mülkiyet, daha önce de vardı gerçi; ancak çapı dardı. Abbasilerin ilk yüzyılında, küçük köylü mülkiyeti varlığını sürdürmüştü. Ancak, sonraları ticaretten gelen büyük servetler, gitgide artan ölçüde toprağa da yatırıldı ve **büyük malikâneler** doğdu. İklim yüzünden ya da başka bir nedenle borçlanan köylüler, komşusu büyük toprak sahibinden borç alıyordu; ödeyemeyince de, toprağını ona bırakıyor ve kiracısı oluyordu. Hukuk, içinde demirbaş insanların bulunduğu yurtluğu tanımıyordu; ancak çalışma, borcunu ödeyemez duruma düşen köylü için borcunu ödemenin de tek aracıydı. Kaçtığında, izleniyordu; o kadar ki, Hazine, Bizans İmparatorluğunda olduğu gibi, bir köyün tüm halkını vergiden zincirleme sorumlu tutuyordu.

Aşağı-Irak, genellemeye kaçmış olmadan söyleyelim, bize eski Roma'yı hatırlatan olaylara sahne oldu: Dicle ile Fırat'ın denize döküldükleri bölgede, Bağdat'ın büyük

tacirlerinin, hayli kâr getiren şeker kamışı işletmeleri vardı. El emeği için köylüler yetersiz kaldığından, Zenciler diye adlandırılan siyahi köleler kullanıyorlardı; bunları da, ticaret ilişkilerinin bulunduğu Doğu Afrika kıyılarından kolaylıkla satın alabiliyorlardı. Bu insanların sefaleti, o zamanın kentli yazarlarının da söyledikleri gibi, ayyûka çıkmıştı. Bu tarım işletmelerinin sahipleri, onların sırtından, yöredeki köylülerle rekabet ediyorlardı; durumları böylece daha ağırlaşan bu köylüler de, kölelerle belli bir sınıf dayanışması içine girmişlerdi doğal olarak. IX. yüzyılın ikinci yarısında, bu Zenciler, dayanamayıp başkaldırdılar sonunda; çoğu köylüler de katıldılar bu korkunç ayaklanmaya. Ne var ki, Spartaküs'ün köleleri gibi, vahşice ezildiler hepsi.

Ancak, başkaldırı öylesi tohumlar ekmişti ki, daha sonraki hareketlerde etkisini gösterip duracaktır hep.

Kırsal kesimde sefalet, kentlerin nüfusunu daha da çoğalttı; özellikle savaş ve karışıklık zamanlarında, bu sefil kitleler, kentlerin kenar mahallelerine akıyorlardı. Bu sefalet, kimi kentlere kadar taşan haydutluğu da kaçınılmaz hale getirmişti.

Ordu da, tarımdaki bu düşkünlüğü hızlandırmıştı. Şöyle ki: İlk fetih yıllarında, ordu, ganimetle geçinen Araplardan oluşuyordu. Abbasi devriminden sonra, Araplar geri hizmetlere alındılar; ordunun çekirdeği Horasanlı, meslekten gelme paralı askerlerdi artık. Onları her zaman iktidara saygılı tutmanın güçlüğü bir yana, savaş tekniğinde de değişiklikler olmuştu; ağır süvari birlikleri gitgide önem kazanmışlardı. Askerliğin bu türü ise, uzun bir talim istiyordu; ayrıca, varlıksız kişiler, kendilerine yeterli at ve silâh sağlayamayacakları için, onların orduya girmelerini de engelliyordu bu yeni teknikler. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde bir adım daha atıldı: Kuzeydeki ülkelerle ticaret gelişince, oralardan, özellikle de Türklerden genç köleler satın alınmaya başlandı. Bunlar, halifelerin kışlalarında, görevlilerce Müslüman askerler olarak eğitiliyordu. Bu askerler, subay rütbesine eriştikten sonra, «özgür» insanların çoğunluğunun sürdüğü yaşamdan çok daha farklı bir maddî yaşam içine giriyorlardı.

Bununla beraber, eskisinden çok daha pahalıya mal oluyordu bu yeni ordu. İktidar orduya dayanıyordu, onun bağlılığı halife için yaşamsaldı. Hazinenin ise, bu askerlerin ücretini ödeyebilecek kadar düzenli ve bol

geliri yoktu. Askerler, bir tarihten sonra, toprakla beraber düzenli gelir kaynakları istemeye başladılar. O zamana değin, hükümdarın koruduğu kişilere -ayırım gözetmeden yapılan- **ikta** dağıtımı, gitgide yalnız askerlere ayrılır oldu. Bu da yetmedi; çünkü, devletin elindeki kullanılır topraklar bir yerde sınırlıydı ve eskiden dağıtılmış olanların mirasçılarını yerlerinden etmek de olanaksızdı. X. yüzyıl başlarından başlayarak, askerlere, yine *ikta* adı altında, özel mülklerin vergisi bırakıldı ve bunları toplama hakkı da onlara verildi. Her yerde böyle olmamış da olsa, en azından Mezopotamya ve Batı İran'daki uygulama böyleydi.

Devlet ve köylüler için bir felâket oldu bu.

Devlet, hukuksal bakımdan olmasa da, uygulamada, topraklar ve gelirler üzerindeki denetimini yitirdi. Köylülerin yeni sahipleri tarım işletmeciliğinden hiç anlamadıklarından, tek istedikleri zenginleşmekti; bir mülkün yoksullaşmasının da önemi yoktu, çünkü bir yenisini isteyebiliyorlardı. Ayrıca, alacaklarını almak için zora da başvurabiliyorlardı; küçük ve orta mülk sahiplerini kendilerine sığınmaya ve topraklarını kendilerine devretmeye zorlayabiliyorlardı. Sonuç şu oldu: Büyük tacir mülkiyeti varlığını sürdürmekle beraber, onun yanında, büyük bir **asker aristokrasisi** doğmaya başladı. Bu askerler, giderek yönetime de karışacaklar ve komutanlar -kendi başına buyruk- büyük bir senyör olup çıkacaklardır. Gelişmeyi önlemek isteyenler olmadı değil, oldu; ne var ki, başkaldırılarla karşılaştı girişimleri. Bir yerde, imparatorluğun birliği tehlikeye girmişti; askerlerin tutkularına, eyaletlerin ayrılıkçı eğilimleri de gelip eklendi.

Tacir ve asker mülkiyetinin yanı sıra ve onunla ilişkili olarak, bir başka mülkiyet biçimi daha gelişmeye başladı ki, ileriki yüzyıllarda büyük bir rol oynayacaktır: **Vakıflar**dır söz konusu olan. Başkalarına devredilemeyen mallardı bunlar. Çoğu kez bağış, -cami gibi- dinsel bir eseri destekliyor, ya da -hamam, hastahane, kervansaray gibi- bakımı devletçe öngörülmemiş, kamu yararı taşıyan bir kurumun yakarma yapılıyordu. Vakfın yönetimi bir aileye bırakılmışsa, o aile de yararlanıyordu gelirlerinden. Başkalarına kiralanma olanağı tanınmış da olsa, vakıflar, yönetimlerinde belli bir katılığı da taşıyorlardı. O yüzden de, iktisadî gelişmeye ayak uydurmakta güçlük çekeceklerdir.

İSLÂMIN SİYASAL PARÇALANIŞI

İslâm ülkelerinde, sosyal gerilimler dinde **sapkınlıklara** da yol açıyorlardı. Müslüman kisvesi altında ortaya çıkan bu sapkınlıklar, aslında çok daha eski öğretilerin gün ışığına çıkışıydı. Mezhepler arasında kopuş genişliyor ve gitgide derinleşiyordu. Haricîlik, Berberistanda toplaşmıştı; oradan, X. yüzyılın ortalarında, Fatimîlere karşı korkunç bir harekete esin kaynağı olacaklardır.

Doğu'da, hoşnutsuzlukları bir noktada toplayan **Şiîlikti**. Ne var ki, o da bölünmüştü kendi içinde. Görünüşte, «İmam»ın kişiliği üstüneydi uyuşmazlık. Şiîlere göre, İmamlık, gerçekten Ali'nin soyundan gelenlerin hakkıdır; ancak, çok geçmeden soy zinciri tartışma alanına çıkar. Ayrıca, Ali soyundan gelenlerin kiminin yetersizliği, görüş ayrılıkları, şu düşünceye de yol açar: Mirasçılık zinciri kopmuştur; sonuncu imam -nasıl olmuşsa!- ölmeden kaybolmuştur; daha sonra, Mehdî olarak gelecek, insanlık sona ermeden adaleti kuracaktır. Aslında, Kutsal Kitaptaki mesih inancının bir yankısıdır bu. Mehdî gelinceye kadar da, topluluğu, Ulemanın rızasıyla, müminlerin imanını korumaya yetenekli vekiller yönetecektir.

Şiî mezheplerin ortak çizgileri bu olmakla beraber, aralarında görüş ayrılıkları vardır: Kimine göre, meşru imamlar, -740 yılında ölen- beşinci imam Zaitle bitmektedir. İmamîler için, liste, IX. yüzyılın sonlarında kaybolan on ikinci imam Muhammet'le tamamlanmaktadır. ***İsmailîlerin*** *görüşleri bambaşkadır: Önce imamlar, yedinci İmamla -İmamilerin yedinci sıraya koydukları Musa Kâzım'ı kardeşi olan- İsmail ile bitmektedir. Ama asıl önemlisi, İsmailîlerin görüşleridir ki, İslâmlıkla yüzeysel bir ilişkisi olup, aslında daha çok İslâmın doğuş arefesinde Yakındoğu'da pek yaygın olan Yeni Platoncu ve gnostik düşüncelerden hareket etmektedir. İsmailîliğe göre, kutsal metinlerin yorumu temsilidir, öyle olduğu için de bütün dinler birbirinin aynı olarak görülebilir. Tanrıdan insana yayılış yedi aşamada olmuştur: İlk aşama Tanrıdır; ikincisi Evrensel Akıldır ki, birbirini izleyen yedi peygamberde somutlaşmıştır ve Muhammet bunlardan altıncısıdır, İsmail'in oğlu olan yedinci de 870 yılına doğru kaybolmuştur; her peygamber arasında yedi imam vardır: Muhammet'in imamı olan Ali ilk imamdır; Fatimiler de yedinci peygamberin imamlarıdır. Hepsi tanrısal*

esini doğrudan doğruya alırlar, öyle olduğu için de yanılmaz insanlardır hepsi de; ruhlara egemen oldukları kadar insanların da hükümdarıdırlar. Hem sonra Selâmet, Cennet, Cehennem gibi düşüncelerin İsmaililer için pek az anlamı vardır; ruh göçüne inanmaktadırlar çünkü.

Görüldüğü gibi, İsmaililer, İslâmın pek uzağındadırlar.

Yandaşlarından çok az kimse de anlasa, altında sosyal kaygılar yatıyordu bu düşüncelerin.

Sosyal istemlerle din, **Karmatîler** hareketinde çok daha sıkı sıkıya bağlıydı birbirine. Hareket Arabistan'ı, Suriye'yi, Mezopotamya'yı, İran'ı, hâttâ Hind'i sarstı ve korkutucu anılar bıraktı arkaya. Öyle de olsa, hemen her yerde ezildi, ya da -tehlikeli olmayacak kadar- dar çevrelerin içine hapsedildi. Ne var ki, 900 yılı dolaylarında, bütün Irak, köylü kitlelerin ve Zenciler hareketinden arta kalanların başkaldırısına alevler içinde kaldı. Abbasî hanedanının yıkılışı ve Bağdat'ın düşüşü, uzun ama zor ve kanlı bir mücadele ile önlenebildi; bununla beraber, ülkenin bataklık ya da çöl kesimlerinde başkaldırı ve propaganda ocakları söndürülemedi; egemen sınıfların kaygıları dindirilmediği gibi, İran körfezinde, Bahreyn'de bir Karmatîler devletinin kurulmasının da önüne geçilemedi. Ortakçılığa dayanan, köleci de olsa alabildiğine anti-aristokratik olan bu sert ilkeli Cumhuriyet, çevreye dehşet saldı; o kadar ki, bir gün Mekke'den -bütün hacılar için kutsal olan- Kara Taş'ı da kaçırdılar; deniz ve kara ticaretini de ağır ölçüde tehdit ettiler. Mücadele, Abbasî devletini eritip tüketmişti ve iflah olmaz biçimde askerlerin eline düşürmüştü; artık, kurtaramazdı yakasını onlardan. Karmatilerin başkaldırısının başarısızlığa uğramasından birkaç yıl sonra da İsmailîlik yeniden ortaya çıktı: Daha siyasal bir biçimdeydi bu kez ve Ali ile Fatma'dan geldikleri varsayılan Fatımîlerin iktidar isteklerini destekliyordu. Darbe, bu kez başarıya ulaştı.

Ne oldu ortaya çıkan tablo? İslâmın siyasal parçalanışı!

Aslında bu karışıklıklar desteklemeseydi de, yalnız başına mesafe, o uçsuz bucaksız mesafeler, imparatorluğu tek yönetim altında tutmayı olanaksız kılıyordu. Baskı, özerklik isteklerini kamçılıyor, kendi kendini yönetmeye alışmış kimi halkları horluyordu; otoriter bir askerî yönetici göndermek ise, bağımsız bir hükümdarlık yaratmakla eşanlamlı idi. İslâmın siyasal parçalanışı, aslında VIII. yüzyılda başlamıştı; şimdi ise hızlanıyordu. Batı'da İspanya Emevileri ve Hariciliğin egemen olduğu Magrip vardı;

İdrisîler, Fas'ta bir krallık kurmuşlardı. Halife İfrikıya'yı, babadan oğula geçmek üzere, yöneticilere verdi: Tunus da, Aglabîlerin zamanında Doğu'yla ilişkilerini sürdürdü ve Doğu'nun etkilerini de Magrib'in geri kalan bölümüne yaydı.

Doğuda da parçalanış vardır: Arap dünyasında, Zaidiler Yemen'e egemendir, Karmatîler Bahreyn'e. Mısır, sürekli karışıklıklara sahnedir: Düzeni sağlasın diye tam yetkiyle gönderilen bir Türk kumandan, **İbni Tulun**, tutar özerk bir hanedan kurar; ne var ki, çok geçmeden ortadan kaldırılır (IX. yüzyıl sonu). Yeni yöneticiler, İhşidîler, onlarda özerkliğe giderler. X. yüzyılda, Suriye'nin kuzeyi ile Musul eyaleti Hamdanîlerin eline geçer; hükümdarları arasında **Seyfüd Devle**, Bizanslılara karşı zaferler kazanacak, edebiyat ve sanat erbabını koruyacaktır. İran'a gelince... Hazer Denizinden Diclenin kaynaklarına kadar, iktidar -bütün bir X. yüzyıl boyunca- çeşitli Kürt şeflerinin eline geçer. Orta İran'da -İmamî olan- Büveyh oğullarının başında bulunduğu güçlü bir hükümdarlık vardır. Doğu İran, Horasan ve Maveraünnehir'e, Samanoğulları egemendir. Onların zamanında, bu ülkeler, büyük bir iktisadî ve kültürel gelişmeye tanık olacaklardır. Böylece, her yanda **yerli hükümdarlar** hüküm sürmektedir. Ne var ki, kısa ömürlü olur bunlar. 1000 yılına doğru, Samanoğulları'nı, dışardan bir Türk saldırısı, içerden de yine Türk olan ordunun başkaldırısı yıkar. Ordunun kumandanları, -bugünkü Afganistan'da- Gazne dolayında, yeni bir hükümdarlık kurarlar ki, çok geçmeden Gazneli Mahmut'un yönetiminde ün salacaktır. Ve yine çok geçmeden, tüm İran, yeni **Türk fatihler**in pençesine düşecektir.

Ne var ki, bu tarihten önce Halifeliğin çöküşü tamamlanmıştı.

Büveyh oğulları, 945 yılında, Bağdat'ı zaptederlerse de, halifeyi yerinde tutarlar. Ama **Fatımî fethi**, asıl felâketi bu getirecektir ona. Gerçekten bir Fatımî imamı, Ubeydullah, görevli Ebu Abdullah sayesinde, Berberilerin iç mücadeleleri ve Aglabilere karşı hoşnutsuzluklarından yararlanarak, X. yüzyıl başlarında İfrikiya'yı, Sicilya'yı ve Rüstemilerin topraklarını ele geçirdi. Yerine geçenler, 969 yılında Mısır'ı fethettiler ve -Fustat'ın kapılarında- yeni başkentleri Kahire'ye yerleştiler; ifrikiya'yı da özerk vassallerine terkettiler. Yine o tarihten başlayarak, İsmailîlik, Mısır'da, halk katılmamış da olsa, resmî mezhep haline geldi. Mısır'a rakip bir halifenin yerleşmesi, Mısır'ı Asya'dan koparıyordu; iktidarın desteklediği İsmailîlik, tâ uzaklara kadar Ortodoks çevrelere korku salıp duracaktır.

Fatımîlerin Asya kapılarına yerleşmeleri, İslâm aşırılarının kaynaşmasına son veremedi. Hiçbir sosyal reform yapamadıkları için, Fatımi'ler, başta Karmatilerin desteğini yitirdiler. îsmailîlikteki, o yarı-tanrısal hanedan düşüncesiyle, ahır zamanın yaklaştığı düşüncesi, yöneticiler karşısındaki hayal kırıklığını güçlendirip duruyordu. İşte bu nedenlerle, 1000 yılına doğru, dengesiz bir Fatımî olan **El-Hakim**, kimi insanlarca Tanrının bir somutlaşması olarak görüldü; buna inananlar Dürziler oldular. Aynı tarihlerde, Suriye'nin kuzeyinde Nusayri'ler ortaya çıkıyordu. İçine, Hıristiyanlıktan belli belirsiz şeylerin karıştığı, -belki- eski pagan halklardan gelen Nusayrîler, İslâmca hırpalanmışlardı ve Şiîliğin coşkun bir yandaşıydılar. Onlara göre, Ali bir Tanrıydı ve eski mitolojide olduğu gibi kutlanıyordu. El-Hakim'e gelince, kendinden öncekilerin, Müslüman olmayanlara tanıdıkları ayrıcalıklara karşı halkın duyduğu tepkiye kapılıp, Hıristiyanlara zulmetti ve Kudüs tapınağını yıktı: Kuşkusuz çılgınlıktı yaptığı ve hac yeri olduğu için de, uluslararası çapta yankıları oldu bunun; o kadar ki, bir yüzyıl sonra bile, Haçlılar propagandasını besleyip duracaktır bu olay.

Rakipleri Abbasîler gibi, Fatımîler de siyasal istikrar yüzü görmediler. Afrika'daki vassallerine karşı felâketle sonuçlanan bir seferleri oldu. Dinsel saygınlıklarını da yitirdiler. XI. yüzyılın sonlarından başlayarak, iktidar, vezirlere ve sivil yönetime el atan **askerî şeflere** geçti. 1171 yılına kadar da sürse, ortada bir kuklaydı kalan.

Bununla beraber, İspanya'da, X. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, III. Abdurrahman, Abbasîler karşısında bağımsızlığını iyice ortaya koymak için Fatımîler gibi halife ilân etti kendisini. Müslümanlığı kabul etmiş yerlilerin de katıldığı bir iktidarı temsil ediyordu; İspanya da, İslâma kazanılmıştı. Kuzeydeki Hıristiyan krallıklar, Maroc üzerindeki Endülüs etkisi, göz kamaştırıcı başkent Kurtuba, bütün dinlerin ve inançların yarıştığı özgün bir uygarlığın aydınlığını yayıyordu. Rejimle bütünleşmiş hıristiyanlar (mozarab), kuzeydeki dindaşlarıyla ilişkilerini sürdürüyorlardı. Yahudiler, büyük bir gelişme içindeydiler; öyle ki, içlerinden biri, Abdurrahman'ın veziri bile oldu. Araplar, Berberîler, yerliler, -özellikle Slav kökenli- köleler arasında uyuşmazlık olmadı değil, oldu; ama hiçbir zaman Doğu'daki genişliğe bürünmedi, hiçbir zaman askerlerle yerlileri karşı karşıya getirmeye kadar varmadı. Magrip'te olduğu gibi, İspanya'da da, Malikîlik egemen oldu; ama ne bir sapkınlık patlaması görüldü, ne de bir tepeleme

kudurganlığı. İspanya, XI. yüzyıla değin hoşgörünün yurdu oldu. Frank saray nazırları örneğinde görüldüğü gibi, -sivil ya da askerî- önde gelen kişilerin hükümeti ele geçirmeleri önlenemedi. Bin yılı dolayında, onlardan biri, **Amir al-Mansur** en çok dikkati çeken kişi oldu. Ne var ki, çocukları mezkezkaç güçlere karşı etkili bir mücadele yürütemediler: Berberîler, Slavlar, yerliler, bir düzine prenslikler kurdular. Onlardan kimi, Sevilla'da kurulmuş olanı gibi, pek parlak bir kültürün merkezi oldu. Bununla beraber, bu parçalanış, Batı Hıristiyanlığının uyandığı bir sırada, İspanya İslâmlığının geleceğini de gölgeliyordu.

Bütün bu gelişmelerin sonunda, bir Müslüman dünyadan söz edilemezdi artık. Ancak, ne siyasal parçalanış, ne kültürlerin gitgide artan farklılaşması, o devrin Müslüman dayanışması duygusunu ortadan silip atamadı.

İSLÂM RÖNESANSININ DORUĞU

Bu derinden derine altüst olmuş dünyada, asıl çarpıcı olan, **düşünce dünyasındaki gelişmeler**dir. Sarayında, döneminin büyük zekâlarını toplamayan hemen hiçbir prens yoktur; düşün ve sanat merakına merkez olmayan hiçbir kent de hemen hemen. Varlıklı sınıf, aristokrasisinin kimi şefleri, kültürün değişik biçimlerini çevresine kazandırıp, onları desteklemeyi onur saymaktadır kendileri için. Gerçi Bağdat'ın üstüne yoktur; ama Asya'da Samanîler, Büveyhîler, Hamdanîler, Batıda da Kahire, Kayrevan, Kurtuba gibi rakipleri vardır onun. Bu dağılış, bir çeşitliliği de getirmiştir beraberinde; ama öyle bir çeşitliliktir ki bu, ne ortak ana akımları dışlar, ne de karşılıklı etkileri.

Edebî eserler şimdiden öylesi bir yekûna ulaşmıştır ki, bir dökümünü yapmak gereği duyulur: İbni Nedîm *Fihrist'i* yazar; **Ebu Faraç el İsfahanî** de *Şarkılar Kitabı'nı.* Eşsiz bir hazineyi gözlerimizin önüne seren yeni bir türde dev çalışmalardır bunlar. Ürünlerdeki bu çoğalışı kâğıdın yayılışı da destekliyordu; önce Çin'de ortaya çıkan kâğıt, Müslüman dünyada yayılmış, papirüsün görevine son verdikten sonra parşömenin alanını da sınırlamıştı. Kentlerin çoğunda önemli kitaplıklar vardır; her kitaplığın da maaşlı bir kopyacılar ordusu. Bütün bunlar gösteriyor ki, geniş bir okuyucu kitlesi bulunmaktadır, onlara yanıt veren yığınla da yazar.

Duygu ya da imgeye dayanan edebiyat, hiç olmazsa Arap dilinde, felsefî eserlerden -doğaldır ki bu iki türün birbirinden ayrılabildiği ölçüde- çok daha az. Şiîr, özellikle Seyfüd Devle'nin sarayında temsil edilmektedir; **El Mütenebbî**'nin (915-955) eserinde olduğu gibi, şair, başta cihadı övüp

yüceltir. Suriye'de, onu izleyen yüzyılda, gözleri gün ışığına kapalı **Ebûl Alâ el Ma'arrî** (979-1058) ile doruğuna varır şiir; seyrek rastlanır bir felsefi özgürlükle ve bilgince bir alayla edebî, dogmatik ya da sosyal sorunlara eğilmektedir şair. Bu hasada, öteden İspanya da elinde bir demetle çıkar gelir: Daha X. yüzyıl başlarında, **İbni Abdu Rabbihi'**nin antolojisi ve özgün şiirleri, Arap şiirinin tekniğini götürmüştü oraya. Arkasından, evrensel bir zekâ, **İbni Hazım** (994-1064), kıtalar halinde -ve içine plâtonik aşkla bedensel aşkı da karıştırarak- ünlü *Güvercin Gerdanlığı'nı* verir: İspanya'da, kendisini daha başkalarının da izleyeceği, en tanınmış şiir derlemesi budur; saraya bağlı aşkın gerçek kitabı, «Endülüs» edebiyatının tipik temsilcisidir bu eser ve daha sonra Güney Fransa'da halk ozanlarının (trubadur) şakıyacakları şiiri de etkileyecektir bir ölçüde.

Irak da, Cahiz'in yarattığı edebî nesri, onu aşamasa da işleyip geliştirmektedir.

Bununla beraber, Abbasîlerin ikinci yüzyılında, en çarpıcı başarıları kazanan, tarihle coğrafyadır. Başta, Hadis bilimiyle karışık olarak Peygamberin tarihi gelmektedir. IX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, **İbni Kuteybe, Ebu Hanife Dinavarî** ve **Yakubî**, evrensel tarih yazıcılığının yolunu açarlar. Kutsal Kitabın anlattığı çağlara, Arap ve İran «günlerine, İslâm sonrası tarih eklenir; bu İslâm sonrası dönemle, Arapların ilk fetihlerini konu alarak özellikle **Belazurî** uğraşır. Ne var ki, Arap tarih yazıcılığının gerçek ustası **Tâberî** (839?-923) dir. Onun, kişisel yargılara pek başvurmadan aydınlık bir dille kaleme aldığı evrensel tarih bir anıttır aslında ve modern eleştiri için de baha biçilmez bir kaynaktır. Ondan sonra tarih, tam altı yüzyıl Arap dünyasında en işlenmiş edebî tür olacaktır. Yalnız, X. yüzyıl için, -956'da ölen- **Mesudî**'yi analım. Büyük eserinden ancak parçalar kaldı bize; kimi halifelerin yaşamlarını anlattığı *Altın Çayırlar'ı* ise, öğretici olduğu kadar renklidir de. Bağdat'taki ve saraydaki anılarını -büyük bir canlılıkla- anlatan **Sulî** (ölümü 946) de önemli. Öteki yazarlar, X. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar Taberî'yi sürdürmekle yetinirler. İçlerinde **Hilâl es-Sabî** (ölümü 1056) ile, *Ulusların Deneyimi'nin* yazarı **İbni Miskaveyh** (ölümü 1030) özellikle anılmalı. Bu Üsteye, siyasal parçalanma ile beraber, Magrip, İspanya, Mısır, İran tarihleri ve onları yazan tarihçiler de eklenecektir. Son olarak da, kent tarihleri ve bilginlerin yaşamları kaleme alınmaya başlanır.

Bütün bu türler, çok parlak bir geleceğe de adaydırlar.

Coğrafya alanında da önemli gelişmeler görüyoruz. Kimine göre, Ptolemaios'un yaptığı gibi, özellikle matematik ve kozmografyadır söz konusu olan; bağlı oldukları yönetimlerin kullanması için, canlılar ve insanlar dünyası hakkında ilginç betimlemeler getirenler de var. Böylece, o günkü Müslüman dünya, hâttâ Hint, Çin, Orta Asya ve Rusya hakkında -baha biçilmez- bilgiler ediniyoruz onlardan. Hele bu son ikisini, hemen hemen onlardan öğrendik. Müslüman tacirlerin fazla uğramadıkları Batı Avrupa üstüne çok daha az bilgi veriliyor. Coğrafyacılar içinde en zengini, 1000 yılına doğru yaşayan **Mukaddisî**'dir: Eserlerinde harita deneyimleri de vardır onun.

Peki, **El Birunî**'yi (973-1048) nereye koymalı?

Arapça ve Farsça, hemen her konuda, büyük bir başarıyla kalem oynattı bu bilgin. Bağlı olduğu hükümdar Gazneli Mahmut'un fetihleri ve gerçekleştirdiği diplomatik ilişkiler sayesinde, Asya ve Hint uygarlıkları hakkında verdiği bilgilere baha biçilmez. Bu açıdan, İslâm kültüründe tek başına bir dünyadır o.

Dünya içinde dünya...

İran'da bir büyük yenilik vardır: Müslüman İran edebiyatı doğmaktadır; Arap alfabesiyle yazılan İran dilindedir bu. Epik şiir, daha başlarda, **Firdevsî**'nin *Şehname*siyle doruğuna çıkar. X. yüzyıla doğru, Samanı sarayının desteğiyle yaratılır eser. İranlıların ulusal destanıdır bu; İslâm öncesi zaferlerin gerçek ya da efsanevî anıları, görkemli bir biçimde dile getirilmiştir. Daha sonra İran nesri, ilk Gazneliler zamanında tarih alanında, fırsat düştüğünde de bilimi avamileştirmede kendini gösterecektir.

> *Firdevsi (934?-1020), Eski İran'ın tarihsel anılarına ve geleneklerine bağlı, toprak sahibi bir aileden geliyor. İran tarihinin İslâmlıktan önceki kahramanlıklarını ve mitolojisini canlandıran* Şehname, *60 000 beyitten oluşan dev bir eser; dünya destan edebiyatının da en güçlü ürünlerinden biridir. Firdevsi, eserini hazırlarken, halk arasında -özellikle yaşlılarca- söylenegelen destanî öyküleri derlemiş;* Avesta'yı, Hudayname *adlı destanı, İran devlet tarihini ve kendinden öncekilerin denedikleri Şehname'leri gözönünde bulundurmuştur. Firdevsi, toplumlardan çok bireylere önem vermiştir. Eserinde egemen rolü kahramanlar oynar. Savaş sahnelerine ön plânda yer verilen esere, bir yeden sonra*

lirizm ve duygusal yönler egemen olur. Ana-evlât sevgisi gibi temiz duygular yanında, dehşet verici sahneler de vardır. Yiğit, şen, gururlu, güzel konuşan, törelere uygun davranan, dindar kahramanlar, Firdevsi'nin düşüncesindeki ideal insan tipini temsil ederler. Kubad, Keyhüsrev, Kisra, Firdevsi'nin iyi hükümdar tipleri, Kâvus kötü hükümdar tipidir. Önemli olan noktalardan biri şu: Eserinde İran'ın İslâmlıktan önceki yaşamını milliyetçi bir görüşle canlandıran Firdevsi, Arap uygarlığının egemen olduğu bir dönemde, İran kültürüne ait değerleri savunur. Geniş bir hoşgörü duygusuyla bakar dine; Mazdekçiliğin akılcı yönler taşıyan biçimine ilgi duyar, din anlaşmazlıklarını kınar. Şehname, *İran edebiyatında olduğu kadar Türk edebiyatında da kahramanlık mesnevileri için başlıca örneklerden biri olacaktır ilerde.*

Firdevsi, Şehname'yi *Gazne'li Sultan Mahmud'a sunar. Eserinde, Sultan Mahmud'u lütuf sahibi, eli açık bir hükümdar olarak övdüğü halde, umduğu karşılığı alamaz. Ağır bir yergi yazarak kaçıp gizlenir. Öyle derler, Sultan Mahmud Firdevsi'ye gereken ilgiyi göstermediği için pişmanlık duyup 60 000 dinar değerinde bir armağan yollar; ne var ki, bu armağan, Taberan kentinin bir kapısından girerken, bir başka kapısından da sanatçının cenazesi çıkmaktaymış!*

Ulusal dilde bu uyanış olurken, Arap ülkelerinde, bir halk edebiyatı da palazlanmaktadır. Abbasîler zamanında varlığı kesin olan bu edebiyat, aslında düden dile dolaşmaktadır ve sonraki yüzyıllarda yazıya dökülecektir. Tane tane sıralanan bu öykülerin kimi eski kültürlerden kalmadır, kimi İslâmın bağrında doğmuştur ve ağır ağır bir bütün oluşturmaktadır: *Binbir Gece Öyküleri*'nden söz ediyoruz. **Antar**'ın şövalye romanları, eski ya da yeni Arapların seferlerini anlatmakta; Küçük Asya'da sınır boylarında savaşçıların yaşamını, akınları, günlük savaş hilelerini, Müslümanlarla Bizanslıların arasında düğümlenen saray aşklarını öyküleştirenler de var. Bunlardan, yarı-tarihsel bir kahramanlık destanı olan *Seyyit Battal Gazi*, Sonra değişip Küçük Asya Türklerinin ulusal destanı olacaktır.

IX. ve X. yüzyıllar boyunca, bilimsel ve felsefî etkinlik de doruğuna ulaşıyordu. Bu alanlarda ürün verenler, hem bilimde hem felsefede kalem oynattıkları için, kesin bir sınıflama olanağı pek yok. Bununla beraber, iki düşünür topluluğunu birbirinden ayırabiliriz: Bir yanda «filozoflar» vardır ki, İslâmda, akıl ve Antik bilgelikten hareket edenlere verilen bir addır bu; öte yandan, tersine yalnız İmana dayananlar ve aklı, imanın imdadına yetiştiği ölçüde kabul edenleri görüyoruz. Aslında, filozoflarla bilim adamları, genel olarak birdirler; çünkü felsefenin bilime bağlılığından çok, bilim felsefî sorunlara yönelik kalmaktadır. Bilimle, çeşitli mesleklerin teknikleri arasında ilişki, tersine o kadar yetkin değildir. Kuşkusuz özel birtakım konularda, gözlem ve deneyime gidilmektedir; ne var ki, çalışmanın temelleri değildir bunlar. Matematikçinin ölçü ve hesapları, müneccimle simyacının araştırmaları söz konusu olduğunda, bilgin açıkça pratik amaçlar arkasındadır; ama, öyle de olsa, varılan sonuçlar hiç de çalışmanın yönünü belirlememektedir.

Bütün İslâm dünyasına yayılmış düşünürlerin tersine, bilgin, yalnız doğu'da, özellikle de İran'da, hâttâ Kuzey-doğu'da görülür. En şaşırtıcı ilerlemeler tıptadır: Korporasyonlar halinde örgütlenmiş olan hekimlik, belli bir sınavdan sonra yapılmaktadır; Müslüman ve Hıristiyanlar kadar Yahudileri de çekmektedir bu meslek. IX. yüzyıldan başlayarak, bütün devletler, o zaman için pek dikkat çekici olan hastahaneler kurarlar; sarayda olduğu kadar kentte de, «tabib», önemli bir kişidir. Çoğunun pratik yetenekleri vardır; ne var ki, bu pratik uğraşlar, göz hekimliğinde, doğum biliminde, derman biliminde ilerlemelere yol açacaktır; yürekle ciğerler arasındaki kanın «küçük dolaşım»ı gibi olayların saptanması da bunlar arasındadır. Gelecek kuşaklar, bütün İslâm tıbbına egemen olan şu iki adı unutmayacaklardır: Aynı zamanda bir simyacı olan **Razî** (865-925) ile Buhara'lı **İbni Sina** (980?-1037). Belki filozof olarak çok daha önemli olan İbni Sina, yaygın ününü ve etkisini hekimliğiyle yapmıştır; onun, aslında bir tıp ansiklopedisi olan *Kanun'u,* hemen hemen günümüze değin Doğu'da, Moliere zamanına kadar da Batı'da, hekimlerin kutsal kitabı olarak baş üstünde tutulacaktır.

Astronomi, müneccimlikle pek içiçe de olsa, kesin ilerlemeler kaydeder yine de. Çıkış noktası, Ptolemaios'tan başka, Sasanîlerden ve Hint'ten yapılan çekerdir. IX. yüzyılın başlarından başlayarak, Halife Me'mun, Bağdat'ta bir gözlemevi yaptırır; onu, X. yüzyılda, başka yerlerdeki

kuruluşlar izleyecektir. Güneş ve ay tutulmaları, gezegenlerin hareketi, dünyanın yuvarlaklığı varsayımından kalkarak, dünyanın çemberinin ölçülmesi, hele o zamanki araçların ilkelliği göz önünde tutulursa, hayranlık vericidir. **El Battanî** (877-918), bu bilimin kuşkusuz en büyük adıdır.

Müslümanlar, Hint rakamlarını, sıfırla ondalık sistemi, ağır ağır da kabul etmiş olsalar, bütün bunları Batı'ya götürenler onlar oldular. Müslüman matematikçilerin içinde, en eskisi ve ünlüsü **El - Harizmî** (780?-850)'dir. Logaritmaya -bulan o olmasa da- onun adı verilmiştir; ancak, onun asıl eseri, «elcebir» denen denklemler üstünedir ki, cebirin adını ve yöntemlerini dünyaya yaymıştır. Onun rakipleri de, trigonometri ile geometriyi işlediler.

Kimya da, bütün Ortaçağ zekâlarının tutkusuydu. Tüm Avrupa ve Doğu simyacılarının arayıp durdukları «iksir», Arapçadır. Bu bilimin babası, **Cabir İbni Hayvan**'dır. Bitkibilimcilerin, madenbilimcilerin, tarımbilimcilerin eserlerini daha gerçekçi buluyoruz. Bu sonuncular içinde, en ünlüsü, **İbni Vahşiya** oldu.

Hem bilgin, hem bilim ve -örneğin müzik gibi- sanat kuramcısı olan «filozof»ların hepsi de, Aristoteles'in yöntem ve bilimsel verileriyle, Yeni Platonculuğun kozmogonik ve ahlâki eğilimlerini birleştirmenin arkasındaydılar. Onların atası, istisnaî olarak tam bir Arap olan ve öyle olduğu için de «Arapların filozofu» olarak adlandırılan -IX. yüzyılda yaşamış- **el -Kındî** oldu. Ancak, İlkçağ felsefesinin gerçek yenileştiricisi -X. yüzyılda yaşayan- bir Türktür: **Farabî**. İçlerinde en büyüğü olan İbni Sina, tam bir Aydınlanma felsefesine yöneldi; Aristo mantığına göre ve iman söz konusu değilmiş gibi düşünür o!

Metafizik planda da kalsalar, düşünce biçimlerinin dine böylesi yabancı bir noktaya varması, bunun gibi sapkınlıklar ve kutsal metinlerin birbirinden ayrılan yorumlara uğraması karşısında, kimi kafaların imanın geleceğinden kaygıya düşmemeleri olanaksızdı. Daha önce Mutezîlik, iman ve aklın ilişkileri sorununu ortaya atmış ve tartışmıştı. **El - Eşarî** (874-935) ile **El - Maturîdi** (ölümü 944'te), başkalarının olduğu gibi Mutezilenin de geliştirdiği düşünme yöntemlerini, tutup imanın hizmetine vermeye çabaladılar. Ne var ki, akla karşı imanı da savunsalar, bir yerde aydın mümin olan bu insanların tutumu ile mistiklerin, yani yürekten inananların -ve az çok sapkınlık kuşkusu altında kalanların- arasında bir kopuş vardı ki, hep öyle kaldı. IX. yüzyılda **Muhasibi** ile **Cüneyd**, muhakemeye bakmayan

bu mistik insafların çileciliğini ve ahlaki arınmalarını dile getirdiler. **Hallac** (858-922), bu davranışı en son noktasına vardırır: Karmatîlere karşı mücadelenin en azgın bir aşamasında onun çıkıp, -«Gerçek Benim» anlamına- «En el Hak» demesi, toplum için tehlikeli görülür. Derisini yüzerler!

II

BİZANS VE SLAV ÜLKELERİ

Çok ince ve özel farklarla da olsa, Bizans toplumu da, Müslüman dünyada olan bitenlerin doğrultusunda gelişiyordu.

Nasıl?

BİZANSTA SOSYAL VE SİYASAL GELİŞMELER

Müslüman dünyadaki kadar büyük tacir servetinin desteklemediği geniş mülkler, Müslüman dünyadakilerin çapında olamazdı ister istemez; laik soyluların toprakları, istilâların sonucu daralmıştı. Öyle olunca da, IX. yüzyıla değin Kilise mülkiyeti ön plana geçti; tasvir düşmanı imparatorların, hâttâ I. Nikephoros'un çabaları önleyemedi bunu. Arkasından büyük laik mülkiyeti, yeniden yükselişe başladı; Aşağı-İmparatorlukta ve o dönemin İslâm dünyasında olduğu gibi, köylülüğün güçlüler karşısında zayıfladığı ölçüde oldu bu. İstilâların doğurduğu bunalım, ani bir geri çekilişe neden olmuştu; gelişmelerin mantığını sürgit değiştirmemişti. Orada da, çevreyi kaplayan güvensizlik, tefecilikten gelsin gelmesin küçük mülkiyet sahiplerinin borçlanışı, büyüklerin doymak bilmezliği, kimi zaman köylünün topraklarını elinden çıkarması, kimi zaman da kendi halinde insanların güçlülerin korumaları altına girmeleriyle sonuçlanıyordu; orada da, borcunu ödeyememezlik, gitgide artan ölçüde, demirbaş insanların bulunduğu bir yurtluğa bağlanmakla sonuçlanıyordu; orada da, askerî otorite, malikânelerin artıp yayılmasını kolaylaştırmıştı. Büyük askerî etkinliklere sahne olsa da, yeniden -az çok- güvenli bir bölge haline gelmiş bulunan Küçük Asya'nın merkezindedir ki, en büyük malikâneler oluştu: Bu kez, yerli kökenli olmak üzere, bir **savaşçı aristokrasi**nin yararına oluyordu bu ve kimi zaman, Phocas'lar, Skeleros'lar, Maleinos'lar ve Komnenos'ların örneğinde olduğu gibi, bütün bir eyaleti alıyordu içine ve bu kişiler de, oralardan, imparatorluk iktidarına karşı meydan okuyup duruyorlardı.

Devlet, daha önce küçük mülkiyet sahibinin ödediği vergileri şimdi büyük mülkiyet sahiplerine ödetemiyordu, ya da ürünlerin piyasaya

sürülmesinde kamu için kurulmuş olan tekellere saygı göstermelerini sağlayamıyordu onların; öyle olunca da gelir kaybına uğruyordu. Büyükler, devletin adaletine meydan okuduklarından, otoritesinden de oluyordu devlet. Asker, özgür köylüler arasından toplandığı için, devlet, ondan da yoksun kalıyordu; büyüklerin kendi köylüleri arasından topladıkları birlikler ise, ne eski orduda olduğu kadar fazlaydı, ne de o ordu kadar bağlıydı imparatora. Öyle olduğu için de, imparatorluk yönetimi, bütün bir X. yüzyıl boyunca, Kiliseyle ilgili olsun olmasın, büyük mülkiyetin artışına karşı sert bir tepki gösterdi: Köylülerin topraklarının satın alınmasını yasakladı; hileyle ele geçirilmiş toprakları sahiplerine geri verdirtti; Hazine karşısında zincirleme sorumluluk içinde bulunan topluluklarda küçük mülkiyet sahiplerinin üstlenemeyecekleri yükümlülükleri büyüklerin üstüne yıktı.

Bununla beraber, hiçbir şeyi değiştirmedi bu. X. yüzyıldan başlayarak, askerî aristokrasiden gelen Nikephoros Phocas ya da İoannes Tsimiskes gibi imparatorlar, bir elle yaptıklarını öteki elleriyle yıktılar. Ağır silahlanmadaki gelişmeleri yalnız orta mülkiyet izleyebilirdi; küçük mülkiyet bunu üstlenmekte yetersiz kaldığı için feda edildi. O yüzyılın sonunda, büyükler arasındaki rekabetler, dışarısıyla savaş olasılıkları, enerjik bir imparator olan **II. Basileios**’a, başkaldıranların üstesinden gelerek mallara el koymak, aristokrasiye dur demek olanağını verebildi yine de. XI. yüzyılda ise, gelişmeler başını almış gidiyordu; biraz gecikmeyle, ama Müslüman dünyadakine benzer biçimde. Bununla beraber, arada şu farklılık vardı: İmparatorluk daha küçük olduğundan, güçlüklerin arkasından koştuğu, toprağı bölmek değil, tacı ele geçirmekti; etnik ve dinsel birlik daha büyüktü ve ordu hâlâ «ulusal» bir nitelik taşıyordu.

İslâm dünyasının siyasal parçalanış döneminde, Bizans İmparatorluğu, X. yüzyıl boyunca, **yoğun bir güçleniş** içindedir; İslâmı sarsan dinsel uyuşmazlıkları, ancak çok sonra ve daha dar bir çerçevede yaşayacaktır. Athos Dağı’nı uluslararası çapta keşişlerin gerçek bir federasyonu yapıp çıkan manastır yaşamının doruğa çıkmasına, dinde «millici» bir eğilim gelir eklenir; Slavları Hıristiyanlaştırmak kadar, Yunan Kilisesini, zayıflamış Papalığa karşı direniş biçiminde savunmada kendini gösterir bu. Önce bir kişide, Photius’da, her iki hareket somutlaşır. Konstantinopolis Üniversitesinin en ünlü kişilerinden olup patrikliğe yükselmiş olan Photius, Roma’yla Konstantinopolis’in birbirleriyle yarıştıkları Slavlarla Bulgarların

Hıristiyanlaştırılmasından esinlenerek, kendisini tanımayan Papalığa karşı savaşır. Bizans kamuoyu, Roma'nın Bizans'ın işlerine karışmasına karşı, ulusal davanın bir simgesini görür Photius'un kişiliğinde. İbadet biçimlerinden dogmanın içeriğine varıncaya dek, Doğu Kilisesi ile Batı Kilisesini birbirinden ayıran her şey, o mücadelede ete kemiğe bürünür. İki kilise arasında bir çukur açılmaya başlar ve bir daha da doldurulamaz.

I. Basileios'la 867'de iktidara gelen «Makedonya» hanedanı, kurumların yeniden dökümünün yapılmasına büyük çaba harcar ve devlet otoritesini yeniden sağlamlaştırır. Bizans kurumlarının kendine özgülüğünü kazandığı bir dönemdir bu.

Aynı yolda, başkaları izler onu.

Böylece Bizans, zayıflamış İslâma karşı saldırıya geçmek için iyice silahlanmış olur: 850'den 950'lere kadar, Küçük Asya'nın ortasını yeniden fethetmek için tam bir yüzyıl uğraşır. Paulikianların kiminin öldürüldüğü, kiminin Trakya'ya sürüldüğü yaşamsal bir bölgedir bu. Akdeniz'de, Güney İtalya'da yitirilmiş topraklar -Sicilya dışında- yeniden ele geçirilir; Girit kurtarılır. Doğu'da yeniden fetihlere girişilir ki, bunun ağırlığını Hamdanîlerden Seyfüd Devle tek başına çekecektir; Toros ötesindeki topraklar da ele geçirilir: Antakya bölgesi, Malatya'yla beraber Fırat'taki kaleler, sonra da Urfa. Ermenilerin yardımıyla, Hıristiyan etkisi, Ermenistan'da o güne değin egemen İslâm etkisinin yerine geçer. Mezopotamya'daki devletlere karşı ortak bir düşmanlık, Fatimîlerle Bizanslıları yakınlaştıracak ve bundan da -Kutsal topraklarda kimi Hıristiyan toplulukları koruması altına alarak- Bizanslılar yararlanacaklardır. Özetle, Arap fetihlerinden bu yana, Bizans'ın saygınlığı hiç böylesine yüksek olmamıştır.

İslâmın zayıflamasıyla, Ermenistan da yeniden bağımsızlığını kazanır.

Ne var ki, uzun sürmeyecektir bu.

Bütün bu başarıların güçlendirdiği Bizans, Balkanlar'da Slavlara ve Bulgarlara saldırabilirdi. Hem bu, monarşiye, özellikle Küçük Asya'daki savaşçı büyük toprak sahiplerine, Doğu'ya sefer açmaktan çok daha yararlı idi. Bu bölgede önce din istilası, diplomasi, halkları karşı karşıya getirmişti; sonra silahlar girdi işin içine. Bizans, büyük Slav istilalarından bu yana hayli değişmiş olan bölgelere yeniden çeviriyordu yüzünü.

SLAV ÜLKELERİ

Balkan ülkeleri üstüne güven verici bilgiler, IX. ve X. yüzyıldan başlıyor ancak. Slavlar, her yanda prenslikler halinde toplaşırlar: Batıdakiler, Hırvatlarla Slovenler, Karolenjlerin etkisinde kaldılar, hâttâ -bir zaman- o imparatorluğun bir parçası bile oldular; Orta bölgedekiler ve Doğu'dakiler, özellikle Sırp-Boşnaklar da buna benzer bir gelişmeyi izlediler. Yalnız Bulgarlardır ki, daha ileri bir siyasal örgütlenişe sahiptiler. VIII. yüzyılın ortalarından başlayarak, aşağı Tuna'nın güneyinde kurdukları monarşi ile Bizans arasında, ilk bağlaşıklığın yerini kaçınılmaz bir savaş alır; 800 yılından pek az sonra, «çar» **Krum**, parlak bir zafer kazanır bu savaşın sonunda. O tarihlerden başlayarak, Bulgarlar, egemenliklerini yavaş yavaş Yukarı Meriç havzasına, arkasından da, batıya ve güney-batıya, Moravya ve Vardar Slavlarına yayarlar; kuzey-batıda, yayılışları Macar istilâsı durduracaktır. Ne var ki, 900 yılı dolaylarında, **Çar Simerı** Kara Deniz'den Adriyatik'e uzanan gerçek bir imparatorlukta hüküm sürer: Bu imparatorlukta, Bulgar öge, Slav çoğunlukça gitgide özümsenmektedir; her iki halk da, resmî olarak birbirine eşit görüldüğünden, Slav dili Bulgarların eski Türkçesinin yerini almaktadır.

Orta Avrupa Slavları, özellikle Sorablar, Polablar, Pomeranyalılar, Polonyalılar, önce Karolenjlerin, sonra da Otton hanedanından olanların savaştıkları bütün bu halklar hakkında pek az şey biliyoruz. Moravya prenslerinin, IX. yüzyıl ortalarında kurdukları, Çek ve Slovak halklarını içine alan güçlü devleti biraz daha fazla tanıyoruz. Rus toprağında böylesi eğilimlerin palazlandığı da kuşkusuz. Bununla beraber, o topraklarda yaşayan halkların tarihini değiştirecek yeni bir yabancı öge işin içine giriyordu: İsveçlilerdi bu! Orta Avrupa «Normanlar»ının hısımları olan İsveçliler, Rus toprağı üzerinde, geniş ırmaklar sayesinde, tâ Hazar Denizine ve Kara Denize değin dolaşıp duruyorlardı. Etkinlikleri ticaret ve yağmaydı. IX. yüzyılda, Ballıktan, Novgorod ve Kiev aracılığıyla Karadenize uzanan uzun bir ticaret yolu boyunca, sabit kuruluşlar kurdular; buralarda, Slavların efendileri diye dayattılar kendilerini; son olarak da, 850 yılına doğru, onların yarı-efsanevî şefi **Rurik**, bu yolun katettiği bütün ülkeleri kumandası altında birleştirdi. «Rus» adının önce bu İsveçliler için kullanılmış olduğu, sonra bütün uyruklarına yayıldığı noktası kesin değil; onlardan önce başına geçtikleri bir Slav topluluğunun olduğu hakkında sağlam kanıtlar da pek yok elimizde. İçlerinden çoğunu asker olarak toplayan Bizanslılar, Rusların adını bildikleri halde, **Varegler** diye

adlandırıyorlardı onları. Ne olursa olsun, **Kiev devleti**nin hiçbir Slav geçmişi olmadığını, İskandinavlardan da hiçbir şey almadıklarını ileri süren kimse yok artık: Bu devletin tarihi, işte bu etkilerden oluştu ve hızla Slavlaştı. Doğuya doğru Volga Bulgar devleti, güney-doğuda Hazarlar devleti, güneyde Tuna Bulgarları, daha sonra Peçenek sürüleri ve Karadeniz, Batıda doğmakta olan Polonya'nın belli belirsiz sınırladığı bu devlet de, XI. yüzyıl ortalarına değin, gerçek bir güç olup çıktı. Oleg, İgor, Olga, Vladimir, Yaroslav: Onu bu güce ulaştıran, halk edebiyatının ölümsüzleştirdiği prenslerin adları.

Cepet hanedanından I. Henri ile evlenen bir Kievli prensesi de tanıyoruz.

Tuna Slavları da, yeni istilâcılarca, Fin kökenli, ama Türk etkisinde kalmış Macarlarca itilip kakıldılar. Peçeneklerin itişiyle, Ural ülkelerinden kovulunca, kabileleri, kendilerine benzeyen yığınla topluluktan sonra, Pannonya bozkırlarına yerleştiler; oraya buraya serpili Slavları aralarında erittiler ya da ortadan kaldırdılar ve daha yoğun guruplar oluşturan Kuzey Slavları ile Güney Slavları arasındaki bağları da kesin olarak koparıp attılar. Bununla beraber «Macaristan», Hunların ya da Avarların gerçekleştiremedikleri başka bir gelişmeyi yaşayacaktır. Macarlar, bir başka halkça özümsenmeden yerleşik bir düzene geçeceklerdir; kuracakları toplumda, toprak üzerindeki kollektif mülkiyete, azçok eşitçi bir özel mülkiyet eklenecek ya da onun yerini alacaktır ve **Arpad hanedanı** zamanında çevrelerindeki topluluklara yaklaşmış olacaklardır.

Sosyal yapı, bütün Slav -ya da Slav temelli- devletlerde birbirine hayli benzer durumdaydı. Balkanlarda **zadruga** adı verilen köy topluluğu ya da büyük aile, temeli oluşturuyordu. Ayrıca, şefler -prensler ve Balkanlarda **jupan** diye adlandırılan bölge yöneticileri- kendileri için özel topraklar alıkoyuyorlar ve bir bölümünü de silâh arkadaşlarına, **boyarlara** dağıtıyorlardı. Bu toprakların işlenmesi, savaşlarda ele geçirilen kölelerce sağlanmaktaydı. Köleler de, Dalmaçya ya da Karadeniz kıyılarına, Selânik ve Konstantinopolis'e doğru doğmakta olan ticaretin başlıca kurumlarından biriydi; geri kalan kara ve su avcılığından sağlanırdı, bal da önemliydi. Karşılığında büyükler, Bizans sanayisinin dokumalarını ve lüks biblolarını almaktaydılar. Rusya'da ufuklar genişler; çünkü, Ballıktan Karadenize değin uzanan Kiev ticareti, Orta Asya'ya daha dönük olan Volga Bulgarları ticaretinin iki katıdır. Kuşkusuz yerinde tüketilen tarımsal üretim, genel ekonominin temelini oluşturuyordu her zaman; ancak, hem pazar hem de

siyasal ve askeri merkezler olan kentler gelişiyordu, özellikle de **Kiev** ve **Norgorod**. Prensin kalabalık bir «maiyet»i *(drujina)* vardır. Batıyı istilâya giriştiklerinde Germen krallarınınkine benzer bu. Bu «maiyet»in, XII. yüzyıldan başlayarak görüleceği gibi, toprak beylerine dönüşmeleri daha önce ne hızda ve hangi biçimlere göre olmuştur, söylemek güç; ve böylece, ilke olarak özgür olan köylüler *(smerdi)*, borçlanma ya da başka nedenlerle onlara ne ölçüde bağımlılaşmışlardır, bunu da söylemek güç. Krallığın merkezinde ya da halkın dağınık bir yerleşim içinde olduğu ve pek yoksul bir yaşam sürdükleri uzak orman bölgelerinde, gelişme aynı hızı ve düzenliliği göstermemiştir denebilir.

Bununla beraber, Hıristiyanlık, bütün bu halkların içine giriyor, siyasal ve sosyal yapılarını da değiştiriyordu bu arada. Bizans için, Hıristiyanlaştırma, bir siyasal etkileme isteğinden kaynaklanıyordu; öyle olduğu için de, çabalarını pek erkenden Makedonya, Yunanistan ve Dalmaçya Slavları üzerinde yoğunlaştırdı. Hırvatlar, Franklarla temaslarının sonucunda, Roma Katolikliğini kabul ettiler; Sırplarsa, tersine Yunan ruhbanınca Hıristiyanlaştırıldı: İki «yugoslav» halkının günümüze değin süren farklılığının temelinde bu vardır. Moravya'nın Hıristiyanlaştırılması ise, «Slavların Havarileri» diye adlandırılan **Kiril** ile **Methode**'un eseri oldu; her ikisi de, kendilerinden önce gelenlerin tasarladıkları düşünceleri -bu vesileyle- geliştirerek, Slavlara bir alfabe ve kendi dillerinde yazılmış metinler verdiler, dinsel törenlerine Slavca bir usul ve sıra getirdiler ve bir Slav Kilisesi örgütlediler: Bu halkların bütün din ve edebiyatları bu girişimden doğmuştur. Birçok kültür dillerinin ortasında gelişmiş olan Doğu Hıristiyanlığı, dini, her halkın diline uydurmaya kalkmıştı hep; o dillere daha kolayca giriyordu, ancak Hıristiyan birliği ve ana-kültürlerle ilişkiyi de tehlikeye sokuyordu. Böylece, Kiril ile Methode'un eseri de Roma'yı kaygılandırdı; çünkü Roma, tek bir Kilise, -Latince olmak üzere de- tek bir dil tanıyordu. Onların yaptıklarına Alamanlar da karşı çıktılar; çünkü, Germen ruhbanının otoritesinden çıkacak bir Slav Kilisesini kabul etmiyorlardı. Macarların Tuna bölgelerine girişi, Alman bağlılığını kaçınılmaz hale getirdi ve o tarihlerden başlayarak da Orta Avrupa Slavları Hıristiyan Doğunun tarihinin dışına çıktılar.

Kiril'in eylemi, Bulgarlar arasında daha bereketli sonuçlar verdi. Bulgar prensleri, Hıristiyan uygarlığın etkisinde kalmışlardı zaten. Bununla beraber, büyüklerin muhalefetini hesaba katmak zorundaydılar; çünkü,

onlara göre, Hıristiyanlık, açıkça tehlikeli siyasal bir yapı ve yabancı egemenliğinin de bir biçimiydi. Böylece, IX. yüzyıl ortalarında, **Çar Boris**, ulusal bir kilise istedi; bunun sonucu olan pazarlıklar, Photius zamanında, Roma ile Konstantinopolis arasındaki bölünmenin nedenlerinden biri oldu. Sonuçta, Bulgar Kilisesi, Yunan Kilisesinin dairesi içinde kaldı; bu ise, tersine Bulgar hükümdarlarının siyasal amaçlarını dindirmedi.

Bir yüzyıl sonra, Ruslar, Hıristiyanlığı -Bizans kisvesiyle-kabul edeceklerdi. Aslında Hıristiyanlığa giriş, kral ailesinde daha önceden başlamıştı. Bin yılından az önce, **Çar Vladimir**'in, Kiev'de kendi başpiskoposu vardı. Aynı tarihlerde, çevrelerini Hıristiyanların aldığı Macarlar, kralları **Ermiş İstvan** zamanında Hıristiyan oldular. Ne var ki, Latin Hıristiyanlığıydı bu: Adriyatikte olan bitenlere, Hırvatların ve Almanların işlerine gitgide daha dikkatli olarak, onlar da Batının yörüngesine girdiler.

Hıristiyanlığın zaferi, bir imanın, bir kültürün zaferi değildi yalnız. Arkasından, Slav prenslerinin gerçekleştirmeye kalktıkları bir devlet anlayışını da beraberinde getiriyordu; getirdikleri arasında, Bizans'ta olduğu gibi, toprak ve bağımlı köylülerle donanmış bir Kilise, hiç olmazsa başlarda ve -bir bölümüyle- Yunanlılardan devşirilmiş bir ruhban da vardı. Bunun, sosyal ya da «ulusal» direnişlere yol açmasını ve hemen arkasından da, Bulgaristan'da Hıristiyanlığa karşı bir propagandayla karşılaşmış olmasını iyi anlıyoruz. Bu karşı-propaganda, Trakya'ya sürülmüş Paulikianların yaydıkları ve **Bogomil**'in de havariliğini yaptığı öğretilerden esinleniyordu.

YAKIN-DOĞU'NUN GÜÇLÜKLERİ

Balkan devletleri içinde en gelişmişi olan Bulgar İmparatorluğu korkunç bir felâkete uğradı. İçeriden zayıflamış da olsa, yine de tâ Konstantinopolis kapılarına değin uzanan geniş sınırlarıyla, kendini henüz derleyip toparlamış bulunan Bizans için büyük bir tehlikeydi. **Çar Samuel**'e karşı II. Basileios, uzun ve acımasız bir mücadele yürüttü: Bu mücadelenin sonunda, o güne değin Bulgarlara tâbi olan Batı Slavları, Bizans koruması altında özerkliklerini yeniden kazandılar; Bulgaristan ise, baştan aşağıya Bizans'ın bir eyaleti oluyordu (XI. yüzyıl başları). Bulgar halkının -sınırlı da olsa- bağımsızlığına yeniden kavuşması için iki yüzyıl beklemek gerekecektir.

O sıralarda. Kiev Rusyası, bozkır göçebelerinin -birbiri arkasından gelen- saldırılarıyla mücadele içindeydi: Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar, siyasal

bağımsızlığından çok, ticari kaynaklarını tehlikeye sokuyorlardı. Yaroslav'ın yerine geçenler, hanedanın mirasçılık düzenini örgütleyemediklerinden, krallık XI. yüzyıl ortalarına doğru parçalandı: Novgorod ve Kiev, kimi zaman birbirinden farklı yazgılar yaşayacaklardır.

Bu zayıflayışın tehlikeleri de olacaktır kuşkusuz.

Buna benzer bir bunalım, XI. yüzyılda, Bizans'ı çarptı; kimi noktadan başarılarının da bir sonucuydu bu. Bizans, sınırlarının içine, yerli olmayan yığınla halkı sokmuştu: Şimdi tüm Doğu eyaletlerine yayılmış bulunan Ermeniler, kendi ulusal monarşilerinin yıkılmasını hazmedemiyorlardı, çünkü, Yunan Kilisesi, hiçbir şey öğrenmemiş gibi, Ermenileri ve Monofizitleri -eskiden olduğu gibi- tedirgin edip duruyordu. Bulgarlar arasında ise, ruhbana karşı sosyal muhalefet, yabancı egemenliğine karşı kini güçlendirip duruyordu; o kadar ki, **Bogomilizmin** ulusal bir din haline gelmesine ramak kaldı. Bogomilizm, oradan Hırvatistan'a geçecek ve, çeşitli dolaşmalardan sonra, XII. yüzyılda Albigois'ların öğretisine varacaktır.

Aynı tarihlerde, askeri imparatorların -geçici de olsa- yönlendirdikleri **büyük toprak aristokrasisinin** gelişmesinden doğan güçlükler de artıyordu. II. Basileios'un yerine geçenler, ondan daha az girişken oldukları ve çevrelerini de sivil aydınlar aldıkları için, geçici bir yatışmanın sonunda, eyaletlerde teslim oldular: Aristokrasinin bütün gücü oralarda kabul edildi, bunun sonucu olarak da **özgür köylülüğün çöküşü**. Hükümdarlar, soylulardan askerî hizmet istediklerinde, kendi topraklarına ek olarak, gerçek yararlar *(pmnoiai) da* tanıyorlardı onlara; önceleri geçici ve yaşam boyunca süren bu yararlar, sonra miras yoluyla geçer oldu. Ne var ki, senyörlerin -Batı'daki «osts»lara benzeyen- birlikleri, güven verici değildiler. Onlara bir karşı-ağırlık olmak üzere, ticari kaynaklar ve Konstantinopolis'e yakın eyaletler sayesinde, çok sayıda **paralı asker** toplandı: 1050 yılından sonra Batı'lı Normanların yerine geçen Varegler, Slavlar ya da Hıristiyanlaşmış Türklerdi bunlar. Ermeni ve Bulgar birlikleriyle daha da şişen bir ordu, tüm manevî birliğini yitiriyordu; çoğu kez yalnız kendi şeflerine bağlı oldukları için, senyörlerin birliklerinden ya da paralı askerlerle Müslüman ülkelerin kölelerinden daha az tehlikeli değildiler. İmparatorluk eğer çökmediyse, görece daralmış ülkesi üstünde başkaldırıların ezilmesi ya da tahtı ele geçirmeleri yüzündendir. Ne var ki,

yeni dış tehlikeler belirdiğinde, aristokrasi de iktidarı ele geçirmekte gecikmeyecekti.

Oysa, bu tehlikeler pek yakındaydı: Peçenekler Tuna üzerindeydiler şimdi, Türkler Küçük Asya kapılarında; Normânlar da, Bizanslıların elinden Güney İtalya'yı, Müslümanlardan da Sicilya'yı aldıktan sonra, İyonya denizinin doğu kıyılarına ayak basmaya kalkmışlardı. Papalığın, Alman imparatorlarına karşı kullanmak üzere, Normanlara gereksinmesi vardı. Konstantinopolis'te, Papalıktan kopma yolunda yeni bir girişim, can sıkıcı bir rastlantı da olsa, Papalığa, Bizans'a karşı olan bu politikanın içine girme olanağını verdi. Kuşkusuz, Roma ve Konstantinopolis, sonra, daha da yumuşamış olarak, Haçlı seferleri görüşmelerine başlayacaklardır. Ne var ki, felâket, bir kez ortaya çıkmıştı; İslâma yeni kazanılmış halkların vuracakları ağır darbeler vardı.

Bizans'ın yeni fetihleri, İslâm dünyasındaki parçalanış ve karışıklar, XI. yüzyılın Yakındoğu'sunda, ticaret ilişkilerinin haritasını hissedilir biçimde değiştirdi. Yeni duruma, güç de olsa uymak gerekiyordu. Daha önce Rus bozkırlarına doğru Türk göçleri, Orta Asya Müslümanlarının ya da Bizans İmparatorluğunun Rus ülkeleriyle sürdürdükleri ilişkileri bozmuştu. Ayrıca, Kızıl Deniz'le Mısır'ın, Doğu ticaretinin Batı'ya giriş yolu olarak, Pers körfezi ile Mezopotamya'nın yerine ağır ağır geçişinin yanı sıra, İtalyan tacirleri ile Bizans ve İslâm tacirlerinin Akdeniz ilişkilerinde rekabetinin büyük sonuçları oldu. Bu değişikliklerden birincisine birçok etken katıldı: Irak'taki karışıklıklar, Abbasî ordusu ile Hazinesinin sertlikleri, Irak ve Bahreyn Karmatîlerinin korsanlıkları, Bizans fethinin sonucunda Bağdat'la Antakya arasında ek bir sınırın kurulması; bunun karşısında Mısır'ın siyasal kopuşu, Kahire sarayının çekiciliği, artık gitgide Akdeniz'in ticaretine sunulan tahılın daha kolay aktarılması idi bu etkenler. Bu sonuncusunun özellikle Venedik'le Amalfi'ye yararı dokundu: İtalya'nın güneyi ile Girit'in Bizans'ın eline geçişi ve Dalmaçya'daki zaferleri, Venedik'in Bizans'la ilişkilerini sağlar; Amalfi ise, Kuzey Afrika Müslümanları ile iyi ilişkiler kurarak, Fatımîlerin Mısır'ına yayar onları. Magrib'in işin içine girmesiyle ortaya çıkan başka karışıklıklardan da, uygun bir yerde kurulmuş limanlar olarak, yine Venedik ile Amalfi yararlanır. Bu yeni ticarette Bizans da yerini almalıydı; ancak, malî nedenlerle, Yunanlıları İtalya'ya gönderecek yerde, İtalyanları Konstantinopolis'e çekmeyi yeğledi; hem sonra, aynı İtalyanların doğrudan doğruya İslâmla ticaret yapmalarını

engelleyebilecek durumda da değildi. Böylece, İtalya ile İskenderiye arasında Bağdat-Konstantinopolis mihveriyle yarışan ve -bir bölümüyle- onun yerini alan bir alış-veriş akımı yerleşti. Gerçi, Asya kervan ticareti ortadan kalkmadı, ama yine de bütün Müslüman Doğu'da taşınır servetlerde bir çöküş görüyoruz.

Asker ve toprak kastının yükselişi, göze ilk çarpan işaretiydi bunun.

BİZANS EDEBİYATI VE YAKIN-DOĞU SANATI

Bizans kültürünün gerçek değeri hakkında, onu, Batı ve Doğu'daki komşularıyla karşılaştırarak bir yargıya varabiliriz ancak. Bu kültür, Batı'da olduğundan çok daha fazla bilim ve incelikle donanmış ve kuşkusuz ondan çok daha fazla başarılıdır; buna karşılık, İslâm kültüründen daha az zengin ve daha az çeşitlidir. İslâm, yığınla halkın kültürüne, onları birbiriyle bütünleştirerek ve zenginleştirerek, damgasını vurmayı bildi; Bizans ise, tersine, etkisi altına aldığı halklar üzerinde, yalnız **din** ve **bir kaç sanat biçimi** bakımından ışığını saçtı. Kuşkusuz, henüz «barbar» olan bu halklar, başka kültür öğelerini pek özümseyememişlerdi; ancak Bizans da, kendisine kalan Yunan mirasının asıl değerini oluşturan şeyi başkalarına götürmekte yetersiz kalıyordu. Bunun gibi, dışarıdan etkileniş bakımından da su geçirmez oldu: Doğu'dan, sanatının birkaç çizgisini aldı; düşünce plânında ise hiçbir şey. Oysa, bu zenginliklere sırtını çevirmenin tehlikesi de vardı kendisi için. Böylece, kapalı bir vazoda gelişiyordu Bizans kültürü; öyle olduğu için de, başkaları az şey aldı ondan, büyük yaygınlığı olmadı; canlıydı kuşkusuz, ama yalnız kendini düşünen bir kültürün canlılığıydı bu. Bunun tek istisnası, belli bir ölçüde halk edebiyatıdır; daha özgür, daha kendiliğinden oldu o.

O yüzyıllardan kalan en ünlü eser de bir destan oldu: *Digenis Akritas.*

Hıristiyan olsun Müslüman olsun, bütün Yakındoğu'da, sanat, birçok ortak öğeleri sürdürerek, **«ulusal» okullar**a ayrışma eğilimindedir. Aralarındaki farklılıklara karşın, Müslüman sanatla Bizans sanatı arasında su geçirmez bir duvar yok. Her ikisi de, birbirlerine koşut bir gelişme içinde bulunan toplumların gereksinmelerine yanıt vermekte, her ikisi de birbirine benzer tekniklerden yararlanmakta.

Bu bakımdan bir birlik var aralarında.

Taş ya da tuğla kullanılmasına göre farklılık gösteren mimarlık tekniğini, askerî yapılar bakımından iyi tanıyamıyoruz. Bizans'ta da İslâm'da da, sınırları korumak, yerel şeflerin iktidarını yerleştirmek ya da dizginlenmesi

güç bölgelere göz kulak olmak için, pek çok sayıda yapılmıştı bunlardan; merkezî otoritedeki parçalanışın birer de tanıkları hepsi. Sivil mimarlıktan hemen hiçbir şey kalmış değil. Bununla beraber, Abbasîlerin geçici başkenti Samarra'da ortaya çıkarılan yıkıntılar, Bağdat'taki Halife sarayının betimlenmesinde yarıyor. Şunu da biliyoruz ki, Makedonya hanedanının Konstantinopolis'teki sarayı, Bağdat örneğinden esinlenmişti: Bu, bir saraydan çok kent içinde bir kentti; hükümdarın ve beraberindekilerin oturma, savunma, yiyip içmeleri için her çeşit yapıyı içine alıyordu. Üstelik kentlerde, insanların büyük bir bölümünün oturdukları iğrenç viranelerle bunlar arasındaki zıtlık da pek çarpıcı.

Daha iyi korunmuş olan dinsel yapılar, ibadet gereklerinden dolayı, cami ya da kilise oluşlarına göre, daha da açık farklılıklar gösteriyorlar. Bununla beraber, hepsinin, geniş bir salonun üstünü örtmek gibi bir sorunu vardır. Böylece, Konstantinopolis ve İran mimarları, tuğladan kubbe yapımına çalışırlarken, Ermeni, Suriye, -çok geçmeden de- Balkan mimarları, taştan kiliselerini bir çatıyla örtüyorlardı. Kubbedeki yetkinlik, Bizans kiliseleri için, Yunan haçı biçiminde bir planın zaferini sağladı. I. Basileios'un *Yeni Kilise'si* yok olup gitti gerçi, ama daha ufak çapta bir çokları, bugünkü İstanbul'da -kimi camiye çevrilmiş durumda- varlıklarını sürdürüyorlar.

Ermeni mimarlığın altın devri de bu yüzyıllara rastlar.

> *Cami yapımı, daha az sorun çıkarıyor. O dönemden kalmış önemli camiler olarak* İbni Tulun Camisi'ni, *(IX. yüzyıl sonu),* El-Hakim Camisi'ni, *bir de* El-Ezher'i *görüyoruz. İfrıkiye'de ilk büyük başarı, -IX. yüzyıl başlarında-* Kayrevan Camisi *oldu.* Kunuha Camisi *ise, İspanya'nın şaheseridir.*
>
> *IX. yüzyıl, büyük* İsfahan Camisi'nin *yapıldığı yüzyıldır. Ancak İran bir şeyi daha bulmuştur: Anıt-kabir, yani türbe.*
>
> *Ayrıca, minare biçiminde de büyük değişiklikler vardır.*

Bizans ve Müslüman sanatçıları, süsleme anlayışları bakımından da birbirlerine yaklaşmaktadırlar. Anıtsal heykel ve süsleme yüksek-kabartma kaybolmuş, çoğu kez ayrıntılı ve aşırı, kimi zaman renkli kimi zaman oyma bir süsleme geçmiştir yerine. Tekrar olacak söyleyeceğimiz: İslâm, canlı varlıkların betimlemesini yasaklıyordu. Aslında bağnaz bir yorumdu bu, dahası sonradan ortaya çıkmıştı; kaldı ki, İranlı sanatçılar hiçbir zaman uymadılar böylesi bir yasağa. Kuşkusuz, dinsel yapılarda, Allahı insan ya

da bir hayvan biçiminde betimlemek söz konusu değildi; çünkü Allah, tanımı gereği, somut varlıklara üstün bir cevherdi. Bunun gibi, yaratıkları oldukları gibi canlandırmak da olmuyordu. Ne var ki, Müslüman sanatçı, örneklerini çokça gördüğümüz gibi, sivil yapılarda, bitki, hayvan dünyasının, hâttâ günlük yaşamı içinde, avda ya da savaşta insanların ona esinlendirdiği her şeyi süslemede kullandı. Aslında, özellikle Yahudi çevrelerde, sanatçı, varlıkları biçimleme eğilimindeydi; Arap dünyasının pek güzel biçimde kullandığı «arabesk» bundan esinlenmiştir. Aynı eğilim, Bizans sanatçılarının da yabancısı değildi. Onlar da, tasvir mücadelesinden sonra, tapınaklarda, kutsal kişileri, hatta Tanrıyı betimlemekte duraksama göstermediler. Ne var ki, Kutsal Kitab'ın öykülerini insanîleştirmeye girişecek olan Batı sanatçılarının tersine, Bizanslı sanatçılar, dogmatik olarak tanımlanmış ve değişmez, insanî olmayan ya da insanüstü biçimlerde soyut bir teolojiye gittiler.

Bizans'ın ilk yüzyıllarında, başlarda İslâmın da kullandığı, aristokratik nitelik taşıyan mozayik sanatına, Bizanslı sanatçı, daha az pahalıya mal olan freskoyu yeğlemektedir şimdi. Bunun günümüze değin gelen örnekleri, özellikle Konstantinopolis dışında önemlidir. Müslüman dünya ise, freskodan haberdar da olsa, çini kaplamayı yeğlemektedir. Mısır, özellikle de İran, bu konuda en güzel örnekleri verirler.

Heykelli süslemenin «görevsel» bir rolü vardır artık; sütün başlıklarındadır ve kornişlerdedir. Kapılar, mobilyalar, halılar, bu süslemeyi tamamlarlar. Ancak, anıtsal boyutlarda ortadan kalksa da, heykel «küçük sanatlar» denen alanda gücünü ortaya koyar. Değerli ağaçlardan Müslüman dünyada çoğu kez heykel yapılmaktadır; bunun gibi, kakmacılık, Müslümanlara özgü bir sanattır. Öte yanda, Bizans'ta fildişi işlemeler gözalıcıdır; Müslüman Akdeniz'de de yaygın kalacaktır bu. Bizans'ın, ayrıca bronz kapı yapımında, gümüş eşyacılıkta ve mücevhercilikte şöhreti vardır; islâm dünyasının önce tunç, sonra bakırdan tepsileri, ibrikleri, lambaları ün kazanır, silâhçılık da öyle.

Minyatür, Ortaçağ'a özgü bir sanattır. Batı'da olduğu gibi Bizans'ta da, el yazmalarını, özellikle dinsel motiflerle süslemektedir. Tezhip, Hıristiyanlardan Müslüman sanatçılara geçti. İran minyatürünün şaheserleri ise, ileride başka etkiler altında doğacaktır.

Pahalı dokumacılık, bütün Yakındoğu'da bir sanattır aynı zamanda.

Özetle, Yakındoğu'yu sarsan siyasal ve sosyal derin bunalımlar, şimdilik, uygarlığın çöküşünü de beraberinde getirmemişti; bu bunalımlar, tersine, uygarlığa bütün ağırlıklarını koyan yeni güçlerin sahneye çıkışını kolaylaştırıyorlardı. Bu tehditler ise, XI. yüzyıl boyunca ete kemiğe bürüneceklerdir.

III
ASYA UYGARLIKLARININ DORUĞU

Yukarı-Ortaçağ boyunca, Hıristiyan Batı kendi içine kaparak yaşar, Yakındoğu İslâmın doğuşu ve görkemli gelişmesine tanık olurken, Asya ülkeleri de uygarlıklarının doruğuna erişirler. Onların bu parlak dönemi VII. yüzyılın ilk yarısında açıldığında, Sasanî imparatorluğu yıkılışının arifesindedir. Hint ise, büyük Hun istilâlarının topraklarına yaydığı yıkıntıların içinden çabuk sıyrılır; ve Guptalar, Kanauj Harşa'ları gibi, yeni bir birliğe yönelir. Çin, Türklerle Moğolları yendikten sonra, Tang hanedanı zamanında yeniden kurulur ve otoritesini, bütün bir Türkistan'a, Tonkin'e ve Kuzey Annam'a yayar. Güney denizlerinin ülkeleri, Hint uygarlığının koruyuculuğunda gelişmelerini sürdürürlerken, Asya uygarlıklarının tablosuna yeni ülkeler girer: Budizmi kabul etmiş bir **Tibet** vardır ve -Türkler gibi- Çin'in korkunç bir hasmı, Hint Budizminin de emsalsiz bir koruyucusu olacaktır; öte yanda, **Japonya** uyanmaktadır ve Çin kültürünü kabul ederek, daha sonra ona bütün kişiliğini verecek olan anlamlı niteliklerini sergilemeye başlayacaktır çok geçmeden. Bütün bu görkemli yayılış **iki büyük uygarlık merkezi**nden hız almaktadır: **Hint'**le **Çin**! Çin, Türkistan ve Tonkin'de, Hint Hindiçini ve Endonezya ülkelerinde olmak üzere, her ikisinin de geleneksel etki bölgeleri vardır; ve her ikisinin de kendilerine özgü yöntemleri: Çin, silahlarının gücü ve yönetiminin örgütlülüğüyle kendisini dayatırken, Hint ticaret ilişkileri, dinsel ve düşünsel ilişkilerle etkisini sürdürmektedir çevresinde.

Asya'nın VII. - XII. yüzyıllar arasındaki tarihinde, ne Batı'da, ne Yakındoğu'da olup bitenlerle bir benzerlik kuramayız. Bu süre boyunca, Asya'nın büyük imparatorlukları, yapıca ve uygarlıkça elbette donup kalmadılar. Ama, koşulları XII. yüzyılın seherinde gerçekleşecek olan büyük Moğol fethine değin, Asya, temelde belli bir dayanıklılığı sürdürür durur.

Nedir bu beşyüz yıl boyunca Asya dünyasının temel nitelikleri?

VII. - XII. YÜZYILLARDA ASYA DÜNYASININ TEMEL NİTELİKLERİ

Bu uçsuz bucaksız kıtada, bu pek uzun zaman boyunca, Asya tarihinde gördüğümüz birliği nitelendirmede yardımcı olabilecek şu iki olay vardır önce: Başlarda Budizmin yayılışı; bütün dönem boyunca da **ticarî alış-verişin yoğunluğu**.

Geçici de olsa kararlılığa kavuşmuş ve görünüşte daha gönençli VII. yüzyıl Asya'sında, Budizm, başta gelen bir rol oynar. Hind'de resmî olarak korunduğu gibi, Seylan'la Ganj vadileri kutsal topraklarıdır. Güney denizinin bütün ülkelerine yayılmıştır; en etkin merkezlerinden biri Çin Türkistanındadır. Tang'lar Çin'i, kendisine yakınlık gösterdiği gibi, hem Hind'e hem Doğu Asya'ya misyoner ve hacı göndermektedir; o tarihlere değin içine kapalı olan Tibet'e de ulaşmıştır; son olarak da Kore'yi ve Japonya'yı kazanır. Her yerde, evrensel niteliğine dayanarak, birbirine uymayan uygarlıklar da olsa onlar, başarır bunu.

Biçemlerin gelişmesini her yerde belirleyen odur. VII. yüzyıl boyunca, Çin hacılarının gezileri çoğalır; Hind'e ve öteki Budist merkezlere gelip belge aramaktadırlar. Sonraki yüzyıllarda, başkaları, Japonya'yı ziyaret ederler; Japonya da Çin'e elçiler yollamaktadır. Çin imparatorluk sarayı, büyük önem vermektedir bu gezilere; öyle ki, kimi zaman kendi elçilerinin yanına bir ünlü hacı katmakta, kimi zaman böylesi bir hacıya diplomatik görevler vermektedir. Büyük saygınlığı da vardır bu keşişlerin; dönüşlerinde âlâyı vâlâ ile karşılanırlar. Bununla beraber, çoğu da dönmez: Ya gittikleri yerlerde yerleşir kalırlar, ya da yollarda harcanır giderler. Geziler çetin, yollar büyük tehlikelerle doludur çünkü.

Onlar bu tehlikelere seve seve katlanırlarken, Güney denizlerinin Asya'nın geri kalan bölümüyle ticareti de yoğunlaşıyordu. Çin'in 50-60 ton yük yükleyen ağır ticaret gemileri Sonda adalarına kadar giderken, Arap gemileri Yang-Çeu'ya kadar çıkıyor, Cava gemileri de Müslüman pazarlarına rastlamak için Batı'ya yelken açıyorlardı. Başta Musonları kollayan bu deniz yollarının güçlükleri de büyüktü; öyle de olsa, Arap coğrafyacılarının bize olanca ayrıntılarıyla anlattıkları bu deniz yoluyla pazarlama parlak olduğu kadar istikrarlıydı da.

Çin, kuşaklar boyunca, özellikle IX. yüzyıldan XI. yüzyıla değin, İran Körfezi ve Bağdat tacirleri için **büyüleyici bir pazar** oldu: Fiyatlar, görece ehvendi orada ve büyük kârlar bırakıyordu. Irak'tan Çin'e uzanan o büyük

yolun üzerinde, merkezler olarak, Malezya yarımadasındaki Kedah'ı, Khmer İmparatorluğunu, Sumatra ve Cava'yı görüyoruz. Değişik para sistemleri de olsa, işlemler yürüyordu. Malların bu yoğun gidiş gelişi, tüm Asya dünyasının gereksinmelerindeki bir artışın da yankısıydı aslında. Çin'e giden yabancılar, belli bir korumadan yararlanıyorlardı; bunun yanı sıra, pasaport denetimi, taşıdıkları mallar ve nakitler için de denetim vardı.

> *Bu ticaretin maddeleri arasında madenler başta geliyordu: Sumatra ve Kore'den pek bol getirilen altından başlayarak, gümüş, tunç, Çin bilginlerince çok aranılan cıva, bakır, son olarak da demir. Onları santal, bambu, kâfur ve abanoz olmak üzere, değerli ağaçlar izliyordu. Günlük ve misk başta olmak üzere, kokuların listesi de oldukça uzundu; İran Körfezinde en çok aranan misk de, Tibet'inkiydi. Baharat ticaretine gelince, Hind'in ve Güney-Doğu ülkelerinin ününü sağlayan başta buydu. Pek bol olan besleyici maddelerin ticaretini unutmamalı: Yağ çıkarılan Hindistan cevizi, şeker kamışı, pirinç ve hububattı bu. Değerli maddeler arasında fildişi, Hind'den, Kedah ve Khmer ülkesinden geliyordu; amber dış satımını yapan başlıca Çin'di; deniz kaplumbağası pulları özellikle Güney denizlerinde üretiliyordu; Cava'dan ve Kamboçya'dan gelen gergedan boynuzu, Arap tacirlerine büyük kârlar sağlıyordu; yakut, elmas, kedi gözü Hint'den, Seylan'dan ve Güney-Doğu denizlerinden Çin'e gidiyordu. Renklendirici maddeler, dokumalar ve kürklerin de bu ticarette büyük yeri vardı. Bu liste, hayvanlara kadar uzanıyordu: Konuşan papağanlar, Hint okyanusundan İran Körfezine götürülüyordu; Kuzey-Batı Hint'in tazıları Irak'a sokulurken, Çin'e de keçi, manda ve öküz taşınıyordu. Son olarak, çoğunlukla Çin'de üretilmiş çeşitli nesneler, pazardan pazara taşınıp duruyordu: Porselenler, lâke ya da bakır tepsiler, kâğıt, tahta taraklar, şemsiyeler, demir tencereler, kalburlar, iğneler ve at eğerleri idi bunlar. Ayağa giyilen en iyi sandallar Hint'te üretiliyordu. Yalı-çapkını tüyleri sağlayan Kamboçya, Yakındoğu'dan gelen ve Çin'de pek tutulan mavi camdan aynaların ticaretinde de aracılık yapıyordu.*

Gerçekten, bu yoğun ticaretten en büyük kârı sağlayanlar da, **Güney - Doğu ülkeleri**ydi: Hintlilerle Çinliler, altın ve pek bol olan baharat için oraya gelmek zorundaydılar; kendi ülkelerinde karışıklık ve anarşi süren Hint ve Çinliler de oraya geçip tezgâh kuruyorlardı ve bolluk, Arapları da çekiyordu. Bu aracı ülkeler için şöyle bir sonucu oldu bunun: Yalnız maddî zenginlikleri artmakla kalmadı, Hint ve Çin uygarlıkları ile temastan büyük yararlar gördüler.

Bununla beraber, bu gönenç içindeki dünyayı, azçok uzun vâdeler içinde etkisini gösterecek de olsa, dışarıdan iki şey tehdit ediyordu: Doğu Asya kapılarında **Müslüman fatihlerin** ortaya çıkışı; **Moğolistan göçebeleri**nin gitgide artan örgütlenişleriydi bunlar.

Gerçekten, VIII. yüzyıldan başlayarak, Hint, ağır ağır Müslümanlarca istila edildi; cihadın sürüklediği Müslümanlar, Kuzey-Batı eyaletlerinde, Afganistan'da ve Türkistan'da yerleşerek, Çin ve Hint ticaretinin kilit noktalarını yavaş yavaş ele geçirdiler. Bu fetih, Hun fetihleri kadar -giderilmesi olanaksız- yıkıntılara yol açtı: Tasvir yıkıcılığı ise kol gezdi. Ayrıca, o sıralarda gelişme içine girmiş bulunan Hinduizmin yaraladığı Budizm de, İstilacılar karşısında geri çekildi. XIII. yüzyılın seherinde son Budist imparatorluklar ortadan kaldırıldığında, Budizm de, doğduğu ve geliştiği topraklar üzerinde tutunamaz oldu. Arada, VII. yüzyılın ilk yarısında Hint'te bir birlik gerçekleştirilmişti; onu, bir siyasal parçalanış izledi. Çeşitli devletler arasında hegemonya çatışmaları başladı. Bütün bunlar, kimi bölgeleri dış istilaya karşı daha zayıf düşürüyordu. Öyle de olsa, sanat ve edebiyatın geliştiği dönemler de yaşandı; ayrıca, Güney denizleri ülkeleriyle temasını sürdürdü ve o yolla da Hint etkisi devam etti.

Doğu Asya'nın çehresini değiştirecek olan öteki etken ise, VIII. yüzyılda belirginleşti: 744 yılından başlayarak, Uygur Türkleri imparatorluklarını kuruyorlardı; onun yerine, bir yüzyıl sonra, Kırgız İmparatorluğu geçecektir. O dev Moğol İmparatorluğunun uzak bir başlangıcıdır bu. Aslında, söz konusu olan, uzun vâdeli bir felâkettir; Kuzeyde ve Batı'da Çin'i tehdit eden göçebelerin birleşmesi tam olmaktan uzaktı; bütün sonuçlarıyla, ancak 1206'da, Cengiz Han ortaya çıktığında gerçekleşecektir bu.

Sasanî İmparatorluğunun yıkılışı, Hind'in parçalanışı, Tang'ların zayıflaması, Song'ların fetihleri, arkasından Güney Çin'de geri çekilişleri, son olarak Moğolların harekete geçişi, bütün bunlar, beş yüz yıllık bir tarihi

noktalayan olaylar; beraberinde, bütün fetihlerin tıynetinde olan sefaletleri, kıyımları, dramları da getirerek elbette. Bununla beraber, tekrar edelim, bu süreç içinde Budist kültür yayılmaktan geri kalmadı; Hint'de, Çin'de, Japonya'da, Cava'da biçemler yaratıyor, Şampâ'da, Khmer İmparatorluğunda ve Siyam'da bereketli sanat ürünlerinin doğuşuna yol açıyordu. Hint kültürü de, Hint'de daha az parlak değildi.

Bu kültürel çiçeklenişi, kısaca ülke ülke gözden geçirelim.

HİND'İN MUTLU VE FELÂKETLİ YILLARI

VII. yüzyılda, Çinli hacılar Hint'i anlatırken, bir yanda sürüp giden geleneklerle örflerin çeşitliliğinden, öte yanda mutlak hükümdarların görkemli yaşamından sözederler. Onların söylediklerine bakılırsa, **kastlar sistemi** eskisinden çok daha fazla keskinleşmiştir: «En ciddi bir ahlâk temizliğinin lekesiz bir yaşam için kural olduğu»nu ileri süren Brahmanların yanı sıra, «hükümdar soyu»ndan Kşatriyalar, tacir Vaisyalar, çiftçi ve köylü Sudralar vardır. Son olarak da aşağı kastlar, kast dışı olanlar ve dokunulmazlar: «Kasaplar, balıkçılar, cellatlar; bunlar, «kent dışına atılmışlardır; köylere gidip geldiklerinde, açıkta, yolun sol kıyısında yürürler».

Hükümdar, örnektir hep ve savaşçı Kşatriya kastının bütün niteliklerini toplamıştır kendisinde. Çinli hacıların gözünde, İmparator **Harşa**, en yetkin temsilcisidir bunların; Budizmin ateşli koruyucusu olan bu hükümdar, Gupta'ların görkemini sürdürmektedir. Çağının en yetkin aydınlarından biridir; sarayı, yazarların buluşma yeridir ve kendisi de şiir ve dram yazmaktadır. Dahası, yaptığı seferlerde savaşçı ve devlet adamlığını da tanıtlamış ve Kuzey Hint'te birliği yeniden kurmuştur. Son olarak, din konusunda bütünüyle yansız olmasa da, Hint'in büyük hükümdarlarının geleneğini sürdürmekte ve bütün dinlere karşı geniş bir hoşgörü politikası uygulamaktadır; öyle görünüyor ki, liberalizmini belli bir bağdaştırmacılığa kadar götürmüştür.

Gupta'ların manevi mirasçısı Harşa, VII. yüzyılın ortalarına değin bu uygarlığı ve gönenci sürdürür. Başkenti Kanyâ-kubja (Kananj), kendinden önce gelenlerin kurduğu kentlere benzemektedir. **Hiuan-sang**, gözleri büyülenmiş şunları anlatır:

> *«Ganj'a yakın bir yerde, yüksek duvarlarla ve derin çukurlarla korunmuştur. Her yerde, yığınla kule ve köşk görülmektedir, her yanda çiçekli korular, suları duru ve bir*

> *ayna gibi aydınlık küçük göller ve balık havuzları; yabancı ülkelerden getirilmiş en nadir yığınla mal, meta bulunmakta. Kentte oturanlar, zengin ve mutludurlar ve her aile bolluk içinde yüzmektedir. Her yandan çiçekler ve yemişler dökülmekte... Bir yüz kadar manastır vardır ki, aşağı yukarı 10.000 din adamını barındırmaktadır... 200 kadar (Hindu) tanrılarının ve binlerce de sapkının (Budist olmayanlar) tapınağı vardır».*

Aynı yazılar, kentlerin, köylerin ve kırların gönencini anlatırken, düzensiz de olsa, nüfusun büyük yoğunluğunu gözler önüne serer. Bu zenginlik, özellikle **tarım işletmeciliği** üzerine kuruludur; **ticaret** de etkindir ve Güney denizleriyle gidiş-geliş yoğundur.

Çinli hacılar, pek doğal olarak, din yaşamı hakkında da çokça bilgi vermektedirler bize: Hinduizm, hayli geliştiğinden, eskiden budistlerin barındıkları yerleri Hindu kentleri ve tapınakları çevrelemiştir artık. Hinduizmin daha o zamandan kutsal kenti haline gelmiş plan Benares'te, bir otuz kadar Budist manastırı ve yüz Brahman tapınağı vardır; hepsi de bugünkü kadar renklidir bunlar.

Çinli hacıları bir şaşırtan da **Çiva**'ya inananların halleri ve tavırları.

Ganj kıyılarında, bugün de olduğu gibi, her gün binlerce kadın-erkek toplaşmakta ve sularında yıkanmaktadır; çünkü, böylece «bütün günahlarından arınmaktadırlar. Suyundan içenler, ya da yalnız ağzını çalkalayanlar, kendilerini tehdit eden felâketlerin yitip gittiğini görmektedirler. Sularında boğulanlar, tanrılar arasında yeniden doğmaktadırlar».

Budist anıtların ve oralarda yaşayan toplulukların görünüşü de bir başkadır: Bir manastır kenti olan göz kamaştırıcı **Nâlandâ** -ki XIII. yüzyılda Müslümanlarca yok edilecektir- bir on kadar manastırı içine alıyordu. Bu manastırlar, Batıya bakan yüzünde anıtsal bir kapısı olan tuğladan bir surla çevriliydi. Yapılar da, tuğladandır, üç ya da dört katlıdır; din adamlarının oturdukları yerlerden başka, geniş avlularla ayrılan toplantı ve dua salonları, pavyonlar, stûpalar, verandaları içine alıyordu. Duvarlar cilâlı yalancı mermerle kaplanmıştı, aralarına altın ve değerli taşlar karıştırılmıştı; yuvalara yerleştirilmiş heykeller de baştan aşağıya yaldızlıydı. Aynı zamanda birer üniversite olan bu manastırlar, büyük toprakların da sahibiydiler; kendilerine bağımlı, gelirlerini sağladıkları iki

yüzden fazla köy vardı. Yığınla bağışlayıcıdan, her gün, keşişler ve öğrenciler için pirinç, tereyağı ve süt gelirdi; hükümdar da sık sık önemli bağışlarda bulunuyordu. Budizmin en bilgin hocaları, oralarda ilahiyatla beraber, bütün öteki bilimleri okuturlardı. Bu yüksek düzeyde eğitim, daha önce üniversite aşamasını geçmiş yirmi yaş dolayındaki gençlere yapılıyordu. Manastırlarda büyük bir disiplin hüküm sürerdi: Her topluluğu bir papaz yönetiyordu; keşişler meclisinin başı da oydu. Günlük yaşam bir su saati ve çanla düzenlenirdi; toplantı, dua ve yemek zamanlarında bu çan çalınırdı. Yemek vakitlerinde ardına kadar açık kapılar, gece olunca kilitlenir ve mühürlenir ve mühürler de papaza verilirdi. Topluluk, adaleti de, oybirliğiyle açıklanmış kararlarla kendisi yerine getirirdi; mülkiyetin yönetimiyle ilgili bütün kararlar, keşişler meclisinde alınıyordu. Hırsızlık ve dolan, topluluktan hemen çıkarılmakla cezalandırılırdı.

Laik yaşam da, Hindu tapınaklarının ve Budist manastırlarınınkine geniş ölçüde katılıyordu. Çeşitli bayramlar vesilesiyle, halkın katıldığı büyük toplantılar yapılırdı ve bu toplantılarda bütün bir görkem sergilenirdi. Harşa, imparatorluğunun bütün keşişlerine yiyecek dağıtıyordu. Her beş yılda bir de, Allahabad'ın geniş ovasında, Ganj'la Jumna'nın birleştiği yerde, «Büyük Kurtuluş Meclisi» adı verilen bir toplantı yapılıyor ve herkese sadaka veriyordu. Böyle bir toplantıda bulunmuş olan Hiuan-sang, ayrıntılarıyla anlatır bunu.

> *Kamışlardan yükseltilen geniş bir surun ortasına saplardan pavyonlar yapılıyor, her birine de armağanlar konuyordu: Altın, gümüş, inci, kırmızı cam (?), değerli taşlar, ipekli ve pamuklu giysiler, altın ve gümüş paralar... Surun dışına da büyük bir yemekhane ile bin kişinin oturabileceği bir toplantı salonu yapılıyordu: Keşişler, Hindu müritler, çıplak çileciler, yoksullar, öksüzler, yurdunu yuvasını yitirmiş insanlar oraya davet ediliyordu. İmparator ve vassalleri de Ganj'a yakın çadırlarını kurduruyor, filler ve askerler ovaya yayılıyorlardı. Dağıtım, iki buçuk ay sürüyordu: Önce, bir Buda heykelinin huzurunda, Budistlerin armağanları verilirdi; arkadan sırayla güneş kültüne inananlar, Çiva'nın müritleri ve çeşitli Hindu mezhepleri gelirdi; daha sonra çıplak çilecilerin geçidi başlardı; son olarak da din adamlarıyla laikler, yoksullarla öksüzler. İmparator, beş*

yıldan beri birikmiş bütün servetleri orada dağıtırdı; «sırtındaki giysileri, kolyeleri, bilezikleri, tacındaki bezek kordonu, boynundaki incileri, turbanındaki kızıl yakut» da içinde olmak üzere her şeyi! Vassalleri, bu sonuncu mücevherleri satın alıyor ve onları Harşa'ya geri veriyorlardı; belki, bir çeşit yükümlülüğün ya da verginin sonucuydu bu. Ne var ki, Hiuan-sang'ın eklediğine göre, «bir kaç gün sonra, hükümdarın giysileriyle en yüksek değerdeki mücevherler, birinci kez olduğu gibi, yeniden sadaka olarak kullanılıyorlardı».

Hind'in öteki bölgelerinde de yaşam, Harşa krallığındaki kadar tantanalı ve o kadar da sefildi. Örneğin Dekhan'da, yüksek kastlar, Sanskrit kültürü de alsalar, insanlar, başka diller -telugu, tamul- konuşuyorlardı. İklim daha tropikal olduğundan, aşırılıklar da o orandaydı: Bir yanda gevşeklik ve uyuşukluk, öte yanda bolluk ve taşkınlık. Egemen olan Hinduizmdi, ancak Budizm de ayak diretiyordu hâlâ. Dravid hanedanlar arasında bitmez tükenmez savaşlar görüyoruz. Ne var ki, onlardan her birinin görkemli dönemleri de oldu. Özellikle Dekhan'ın Güney-Batısına yerleşmiş olan **Pallava**'lar, IX. yüzyıla değin, mimarlığı ve edebiyatıyla incelmiş bir kültür geliştirdi ve Hindi-çini ülkelerini, özellikle Kamboçya ve Şampa'yı da derinden etkiledi.

Şalukya'lar da unutulmaz çizgiler bıraktılar.

Son olarak, Kuzey-Batı eyaletlerinde, ırklar ve dinler daha da karışıktılar: Bir yanda Türkler, İranlılar ve Aryenler vardı, öte yanda Parsîlik, Manicilik, Nesturilik, Hinduizm, Cayna dini ve İslâm. İran'la, hâttâ Batı'yla olan eski deniz ticareti bu bölgede sürüyordu. Coğrafi durumları gereği, önce bu ülkeler İslâm fethinin konusu oldular. Bin yıldan fazla bir zamandan beri hep aynı yolu izleyen istilalara alışık da olsalar, halklar, İslâm istilâsına karşı -silah elde- sert bir direniş gösterdiler; ayrıca, bugün bile ortadan bütünüyle kalkmamış olan kimi örfler yarattılar: Çocukların evliliği ile kadınların içeri kapanması *(purdah)* böyledir; biriyle ırkın saflığı korunmak isteniyordu, ötekiyle de istilâcıların uygunsuz bakışlarından kaçılmış oluyordu. İslâm fethinin şu sonuçları oldu ki, Hint yaşamı kendi içine kapandı, özellikler güçlendi, gelişme felce uğrayıp dondu. Kimi yerlerdeki camilerde Hint biçeminin yankılarında olduğu gibi, başlarda bir uzlaştırma çabası olduysa da, taraflar arasındaki zıtlık, arkası gelmeyecek kadar

büyüktü. Öyle olunca da, Hint için, karanlık bir dönem açıldı; gücünü yitirirken bağımsızlığını da yitirdi Hint. İçine daldığı uyuşukluğu, direnişten doğan kimi yerel canlanışlar kesti zaman zaman; bunun -hiç olmazsa- şu yararı oldu ki, günümüze değin, bir sosyal çatıyı, dinsel ve felsefi gelenekleri, Hint halkının temel niteliklerini el değmeden korumuş oldu.

Bu temel nitelikler ise, VII. ile XIII. yüzyıllar arasında ne idiyseler, bugün de odurlar çoğu noktada.

KHMER İMPARATORLUĞU

VI. yüzyılın sonlarında, Güney denizlerinin Hintlileşmiş devletleri içinde, uzun bir süreden beri en etkin ve en ünlü güç olup çıkan Funan'ı, vassallerinden biri, Çen-La'nın kralı yıkar ve yerine **Khmer İmparatorluğunu** kurar. Yeni krallığın, bir yüzyıl boyunca görkem içinde yaşadığı görülüyor: Hükümdarı, Asya'nın öteki mutlak kralları gibidir: Bir saray halkı ve ulu kişilerce çevrelenmiştir; haftada üç kez onları toplar konuşur ve büyük saygıyla selâmlanır. Görevliler, katı bir hiyerarşiye göre sıralanmışlardır. Belli başlı Hindu mezhepleri bir arada yaşamaktadır. Kültür, Hind'in Sanskrit kültürünce özümsenmiştir. Dikkat çekici bir başka olay da şu: Tanrı Çiva'nın *linga* (erkeklik organı) sı onuruna özel bir kült kutsanmaktadır ve hemen hemen devlet dini olup çıkmıştır.

Ne var ki, VIII. yüzyıl, Güney-Doğu ülkeleri için bir kaynaşma yüzyılı oldu: Şampa'nın iki krallığı birleşir, birleşik Şampa krallığını kurarlar; Malezya krallığı, yarımadada gücünü yayar ve bir deniz imparatorluğunun temellerini atar; son olarak da Cava'da, «Dağ kralları» adıyla yeni bir hanedan ortaya çıkar. Aynı dönemde, Khmer krallığı anarşi içindedir ve ikiye ayrılır. «Dağ kralları» hanedanıyla beraber, Cava'da, Budizmin de birden geliştiğini görürüz; Sanskritçe ile Kuzey Hint yazısı kabul edilir ve tüm resmi devlet örgütü de Hintlileşir. Cava'nın merkezi Budist anıtlarıyla donanır. Cava'nın merkezine egemen olan Budizm, Hinduizme bağlı tutucu öğeleri de adanın doğu bölümüne iter; bu bölümde *linga* kültü vardır. IX. yüzyılın başlarında da Kamboçya için önemli bir olay olur: «Cava'dan gelen» bir Khmer prensi, Khmer krallığını Cava egemenliğinden kurtarır ve -802 yılında- Angkor ovasına bakan bir tepeye yaptırdığı bir tapınakta tanrı-kral kültünü kurar. Bir Brahmandan da krallık simgesi *linga'yı* alır; Khmer krallarının imparatorluk gücünü bu temsil edecektir artık. Bununla, Kamboçya için yeni bir tarih dönemi başlamıştır: Khmer İmparatorluğu doğmuş, **Angkor hanedanı** kurulmuş ve bağımsızlık kazanılmıştır. Ve Çin,

Tang'ların ve Beş Hanedanın sona ermesiyle, bir karışıklık dönemine girer. Cava'daki «Dağ kralları» hanedanının iktidarı, doğu Cava'da doğmakta olan üstünlük karşısında gerilerken, Khmer İmparatorluğu temel niteliklerini kazanır.

XIV. yüzyıldaki çöküşüne değin bu nitelikleriyle tanınacaktır.

Hint'te olduğu gibi, kral, bütün devlet örgütünün temel öğesidir; otoritenin kaynağı ve tek sahibidir. Kanunun ve yerleşik düzenin, dinin, dinsel kuruluşların koruyucusu olan hükümdar, yeryüzünde bir tanrı olarak görülür. Günde iki kez görüşmeye çıkar: Elinde kılıç, altın çerçeveli bir pencerede gözükür; gelişi sarayda müzikle, görüşme de boru çalarak haber verilir. Ayağı yere basmaz; yürürken önüne kumaş sererler ve saraydan çıktığında da ya file biner ya da tahtırevana. Başkenti, evrenin -mimarlık planında- bir özetlemesidir; merkeze, dünyanın eksenini temsil eden bir dağ - tapınak oturtulmuştur. Her hükümdar, olanakları ölçüsünde kendi dağtapınağını yaptırır ve içine de, kendine özgü bir törenle krallık *lingasını* yerleştirir.

Ülkenin yönetimi, bir **aristokrasi**nin ellerindedir: Brahmanlar, kral ailesinden olanlar, kral papazının yakınları ve Kşatriya'dan oluşur bu aristokrasi. Toplum, pek açıkça kademelendirilmiştir: Kraldan sonra Brahmanlar gelmektedir; sonra mirasçı prens, bakanlar, ordu şefleri, büyük rütbeli kişiler, değerli savaşçılar; arkasından sıradan kişiler, sefiller ve mirastan yoksun bırakılmışlar; sakatlar, kamburlar, cüceler, büyük caniler, serseriler, yabancılar, cüzzamlılar ve bozulmuş insanlar ise, toplumda gözden düşmüş kimselerdir. Yalnız birinci sınıftan olanlar tapınağa girebilirler. Bunun gibi, idare, yine kademelendirilmiş bir memur kitlesinin elindedir: Bakanlar, ordu şefleri, danışmanlar, müfettişler, eyalet şefleri, bölge ve köy şefleri, mağaza şefleri, angarya şefleri, bütün bunlar, -niteliğini pek iyi bilemediğimiz- dört guruba ayrılmışlardır. Khmer pazarının önemi göz önünde tutulursa tacirlerin sayısı da hayli fazla olmak gerekir; haklarında çok az şey bildiğimiz köylülerin büyük bir bölümü toprak çalışmalarına ayrılmışlardır ve yönetici sınıflarca aşağılayıcı adlarla çağrılırlar.

Bu **oligarşi**, yüzyıllar boyunca, Hinduizmi ya da Budizmi -ayırım gözetmeden- uyguladı. Ayrıca, kuşkusuz atalar kültüne bağlı hayli özel bir kült daha kutlanıyordu: Kral, prensler, ulu kişiler ve zafer kazanmış savaşçılar, tapınaklar kurduruyor ve içine de, daha yaşarken, bağışlayıcının

adına eklenmiş bir tanrı adına bir heykel diktiriyordu; bu heykellere tapılmasına, bağışlayıcının kendisi de özen gösterirdi. Öte dünya yaşamı da Khmerleri düşündürüyordu; Angkor'daki büyük kabartmalardan biri, Göklere ve Cehennemlere adanmıştır ki, Hint ikonografisinde alışılmamış konulardır bunlar.

Irmakların dışında, pek yetkin bir yol şebekesi görüyoruz ülkede.

En güzel örnekleri -özellikle *Angkor Vat*- XII. yüzyılda ortaya konmuş olan taştan tapınakların dışında, bütün konutlar ahşaptı. Pek alçak mobilyalar, çeşitli kapkacak özenle süslenmişti. Silahlar da pek çeşitliydi. Savaşçılar zırhlı ve miğferliydi. Giysilerde bol mücevherat kullanılması, Hint etkisini gösteriyor. Yaşam düzenini, IX. yüzyıldan başlayarak su saati belirliyordu. Yabancı ziyaretçileri en çok şaşırtan kürdan kullanma âdeti olmuştur; ve hepsi de, yerlilerin temizliğinden sözediyorlar. Gözde eğlence horoz döğüşüydü; buna hükümdar da katılır ve bahse girdiğinde de payını altınla öderdi. Kadının toplumda saygın bir yeri var: Ana yönünden hısımlık da yabancı değildi. Genç ve güzel kızları olan büyük aileler, hükümdara sunarlardı onları; bu kızlar, sarayda odalık, müzisyen ya da dansözlük ederlerdi; bu sıfatla siyasal yaşama da katılırlardı sık sık ve dinsel yaşamda bile kimi zaman resmî bir rol oynarlardı.

Tapınaklara ve onlara hizmet edenlere önemli bir yerin verildiğini görüyoruz.

> *Tapınağın, çoğu kez bir başkanın yönetiminde, bir manastırı vardı. Disiplinden, ekonomiden sorumlu olan oydu, tanrılara sungu sunanları ve müneccimleri de o seçerdi. Onun yanısıra, hükümdarın papazı, törenlerin düzenini sağlardı; sonra da gözeticiler, Brahmanlar, çileciler, asıl anlamıyla rahipler ve onlara yardım eden bir yığın koruyucu gelirdi. Onların da aşağısında büyük bir kitle, tapınağın ve içinde oturanların yaşamı için çalışır dururlardı. Erkek-kadın dansçı, şarkıcı ve müzisyenler ayrı bir gurup oluşturuyorlardı. Komşu köylerden gelen bütün bu hizmet edenlerden çoğu, yağmur mevsiminde işe alınırlardı. Hepsi de hükümetin el koymasından kaçar ve ancak kendi topluluklarının sözüne uyarlardı; buna karşılık, bağlı oldukları tanrıdan başka tanrı hizmetinde angaryaya koşulmak onlara yasaklanmıştı. Bir tapınağa, örneğin IX.*

yüzyılda Bako Tapınağına hizmet edenlerin sayısı 2.253 kişiydi ki, bunun üçte ikisi köleydi. XII. yüzyılda Ta Prohm Tapınağı için bu rakam daha da yüksektir: 79.365 kişi. Bu yekûnun içinde 18 büyük rahip, 2.740 âyin yöneten papaz, 2.202 yardımcı ve 615 dansöz bulunuyordu. Bu sayı, beslenme ve öteki konulardaki gereksinmelerin büyüklüğünü de gösterir; öyle olduğu için de bu tapınağın 3.140 köyü vardı.

Tapınağa hizmet edenlerin hepsi, vergiden bağışıktılar; ama hepsi de tapınak kurallarına aykırı bir harekette bulundukları ya da ona karşı bir suç işlediklerinde, aynı yaptırımla karşılaşırlardı; çünkü, bu davranışın bütün bir halkı tehdit ettiği inancı vardı. Ne bedensel ne de para cezasına uğramayacakları için, Brahmanlar yalnızca görevlerinden çıkarılırlardı; bunun dışında kalanlar para cezası öderlerdi, ödeyemeyenlerin de sırtına yüz değnek vurulurdu.

Angkor'un gücü yükselirken, bu Khmer yaşamının birçok çizgisi, büyük bir değişikliğe uğramadan varlığını sürdürdü. Angkor'un doruğuna ulaşması ise, **VII. Jayavarman** zamanında (1181-1219'a doğru) oldu; Kamboçya'nın en büyük hükümdarlarından biridir o. Ateşli bir Budist olan Jayavarman, tanrı-kral kültünü, artık Çiva'nın *lingasına* değil de, bir yılanın üzerine oturmuş dev bir Buda heykeline uygulamış gözüküyor. Cüzzamlıydı belki; o yüzden de 102 hastahane yaptırdığı söylenir. Kişisel kültlerin en çok yaygınlık kazanması da onun zamanına rastlar.

Khmer İmparatorluğu, hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz Güney denizleri ülkelerinden biri ise de, Güneydoğu Asya'nın bütün bu geniş bölgesi, o devirde, temelini Hint geleneklerinin oluşturduğu aynı uygarlık biçimine katıldı denebilir; ve ayrıntıya girmeden söylemiş olalım: Hint'de kimi zaman ancak işaret edilmiş olan şeyleri, bu ülkeler pek somut biçimde açıklığa kavuşturdular. Bu ülkelerin bir başka ortak nitelikleri de -hiç olmazsa bir zaman için- *linga* krallık kültüdür.

Evrensel egemenlik anlayışını ona dayandırıyorlardı.

Ne var ki, tarihsel olaylar, batıp çıkan yerli inançlar ve örfler, giderek aşındırıp yıprattı bu birliği; bir yerde Hindi Çini'nin ve Güneydoğu Asya adalarının siyasal coğrafyasını değiştirdi. 1288 yılına doğru Marko Polo,

1296’da da Çeu Ta-kuan, Güneydoğu Asya ülkelerini ziyaret ettiklerinde, Khmer İmparatorluğu bir çöküşün eşiğindeydi; Şampâ, ülkesinin yarısını yitirmiş de olsa, iki fırtına arasındaki sakin bir anı yaşıyordu; XI. yüzyılda parlak bir dönem yaşamış olan Birmanya’yı, Annam’ı olduğu gibi, Çin Moğolları ele geçirmişlerdi. Bir tek doğu Cava idi bağımsızlığını koruyan ve gelişmesini sürdüren; ne var ki, o da geçmişine esin veren Hint geleneklerinin zararına, Malezyalı bir niteliğe bürünüyordu gitgide.

TANG’LAR ÇİN’İNDEN SONG’LAR ÇİN’İNE

Çin’de Suei’lerin imparatorluğunun içine düştüğü anarşi, genç olduğu kadar hünerli ve yavuz bir baş da bulmuştu kendisine**: Li Şe-min**’di bu. Li Şe-min, T’ang kontunun oğluydu. Halkın pek tuttuğu ve Suei’lere karşı dürüst davranan kont, Şan-si de, askerî bir bölgeyi yönetiyordu. Çok güçlü bir kişiliği olan Li Şe-min, babasını İmparatorluk tahtına çıkardı (618); dört yıl süren seferler sonunda da Çin’i yeniden fethetti ve arkasından kendisi de -T’ai-song adıyla- tahta çıktı (626). Yirmi üç yıl süren hükümdarlığında, İmparatorluk Çin’i, bütün görkemi ve gücüyle yeniden kuruldu: Bugünkü Moğolistan’ın tümü İmparatorluğa bağlandı (630); Türkistan Türkleri ile Gobi’nin Hint-Avrupai vahalarına boyun eğdirildi; son olarak da, eskiden hasım olan bütün bu halklar arasında gerçek yandaşlar kazanıldı. Bu görkemli saltanattan sonra başlayan saray entrikalarına, imparatorların aczine, nikâhsız hükümdar eşlerinin zalimliğine -ki bunlardan biri kendini «imparator» ilân etmiştir- bir yüzyıl kadar sonra **Hiuan-song** (712-756) bir ara verdi. Bu imparatorun sağlamlaştırdığı Çin, Asya’da en büyük yayılışını yaptı. Savaşçı bir dönemidir bu Çin’in: İşte bu dönemdedir ki, geçici bir karanlık içine girmiş olan Çin dünyasında, kültür de büyük bir gelişme gösterdi; Çin’le, Arapların egemen oldukları Yakındoğu da içinde olmak üzere, Asya’nın geri kalan bölümü arasında din ve ticaret ilişkileri yoğunlaştı.

Ne var ki, 750 yılı dolaylarında, tek bir kalemde yıkılacaktır her şey: Generallerden biri anlamsız bir harekette bulunur, tutar, o zamana değin Çinle bağlılıklarını sürdürmüş vassaller olan Taşkent Türklerine saldırır. Hemen arkasından, güney’de Yun’nan başkaldırır. Askerî mücadelelerin yüzyıllardır seferber tuttuğu halk bitkindir, huzura gereksinmesi vardır; Çin, parçalanır. 960 yılında T’ang hanedanı ortadan kalktığında, Çin, yeniden güneydeki eyaletlerin içine sıkışır; nüfusu da büyük ölçüde azalmıştır.

Böylece, üç yüzyıldan fazla sürmüş olan **T'ang devri**, Çin'in tarihinde gördüğü en yaygın fetihleri gerçekleştirmekle kalmadı yalnız; kendinden önceki bütün geleneklerden bir bireşime gitti. Bu bireşim, daha sonraki devirleri için bir model olacaktır ona. Gerçekten Suei'ler, Çin toprağını yeniden birleştirirken, bu birliğin ortaya çıkaracağı sorunları çözecek vakti bulamamışlardı; T'ang'lar ise, daha işin başında el attılar bunlara ve her şeyden önce de, idarî yapıyı baştan aşağıya elden geçirdiler: İdarenin bütün komuta mevkilerine çeşitli sınavlarla giriliyordu. Hanedanın -618'den 705 yılı dolaylarına değin- ilk yüzyılı boyunca, iktidarlarda pek ileriye vardırılmış bir merkezileştirme görülür. Ne var ki, VIII. yüzyılın ikinci yarısında ve bütün bir IX. yüzyıl boyunca, büyük idare birimleri, şeflerinin yönetiminde hemen hemen bütün bağımsızlıklarını kazanırlar; bu şefler sivil iktidarla askeri iktidarı da birleştirmişlerdir. Böylece, önceleri hükümran olan başkent, eyaletler lehine olmak üzere, otoritesinin parçalandığını görür; eyaletlerin, askerî güçle bağlaşıklığı da olan bu özerkliği, İmparatorluk iktidarı için korkunç bir hale gelir. O kadar ki, X. yüzyılın büyük yöneticileri, devlet içinde devlet olduklarından, İmparatorluk iktidarına adaylıklarını koyarlar; nitekim onların içinden en güçlü olanı, T'ang hanedanının sona erdiğini ilân edecek ve kendisi tahta çıkacaktır: 960 yılında **Song'lar**ın iktidara gelişi böyle olur.

Bu gelişmelere koşut olarak, ordu da, bir meslek ordusuna evrilir.

Ne var ki, bu evrilme, halk kitlelerini sefalete götüren sosyal altüst oluşlarla ilgilidir. Gerçekten, İmparatorluk sarayı geçmişin debdebesini sürdürür. Ancak, VIII. yüzyıldan başlayarak, halk, sayısız güçlükler içinde çırpınmaktadır; nüfustaki büyük azalıştan anlıyoruz bunu: 754'le 839 yılları arasında, yani üç çeyrek yüzyılda 52 milyondan 30 milyona iner nüfus. Nedeni de şudur: Toprakları yeniden dağıtıma tâbi tutmuş olan devlet, köylü mülkiyetini savunmaktadır. Oysa, VIII. yüzyılın ortalarına doğru kaybolmuştur bu mülkiyet; çünkü vergiler, angaryalar, askeri hizmet ve birikmiş borçlar, küçük işletmecileri toprakları satmaya ve hizmetlerini de büyük toprak sahiplerine kiralamaya zorlamıştır. Aynı zamanda yüksek görevliler olan bu büyük toprak sahipleri, mülklerini miras yoluyla elde etmektedirler. Ticaret yaşamı da yıkıntıya uğramıştır. Ancak tacirler, Arapların ve Güneydoğu ülkelerindeki pazarların önerdikleri pek kârlı alış-verişlere -her yola baş vurarak- yöneldikleri için, vergilerin, elkoymaların kendilerini bütünüyle yok edemediği sonucunu çıkarabiliriz.

İşte, köylülüğün çöküşü, ticaretin önüne konulan engeller, Çin İmparatorluğunun bu iki temel sütununun içine düştüğü bu durumdur ki, -874 yılının sonlarında patlayan- devrimi kaçınılmaz hale getirir. Kısa bir süre önce Kuzey Çin'de yerleşmiş olan Türkler, Çin'in vesayetinden kurtulmak için bundan yararlanmak isterler; T'ang hanedanı bu çıkıştan iflah olmaz, çünkü, yüksek görevlilerin oluşturdukları yeni -miras yoluyla geçen- feodalite, ona son darbeleri indirmek için atılır.

> *Önce gönenci yaşayan, sonra taşkın bir emperyalizmin çelişik durumları, kararsızlıkları içine yuvarlanan bu toplumda, düşünce özgürlüğü, geçmişte olduğundan çok daha fazladır; sesler, İmparatorluk yönetimine bile yükseltmekte duraksama gösterme. Din alanında Budizm çevresinde yapılan tartışmalar bunu gösterir. Konfüçyüs geleneğinin temsilcileri ona şiddetle karşı çıkarken, imparatorlar koruyup kayırırlar. Daha önceden başlamış bir gelişime uyarak, Budizm, sanat alanında olduğu gibi, felsefe alanında da Çinlileşir ve Taoizme yaklaşır. Çin'e daha önceki yüzyıllarda girmiş öteki dinler de gelişmelerini sürdürürler: Manicilik Moğolistan'ı fetheder. Tarım bölgesindeki Uygurlar arasında ateşli yandaşlar bulur, Çin'in birçok büyük kentinde tapınaklar yükseltir; Nesturi Hıristiyanlık da korunur, gözetilir. 845 yılından başlayarak, Budizme ve «dışardan getirilmiş» öteki dinlere karşı genel bir saldırı ve baskı başlarsa da, Budizm öylesine Çinlileşmiştir ki, yeni bir din olup çıkmıştır; nitekim içinden bir mezhep çıkacak ve* ***Zen*** *adıyla Japonya'yı da kazanacaktır kendisine.*
>
> *Kâğıt kullanımının genelleşmesi ve basımcılıkta büyük gelişmeler de Tang'lar devrine rastlar.*
>
> *Bununla beraber, Çin'de bu uygarlığın gelişmesinde, komşu ülkelerin payı unutulmamalı.*

X. yüzyılın sonuna doğru Song'lar Çin'inin soluğunu alıp verdiği atmosfer bambaşkadır. Tang devri, ne denli eski gelenekleri korumuş, savaşlar, kırımlar, açlık ve -sonuçları şöyle böyle olumlu- deneyimler içine gömülmüşse, Song'lar devri, tersine, o denli şiddetten ve fetihlerden tiksinmektedir. Tang'lar devrinde, emperyalizm, yabancı şeylere karşt bir beğeniyi sürdürmüştü; o kadar ki, o devrin en ünlü şairi **Li T'ai-po**, salt

Çinli bir anlayıştan çok Batılı düşünürlere çok daha yakındır gerçekte. Song'lar devrinde ise, tersine, geleneksel değerler yeniden canlandırılırken, uygarlık, her alanda, «en tipik» Çin'li olabilecek şeyi yüceltir.

Song hükümdarları, Çin topraklarının yarısını yitirip, ülkenin yalnız güneyi ile yetinmek zorunda kalmışlarsa, ne zayıflıktan geliyordu bu, ne de kayıtsızlıktan. Hanedanın ilk imparatorları, Tang'ların düşüşüne yol açan anarşiden sonra, İmparatorluğu yeniden kurabilecek yeteneklere sahiptiler. Ne var ki, içerde ve dışarda yığınla engele kafaları çarpmıştı; ve özellikle kırsal kesimdeki sefalet, kıtlıkların getirdiği yıkım, göçler, Çin'in savaş gücünü sıfıra indirmişti. Tarım sorunu, çözülmesi bir yana, daha da kötüye gitmişti ve bu da Hazinenin zararına olmuştu; çünkü vergi gelmiyor, ona karşılık giderler çoğalıyordu. Çin'in daha önce birçok kez içine düştüğü kısır döngüye yeniden girilmişti. Hanedanın kurucuları, -bir bölümü gelenekçi, bir bölümü daha yenilikçi olan- Konfüçyüscü aydınları gerekli reformları yapmakla görevlendirdiler. En ivedi olanını çözmek için ve Çin'e iyi memurlar sağlayabilmek için sınav sisteminde değişikliklere gidildi; idarenin emir yetkisine sahip bütün makamlarına sınavla girilebiliyordu çünkü. Hayır ambarları kuruldu; devlet depolarında -eskiden uygulanan- ihtiyat tahıl bulundurma usulü yeniden uygulamaya konuldu; giderler %40 azaltılıp, bütçe de denkleştirildi. Ürün üzerinden ödünç para vererek üretim yüreklendirildi; angarya kaldırılıp, bir baş vergisi halinde, yıllık bir vergi konuldu yerine; kadastro baştan aşağıya gözden geçirildi ve yeniden toprak dağıtımına gidildi. Aslında, malî amaçlarla yapılmıştı bütün bunlar, sosyal bir hedefe yönelik değildi; çünkü, toprakta büyük mülkiyet rejimi varlığını sürdürüyordu; doğrulaması ve ödetilmesi en kolay olan da toprak üzerinden alınan vergiydi. Tarım, ticaret herşey vergiye bağlandı. Ancak, ticari işletmeciliği yüreklendirmek için, devlet, mülkiyet üzerinden ödünç vermeye başladı; ipotekle avans da verilebilecekti tacirlere. Bütün bunların sonucu olarak yaşam pahalılığı hafifledi; pirinç, köyleri ve kentleri yeniden doyurmaya başladı; istifçiler de koğuşturuldu.

Kısa sürdü bu kalkınma ne yazık ki!

Ürün üzerinden ödünçleri ödeyebilmek için, köylüler, başkalarına borçlanıyorlar; devletin istediği %20'ye, tefecilere borçlandıkları %50 de ekleniyordu. Tutucu aydınlar da reformculara sert çıkışlarda bulunuyorlardı. İçerdeki bu dengesizliklere dış güçlükler de eklendi. Sonunda, Song

imparatorları, Kuzey Çin'i tümüyle terkederek, Hang-çeu'ya yerleştiler kesinlikle.

Militarist baskılardan gerçekten uzak bir dönemdi başlayan.

Düşünce ve sanat alanında, hiçbir dönem, bu denli zengin olmadı Çin tarihinde. İmparatorların kendileri de, Çin tarihinin o güne değin görmediği aydın kişiler oldular. İçlerinde bir **Huei - song** (1100-1125) vardır ki, anlatılır gibi değil: Arkeolog, kolleksiyoncu, sanat eleştirmeni ve ressamdı. Düşünebiliyor musunuz? Arkasından, yeni başkent, 1132 ile 1276 yılları arasında, resim akademisinin merkezi bir müze-kent oldu; çok güzel bir yerde de kurulmuştu; ve orada pavyonlar, köşkler, pagodalar ve saraylarla donatıldı.

> *Yeniden kavuşulmuş bu barışçı ortamda ve değişik görünümlerin ayrıcalık kazandırdığı bir eyalette, Song Resim Okulu da şaheserlerini koydu ortaya. Felsefeye ve şiire sıkı sıkıya bağlı bu resim, daha çok bir peyzaj resmidir: Her şey bir sisin içinde boğulup gitmiştir; ufuklar belli belirsiz, yalnız temel ayrıntılar vardır ortada. Eskidiğinde sıcak bir kehribar rengine bürünen ince bir ipeğin üstüne çizilen bu peyzajlar, az çok sulandırılmış bir çini mürekkebiyle yapılmıştır. Kendilerini Tch'an mezhebinin ya da Taoizmin düşleme ve dalıp gitmelerine vermiş düşünürlerin vardıkları mistik idealizmin etkisi altında yüceleşen bu resimde, peyzajlar bir bahanedir aslında; Bunlar, olabilir halinden «olmuş» durumuna geçmiş düşlemelerdir; doğada gizli olanı ve -benzeşim yoluyla da- filozof-ressamın iç dünyasını dile getirmektedir bu düşlemeler; ve bu öznel resim, felsefe gibi, somutun ötesinde evrensel ruhu aramakta ve onun içinde erimektedir. Ve eğer tek renkli suluçizi bir şiirse, Song şiiri de bir resimdir; bu şiirde de aynı ince fırça dokunuşları, aynı duyarlılık ve aynı doğa aşkı görülür.*

Sanatsal yaşamdaki bu çiçeklenişe, Konfüçyüs felsefesindeki bir rönesans da eşlik eder; basımcılıktaki gelişmeler de destekler bunu. Devrin bir niteliği olarak, aralarında polemiklere girişmiş olan Budizm, Taoculuk ve Konfüçyüscülük, aynı sonuca yönelmişlerdir aslında: Tekçilik, yani evreni ve insanı tek bir öge ile açıklamaktır bu! Öyle der **Şao Yang** (1011-1077): «İnsan, gökle ve yerle birdir, bütün zamanların varlıklarıyla bir;

evrenin kanunu tektir çünkü... Yaşamsal ruh tektir, herkes katılır ona...» Bir evrimcilik de gelip eklenir bu düşünceye; ilkel Çin toplumunun en eski kavramlarıyla Budizmin Uzakdoğu'ya götürdüğü Hindu görüşleri buluruz bu evrimcilikte. Bu felsefeye kesin biçimini **Çu Hi** (1130-1200) verdi ki, Song devri düşüncesinin en ilginç yanlarından biri görülür onda. Çu Hi'nin kurduğu sistem, sağlamdı ve yankıları da büyük oldu; ne var ki, düşüncesi, spritualizme her türlü çıkış yollarını kapayan bir kısır döngüye varmıştı. Çin felsefesini XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla değin etkileyecek felcin başlardaki sorumlusu odur; bu felci Moğol istilâsı, daha sonra da Ming tutuculuğu daha da ağırlaştırmaktır.

JAPONYA'NIN SAHNEYE ÇIKIŞI

IV. yüzyılın sonlarından başlayarak, Çin ve Budizm, Kore ile Japonya'ya ulaşmışlardı. 552 yılında bir Kore elçisi, Japon imparatoruna bir Buda heykeli ile Budist şutralarını getirir; olayın pek önemli sonuçları vardır: Japonya, Budizmi resmî olarak kabul eder. Bu, sert bir çatışmaya yol açar: Budizme karşı olanlarla onun ateşli yandaşları karşı karşıya gelirler; güçlü **Soga Ailesi**, bu sonuncuların başını çekmektedir; zafer de onların olur. O aileden İmparatoriçe **Suiko** (593-629) ile, Budizm devlet dini, olup çıkar. Bu kadın, Japonya'da tahta çıkan ilk kadındır da. İmparatoriçe, kendisine yardımcı olarak, aynı aileden bir prepsi, devrinin en önemli kişilerinden olan **Shotoku Taishi**'yi seçer. Shotoku, Japonların yerli eski Şinto dini karşısında Budizmin büyük kültürel Üstünlüğünün farkına varmıştır; Şintoizm, ilkel boş inançlardan kurtulamadığı gibi, hiçbir ahlâk anlayışına da varamamıştır henüz. Böylece Shotoku, Budist ahlakına dayanarak, 604 yılında, 17 maddelik bir ferman yayınlar: Otoriter, ama mutlakiyetçi olmayan, adil bir hükümet biçiminin temellerini atar bu. İlk Budist manastırlarıma tapınaklar da o yıldan başlayarak kurulacaktır.

Japon pagodasıyla Çin pagodası arasında temelde hemen hiçbir farklılık yoktur.

Japonya'nın Çin'le resmî ve doğrudan ilişkileri o tarihlerde başladı gerçi; ne var ki, Çin bilim ve sanatı, Kore aracılığıyla, V. yüzyılın sonlarından başlayarak gelmişti. Japon egemen sınıflarını yoğun bir Çinseverliğin kapladığı bir dönemdir bu; ilk Çin elçilerini çarpan da, Japonların yaşayış ve inançlarındaki yalınlık olur; ilk Tang'lar dönemindeki Çin'in gönenci Japonları derinden derine etkiler; Çin'den gelen her şey büyük bir hayranlıkla kabul edilir. Ve neler gelmez Çin'den de! Yazıdan müziğe,

resim tekniğinden takvime, saray âdabından köprü yapımına değin, akla gelebilecek her şey. Arşivler, tapu sicilleri, fermanlar, merkezi bir otoritenin gelişimini desteklemeye başlar. İki ulusal tarih *(Kojiki* ile *Nihonji)*, bir şiir derlemesi *(Manyöshi)* ve bir topografya raporu *(Fûdaki)* o yıllarda gerçekleştirilir. Bütün bunlar, çoğu kez Kore'nin aracılığıyla gelir Japonya'ya. Her daldan sanatçı ve zanaatçı, özellikle Çin'de -VI. yüzyılın sonlarında- zülüm rüzgârları estiği sıralarda, gelip Japonya'ya yerleşirler. VII. yüzyılda, Çin bilim ve sanatını öğrenmek, özellikle de tıp eğitimi için, Japon öğrencileri gönderilecektir Çin'e.

Japonya, Çin'e körü körüne öykünürken, T'ang'ların gücünün, onların idare sisteminden ve iktisadî reformlardan doğduğuna inanıyordu; anlamadığı bir şey vardı ki şuydu o da: Çin'de bu emperyalizmin demokratik biçimi, Japon egemen sınıflarının -baştan aşağıya- aristokratik gelenekleriyle uzlaşamazdı; bu egemen sınıf ise, klanların ve kast ayrıcalıklarının egemen olduğu büyük toprak mülkiyetinden oluşuyordu.

Nara dönemi (707-781)nde, bir tür anlaşmaya gidilir.

> *İktidarını miras yoluyla alan imparatorun, hem maddî hem manevî gücü vardır; ulusun başıdır ve ulusal tanrıdır. Buyruğunda iki kuruluş vardır:* ***Sinto Dairesi****yle* ***Devlet Konseyi****. Birincisi, tüm dinsel sorunlara, özellikle eski Japon tanrılarıyla ilgili tapınçlara bakar; ikincisi, merkezdeki bakanlardan yerel kurumlara kadar giden bir yönetim piramidinin başındadır. Yönetimde yeralış, değerliliğe göre, ya da sınavdaki başarıya göre değildir; mevkiler, İmparatorluk üniversitesinde yetişmiş* ***büyük ailelerin*** *oğullarına verilmektedir; Japonya'yı eskiden yönetmiş olan büyük kabilelerden gelenler, -az çok miras yoluyla geçen- görevlerle donanmışlardır böylece. Onların onursal olarak gördükleri bu görevler, aslında bütçe için korkunç bir ağırlıktır; bütçe ise,* ***soylu olmayanlar*** *ve* ***köleler****ce beslenmektedir; pek ağır vergiler; ödenmesine kadın-erkek daha altı yaşından başladıkları küçük mülkiyet sahiplerini yoksulluğa götürmektedir. Aslında, miras yoluyla geçmeyen toprak, çiftçinin ölümünde devlete kalmakta, her altı yılda bir de yeni bir dağıtıma gidilmektedir; toprak, aynı zamanda, evlerin ve Coka ağaçlarının dikildiği yerler dışında,*

başkasına devredilmediği gibi, satılamaz da. Üç tür vergi salınmaktadır halka: Ekilen toprağın önemiyle oranlı pirinç vergisi, tek tek insanlardan alınan aynî vergi, bir de angaryalar! Ayrıca, eyalet yöneticilerinin, devletin razı olduğu ödünçlerin faizlerinden bir bölümünü almak hakları olduğu için, çiftlik kiracıları aşırı bir faiz ödemektedirler ki, gerçekten bir ek vergi halindedir bu. Son olarak, üç yıllık bir askerî hizmet yükümlülüğü vardır erkekler için; kendi donanım ve azığını da askerin kendisi sağlamakla yükümlüdür. Japonya, ülke olarak adalardan oluştuğundan, dışarıdan istilaya uğramanın olanaksızlığı, orduyu etkisiz hale getirmektedir.

Bununla beraber, soylular da, hiç olmazsa kuramda, İmparatorluk ailesi yararına topraklarından yoksun kılınmışlardır. Öyle de olsa, önemli ödünler elde etmişlerdir. Ele geçirdikleri kimi mevkilerde, vergi de toplayabilmektedirler. İmparatora ya da hükümete özel hizmette bulunduklarında, ek yararlar da sağlamaktadır bu onlara.

Giderek artacaktır bu yararlar ve ayrıcalıklar.

T'ang'ların merkeziyetçiliğine hayran ve tutkuyla bağlı Çin-severlerin çıkardıkları kanunlara göre oluşan bu sistemde, merkezi iktidar, iradesini özel çıkarlara dayatamayacak değin zayıftı henüz. Eski kabileler, topraklarını ya da şatolarını *(shoen)* korudular. Bu toprak sahipleri, giderek toprakları için vergi bağışıklığı ve kiracıları için de angaryalar elde ettiler; **shoen**ler, İmparatorluk içinde bağımsız küçük devletler olup çıktılar sonunda. Toprak sahibi devlet görevlilerinin de güçleri arttı: Bir yandan, devlet arpalıklarından yararlamyorlar; öte yandan, topraklarını ve üstündeki insanları işletip sömürmekte tam bir özgürlük elde etmişlerdir. İşte, bu araçlara dayanarak, kabileler, otoritelerini yeniden ele geçirdiler: İçlerinden en güçlüsü, Fujiwara kabilesi, az çok bütün komuta mevkilerini elinde tutmaktadır.

Japon feodalitesinin kökeninde bu *shoen*ler vardır. Ne var ki, kapsamları ve yapıları hayli çeşitlidir bunların. Öyle de olsa, hepsinin temelini, çiftlik kiracılarının ya da yarıcıların ekip biçtikleri pirinçlikler oluşturuyordu. En geniş olanlarında -ufak çapta da olsa- devlet organları gibi organlar vardır;

çünkü, çok büyük sayıda insan çalışmaktadır içlerinde. Hepsi de senyöre bağlıdır. Ancak, topraklarında gerçek bir hükümdar olan senyörün de üstünde, çoğu soylulardan ve İmparatorluk ailesinden gelen bir «koruyucu» görüyoruz. Bu koruyucu, İmparatorun yanında senyörü korumaktadır; karşılığında da, başarıları oranında, senyörce yıllık bir vergi ödenir kendisine. Ne var ki, *shoen*de asıl güç senyörün elindedir.

Sözü geçen yüzyıllarda, Japonya'nın bütün iç tarihi, bu *shoen*lerin arasındaki mücadeleler ya da bağlaşıklıklar, onların sayılarını sınırlandırmak, varlıklarına son vermek ya da -en azından- hale yola koymak yolunda merkezi iktidarın duyduğu kaygılar ve çabalarla doludur. Bununla beraber, *shoen*ler, askerî bakımdan İmparatorluk hükümetinden çok daha güçlü «fief »lere dönüştüler gitgide. Devletin zayıfladığı her yerde, feodalite kazandı: Japon halkının gelişme derecesine ve yaradılışına daha uygun olan bu biçim, fazla nüfus, iç düzen -*shoen*, gerçekten devletten daha iyi yönetiliyordu- ve yaşam düzeyinin yükseltilmesi gibi sorunların çözümünde işe yaradı. Bunun gibi, en iyi askerleri de o sağladı: Devlet ordusunda hizmet etmek iğrenç bir iş olarak görülürken, *shoen*lerin askerleri, onur verici bir görev olarak bakıyorlardı bu hizmete.

Bu ağır sosyal gelişmenin yapıcı yanları da oldu. VIII. yüzyıldan başlayarak, Nara devri Japonyası, tarihinin en yüce noktalarından birine ulaşır: Güçlü bir iktisadî ve siyasal yapıya dayanan devlet, sanat ve edebiyatın gelişimini destekler; reformlar, büyük ailelerin gücünü azaltmak ve köylü mülkiyetini sağlamlaştırmak eğilimindedir. Budizm, devlet dini olarak, çeşitli kuruluşlar yoluyla olumlu etkilerde bulunur; bunların, İmparatorluk denetimi altında, sağlam bir biçimde yönetilmeleri, geniş bir sosyal etkinliğe yol açar: Dispanserler, hastalara gösterilen özenler, yoksullara yardımlar, eğitim-öğretim... Nara kentindeki devlet üniversitesi, dört fakülteden oluşmaktadır: Tarih, edebiyat, hukuk ve matematik; fonetik ve güzel yazı da öğretilmektedir. Budist keşişleri büyük rol oynamaktadır: Yalnız ayin yönetmekle kalmazlar; yollar ve köprüler yaparlar, ağaç dikip, kamu için kuyu ve kanallar açarlar. İmparatorlar da, takımadalarda çeşitli adaların fethini tamamlar ve gitgide ortadan kalkacak olan Ainu'ları yenilgiye uğratırlar.

Bütün bu eğilimler, bireşimini, başta görsel sanatlarla ortaya kor.

Ne var ki, devir ilerledikçe, büyük ailelerin entrikaları artar. **Fuijiwara**'ların etkisiyle olur bunlar, kârlı çıkan da onlar olur sonunda. Öte

yandan, devlet, gerçekten savaşçı bir ordu örgütlemeye kalkar: Savaşçılar ve şövalyeler zümresinin başlangıcıdır bu ve Japon toplumunda pek büyük bir rol oynayacaktır ilerde. Öyle de olsa, **Heian devri** (781-1167), hiç olmazsa ilk döneminde, Fujiwara'ların doruğunu ve Çinseverliğin de en yüce noktasına çıkışı simgeler. Yeni başkent Kyoto, tapınakları ve sarayları, İmparatorluk sarayındaki yaşamın inceliği, bu eğilimleri yansıtır: Pek kültürlü soylular Çin estetiğinden yararlanırlar; ne var ki, daha şimdiden kendi kişiliklerinin de bilincine varmışlardır. T'ang'ların çöküşünün başlaması, giderek düşüşünün bir sonucu olarak, Çin'le iktisadî ve manevî bağlar çözüldükçe, Japonya da kendi dehasının farkına varmaya başlar.

Budizm bile, Çin'den uzaklaşıldıkça ulusal bir tavra bürünür.

Saray kültürü Çin etkisinden kurtuldukça, şiir de, daha belirgin biçimde Japonlaşır; daha az uzlaşmacı olur ve «yaşanmış»ı daha çok yansıtır. Yazı yetkinleştikçe, kadınlardan da yazarlar çıkar; **Sei Shonagon** (987-1011)un *Yastık Notları*'nda olduğu gibi, gerçekten tazeliğini yitirmeyen ve şaşırtıcı biçimde modern bir söyleyişe sahip kimi eserleri, bu kadın yazarlara borçluyuz. Üniversite eğitimi, kolejlerin sayısını çoğaltır; öğrenciler, pek gençken, fonetik, Çin klâsikleri ve -beşte bir oranında da- tıp eğitimi yaparlar bu kolejlerde. Yerli sanatçılar, büyük bir ustalıkla, Çin güzel yazısı ve resmini uygularlar; çünkü, bağımsızlıklarını kazanmış da olsalar, Japon aydınları, T'ang'ların düşüşünden sonra bile, Çin'li rakipleriyle ilişkilerini sürdürürler, bu inceliş, hiçbir yerde, Fujiwara'ların sarayında olduğundan daha ileri gitmemiştir; o kadar ki, Fujiwara'lar, İmparatorluğun gücünü bütünüyle gölgede bırakır, deyim yerindeyse, gerçek bir diktatörlük uygularlar: Şiîr şölenleri, müzik, mimikli danslar, bunlarla geçirirler zamanlarını; ilkbaharda çiçek açmış kirazları seyre gider, sonbaharda kızılağaçlara hayran hayran bakar, kışın da karın ortaya koyduğu hünerlere dalarlar.

Saraya asıl canlılık getiren, esin veren de kadın olur.

Çinseverlerin VII. yüzyılda kurdukları iktisadi ve siyasal sistem, 967 yılında çöktü; aynı zamanda rahat ve debdebeli bir yaşam içinde uykuya dalmış Fujiwara'ların gücü de çöküyordu. Aslında onların kabilesi öylesine genişlemişti ki, birliğini koruma olanağı yoktu: Entrikalar ve iç savaşlar içinde bölünen, kendilerini birbirlerine karşı bile koruyamayan, öyle olduğu için de çıkarlarının korunmasını paralı askerlere bırakmak zorunda kalan

Fujiwara'lar, sonunda iktidarı soylulara, eyalet baronlarına ve geniş *shoen*lerin sahiplerine bırakmak zorunda kaldılar.

Yerel feodalitenin bu yükselişi, halkta bir hayal kırıklığı ve kötümserlik yarattı. Zenginlik içinde yüzen Budist keşişleri de, dinle hiç ilgisi olmayan nedenlerle birbirlerine düşmüşlerdi. Böylece halk, kendisine avuntu getirecek bir dinin aranışı içine girdi; o sıralarda gelişme halinde olan **Budha Amida**'ya yüzünü çevirmesi bu nedenledir. Buna koşut olarak, Japonya, geçici de olsa, kendi içine kapandı: Ticaret bir yana, Çin'le ilişkileri seyrekleşti; Kuzeydeki adaların fethine daldı ki, XI. ve XII. yüzyıllar bununla geçecek ve Batı'yla ilişkiler yeniden başlayacaktır.

Kısa süren **Rokuhara dönemi** (1160-1181)'nde, büyük feodal aileler arasında -üstünlük uğruna- başlamış olan savaş son kertesine varır; Fujiwara'lar kesin olarak çöker, Taira'larla Minamoto'lar mücadeleye girişir, İmparatorluk ailesi İç Deniz kıyılarına doğru kaçar. Sonunda, 1185'te, bir Minamoto, iktidarı onarır ve yeni başkenti Kamkura'da, yeni bir hükümet biçimini, **shogunat**'yı kurar. Bununla, imparatorun otoritesi -hiç olmazsa kuramda- saklı tutuluyordu; ancak, askerî örgütün mutlak şefi olan bir *shogun'*un sert vesayeti altına sokuluyordu. Bir Genel. Kurmaya, bir İstinaf Mahkemesi ve bir Yürütme Kuruluna dayanan shogunat'yı, her eyalette bir askerî yönetici temsil ediyordu; mülkî yönetim görevlileri de kendisine verilecektir çok geçmeden. Bu yönetici sayesinde vergiler aksamadan toplanıyordu; yerel görevlilerin bağımsızlığını engellemek için de, müfettişlerden, iktisatçı yazanakçılardan ve olağanüstü soruşturmacılardan oluşan bir heyet kuruldu. Böylece, geleneksel biçimler açıkça değiştirilmiş olmadan, yönetim mekanizmasının ruhu baştan aşağıya yenileştirildi.

Otoritedeki bu güçleniş, ekonomi ve toplumdaki olumlu sonuçları ortaya koymakta da gecikmez: Ticaret, içerde ve dışarda gelişir; köylünün durumu düzelir; kölelik ise kaybolma yolundadır. Önemli bir olaydır şu söyleyeceğimiz ve maddî yaşam üzerinde büyük yankıları olacaktır: XII. yüzyılın sonlarına doğru, **çay kültürü** girer Japonya'ya. Kadınlara varıncaya dek, şu ya da bu hakkı elde etmemiş kimse yoktur. Aynı tarihlerde, Şinto, aristokratik sınıfın dini olarak kalır ve Amidizm halk arasında yayılırken, Japonya Çin'den **tch'an** mistiğini alır; Çin'de büyük bir gelişme kaydetmiş olan bu felsefe, **Zen** adıyla, Japonya'da düşünce ve sanat dehasını onun sayesinde dile getirecektir. Budist, Taoist ve Hindu

görüşleri bağdaştıran Zen, egemen sınıfların lüksüne karşı sosyal bir tepkinin de dile gelişidir; aydınların kitaptaparlığına karşı düşünsel bir tepki olmasının yanı sıra, Shinto dininin biçimciliğine, Amida müritlerinin sofuluğuna, zamanın bağnazlığına ya da boşinançlarına karşı dinsel bir tepki aynı zamanda. Bu felsefe, yeni bir dinsel mimarlığın yaratılmasına, peyzaj resmi için suluçiziden yararlanmaya, son olarak da Japon kültürüne özel bir damga vuracak olan çay törenine yol açacaktır. İç savaşlarda yakılıp yıkılmış büyük tapınakların yükselişi de bu zamana rastlar. Şiîr de yeni bir atılım içine girer; canlı, ama o oranda yalın bir nesir, ünlü birtakım tarih eserlerinin yazılışına yol açacaktır.

XIII. yüzyılda, Çin Moğollarının istilasına karşı zaferle biten bir savunmayı, işte bu yenileştirilmiş Japonya gerçekleştirecektir.

II
FEODAL AVRUPA, MÜSLÜMAN TÜRK VE MOĞOL ASYA

Ortaçağ'ın, adına «Asıl Ortaçağ» dediğimiz ikinci döneminde, yani XI. - XV. yüzyıllarda, feodal toplum doruğuna varır. Ancak, bu dönemi, büyük bir yoğunluk taşıdığı ve çok önemli olaylara sahne olması bakımından iki ayrı bahiste incelemek doğru olacak. Bu ilk bahiste, feodal Avrupadaki yenilenişlerle, Moğol Asya ve Müslüman Türk'ü ele alacağız.

XI. - XIII. yüzyıllar arasındaki gelişmelerdir konumuz.

1000 yılı dolayları, Avrupa tarihi için pek önemli: Avrupa'yı yüzyıllardır ezen istilâ tehlikesi kesinlikle savuşturulmuştur. Feodal toplum, kökleri daha öncelere giden, bir «**yenileniş**» içine girer. Başta, önemli bir iktisadî gelişme görüyoruz. Bu atılım, tarımdaki uygulamaların temelden yenilenişine sıkı sıkıya bağlı; aslında uzun zamandan beri bilinen, sadece o tarihe değin uygulanışı sınırlı kalmış bulunan yöntemler, kırsal kesimde hızla yayılır. Bir bakıma bir devrimdir bu; pek hızlı değildir gerçi, ama daha az emekle daha fazla şey üretmenin yollarını açıp, iktisadî yaşamın koşullarını altüst eder. Yolların yeniden canlanması, ticarî alış-verişteki yenilik de eklenir buna ve Batı'nın en kayrılmış bölgelerinde çok önemli bir olaya yol açar: **Kentlerin gelişmesi** ve **komün hareketi'**dir bu.

Feodal toplumun bağrında yeni bir sınıf doğmaktadır: **Burjuvazi**.

O yüzyılların Avrupa'sı, yalnız iktisadî ve sosyal yaşamda değil, dinde, düşüncede ve sanatta da yenileşme diyarıdır: **Üniversitelerin** doğuşu, **laik düşünce**nin ortaya çıkışı, **roman sanatın** boy atışı o yüzyıllara rastlar. Ne var ki, ilk bakışta bir birlik, bir denge görülse de, sağlam değildir bu; iktisadî sıkıntıların, siyasal uyuşmazlıkların, vicdanlardaki huzursuzlukların habercileri vardır ve gelir ortaya dökülürler.

Hıristiyan Batı'nın gelişmesi karşısında, İslâm dünyasının XI. yüzyılın ilk yarısında ortaya koyduğu tablo, özellikle siyasal anarşi, dinsel bölünmeler, hâttâ kimi bölgeler için iktisadî çöküşle damgalıdır; Bizans, bir alacakaranlık içindedir. Öyle de olsa, İslâmın Batısında, bir **Endülüs uygarlığı** boy atar. İslâmın doğusundaki doğrulup dikilişi ise **Türkler** gerçekleştireceklerdir. Ne var ki, görünüşte de olsa kararlılık kazanmış Müslüman Türk dünyası gibi, uygarlığı açılıp sivrilme noktasına gelmiş görünen Rusya da, yeni bir felâketten yakasını kurtaramayacaktır.

Moğol istilasının saati çalmıştır çünkü. Asya'da kopan kasırga, etkilerini yalnız Doğu içinde göstermekle kalmaz, Batı'yı da etkiler.

BÖLÜM I
AVRUPA’NIN YENİLENİŞİ
(X. - XII. YÜZYILLAR)

Tarihçiler, 1000 yılına, bir korku, bir karanlık ve uyuşukluk anı olarak bakmışlardır uzun zaman; onların gözünde, Batılı Hıristiyanlar, dünyanın sonunun pek yakın olduğuna inanır bir halde, her türlü girişimden uzak, korkularına gömülmüş yaşıyorlardı. Toplumun geniş tabakalarında, âhir zamanı bekleşiyin, 1000 yılının sonlarında daha da kaygı verici bir hale büründüğü kanısını uyandıran çok belirti vardı aslında. Ancak, onun kadar kesin olan da şu idi: Kilisenin yöneticileri bu inançlarla mücadele etmişlerdir ve kimi insanlar da bu korkunun üstesinden gelip önde gitmeyi sürdürmüşlerdir. Gerçekten, 1000 yılı, hiç de kasvetli bir alacakaranlık olarak değil, ışıyan bir seher gibi görünüyor: Avrupa’nın uzun bir tarihten beri hızlanan yenilenişi, hemen her alanda, o sıralarda belirginleşir. Yüzyıllardır Avrupa’yı ezen istilâ tehlikesi, kesinlikle savuşturulmuştu; Polonyalıların, Çeklerin ve Macarların Hıristiyanlığa girişiyle, bozkırların göçebelerine karşı geniş bir barikat kurulmuş olur; ve en son akınların bıraktığı izler silinirken, bir genişleme de başlar ağır ağır.

Bir yüzelli yıldan fazla hızı eksilmeden sürecektir bu.

Bununla beraber, tâ XII. yüzyıl ortalarına değin, Karolenjler çöktüğünde bir çeki düzene kavuşturulmuş olan sosyal ve siyasal çerçevede hissedilir bir değişiklik olmadan gerçekleşir bu gelişme. Adına **feodalite** dediğimiz bu yapı, tersine yerleşir ve, her fandaki atılımdan yararlanarak, esneklik kazanır, dengeye kavuşur.

I
FEODAL TOPLUM

XI. yüzyılda, Avrupa’da, hükümdarın -kendisine bağlı yerel yardımcıları aracılığıyla- genişliğine bir ülke üzerinde düzen ve karşı barışı sürdürebildiği o büyük siyasal egemenliklerden hiçbiri yoktur.

Ne vardır?

YENİ İKTİDARLAR

Bu imparatorluklardan sonuncusu, Danimarka krallarının bin yılı dolaylarında tüm Kuzey Denizi ve Baltık kıyılarında kurdukları imparatorluk, çok geçmeden dağılmıştır. Karolenjlerin siyasal egemenliklerinin sağlamca korunduğu Germanya’da bile, krallık iktidarı,

Roma ile Slav «marche»ları arasında duraksamalı, boyutları genişlemiş çeşitli görevlerle bitkin bir halde, hızla çözülür; ve, 1075 yılından başlayarak, yüz yıl önce Fransa'da ya da İtalya'da olduğu gibi, egemenlik parçalanmaya başlar. Böylece, her yanda yüksek görevliler, krallıklar, ortadan kalkmasa da, tüm gerçek güçlerinden soyulmuştur ve mitos haline gelmişlerdir. Kral, kutsal bir varlık olarak, herkesin gözünde, doğaüstü bir nitelik, giderek bir üstünlük taşımaktadır; İsa'nın sevgili kulunu, yığınla efsane bir aylayla kuşatmıştır: Tac giydiği gün alnına sürülen kutsal yağ, doğrudan doğruya gökten gelmektedir; elini bir dokundurduğunda kimi hastaları sağlığa kavuşturmaktadır; herkesin üstündedir, ama kimse de elini dokunduramaz ona; tanrısal düzenin somutlaşmasıdır o. Ancak, feodal dünyanın krallık görevi için oluşturduğu düşünce, ne denli yüce olursa olsun, hükümdarlar, gerçek iktidardan soyutlanmışlardır aslında. Otoriteleri, «kralı» değildir artık, feodaldir ya da mülkle ilgilidir: Kilisenin vassali olmayan kral, krallığının önde gelenlerinin kulluğunu kabul etmektedir; ayrıca, öteki senyörler gibi, o da, ailesinin mülkünde, miras yoluyla geçen malikânesinde, toprağın sahibi ve köylülerin de doğrudan koruyucusudur. Aslında, önemsiz bir güçtür bu çoğu kez. XII. yüzyılın başlarında, Fransa kralı VI. Louis'in, yanında birkaç adamıyla, oturduğu bölgede, yani İle-de-France'taki küçük şato sahiplerinin hadlerini bildirmek için çırpındığını gözünüzün önüne getiriniz. Hükümdarın gerçek yetersizliği ile, yerine getirmesi gereken yüksek görevler arasındaki zıtlık, kimi halk türkülerinin konuları arasındadır.

Bununla beraber, monarşiler, manevî ama güçsüz görevliler haline de gelseler, Hıristiyan toplumunu sürdürmek için gerekli olan tanrısal bir görevi, barış ve adalet görevini de birinin üstlenmesi önem kazanmıştır. Bu görevi, önce, genel olarak, Kilise üstlenmiştir; Karolenj devrinden beri çaptan düşen hükümdarın yerini almanın çabası içindedir zaten. Bu görev, en gösterişsiz günlük biçimler altında, özel yerel güçler, kale sahiplerince üstlenilmiştir bir de.

Akitanya'da, siyasal çözülmenin -belki- en ileri aşamaya varmış olduğu bu eyalette, 989 ve 990 yıllarında yapılan Charroux ve Puy kurullarında, Kilise yöneticileri bir hareketi başlatırlar: **Tanrı Barışı** hareketi. Hareket, çabucak bütün Güney ve Doğu Galya'ya ve hatta, senyörlerin izniyle, daha sağlam prensliklerle örgütlenmiş olan kuzey bölgelerine değin yayılır.

Kralın, kendisinin barışı savunacak kadar hâlâ güçlü olduğu Germanya dışındadır bunun.

Nedir anlamı bu girişimin?

Söz konusu olan, vaktiyle Barbar krallıkları çerçevesinde insanlar arasında doğal olarak kullanılmış ve hükümdarların yönetimine bırakılmış pek eski barış derneklerinin güçsüzleştikleri her yerde, yerlerine yenisini kurmaktır; bu kez, başlarında yüksek rütbeli papazlar olacak bunların, ellerinde yaptırım olarak da Kilisenin biçeceği ceza: Aforoz yani! Tüm senyörler, «gücünü Tanrıdan almış herkes», görevleri savaşmak olan ve taşkınlık öğesi olma tehlikesini taşıyan bütün zenginler, bu derneklerin üyesi olacaklar ve, törenli bir eyalet meclisinde, toplu bir yeminle bağlanacaklardır birbirlerine ve her kuşakta da yenilenecektir bu yemin. Nedir konusu bunun? İçlerinden hiçbiri, önce Kilisenin adamlarına ve mallarına karşı, asla bir şiddet eylemine girişmeyeceklerini kabul edecektir; sonra, toplumun savunmasız küçük insanlarına karşı da geçerli olacaktır bu yükümlülük; fazla olarak, karşılıklı ilişkilerinde, her haftanın belli günlerinde ve dinsel takvimin belli dönemlerinde silâha başvurmayacaklardır; son olarak, bu ortak antlaşmayı bozacak olan herkese karşı da birleşeceklerdir.

İçilen anda saygı gibi, askerî zümrenin en sağlam ortak duygularından birine dayanan bu örgütleniş, kuşkusuz her türlü düzensizliğin üstesinden gelemedi; ama, en azından, Karolej yönetimi kadar, belki ondan da fazla etkili oldu ve bir buçuk yüzyıl boyunca, monarşik otoritenin yerine oturmasını beklerken, gerekli güvenliği sürdürmeyi de başardı. Bu arada, Barış Hareketi, silahlı kişiler zümresini, özel bir topluluk oluşturan ve ayrı bir disiplinle korunan ve yönetilen Kilise adamlarından ve -özgür olsun olmasın- toplumun aşağı tabakasını oluşturan kitleden açıkça ayırıyor. Gerçekten, bu tabaka için, şiddeti önlemek amacıyla, cezalar ağırlaştırılmıştır; oysa, daha önceleri, normal zamanlarda, özgür köylüler yalnız para cezası ile cezalandırılırken, XI. yüzyılda bedenî cezalara uğruyorlardı, ve bu olağanüstü yargılamanın, bu kan adaletinin yerine getirilmesi, barış kurullarınca, kralların askerî gücüne mirasçı olanlara, yani **şato sahibi senyörlere** bırakılmıştır.

Çünkü şato, bölgesel egemenlikten çözülüşünden sonra, iktidarın simgesidir.

Eskiden, ahşap, şimdi -gitgide daha çok- taştan, doğal ya da yapma bir tepenin üstüne oturtulmuş, bir kazık duvarı ile çevrili, iki ya da üç katlı dört köşe bir yapıdır bu. Sayısı öyle o kadar fazla da değildir; hemen hepsi eski kamu yapılandır. Çünkü, yeni bir kale yaptırmak isteyen bir kişi, işin maddî güçlüklerini hesaba katmak zorundadır: Halkın direnişi olabilir, özellikle de komşu şato sahipleri, kendi haklarına el atacak olan bu davetsiz misafire karşı birleşirler. Bu askerî yapılar, her şeyden önce, tehlike anında sığınma yerleri, yerel milislerin buluşma noktalarıdır. Şatoyu çevreleyen on ya da yirmi ruhanî çevrede, barışı sağlama -ve bu arada bastına adaleti yerine getirme- görevi, doğal olarak kale sahibine, özellikle senyör olarak görünen kişiye düşmektedir. Senyörün, barışın yeni örgütlenişine göre, ilke olarak, şatonun ülkesinde bulunan kilisenin adamları ve toprakları üstünde hiçbir hakkı yoktur; çevresi başka topraklarla çevrili, dokunulmazlığı olan topraklardır onlar. Şato sahibi senyör, kendi eşitlerinden, yani komşu şato sahiplerinden ve atlı olarak savaşabilecek ve askerî, görevlerini sonuna değin yerine getirebilecek kadar zengin olan bütün laiklerden, -en azından- barış meclislerinde alınmış kararlara saygı gösterilmesini bekler; en çok da, bir dostluk ve kulluğa ya da vassalliğe girişte vaadedilmiş hizmetlerin yerine getirilmesini. Onların üzerinde hiçbir baskıda bulunamaz. Buna karşılık, şatonun topraklarında bulunan daha alt düzeydeki tüm laikler avucunun içindedirler.

Böylece, monarşik iktidarın çöküşünden sonra iktidarların dağılışı, toplumun yeniden düzenlenişini dayatmaktadır.

FEODAL SINIFLAR

O devrin insanları, baskı güçlerinin karşısındaki durumuna göre, üç «**zümre**» (ordre)ye ayrılıyorlar: Birinci zümreye, görevi Tanrının şanını yüceltmek olan **dua edenler** giriyor; arkasından, zayıfları savunmak ve tanrısal barışı sürdürmekle yükümlü **savaşanlar** geliyor; son olarak, bu iki zümreden oluşan egemen sınıfın altında **köylüler** var ve, tanrısal plana göre, emekleriyle, duadan ve savaştan anlayanların geçimini sağlamakla

yükümlüdürler. Bin yılı dolaylarında, toplum bilincine giren her yanda, kitaplardan vaazlara varıncaya değin dile getirilen şema budur ve yüzyıllar boyunca Batı toplumunun temel çatısı olacaktır bu şema.

Bu zümrelerden birincisi de iki guruba bölünmüştür: Bir yanda, piskoposluğun çerçevelediği **papaz çömezleri** gurubu vardır; öte yanda, daha az tutarlı olan, ancak reformlarla daha da birliğe kavuşan **kesişler grubu**. Egemen sınıfın uzun zamandan beri oluşan bu zümresi, XI. yüzyılda, gelenekleri, organları ve özel konumlarıyla, gerçek bir heyettir. Daha şimdiden, ağırdan ağıra bir yenileştirme, bir ayıklama hareketi başlamıştır içinde; manevîyi cismanîden ayırmaya yönelik bu hareketle, laikler ruhbandan daha da açık olarak ayrılma yolundadır. Kendini Tanrının hizmetine adayan Kilise adamlarının geçimini sağlayan üç şey vardır: İnananların verdikleri sadakalar; bölge papazlarının yararlandıkları ayinlerde ve mevsimlik olarak verilen sungular; ve özellikle, dinsel kurumlara hayır için bağış olarak terkedilmiş topraklardan gelen gelirler. Sadakaların öte dünyayı kurtarıcı niteliğine inanç, X. yüzyılın sonu ile XII, yüzyılın başları arasındaki kadar canlı olmamıştır kuşkusuz; ve bu dönem boyunca, Tanrıya ve ona yeryüzünde hizmet edenlere bırakılmış miraslardan önemli bir bölümü, böylece Kilisenin malları arasına sokulmuştur. Ruhban zümresi, dışarıya açık bir zümredir: Askerî zümreden ise, silâhlarını bırakmak koşuluyla, her özgür insan girebilir ona; beraberinde -alışıldığı üzere- bir cihaz da getirmesi gerekir ve içinde yer alacağı görev derecesini belirleyecek olan da, başlarda getirdiği bu şeyin önemidir. Çünkü, *Oratores* gurubu alabildiğine mertebelenmiştir.

İkinci zümrede, kimi metinlerin yalnızca «askerler» (milites) dediği, çoğu halk ağzında ise «şövalyeler» diye adlandırılanlar toplanıyor. **Süvari savaşçılar**dır bunlar. Savaşçı ve süvari: Gerçekten bu iki kavram, X. yüzyıl boyunca eşanlamlı olmuşlardır; savaşta piyadenin rolü ikinci plâna düştüğünden beri böyledir bu. Özgür insanlardan düzenli asker sağlama olanağı da kalmamıştır; çünkü, bu insanlar, çok yoksul oldukları için, süvari donanımıyla orduya katılmamaktadırlar. Böylece şövalyelerin, bu savaşçı gurubun, iktisadî bakımdan durumları yükselmektedir. Şövalye, görevini yerine getirebilmesi için, tüm zamanını silâh kullanmaya ayırmalıdır; çağrılır çağrılmaz yanıt vermeli, şatoda nöbet tutmak, şefini, onun düzenlediği seferde izlemelidir. Böylece boş vakitlerin adamıdır o, üretime katılmaz, başkasının çalışmasıyla yaşar. Ayrıca, saldırıcı ve koruyucu

silâhları ve bir atı olmalıdır; sık sık yenilenmesi gereken, dayanıksız ve pahalı bir alettir at. Böylece büyük bir sermayesi olmalıdır şövalyenin: XI. yüzyılda, bir zırh, orta büyüklükteki bir tarım işletmesi değerindeydi. Bu iktisadî zorunluluklar, sayıları hiçbir zaman çok olmamış olan, şövalyeler zümresinin bileşimini de belirlemektedir: Önce, Yukarı-Ortaçağ'ın büyük soylu ailelerinin torunlarını görüyoruz onlar arasında, ünlü atalardan gelenleri, eski kralların hizmetçi ve hısımlarını; sonra daha az soylu, ama yeterince zengin kişileri; son olarak da, büyük soylu aile şeflerinin donandırıp baktığı serüvencileri ve uşakları.

Şövalyeler arasındaki servet farkları pek hissedilir biçimdedir: Kiminin bir şatosu vardır, öyle olduğu için de köylülere emretme, onları cezalandırma ve sömürme hakkı. Ne var ki, bu yüksek senyörler, bir küçük seçkin guruptur. Şövalyelerin çoğu, bir köylü evinde, yarı-köylü bir yaşam sürer ve, göreve çağrılmadıklarında, küçük bir malikâneyi bizzat kendileri yönetirler; içlerinde açlıktan kadidi çıkmış olan önemsiz soylular vardır: Kalabalık bir ailenin yaşça küçükleridirler, silahlarına yetmeyen ufak bir mirasın üstünde sıkışıp kalmışlardır ve köylülerin sırasına düşmemek için, serüvene atılmak zorunda kalmışlardır. Son olarak kimisi, her türlü varlıktan yoksun, kendisini besleyen senyörün evinde yaşar ve orada ölürler. Bununla beraber, ister zengin İster yoksul olsun, bütün şövalyeler, hiç olmazsa dönem dönem, aynı yaşam biçimini paylaşırlar; **meslekten savaşçılığı** kabul eden bir yaşam biçimidir bu ve ona bağlı da bir anlayış vardır: Beden sağlamlığına özel bir rağbet, avlanma zevki, savaşı andırır yarışmalar. Şövalye sınıfının askerî uzmanlığından doğan bu alışkanlık ve duygular, birliğin başta gelen etkenidir. İkinci etken, siyasal türden bir ayrıcalıktır: Bütün şövalyeler, tüm topluma yapılmış sayılan askerî hizmetleri nedeniyle, çalışanların sırtına bindirilmiş baskı ve yükümlülüklerden bağışıktırlar; feodal haraçlardan hiçbirini ödemezler ve kendilerini cezalandıracak yargıç da yoktur; «fief»lerinin senyörüne karşı, kendi özgür iradeleriyle vaadettikleri birkaç onurlu hizmeti yerine getirmekle yükümlüdürler yalnız.

Şövalye zümresi, bir niteliği de bu, baştan sona feodal kurumlarca çerçevelenmiştir: Karolenj devrinin sonlarından başlayarak, yüksek durumdaki özgür insanların hemen hepsi, bir koruma ya da çeşitli yararlar sağlamak için, **bir koruyucunun kulluğu**na giriyorlar; bir şatonun toprağında oturan şövalyeler özellikle bu durumdadırlar ve şato sahibinin

vassalleri olmuşlardır; ve -X. yüzyılın sonundan başlayarak Galya'da, yalnız XII. yüzyılın başlarında da Germanya'da- monarşinin zayıflamasından beri, **bu kişisel bağlantılar**, aristokrasinin üyeleri arasında tek siyasal bağlar olmuştur. Ancak, aynı zamanda vassalliğin niteliği de hissedilir biçimde değişikliğe uğramıştır. Gerçekten, 1000 yılından başlayarak, tâbi soylunun hizmetlerinin düzenli biçimde ödüllendirilmesi gerektiği düşüncesi ağır basmaya başlar her yanda; senyör, zaman zaman çevresine topladığı adamlarına yalnız armağan dağıtmakla yetinmeyip, vassalliğine girdikleri andan başlayarak ve bağlılıkları sürdükçe kendilerinin olacak bir toprak da vermelidir onlara: **Fief** diye adlandırılır bu. XI. yüzyılın başlarında, fief in verilişi, bağlılık andını hemen izler ve kulluğa girme töreniyle içiçe olma eğilimindedir; fief le vassallik arasındaki bu yakın bağlılık, insandan insana olan bağda da bir değişikliğe yol açar. Çünkü toprak, bu maddî, somut verimli nesne, soyutlama yeteneği az olan bu savaş insanlarının düşüncesinde daha fazla önem kazanmaya başlar yavaş yavaş; sonunda, bu devredişle kişisel bağlılık arasındaki ilişki ters yüz edilerek şu düşünceye varılır: Vassalin vaadi, hizmetleri ve kulluğa girmenin kendisi, fief in birer sonucudur; ve bağlananın görevleri, bu özel toprak parçasının kirasıdır. XI. yüzyılın son çeyreğinde, bu görüş değişikliği olmuş bitmiştir: Senyörle fief sahibi, aynı toprak üzerinde, dostluk vaadinden çok, **ortak bir hukukla** bağlanmışlardır birbirlerine.

Nedir karşılıklı durumları şimdi?

Kuşkusuz, vassal şövalye, fiefi üstünde mutlak olarak özgür değildir: Vassallik sözleşmesindeki koşullara uymazsa yitirebilir onu; gerçekten, vassalin hareketlerindeki bir eksiklik, giderek ihaneti, bütün vassallerin toplandığı mecliste tanıtlanır tanıtlanmaz, senyör el koyar toprağa. Bağlılık andında durdukça da, yararlanmasını hiçbir şey engelleyemez: Fiefin kimi parçalarını da o kendi vassallerine devredebilir; onu, kendi mallarıyla karıştırma eğilimindedir zaten; XI. yüzyıl sonunda, örf, onu başkasına devretme, mirasçılarına bırakma hakkını tanımıştır kendisine. Kuşkusuz kimi sınırlamalar vardır bu konuda: Miras yoluyla da kalsa, fief bölünemez; bir de senyörün rızası olmalıdır bunda; mirasta ise, mirasçı çoğu kez bir şey ödeyecektir senyöre ve and içerek kulluğa girmelidir o da. Ne var ki, senyörlük

hukukunun bu güvenceleri, fieflerin kolayca elden ele geçmesini, andların bozulup yemlenmesini önleyememektedir. Bu hareketlilik, insandan insana ilişkilerde belli bir gevşemeyi de getirir beraberinde. Senyör, vassallerini seçemez; mirasların ve satışların rastlantıları onu yeni yüzlerle karşı karşıya getirir. Ayrıca, miras yoluyla kalma ve başkasına devredilme olanağı nedeniyle, yığınla şövalye de, birkaç senyörün birden vassali olabilmektedir.

*Senyörle vassal, **karşılıklı sadakat**le yükümlüdürler; birbirlerine zarar verecek hiçbir harekette bulunmamalıdırlar. Vassalin, ayrıca **danışma** ve **yardım borcu** da vardır. «Yardım», eldeki bütün olanaklarla senyörün imdadına koşmaktır; çoğu kez silahlı destektir bu. XII. yüzyıl boyunca, âdetler bu yardımın niteliğini ve içeriğini daha da berraklaşacaktır: Senyör vassalinden, şatosunda belli aralıklarla staj yapmaya gelmesinin dışında, yılda kırk gün bedava askerî hizmette bulunmasını; esir düştüğünde kurtarma akçasının ödenmesine katılmasını, kızına cehiz verilmesini isteyebilir. «Danışma» borcuna gelince, vassal, her gerektiğinde, senyörünün yanına gelip, onun yapacağı toplantıya katılmalıdır. Ayrıca, karşılıklı yeminler ve aile bağlıkları, disiplini sağlamada işe yarıyorlar.*

İşte, bu meslekten savaşçı, tufeyli ve yaygaracı zümrenin tablosu!

KÖYLÜLER

Feodal sınıfların öteki iki zümresinde olduğu gibi, çalışanlar sınıfında da, iktisadi durum pek çeşitlidir. Şövalye seçkinlerinden olmayan laikler arasında olsun, geçimlerini kendi emekleriyle topraktan çıkaranlar arasında olsun, öyleleri vardır ki, hiçbir şeyleri yoktur: Emeklerini manastır kapılarında ararlar, bir işe rastlarlar diye yollarda dolaşırlar, ya da senyörlerin malikânelerinde uşakların arasına katılır, didinip dururlar. Çoğu köylü dür bunların; kendi aile işletmelerini -keyfince- değerlendirirler; onların arasında da, koşum hayvanları olanlarla (laboureurs), toprağı çapalamak zorunda kalanları (manouvriers) birbirinden ayırmalı. Son olarak, kimi **soylu - olmayanlar** görülür: Kesenekçileri, uşakları vardır ve aylaklık içinde yaşarlar.

Servet durumları ne olursa olsun, bütün bu emekçilerin, kendilerinin seçemedikleri bir efendisi vardır: Onları korur, ama özellikle onlara emreder ve cezalandırır. İçlerinde, IX. yüzyıl Fransa'sında **serf** denen öyleleri vardır ki, doğuşlarından başlayarak başkasına aittirler ve efendileri, onlar üzerine her türlü hakka sahip olduğunu ileri sürebilmektedir; geri kalanlar, üzerinde oturdukları topraklar hangi şato sahibinin ise, onun egemenliği altındadırlar. Efendilerine karşı «âdet» denen, -kimi zaman «armağan» adı da verilen- çeşitli hizmetlerle yükümlüdürler.

> *Önce, **askerî yükümlülükler** gelmektedir: Uyruklar, şatoda nöbet tutmalı, imdat halinde istihkâmları berkitmeli, vassallerin şövalyelerini izlemelidirler; yeterince silâhları olmasa da, süvari savaşçılara birtakım hizmetleri dokunabilmektedir. Ayrıca, **angaryalar** vardır: Onarma çalışmalarına katılırlar; şatonun ya da askerî birliğin gereksinmesi için, yulaf ya da yiyecek taşırlar. Adlî bakımdan tabî durumdadırlar: **Senyör mahkemesi**nde yargılanırlar; mahkeme, zarar görenin zararının giderilmesi dışında, bir para cezasına da mahkûm eder onları; zina, büyük bir hırsızlık ya da kasıtlı adam öldürme halinde ise, efendinin insafına terkeder. Son olarak çeşitli edimler: Değiş tokuşta, zahirenin sürümünde, senyörün değirmen, fırın ya da sıkacağının kullanılması halinde, bir harç öderler. Kimi zamanlarda, senyörüyle adamlarını barındırmak, ya da onu karşılayacak ölçüde bir zahire teslim etmek borçları vardır: Konaklama hakkıdır bunun adı. Son olarak, onlar da kendilerini koruyan kişiye «yardım»la yükümlüdürler; ve bu koruyucu da, para ya da yiyecek, evlerinde ne varsa, istediğinde el koyma hakkını kendinde görür.*
>
> *Düpedüz haraç almaktadır yani.*

Bu senyörlük hakları, bir senyörlükten ötekine değişse de, ister tam mülkiyet sahibi olsunlar ister kesenekçi, ister özgür olsunlar ister değil, tüm uyrukların sırtındadır; ve, XII. yüzyılda, efendiler bakımından, malikâne gelirlerinden çok daha fazla çıkar sağlamaktadır. Şato sahipleriyle, büyük dinsel toplulukların kaynaklarının temeli bu sömürüde yatmaktadır; ayrıca, bu sömürü, onları, kendilerine bırakılmış toprağın kirasıyla geçinen basit şövalyelerin de çok üstüne çıkarmaktadır. Bütün bu haksız vergiler, onları

sırtlanmış insanlar için, topraktan doğan ödentilerden çok daha ağır şeylerdir; kimisi özellikle boğucudur, keyfidir çünkü, hele hele haraç böyledir. Öyle olduğu için de, çoğunun gözünde bir hırsızlıktır bu; yoksul görünmeye zorlamakta ve bir şeyler biriktirme ruhunu öldürmektedir. Senyörlerin isteklerine karşı kendini daha iyi savunmak için, bir araya gelip toplaşmanın daha iyi olacağı düşüncesi yer etmektedir yavaş yavaş: Köylülerin bir araya gelmeleri, XI. yüzyıl boyunca, şiddet ve el koymalardan kaçıp kurtulabilecekleri, kilise ve onun mezarlığı dolayında, dua ve karşılıklı yardımlaşma topluluğu olan tarikat çevresinde palazlanmaktadır ağır ağır. Tarım toplumunun temel hücresi, köy topluluğu, **emeğin dernekleşmesi** böyle böyle oluşur. Bu dernekleşmede, üyelerin ortaklaşa kullanacakları mallar ve haklar vardır; ve toprağın değerlendirilmesini örgütlemek, ortak sürüyü nadasa bırakılmış topraklarda birleştirmek, ekim dönemlerini ayarlayıp düzenlemek için anlaşmışlardır. Aynı zamanda, savunma için bir dernekleşmedir bu: «Âdet»i korumak ister, senyörün yeniliklerine karşı çıkar ve kimi zaman -XII. yüzyılda- feodal rejimin bir parça ılımlaştırılması amacıyla ödünler kopardığı olur ondan.

Feodal toplumun, genel çizgisiyle yapısı işte budur.

Kuşkusuz, bu genel tablo, ülkeden ülkeye geçerken, farklılıklar edindi. Kamu gücünün silinişi ve egemenliğin özerk hücrelere bölünüşü, en son noktasına Fransa’da vardı; şövalyeliği oluşturan çeşitli öğelerin birbiri içinde erimeleri de en erken orada oldu; ve bu zümre, toprak sahiplerinin hemen hemen tümünü birleştirerek, miras yoluyla geçen, gerçekten soydu bir kast oldu. Mirasının değerini kişisel girişimle -hissedilir biçimde- arttırmak ya da azaltmayı başarabilenlerin sayısının nadir olduğu böylesi bir iktisadî güçsüzlük devrinde doğaldır bu gelişme. Orta Fransa’da, XI. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak, kendisini saydıran kan oldu, servet değil. Bütün şövalye oğulları, şövalye niteliğiyle mirasçı oldular; yeniyetmelikten çıktıktan sonra, savaştan anlayanlar gurubuna kabul edilenler de onlar oldu yalnız. Ne var ki, Kutsal İmparatorlukla, krallık iktidarı, soylu ya da köylü, bütün özgür insanlara uygulanabilir bir hukuku sürdürmekte direndi. Soylular, basit şövalyelerden ayrı kaldılar ve çoğu *milites*, bağımlılık bağları içinde oldular. Frise, senyörlük ile feodaliteyi hiç tanımadı. İngiltere’de, Normandiya’da, Flandre’da, İskandinav ülkelerinde, toprak sahibi prensler, şatoların çoğunun sahipliğini ellerinde tuttular ve

bütün insanlar üzerinde üstün bir otoriteyi korudular: Buralarda, siyasal ve sosyal ilişkilerin düzenlenmesi, bütünüyle aynı değildi.

Bununla beraber, genel olarak, sosyal örgütleniş, etkinliklerde uzmanlaşma üzerine kuruldu: İki seçkin zümre, biri manevî görevlerle, öteki askerî görevle yükümlü iki zümre, egemen sınıf olarak, **köylü kitlelerin emeğiyle**, onları sömürerek yaşadı. Kilise adamlarıyla şövalyelerin yaşam düzeyi, böylece tarımdaki çalışmanın verimine bağlıydı; X. yüzyılın ortasında, tarım çalışması, hâlâ pek düşüktü ve ruhbanla soyluları ancak besleyebiliyordu. Ne var ki, tarımdaki üretim arttığında, dua ve savaş erbabı, zenginliğin büyük bir bölümünü, eğlence, lüks, uzak diyarların fethi, düşünsel ve sanatsal araştırmalar için harcayacaklardı. Tarım etkinliklerinde bu uyanış ise, 1000 yılı dolaylarında açıkça ortaya çıkar.

Onunla da Batı uygarlığının gelişimi başlar.

II
İKTİSADÎ VE SOSYAL GELİŞMELER

İlk işaretleri daha Karolenj döneminde seçilen, ama Norman, Müslüman ve Macar istilalarının bir yüzyıldan fazla bir zaman engellediği iktisadî etkinliğin yenilenişi, Avrupa'da 1000 yılı dolayında kesinlikle kendini belli eder. İşte bu sıralardadır ki, kırsal kesimde, büyük sonuçları olacak çeşitli teknik yetkinlikler hızla yaydır; aslında uzun bir zamandan beri bilinen, sadece o tarihe değin uygulanışı sınırlı kalmış yöntemler, Batı'da yayılmaya başlar. Ortaçağ Batı'sının büyük atılımı, tarımdaki uygulamaların temelden yenilenişine sıkı sıkıya bağlı. Bir bakıma, gerçekten bir devrimdir bu; pek hızlı değildir, ama daha az zahmete katlanarak daha fazla şey üretmenin yollarını açıp, iktisadî yaşamın koşullarını alt üst eder.

İKTİSADÎ GELİŞME

Başta **teknik gelişmeler** görüyoruz.

> *İçiçe geçmiş çeşitli teknik yetkinliklerden ilk göze çarpanı da, akar suların itici gücünden en iyi yararlanma girişimleri. Su değirmeni canlanıyor; onun harekete geçişiyle de, kolla çalışılan havan ve değirmen taşı yararsız hale geliyor ve bunlar için harcanan el emeği daha yararlı işlere ayrılıyor. Su enerjisinin dizginlenişi ile, hayvanların çekim gücünden daha iyi yararlanma uğraştan, birlikte yürüyor: Koşum yöntemlerinde köklü düzelmeler vardır; bunlar, at ve*

öküzün gücünü daha çok ortaya koyuyorlar. Bu hayvanlar daha iyi beslenmektedirler üstelik, güçleri de o oranda artmıştır. Aletlerde de yetkinleşme vardır: Çapa ya da dirgende, demir, ağacın yerini almıştır; tırpandan yararlanma başlamıştır ve özellikle tarım araçları daha büyük bir güce kavuşmuştur. Gerçekten, o tarihlerde, bütün Kuzey Avrupa'da, iri ve ağır tekerlekli ve kulaklıklı saban yayılır ve toprağı üstün körü sürmeden ileriye gidemeyen karasaban, daha yüzeysel işlere, ya da daha kuru topraklara bırakılır gitgide.

Daha genişliğine altüst edilen, daha iyi havalandırılan toprak, başka gelişmelerden de yararlanır: Batı Fransa'da toprak kabartılmakta, XII. yüzyılın başlarından başlayarak, Lombardiya'da geniş ölçüde sulamaya başvurulmaktadır; böylece de, tarım çalışmasının verimi artmıştır. Son olarak, ekim dönemi bakımından köklü bir değişikliğe gidilmiştir: Eski Romalıların iki yılda bir almaşık ekim usulü ile, geçici ya da göynük yerlerde ekim gibi daha ilkel ve daha az üretken uygulamalar yerine, üç yıllık usul geçer yavaş yavaş. Bu teknik, toprağın iki yılda bir yıl yerine, üç yılda iki yıl değerlendirilmesine olanak sağlar ve böylece de, yiyecek maddelerinin üretimini -en azından- yarı yarıya arttırır. Bu üç yıllık almaşık ekim usulü ile aynı zamanda yeni bir tahıl kullanımı yayılır: Yulaf; onun önünde de arpa geriler. Yulaf, kaynatılarak insanların beslenmesine yaramaktadır çoğu kez; ama bir parçası sürü hayvanlarına da verilmektedir ve bu yolla da hem sayısı, hem niteliği artar onların. Özellikle, at yetiştirme yaygınlaşmıştır: Önemli bir olaydır bu; savaş yöntemlerinde kökten değişikliğe yol açmış, giderek Batı aristokrasisinin tüm gelişimini yönlendirmiş olan at yetiştirme, tarım ekonomisinde de yankılar yapar; XI. yüzyılın sonlamdan başlayarak, Kuzey Galya'da, at, tarımda öküzün yerini almaya başlar.

Başlıca teknik yetkinlikler işte bunlar!

Ancak, şunu da ekleyelim: Ağır ağır ve herşeyden önce de en önemli tarım işletmelerinde olur bu yayılış; yayılış merkezleri de, öyle görünüyor

ki, Loire'la Ren arasındaki çamurlu ve geniş Frank ovalarıdır; Ortaçağ'da gerçekten yayılacağı yerler, Güney İngiltere'nin kırları, Fransa ve Kuzey Almanya olacaktır; Güney ise, başta iklim nedeniyle, eski âdetleri korur, İlkçağ'dan kalma kara sabanla İki yıllık almaşık ekimi sürdürür durur.

Bu teknik devrim, tarım yaşamında tam bir yenilenişe yol açar. Önce, bütün işletmelerde, ürün çok daha önem kazanmıştır. Senyörün kendine ayırdığı bölümde (reserve), işlenmeye elverişli toprakları sürüp ekebilmek için, angaryaya koşacağı o kadar fazla insana gereksinmesi kalmamıştır, birkaç kişi yetmektedir ona. Öyle olunca da geri kalanını çağırmaz ve anlaşır onlarla: Angarya hizmeti yerine, para ya da tarım ürünü ister.

Böylece, senyörlük topraklarında angaryalardan çoğu kaybolur gitgide. Teknik gelişmelerin doğrudan etkisi olarak, eski çalışma edimlerinin ödentilere dönüşmesi, toprak sahibine ek iki kaynak sağlamış olur: Ürün olarak ödenenler evinin geçimini sağladığından, kendine ayırdığı toprağı (reserve) azaltır, bir bölümünü kiralar ve kesenekçilerinin sayısını, giderek kârını çoğaltır; para olarak ödenenler ise, daha çok satın alma olanağını verir ona. Böylece senyör, toprağına çok daha az sıkılıkla bağlıdır; rantlar, gelirleri arasında gitgide büyük yer tutar; ve malikâne dışarıya açılmaya başlar.

Emeğin veriminin artması ve angaryaların azalışı, köylünün kendi işlettiği toprakta (manse) daha bol ürün elde etmesine yol açar. Gerçi, bir bölümü yine senyöre gidecektir onun, ya da eski emek hizmetlerinin yerine geçen harçları ödemek, ya da senyörün yeni isteklerini karşılamak için satacaktır. Öyle de olsa, geriye kalan, köylü ailelerin daha iyi, beslenmesine yol açmıştır. Yukarı-Ortaçağ'ın süreğen derdi olan eksik-beslenmeye çare bulunmuştur. 1000 yılından sonra, kıtlıklar gitgide seyrekleşir ve kaybolur sonunda; bunun yanı sıra, nüfus, düzenli olarak artmaya başlar. Nüfus artışı, öteki teknik yeniliklerle birleşerek, bir büyük harekete yol açar: **Tarıma toprak kazanmaktır** bu!

Avrupa'da, 950 ve 1100 yılları arası, bu uğraşla çalkalanır.

> *Tarıma toprak kazanma hareketi, başta ormanları ve bataklıkları hedef almıştır; ve köylülerle senyörler işbirliği içindedirler girişimde. Köylüler, kimi yerde ortaklaşa sıkı bir disiplin içinde yürütürler işi. Böylece, her yanda tahıl için üretken topraklar çoğalır; XII. yüzyılın ortalarında, hareket, en büyük yoğunluğuna varır; etkileri, teknik*

ilerlemelerdekilerle de birleşince, beslenme için gerekli şeylerin hacmi daha da artar ve nüfusun çoğalışını sürdürür durur.

Bu gelişmelerin doğrudan sonucu, **alış-verişteki canlanış** olur: 1000 yılında, «çalışanlar», hemen hemen yalnız köylülerdir, ve topraktan, şövalyelerle ruhbanın temel gereksinimlerini çıkarmanın kavgası içindedirler; pek nadir istisnaların dışında, zenginliklerin aktarılması, ödentiler kanalıyla senyörlüğün içinde olur, o ise kapalı bir bütündür. Ne var ki, tarımdaki çalışmanın veriminin artmasıyla, senyörlüğün gelirlerinde hissedilir bir gerileme olur: Toplumun yüksek sınıfları, zorunlu geçimlerini sağlamakla yetinmemektedirler; yaşam düzeylerini yükseltmeye çağrıdır bu. Öte yandan, aynı olay, çalışanları, git gide artan sayıda topraktan çekip alarak, zenginlerin isteğine yanıt veren yeni görevlere, zanaatçılığa ya da ticarete götürür. Bu uzmanlar, tarım işletmelerinin üretim fazlasıyla beslenmektedirler; ancak bunu için de, satın almaları gerekmektedir o ürünleri: Böylece, alış-veriş, senyörlük çerçevesinin dışında artmaya başlar; iktisadî ilişkilerde bir açılış, genel bir yumuşama olmuş ve servetlerin dolaşımı hızlanmıştır. Bunun doğal sonucu şudur: Para, günlük yaşamda daha önem kazanır. Mücevherat hazinelerinde hareketsiz kalmış değerli madenler dolaşıma koyulur; öyle de olsa yetersiz kalır bu, çünkü ağırlığı az, düşük ayarda para basılır; nakit yayıldıkça da değeri düşer, giderek satın alma gücü azalır. İktisadî gelişmenin son bir sonucu şudur: Fiyatlarda yükseliş başlar, ağır ama süreklidir.

Gezilerin yeniden sıklaşması, yolların ani canlanışı ise, yaşamın büründüğü yeni görünümler içinde, 1000 yılı dolaylarında yaşayanları en önce etkileyen şeyler. Bununla beraber, taşıma tekniği ilkeldir: Araba yoktur henüz, en kolay yolculuk da ırmak ve deniz yoluyla yapılanlardır. Karada ise daha ağırdır gidiş geliş ve yollar güçlükler ve tehlikelerle doludur. Gezi bahaneleri içinde hac, pek sık rastlananı. 1000 yılından başlayarak, bu manevî ziyaretler, büyük boyutlar kazanacaktır; en çok ziyaret edilen yerler de Roma, Kudüs ve Filistin'in kutsal yerleri; bir de -Kuzey Portekiz'de- Ermiş Compostelle'in mezarı.

Yollarda gidiş-gelişin gitgide artan yoğunluğu, tarım ürünleri için ayrı bir pazarlama fırsatı yaratır; köylü, elindeki ürün fazlasını, konaklama yerlerine çıkarır. Nakit, tarım kesimine de girer böylece. Aslında, küçük çiftçi, bu paradan yararlanmaz pek; aldığının büyük bir bölümü, çeşitli gerekçelerle,

senyörlere, feodal iktidarın efendilerine, dinsel kurumlara akmaktadır. Bunun sonucu olarak da, aristokrasinin -dinci olsun, laik olsun- üyeleri, giderlerini hissedilir biçimde arttırırlar. Özellikle Kilise adamları, bu yeni nakit kaynaklardan tapınakların güzelleştirilmesinde yararlanırlar; yeni kiliseler yapılmaya başlanır, heykel atölyeleri açılır. XI. yüzyıl biterken, sanattaki o çiçekleniş, uzman zanaatçılıktaki, özellikle taş işçiliğindeki o gelişme, para ekonomisindeki bu yeniden doğuşa sıkı sıkıya bağlıdır.

Şövalyelere gelince... Soyluların başlıca eğlencelerinden biri olan kibar âlemin toplantılarında görünme ve caka satma zevki uğruna, özellikle bunun için ellerindeki paraları harcarlar. Malikânelerinin ürünleriyle yetinmemektedirler artık. Lükse alışmışlardır. Başta sofra lüksü gelir: Misafirlerine nadir yiyecekler, Kuzey şarapları sunarlar, her yanda da baharat vardır; sonra süslenme lüksü: Eski avamî dokumalar terkedilmiştir, kürkler, yabancı ve pahalı kumaşlar, görülmedik renkte giysiler... Aslında daha önce de dışardan getirilen ve hiçbir zaman sönmemiş olan bu güzel nesneleri kullanma zevki, birdenbire canlanır ve yeni bir lüks ticaretinin yayılışına yol açar. Müslüman ülkelere yapılan satışlarla dengelenen Doğu ürünlerinin alımı artarken, bazı pahalı nesnelerin üretim ve alım-satımı Batı dünyasının içinde yoğunlaşır: Seine ve Oise bölgesinin, Loire ve Atlantik Ayılarından İngiltere ya da Pays-Bas’a kadar uzanan yerlerin şarapları vardır; Artois ve Flandre kentlerinin de kumaşları. Böylece yollarda, hacıların yanı sıra, malların dolaşımı da artar. Ticarî taşımalarda genişleyen boyutları gösteren yenilikler de vardır: Şato sahipleri, kendi topraklarını, korumaları altında geçip giden pahalı nesnelerin büyüsüne kapılıp, XI. yüzyılın ikinci yarısında, harca tâbi tutarlar. Çalışanlar arasında bir sınıf palazlanmaktadır; yüksek sınıfların üyelerine, arzuladıkları lüks eşyayı sağlamaya uğraşanların oluşturdukları bir sınıf: **Tacirler**.

Bu ticaret erbabının arasında bazıları, Yahudi cemaatindendir; eski kentlerde toplaşmış olan bu cemaatler, iktisadî durgunluk döneminde, eski Doğu tacir kolonilerini Avrupa’da sürdürmüşlerdir, ve şimdi de, pek doğal olarak alış-verişteki yenilenişe katılmaktadırlar. Ne var ki, başlıca gelirlerini ticaretten sağlayan Hıristiyanlar da gitgide çoğalır: Senyörlerin ticaretle görevlendirdiği adamları; ilk kazançlarını yolculardan sağlamış kayıkçılar ya da yükçüler; kalabalık aile ocağını terketmek zorunda kalmış ve, tarıma toprak kazanmanın zahmeti yerine, işportacılığın rastlantılarını yeğlemiş köylü çocukları. Hepsi de geçicidir bu tacirlerin; malı bulunduğu yerden

gidip alıp getirir ve müşterisine satar. Gerçekten bir işportacıdır o yılların taciri. Öyle de olsa, pek kârlı bir iştir bu ve çok çabuk zengin olmuş tacirlerin sayısı hayli fazladır. Ne var ki, tacir, çeşitli tehlikelerle de yüz yüzedir; öyle olduğu için de, tacirler çoğunlukla bir araya gelir ve kervan halinde bir yerden bir yere giderler. Bu guruplaşmanın sağladığı başka yararlar da vardır: Her biri, pazarlar hakkındaki deneyimlerini arkadaşlarına da aktarır; kimi zaman, sermayeler de bir araya getirilir ve hayli işler çevrilir. Başlarda geçicidir bu dernekleşmeler, sonra sonra düzene girer. Bir yenilik de şu: Başka başka ufuklardan gelen tacirler zaman zaman belli noktalarda toplaşırlar: **Fuarlar**, doğar. İçinde, özel bir barışın hüküm sürdüğü, kurulduğu toprağın senyörünce -ufak bir harç karşılığında- güvencesi sağlanmış olan fuar, gezici ticaretin temel organıdır gerçekten; konaklama yeri, sürekli karşılaşma noktası olarak kent de öyle: Çünkü, kervanlar ve fuarlar mevsimini bekleyerek, kötü ayların geçirileceği ambarlar gerekmektedir. Öyle olduğu için de, yolların yeniden canlanışı gibi, ticarî alış-verişteki yenilik de, Batı'nın en kayrılmış bölgelerinde, çok önemli bir olaya yol açar:

Kent yaşamının yeniden doğuşudur bu.

KENTLERİN GELİŞMESİ VE KOMÜN HAREKETİ

Kent anlamına *«bourg»* -çoğu kez de «yeni kent»- diye adlandırılan bu yeni toplaşmalar, gidiş-gelişe ve savunmaya uygun yerlerde doğar ve gelişirler. Gidiş-gelişe uygun bir yerdedir, çünkü kent, bir temas, bir ilişki noktasıdır; savunmaya uygun bir yerdedir, çünkü korunması gereken servetleri barındırmaktadır kent. Bu yeni yerleşim, genellikle eski bir Roma sitesinin yanındadır; eski site, gidiş-geliş kolaylıklarının gözetildiği bir yerdedir; surla çevrilidir; ayrıca bir piskoposluk makamıdır; yığınla manastır vardır içinde; çoğu kez kimi soylu aileler de oturur ve sürekli ve kalabalık bir müşterisi bulunur. Önemli şatoların ya da manastırların yanında kurulduğu da olur yeni kentin. Ancak, nerede olursa olsun, yeni mahalle, eski kent çekirdeğinden hemen hep farklıdır: Eskisi surların arkasına kapanmış, genellikle dinsel ya da askerî görevleri olan, özellikle ruhbanın ya da silâhlı adamların oturduğu bir yerdir; yeni kent, tersine, surların dışında açık bir yerde, ticarî alış-verişe ayrılmış ve içinde her hafta bir pazarın kurulduğu çoğu kez geniş bir alanın çevresindedir; üzerinde hanların sıralandığı yolları, başlıca gidiş-geliş eksenine göre uzanır; evleri bile öyledir. Yeni birikimin niteliklerini taşımaktadır.

Bu yeni kenti oluşturanlar, çeşitli çevrelerden gelen insanlardır; ancak, kökenleri ne olursa olsun, hepsi de aynı sosyal sınıfın içinde karışmışlardır birbirlerine.

Nedir o sınıf? **Burjuvazi**.

XI. yüzyılın ortalarına doğru palazlanan bu sınıf, her şeyden önce, belli bir iktisadî görevle nitelenir: Üyeleri, ticaret ve zanaatta uzmandırlar. Öyle olduğu için de, kentte asıl zenginlik, başka yerlerde olduğu gibi, toprak değildir; külçe ya da nakit olarak paradır, değerli malların stokudur. Çok daha hareketli değerlerdir bunlar. Yine o nedenle, kentte servetler çok daha çabuk oluşur ve dağılır; mesleğin niteliği gereği de, aile bağı, tarım toplumunda olduğundan çok daha gevşektir. Ne var ki, kentte iktisadî ve sosyal iklim pek kendine özgü de olsa, siyasal rejim, kentteki iktisadî etkinliğe uygun değildir. Yeni yerleşme, tarım toprağında olduğu gibi, tüm kent, bir ya da birkaç senyörün sultası altındadır; ayrıca sitenin piskoposu, manastırın başı, şatonun sahibi vardır, ve hepsi de -haraç da içinde olmak üzere- can sıkıcı isteklerle dikilmektedirler burjuvaların önüne. Ancak, kent halkının da, iktidar sahiplerini yolundan saptıracak servetlerin yanı sıra, çeşitli silâhları vardır. İşte, bütün bunlara dayanarak, senyörlerden, **feodal rejimin düzeltilmesi**ni istemeye kalkarlar.

Ne yaparlar? Ve nedir elde ettikleri?

İktidar sahibinin karşısında en iyi durumda olabilmek için, çoğu kez sıkı bir birliğe giderler; bu birlik, kent halkının bütün guruplarını ve bütün aile başlarını bir araya getirir: Komün dür bu. Şövalyelerin kendi aralarında oluşturdukları, Tanrı Barışını savunma dernekleri gibi, komün de, karşılıklı bir and üzerine kuruludur; ilk hedefi de, and içenler arasındaki uzlaşmanın sürdürülmesidir: «Kent Barışı»nı bozacak olanlar, topluluğun vereceği ağır yaptırımlara uğrayacaklardır. Bunun gibi komün, yeni topluluğun düşmanlarına karşı, birlikte bir eylem amacıyla, bütün bireysel etkinlikleri birleştirir. Böylesi, disiplinli bir dernekleşmedir bu; üyeleri, genel olarak da en büyük malî kaynaklara sahip olan -uzak ülkelerle alış-verişte bulunan-tacirler sağlarlar.

Burjuvazinin direnişi, ticarî hareketin daha yoğun olup da kentsel gelişmeyi daha erkenden desteklediği bölgelerde ortaya çıkar önce; yani iki bölgede: Lombardiya İtalya'sı ile Kuzey Fransa'da. Hareket, gitgide bütün boyutlarıyla sarar kentleri ve, 1150 yılında önce de, çoğu yerde, en sıkıcı feodal baskıların hafifletilmesini gerçekleştirir. Kimi zaman başkaldırıyla

yürür gelişme; nitekim 1115 yılında, Laon burjuvaları, istediklerini azaltmayı reddeden piskoposlarını düpedüz öldürürler. Çok daha sık görüleni de, senyörlerin, büyük paralar karşılığında, burjuva topluluğu ile anlaşması olur; yazılı ve mühürlü bir sözleşme, burjuvaların «özgürlük» ya da «bağışıklık»larını, yani haksız istemlerin azaltılmasını güvenceye bağlar.

Özgürlük sözleşmelerinin hükümleri, genel olarak, bütün kent halkına, kişisel bağımsızlık vaadeder önce: Kişiyi kişiye bağımlı kılan bütün yükümlülükler sona erer. Ayrıca, senyörlük «âdet»leri, tümüyle ortadan kalkmasalar da, büyük ölçüde sınırlandırılırlar; haraç, keyfi niteliğini yitirir, özellikle efendinin bütün ticarî ayrıcalıkları, serbest dolaşıma ve ticarete konmuş bütün engeller ortadan kaldırılır.

Bu sonuç elde edilince, çoğu kez komün de sona erer. Kent, o andan başlayarak bağışıktır, serbesttir, o kadar. Ne var ki, komün andının zaferden sonra da sürdüğü ve kentsel derneğin varlığının sözleşme ile tanındığı da olur. Böylece, burjuvaların topluluğu hukuksal bir kişilik kazanır, eski efendilerin yetkilerinden bir bölümüne konar, kollektif bir senyörlük olur. Önce askerî bir senyörlüktür bu: Burjuvalar, silah taşımaya tabî tutulur; ancak taşıyacakları silah senyörün değil, kentindir, ticarî çıkarların savunulması, herkesin gönenci içindir. İkinci olarak, adli bir senyörlük: Daha önce özgürlük için mücadelede ortaya konulan olağanüstü yargılama, yerini, -kentin sözleşmeyle reddedilen- eski bastırma yetkilerinin yerine geçer. Son olarak, kendi malî kaynaklarını kendisi kullanan bir senyörlüktür bu. Bu kollektif iktidara bütün burjuvalar katılırlar ve, genel meclisler halinde toplanarak, en önemli kararları ortaklaşa alırlar. Bununla beraber, günlük işlerin yürütülmesi, adlî görev, kamu parasının idaresi, genellikle ticaret oligarşisinden gelen bir heyete bırakılır.

Böylece, 1000 yılıyla XII. yüzyılın ortaları arasında, ticaret rönesansı, tarım dünyasının ve feodal toplumun bağrına, yabancı bir öğeyi, kenti getirip sokar. Kuşkusuz, henüz çapsızdır bunlar ve olsa olsa birkaç yüz, nadir de olsa birkaç bin burjuvayı içine almaktadır. Bununla beraber, onların ortaya çıkışı, çevrede derin değişikliklere yol açmıştır. Önce, kentlerin gelişmesi, **kırsal kesime para ekonomisinin girmesi**ni destekler. Tacir kent, gerçekten, tarımsal üretime yabancı -ve bu arada imrendirici- zahirenin sürekli olarak sergilendiği bir mağazadır önce; bu sergileme de, Arsal kesimdeki sınıfları, henüz köylüleri değil, ama büyük bir hızla, soyluları, yüksek ruhban takımını tüketime götürür ve kent, böylece, bu

insanların harcadığı paraları, yani tarımdaki yeni uygulamalardan doğan büyük verimin yarattığı servet fazlasını kasalarına akıtmaktadır. Ancak, öte yandan, kentlerde böylece biriken taşınır değerler, sonra yeniden dağıtılır. Başta kredi yoluyla: Çünkü tacirler, alıcıları olan tarım erbabına ödünç para verirler, ve faizli ödünçlerin çoğaldığı görülür. Özellikle de, Yahudiler uygulamaktadır bunu; çünkü tefecilik, ilke olarak Hıristiyanlara yasaklanmıştır. Taşınmaz mal rehni üzerinden ödünç de başlamıştır; bu yolla da, borç ödeninceye kadar, toprak ve ürünleri alacaklının elinde kalmaktadır. Kentlerde biriken taşınır değerlerin yeniden dağılımında kentlilerin satın almaları da rol oynar: Gerçekten kent, tarlada yetişenlerin, yiyecek maddelerinin ve -yün, kereste ya da deri gibi- kentte zanaatçının kullandığı maddelerin tüketim merkezidir. Böylece, kentin varlığı, paranın dolaşım hızını artırırken, tarım ekonomisjni ve tarım işletmelerinin gitgide dışa açılışını çabuklaştırır.

Ayrıca, bağışıklıkların fethedilmesi uğrunda burjuva girişimlerin başarıya ulaşması, **siyasal dengeyi alt üst eder**; o kadar ki, o yıllarda kimi insanlar «skandal» diye bakarlar buna. Nasıl da olmasın? Gerçekten, şövalyeli ve hiyerarşin feodal örgütlenişin ortasında, soylu ya da dinsel bir nitelik taşımayan senyörlükler, eşitleri birbirine bağlayan andlar görülmektedir; yeni bir sosyal gurup, burjuvazi, özgün ekonomik yeteneği ve ayrıcalıklı hukuksal statüsü, yani kişi özgürlüğüyle, eski üçlü «zümre» düzeninin yanı sıra, servetlerin geleneksel hiyerarşisini bozmaktadır: Bozmaktadır, çünkü çalışanlar, ticaret yoluyla, şövalyelerden daha zengin olabilmektedirler. Efendisinden kaçan sömürülenler yalnız sığınmakla da kalmazlar, daha ilk yılın sonunda burjuva topluluğu ile bütünşelirler: Köyde oturanlar için bir örnektir bu; öyle ki, kentlilerden -aşağı yukarı- bir yarım yüzyıl sonra, onlar da kalkıp, senyörlerinden, feodal «âdet»lerin yazılmasını ve hafifletilmesini istemeye başlayacaklardır. Yeni kent, feodal dünyanın bağrına girmiş yıkıcı bir tohumdur böylece. Bununla beraber, o şıralarda -ve XII. yüzyılın da sonlarına değin-, kentlerin rönesansı ve tacirlerin gönenci, özellikle **yayılma**nın güçlü etkenleri haline geldiler. Bunlardan ilk yararlananlar da egemen sınıflar oldu.

Şövalyeler ve ruhban yani.

III
ASKERİ YAYILMA

Köylü nüfusun artması, ekilebilir toprakların genişlemesine, yeni köylerin yaratılmasına ve kentsel yerleşmelerin çoğalmasına yol açar; aynı olay, aristokraside serüven duygusunu da geliştirir. Soylu ailelerin kalabalık çocukları, ek kaynakların aranışı içinde, aldıkları eğitimin de nedeniyle, askerî girişimlere çevirirler dikkatlerini; ve barış kurumları, feodal düzen ve kendilerini komşularına bağlayan yığınla bağ, çevresindekileri savaşa girişmekten, giderek savaşın nimetlerinden -geniş ölçüde- alıkoyduğu için, daha uzaklara seferlere atılırlar. Batı şövalyeliğinin yayılışının kökeninde bu nüfus çoğalışının itişi vardır böylece. Ancak, bu girişimlerin başarısı, Hıristiyan savaşçılar arasında yaygın savaş tekniğindeki gelişmelerle de açıklanır.

SAVAŞ TEKNİĞİNDEKİ GELİŞMELER

Bu gelişmelerin en önemlisi, atın savaşta çok daha sık kullanılması; bu da, koşum takımlarındaki yetkinleşmenin ve, özellikle özenginin yayılmasının, at yetiştirmedeki gelişmelerin, giderek tarım tekniğindeki ilerlemenin, üç yıllık almaşık ekimin ve yulaf ekiminin yayılmasının bir sonucu. XI. yüzyılda, savaşçı adına lâyık kişi, bilindiği gibi, şövalyedir. Atı üstünde şövalyenin koruyucu silahları daha ağırlaşmıştır, giderek daha dayanıklı ve etkindir. Karolenj devrinden beri zırh, gitgide güçlenmiştir. Bu yetkin korunma pahalıya mal olmaktadır gerçi; ancak, şövalyeyi de -ok gibi- uzaktan kullanılan silahlara karşı da yaralanmaz duruma getirmiştir; olsa olsa, atma zarar vermektedir bunlar.

Savaşmada davranışı değiştirir bu.

> *Mesafeli saldırı yoktur artık; mermi kullanımı, yayalara bırakılmıştır, kaldı ki onların rolü de ikinci plana geçmiştir ve yalnız düşmanların yaklaşmasını geciktirmektir. Gerçek asker, hasmıyla göğüs göğüse boy ölçüşmektedir şimdi. Savaşın, sonucu belirleyen aşaması, gitgide daha sık olarak, şövalyelerin çarpışmasıdır. Özengi, şövalyeye, atı üzerinde daha dengeli durmasına ve ona yeni bir saldırı yöntemi uygulamasına fırsat verebilmekdedir: Şövalye, bir elinde mızrak, bir elinde kalkan, hasmı üzerine dört nala saldırır; amacı, hasmını attan düşürmektir ve bu da yetmektedir; çünkü, o şiddetle ve o ağırlığıyla atından düşen şövalye, hemen o anda saf dışı olmuş demektir. O yüzden de, karşılaşmanın amacı değişir yavaş yavaş: Amaç, düşmanı*

öldürmekten çok esir etmek ve kurtuluş akçasından yararlanmaktır. Bütün bu gelişme, XII. yüzyılın başlarında tamamlanır; o tarihten başlayarak, savaş, ağır süvarinin ard arda saldırılarından oluşmaktadır, ve hasımları, aynı silahlarla donanmamış ve aynı tekniği kullanmıyorsa yenilmeleri kaçınılmazdır. Eğitim de buna göre değişikliğe uğrar: Bedeni geliştirmek, ata binmede ustalaşmak önem kazanır; en güzel vakit geçirmeler, sert alıştırmalar, savaş oyunlarıdır; beden gücünü ve silah arkadaşlarına bağlılığı tüm erdemlerin üstüne çıkaran bir anlayışı da beraberinde getirir bu. 1000 yılından başlayarak, askerî araç ve yöntemlerdeki yetkinliğe, şövalyelerin bütün öteki meslekten savaşçılara üstünlüğü de eklenmiştir.

İlk serüvenciler, XI. yüzyılın başlarından başlayarak, Normandiya'dan çıkar. Norman istilasının -sonucu bakımından- en önemli olayı, **Fatih Guillaume**'un, 1066 yılında, bir birliğin başında İngiltere'ye çıkıp, krallığı ele geçirmesidir. O tarihten başlayarak da, Anglo-Saksonlar, İskandinav etkisinden kesinlikle sıyrılarak Kuzey Galya uygarlığına bağlanırlar; yerli kültür canlılığını yine de korur kuşkusuz, ancak egemen sınıflar, kıta Avrupasının dilini, kibar âleminin âdetlerini ve bütün düşünce biçimlerini benimserler. Dışardan getirilmiş feodal âdetler, Saksonların sert ortakçı kurumlarına eklenerek, İngiltere kralını, o zamanın Avrupa'sının en güçlü senyörü yapıp çıkar.

Ne var ki, İngiltere'nin fethi sırasında, başka bir çok Norman da, Latin Hıristiyanlığın güney sınırlarına bahtlarını denemeye gitmişlerdi. Çoğu, İtalya'nın güneyinde askerî hizmetlerini kiraya verirler. İtalya'nın bu bölgesi ise, çeşitli egemenliklerin çatıştığı bir yerdir. Apenin'lerin Lombard dükleri, kıyıdaki bizans yöneticileri, tacir siteler, son olarak da -Sicilya'yı hâlâ ellerinde tutan- Araplar, çatışıp durmaktadır. Bu üstün nitelikli askerler, yollarını kolayca buldular, ülkelerinden kardeşlerini ve hısımlarını çağırdılar. Bu paralı askerlerden biri, hısımlık ve vassallik bağlarıyla birbirine bağlı bir askerî ortaklığın şefi **Roger Guiscard**, olağan üstü bir varlık gösterdi: Kılıcının hakkıyla İtalya'da bir devlet kurdu, İtalya'nın güneyinden Yunanlıları çıkarıp attı; Sicilya'yı Müslümanlardan kurtardı, İllirya'ya yayılmayı aklına koyarak Durazzo'ya ve Korfu'ya yerleşti.

Böylece, Akdeniz'li üç dünyanın, Latin, Bizans ve Arap dünyalarının buluştuğu noktada, Batı Hıristiyanlığı ilk adımını atar ve bir yeni devlet kurulmuş olur: Yüksek organlarının yapısı bakımından feodal bir devlettir bu; ancak başındaki hükümdarın, İngiltere'de olduğu gibi, fetihle boyun eğmiş halk üzerinde pek geniş hakları vardır ve bol malî kaynaklardan yararlanabilmekdedir. Çünkü dillerin, dinlerin, uygarlıkların yol ağzı durumundaki Sicilya da, büyük deniz seferinin bir menzil noktası olarak, altın ve büyük ticaret ülkesidir. Öyle olduğu içindir ki, adanın Hıristiyanların eline geçmesi ve sağlam bir monarşinin içine sokulması, tüm Batı için pek önemli bir olaydır; gerçekten, bununla korsanların etkinliği -hatırı sayılır ölçüde- azalır, giderek Hıristiyan gemiler için Yakındoğu limanlarına kolayca erişebilmek fırsatı doğar. Akdeniz'in batı havzası ablukadan kurtulmuştur; Venedik ve Adriyatik, Doğu'yla olan ticarette başlıca yollar olmaktan çıkarlar ve Katalonya, Languedoc, Provence kıyılarında ticarî etkinlik -Balear adalarındaki Müslüman korsanlara karşın - gelişmeye başlarken, İtalya'nın batı kıyılarında Pisa ile Cenova, Amalfi'nin yerine geçerler. Amalfi'nin, o tarihe değin, Sicilya Araplarıyla yaptığı bir anlaşma Sonucu, Messina boğazını aşabilen ve ticaret gemilerini Doğu'ya gönderebilen tek liman olduğunu da hatırlatalım.

HAÇLI SEFERLERİ

İspanya yarımadası, Müslümanlara karşı yeni bir fetih cephesi oldu; ve yarımadanın kuzeyindeki küçük Hıristiyan devletlerin, Katalonya'nın, Aragon'un, Kastilya'nın şefleri de, Fransa'nın şövalyelerinden, hatta Normanlardan askerî yardım aldılar. Bu desteklerle de güçlenerek, zayıflamış Müslüman egemenliklere karşı önce yağma akınlarına başladılar, arkasından da fetih seferleri geldi. Bu seferler, köylü ve kentli kolonileştirmesine açık kimi topraklar kazandırdı Hıristiyanlığa. Ve yine İspanya'dadır ki, bu başarılı savaşlar boyunca, Batı şövalyeliğinin genç yayılmacı gücünün bir belirtisi olarak, yeni bir duygu oluştu: Öte dünyada kurtuluşu da sağlayacak bir hayır işi olarak **Kutsal Savaş** düşüncesi, Yiğitlik destanlarında da dile gelen ve yayılan bu duyguyu, Kilise'nin yöneticileri sömürdü ve yönlendirdi. Müslümanlara karşı ilk askerî sefer, 1063 yılında Ebro vadisi boyunca hareket geçer; seferler başarılıdır, ama pek ağır yürür, o kadar ki, Siraküza ancak 1118 yılında düşecektir. Buna karşılık, Kastilya kralı I. Ferdinand, arka arkaya başarılar kazanır: 1064 yılında Coimbre'dedir ve yarımadadaki hemen tüm Müslüman

prensliklerini vergiye bağlar; oğlu da Toledo'yu fetheder (1085). Hıristiyanlar, Afrika'dan gelen Murabıtlar karşısında bir ara gerilerlerse de, çok geçmez terkedilen topraklar geri alınır. Müslümanlara karşı savaş, çoğu kez başarılarla, aralıksız sürecektir artık.

Asıl anlamıyla Haçlı Seferleri, İspanya'da Müslümanlara karşı sürdürülen Kutsal Savaştan -basit ayrıntılarla da olsa- farklıdır: Haçlı Seferlerinde, Hıristiyan askerler, Papalığın da yönetimine katıldığı bir girişime alınıyorlardı; aynı zamanda bir kurtuluş simgesi olarak bir haç vardı göğüslerinde; kendilerine sağlanan ayrıcalıklar genişletilmişti ve daha belirgindi, ve özellikle önlerine konulan amaç Kastilya ovalarını fethetmekten çok daha fazla coşturucuydu: İsa'nın kabrini kurtarmak, 1000 yılı dolaylında, hac uygulamasının gelişmesinden başlayarak, Kutsal Toprağa gezi, en selâmet getirici yol olarak görüldüğünden, gitgide aklaşmıştı; çok hoşgörülü olan Araplar bunu pek engellemiyorlardı ve Türk istilasının da Filistin'deki kutsal yerlere girişi çıkış daha da zorlaştırdığı söylenemez. Bununla beraber, XI. yüzyılın ikinci yarısında, Batı şövalyeleri, Kutsal Savaş düşüncesinin büyüsüne kapılarak, küçük silahlı guruplar halinde hacca başladılar; döndüklerinde, Yakın-Doğu'nun zenginliklerini anlatırken bir fethin hiç de olanaksız olmadığı düşüncesini yayıyorlardı, aristokratik çevrelere. Yine o sıralarda, Türklerin yürüyüşü, Bizans'ı tehlikeli biçimde tehdit etmeye başladı ve Batı'da, Hıristiyanlığın Doğu yakasında korunması gerektiği düşünülür oldu. Papa III. **Urbanus**, bu uygun iklimden yararlanarak, geniş ve ortak bir sefer tasarısını koydu kafasına ve, 1095 yılında, askerlikten anlayan tüm Hıristiyanları, Kudüs için silaha sarılmaya çağırdı. Çağrı, Papalığın düşündüğünden de büyük yankılar yaptı; Latin Hıristiyanlığın dört bir yanından, şövalyeler coşkuyla yanıt verdiler. İki yüzyıldan fazla sürecek bir girişim böyle başlar; o kadar ki, özlemi tâ Modern Zamanların şafağına değin soyluların düşlerine girip duracaktır. İlk Haçlı Seferi, ayrıntılı olarak, ağır ağır hazırlandı; dört silahlı gurup, ayrı yollardan harekete geçip Konstantinopolis önünde buluştular. Krallar, o sırada gerçek bir güce erişemediğinden, başlarında kral yoktur; ne var ki, bu kez de en kalabalık ve en direşken savaşçılar, eski Frank eyaletlerinden gelenlerdir. 15 Eylül 1099'da Kudüs'ü alırlar.

Arkasından Kutsal Toprak'ta, Batı feodalitesinden uzak, bir tür ileri-karakol örgütlenir.

Gerçekten, başta coğrafi durumundan gelen dayanıksız bir siyasal yapıdır bu: «Frank» egemenliği, kıyıda tutunabilir ancak ve, Kilikya dağları boyunca Urfa'ya kadar yayıldığı yerler bir yana, çöle giremez; İslâm Şam'dadır, Halep'tedir ve kıyıdaki bu püsküle bütün ağırlığıyla yüklenmektedir. İç yapısı bakımından da dayanıksızdır: Siyasal yapının belkemiği Batı'dan yapay olarak getirilmiş âdetlerden oluşmaktadır; devleti de, -Sicilya Devleti ya da Anglo-Norman krallığı gibi- bir birliğin şefi değil, hac ve savaş gibi geçici bir toplulukta, eşitlik temeli üzerine bir araya gelen şato sahipleri ile şövalyeler kurmuştur. Söz konusu olan, bir monarşidir kuşkusuz ve güçlü bir monarşidir. Ne var ki, bu krallık, Urfa, Antakya ve Tripoli'deki -bağımsız girişimlerin ürünü olan- üç prensliği denetlemez; böylece hükümdar, tehlikeli bir biçimde tehdit edilen bir cephe karşısında, güçlerin gerekli birliğini gerçekleştiremez. Şu bakımdan da dayanıksızdır: Haçlılar, Kalabriya'nın Norman paralı askerlerinin ya da Fatih Guillaume'un yoldaşlarının tersine, denizaşırı bir senyörlük ele geçirip orada yerleşmek amacıyla yola çıkmamışlardır; Kudüs'ü kurtarmayı yükümlenmişlerdir, yoksa orada sürekli nöbet tutmayı değil; böylece, amaca ulaşıp, günahları da bağışlanınca çoğu yurtlarına döner.

Bu bakımdan, Yakın-Doğu'daki Frank devletleri koloniler olmadılar. Birkaç şövalye ailesi, birkaç tacir ortaklığı, oraya buraya dağılmış şatolara ve kimi ticaret yerlerine yerleştiler; ne var ki, Batılılar, yerli halk arasında zayıf bir azınlık olarak kalıyorlardı.

Öyle de olsa, Akdeniz'in doğu kıyılarındaki Latin kuruluşları varlıklarını sürdürürler. Çünkü, başta İslam pek zayıflamıştı; sonra, bütün bir XII. yüzyılla ve XIII. yüzyılın ilk yılları boyunca, Haçlılar, -tarihçilerin kimi önemli seferlere verdikleri numaralara karşın- aslında sürekli bir kurumdu: Her yıl, dilekler tekrarlanır ve her ilkbaharda bir gurup şövalye Kutsal Toprağa gelir, birkaç ay, kimi zaman birkaç yıl geçirir dönerdi; sürekliydi bu gidiş-geliş. Ayrıca, konusu şimdi Kutsal Savaş olan dindarlığın bu özel biçimine uygun yeni tarikatlar da ortaya çıktı: İçine aldıkları kimseler, hem

keşiş, hem asker olan tarikatlardı bunlar. **Tapınak Şövalyeleri** (Templiers) ile, görevi hacıları Kutsal Toprak'ta karşılayıp düşmana karşı korumak olan **Kudüs Hastanesi Şövalyeleri** (Hospitaliers) önemlidir. Bunların da, Yeni Haçlılar sağlamada rolleri oldu; gelemeyenlerin de sadakalarını topladılar. Böylece, her iki tarikat arasında yarışma da olsa, ikisi de Hıristiyan prensliklerin varlıklarını sürdürmelerinde katkıda bulundular. Aslına bakılırsa, bu prenslikler azalır yavaş yavaş: Urfa 1144 yılında yitirilir; Kudüs 1187'de düşer. Ancak kıyı bölgesi tutunur ve Franklar, İslâm önünde çekilirlerse de, yitirdiklerini, XII. yüzyılın sonlarında Bizans topraklarında gidermeye başlarlar: Kıbrıs'ı ele geçirirler (1191), Konstantinopolis'i alır yağmalarlar (1204) ve orada bir Latin İmparatorluğu kurarlar; Konstantinopolis'te dayanıksız olur bu İmparatorluk, Mora'da daha sürekli yerleşirler. Doğu Akdeniz'le bağlar, kopmak şöyle dursun güçlenir gitgide.

Bütün bu uzayıp giden ilişkilerin, Avrupa uygarlığının üstünde büyük etkisi olmuştur.

Nedir onlar?

Gerçekten, Avrupa'da, üyelerinden -en az- biri bu seferlere katılmamış pek az şövalye ailesi vardır; Haçlılara katılmak bir gelenek olup çıkar. Böylece, Kutsal Savaş ve uzun mesafelere yolculuklar, laik aristokraside, nüfus artışının etkilerini azaltmış ve karışıklık fırsatlarının ve iktisadî güçlüklerin boyutlarını, küçültmüştür.

Ayrıca, bu askerî girişimler, Batı'nın maddî bakımdan zenginleşmesini ve deniz-ticaretinin gelişmesini destekledi. Her şey bir yana, sayıları gitgide artan hacı kafilelerini taşıma zorunluluğu bile yeterdi böyle bir gelişme için. Armatörler, bu yolla kazandıkları sermayeleri ticarete yatırıyorlar, yolcularını boşalttıktan sonra da, gemilerine, baharattan lüks eşyaya değin, Doğu ürünlerini yükleyip, getirip Avrupa'da yüksek fiyatla satıyorlardı; hâttâ Papalığın yasaklamasına karşın, Müslümanlara köle ve kaçak silah bile sunulmuştur bu yolla. Bu sürekli ticaret, deniz kentlerinde, özellikle İtalya'da, değerli maden birikimini büyük bir hızla artırdı ve bu birikim, Akdeniz'deki Hıristiyan ülkelerinin tarım üretimi alanında aşağı düzeydeki durumunu dengeledi. Güney ticaretinin -belirtilerini Kuzey Denizi kıyılarında olduğundan çok daha erken ortaya koyan- yayılışının kökeninde bu vardır.

Barselona ve Marsilya, özellikle de Piza, Cenova ve Venedik deniz tacirlerinin, daha ilk Haçlı Seferlerinden başlayarak uyguladıkları kimi malî

ve ticarî ortaklıklar da, Müslümanlara ve Bizanslılara karşı yürütülen savaş seferlerine etkin olarak katkıda bulunmuştur; karşılığında da, fethedilen ülkelerin ticarî bakımdan en elverişli yerlerinde topraklar edinmişlerdir: «Fuduk» adı verilen, bu küçük ticaret kolonileri, iş merkezleri olarak edindikleri kârlarla, Batıdaki komünlerin, yani ana-vatanın zenginleşmesine destek olmuşlardır. Yabancı kentlere yerleşmiş bu ticaret mahalleleri, garip bir biçimde Ortaçağ'ın ilk yüzyıllarında, Suriye tacirlerinin Galya ya da İspanya sitelerinde ellerinde tuttukları belli köşeleri hatırlatır bize. Böylece, Latin Hıristiyanlığın Doğu karşısındaki iktisadî durumunun, XII. yüzyılın ortalarından başlayarak bütünüyle tersine döndüğünü görüyoruz: Şimdi İtalyan, Katalonya'lı ya da Provence'li tacirler, Akdeniz'in Asya ve Afrika yakasının tüm ticaretini ellerinde tutuyor ve kârlarını topluyorlardı.

Son olarak, Haçlı Seferleri, yüksek kültür ülkeleriyle sıkı ilişkiler kurulmasına yol açarak, şövalye âdetlerinin incelmesini hızlandırmışlar, Doğu moda ve mallarının kullanılmasını yaymışlar, yeni tekniklerin girmesine olanak sağlamışlar, Batılı aydınlara, Arap ve Yunan bilim ve felsefe, edebiyat ve sanatının çeşitli görünüşlerini açıklayıp duyurmuşlardır. Kimi zaman Filistin prensliklerinde, ama özellikle Güney İtalya'da, ya da İspanya yarım adasını yeniden fethetmek için açılan cephelerde devşirilen ve haçtan her dönenin yaydığı bütün bu biçimler, kavramlar, reçeteler ve âdetler, Hıristiyan Avrupa'nın kültür varlığını zenginleştirirler. Bütün bunlar, manevî yenileşmeye bir canlılık getirirler. Bu yenileşme, daha Karolenj devrinde başlamış ve o tarihten sonra da -zaman zaman kesintilere uğrasa da- ağır ağır sürmüştü; şimdiyse, genel gönenç, ilişkilerdeki çoğalış, her tür alış-verişteki hızlanış destekliyordu kendisini.

IV
DİNDE, DÜŞÜNCEDE VE SANATTA YENİLENİŞ

XL - XII. yüzyıllar, feodal Avrupa'da, yalnız iktisadî ve sosyal yaşamda değil, dinde, düşüncede ve sanatta da yenileşme yüzyıllarıdır.

Nasıl?

KİLİSEDE ARINMA

Batı'da Kilise, XI. yüzyılda eğitimin tekelini hâlâ elinde tuttuğu için, kültürün gelişimi ve düşünsel etkinlikler, doğrudan doğruya Kilise organlarının durumuna bağlı kalmaktadır. Kilise, X. yüzyılın başlarından beri gelişip düzelmektedir. Ne var ki, 1000 yılında, manastır yaşamı, başta Cluny tarikatının âdetlerinin etkisiyle gitgide arınır da olsa, onun dışında

kalan ruhban, vahim eğilimler içindedir; rahipler yaşama karışmışlardır, böylece ortamın bozucu yanları daha da tehdit eder olmuştur kendilerini.

Nedir başlıca yakınmalar?

İlk görünenler, adetlerdeki bozuluş: Rahipler, en büyüğünden en küçüğüne kadar, Kilise dışındakiler, yani laikler gibi yaşamakta, silah taşımakta ve bekârlık kuralına uymamaktadırlar; bunun yanı sıra, kutsal şeylerin ticareti yapılmakta, dinsel görevler açık artırmaya çıkarılmaktadır, kısacası, din sömürülmektedir. Her iki sapmanın da temelinde aynı neden yatmaktadır: Kilise görevlerinin dağıtılmasında laiklerin oynadıkları rol! Gerçekten de Kilise, bütün kiliseler, uygulamada laiklerin iktidarı altındadır. Kırsal kesimdeki ruhani bölge, şövalye ailelerinin mülkiyetindedir; o daireyi kuranın mirasçıları da, onu istedikleri gibi sömürme hakkını kendilerinde görmekte ve bölge papazımda, kendilerine en çok evet diyecek adamları arasından seçmektedirler. Piskoposluklarla, tam örgütlü büyük manastırların başlarına geçecek olanları ise, krallar ve kimi prensler atamaktadır. Bu nedenle ve feodal anlayışın etkisiyle, dinsel görev, yetkiler ve ona bağlı yararlar gözlerde birer mülktür ve sahibi de laik efendidir; simgesel bir biçimde, kilise adamına vermiştir onu, makam boşaldığında da yine kendisine dönecektir. Bu tehlikeli özümseyişin sonu şudur: Dinsel otoriteler, cismani otoritelere bağımlı olmaktadırlar.

Seçilenlerin ahlaki düzeyleri de elbet buna bağlı olarak değişmektedir.

Buna benzer bir sorun, vaktiyle manastırları düzeltmeye kalkanların da karşısına çıkmıştı ve özellikle Cluny'de, din işlerinde, hele hele dinsel makamların belirlenmesinde laik her türlü müdahaleyi mutlak olarak uzaklaştırmakta bulunmuştu çare. Keşişlerin etkisiyle, gün geldi Kilise dünyası için de aynı biçimde düşünülmeye başlandı ve böylesi bir çözüm yolunun doğruluğuna Papalığın da aklı yattı. Nitekim, bir yarım yüzyıldan fazla sürecek olan reformun başlıca gerçekleştiricisi bir Papadır: **VII. Gregorius** (1073-1085).

Öyle olduğu için de, Gregorius Reformu diye anılır hareket.

Nedir sonuçları bunun?

İlk sonucu, Roma Küseninin durumunun yükselişidir. Hem de, Batı Küseninin Bizans Klişesinden kesin olarak ayrıldığı sıralara -bu ayrılış 1054 yılında olmuştur - rastlamıştır bu; böylesi nazik bir zamanda, Batı Klişesinin, Batı dünyasındaki bütün güçlerin üstüne çıkmış yüce bir otoritenin, Papalığın yönetiminde sıkı sıkıya merkezileşmiş bir heyet

görünümünü almaya başlamış olması pek önemliydi. İmparatorların denetiminden ve yerel aristokrasinin entrikalarından bağımsız bir serbest seçim ilkesi, 1058 yılından başlayarak, önce Papanın seçimi için gerçekleşir: Papa'yı, Roma ruhbanının üyeleri, yani kardinaller seçecektir artık. Yalnız doğma konusunda değil, Kilise dünyasındaki disiplin bakımından da Papanın saygınlığı artar böylece; bundan böyle Papa, Kilisenin yargılayamayacağı ve kararlarını tartışamayacağı bir kişidir.

XII. yüzyılın sonundan başlayarak, Latin Kilisesi, bir monarşi olmuştur.

İkinci olarak, laik senyörlerin, yüksek rütbeli papazların seçilmesine karışmaları, bütünüyle ortadan kaldırılması bile, büyük ölçüde sınırlanır. Yine VII. Gregorius'un ön ayak olduğu girişim, sert tepkilerle karşılaşır. En büyük tepki de IV. Heinrich'den gelir, çünkü Germen monarşisinde, piskoposlar, kralın en güvendiği dayanaklar arasındadır. Tarihe «**Unvan Verme Kavgası**» (Ouerelles des investitures) diye geçen uzun bir çatışmadan sonra, o zamanın iki evrensel gücü, Papalıkla imparatorlar arasında -karşılıklı ödünlerle- bir uzlaşmaya varılır: 1122 tarihinde yapılan **Worms Konkordaşı**'na göre, piskoposların manevî görevlerini -işareti olan âsâ ve yüzükle- Kilise verecektir; cismanî yetkilerini ise laik otorite tanıyacaktır; prensin kulluğuna da girme söz konusu değildir artık, basit bir bağlılık andı yetmektedir. Kilise, amacına ulaşmıştır bir yerde.

Bu reform, kırsal kesimde çok daha ağır yürür.

Kilisenin organlarının yapısı ve feodal uygulamalar karşısındaki bağımsızlığı sorunu henüz çözülmüştür ki, daha genişliğine bir başka sorun gündeme gelir: Kilise adamlarının dünyanın zenginlikleri karşısındaki tutumu ne olmalıdır? Sorun yenidir ve gitgide artan zenginliğin yol açtığı iktisaî koşullardaki değişmelerden kaynaklanmaktadır doğrudan doğruya. Görevlerinin bilincinde olan rahipler için, Kilisenin laik otorite karşısında bağımsızlığı bir ilk adımdı sadece; ancak kurtuluş tam olmalı, Kilise, «havarî yaşamı»na, ilk yılların Hıristiyan yaşamına dönmelidir: Bunun için de, cismanî aşırı isteklerden, iktidar zevkinden, lüks düşkünlüğünden vazgeçmelidir. Cluny'deki rahatlığa bile eleştiriler yöneltilir; çünkü, aslında feodal yapıya ve toplumun üçlü sınıfsal bölünüşüne tamı tamına uyan aristokratik bir manastır yaşamıydı orada gerçekleştirilen. Sorulmaya başlanır: Bir dindarın, görkemli yapılar içinde, lüks giyinip, aşırı beslenip, rahatına düşkün bir senyör yaşamı sürmesi doğru mudur? Böylece, XI. yüzyılda, Gregorius Reformu akımına aşılanan, ama onu aşan yeni bir akım

sözkonusudur şimdi; daha derin bir reformu amaçlamaktadır, yalnız organları değil, bu kez Kilise'nin anlayışını hedef tutan bir reform.

Eğilim, her yerde uç verir. Laik çevrelerde, özellikle zenginliğin tehlikelerinin daha bilincinde olan, kent halkının aşağı-tabakalarında da rastlanır ona. Komün mücadeleleri sırasında, Kilise'nin zenginliğini mahkûm eden sesler de nadir değildir; Lombardiya sitelerinde, az sonra **Patarenler** diye adlandırılacak olan keşişler arasında, rahiplerin yoksulluğu için pek güçlü bir hareket gelişir; ve **Brescia'lı Arnauld** adlı bir kışkırtıcı, XII. yüzyılın ortalarında, Papalık iktidarına karşı, aynı düşüncelerden esinlenen Roma Komünü'nü kurar. Yığınla rahip bu duyguları paylaşır, sorun üzerine düşünür ve eğilimlere somut çözümler arar. İki eğilim ortaya çıkar: Biri, toplumdan el etek çekmeye, daha çileci bir yaşam anlayışına (eremitisme) götürür; öteki, yalnız kişisel yoksunlukla toplu gönenç arasında bir denge kurmuş olan Cluny «yoksulluk»una değil, asıl gerçek olanına, Çöl Babaları'nın yoksulluk anlayışına varır.

Manastır yaşamında bir yenilik yapmak için de böyle aranışlar kendini gösterir.

> *XI. yüzyılın son çeyreğinde, Cluny'nin karşısında, daha sert bir yaşam biçimi öneren yeni tarikatlar kurulur. Bunların içinde en çok başarı sağlayanı, **Citeaux Tarikatı** oldu. Bu tarikatla, Ermiş Benoit'nin kuralına dönülür, Cluny sapması düzeltilir ve sessizlik yoksuklukla birleştirilerek, iki eğilim arasında bir denge kurulmaya çalışılır. XII. yüzyılın ilk yarısında, yeni rahip ve keşiş topluluklarının olağanüstü çoğalmasının, özellikle Citeaux tarikatının pek çabuk yayılmasının kökeninde, bir yandan nüfus artışının, öte yandan gitgide kâr kaygısı içine gömülen bir dünyadan ruhî yaşamı uzak tutma düşüncesinin bulunduğu bir gerçek. Citeaux tarikatının olağanüstü gelişmesinde, Clairveaux Manastırı'nı kuran, hem mistik, hem eylem adamı, çağının en önemli kişiliklerinden biri olan **Ermiş Bernard**'ın olağanüstü değerini de gözönünde tutmalı.*

Daha manevî bir Kilise adına daha ileri adımlar atılır.

Dinde sapmalar çağının eşiğine gelinmiştir.

Aslında, XII. yüzyılın başlarındaki mayalaşma, düşünsel olgunluğun tartışılmaz bir işaretidir.

DÜŞÜNCE HAREKETİ

Düşünce ve edebî yaşamdaki gelişme kolaylıkla anlaşılır: Daha gönençli bir yaşam, maddî kaygılardan ve dünyevî tutkulardan gitgide kurtuluş, ruhban takımına, düşünsel etkinliğin kapılarını daha da açmış bulunuyor. Ayrıca, Batı şövalyeliğinin yayılışı, Doğu uygarlıklarıma temasları destekliyor: Suriye'den, Küçük Asya'dan Arapça ve Yunanca el yazmaları gelmektedir; yeniden fethedilmiş İspanya'da, özellikle Toledo'da, İtalya'da, Piza'da ve Roma'da, Sicilya'da, Latinliğin ileri-karakolu olan ve kitaplığı XI. yüzyıl ortalarında yeniden kurulmuş olan Mont-Cassin Manastırında, çeviriciler, Latince bilen rahiplerin yararlanmasına sunuyorlar bu eserleri.

Bu iki nedenle, daha Karolenj Rönesansından beri düşünce yaşamına gelip girmiş kadrolar, saflarını daha da sıkıştırıyorlar: Kuruluş olarak okullar öyledir, aydın kadrolar öyle. O zamana değin, en etkin merkezler manastırlardı; XI. yüzyılda, onlardan kiminin parlaklığı yine sürmektedir, ne var ki, en canlı ocaklar manastırların dışındadır şimdi: Liege'de, Tours'da, Angers'de, Le Mans'ta, Chatres'da, son olarak da Paris'te. Okullar, kırsalda soyutlanmış manastırlardan kentlere doğru yer değiştirmektedir; kentlerin gelişmesine, aydınları kırsal kesimin üretici kuruluşları olan manastırlardan kurtaran, giderek öğretim kurumlarını dışarıya daha açık, daha özgür kılan para ekonomisine sıkı sıkıya bağlı bir olaydır bu. Hocalar, yan yana, ama ortak bir disipline bağlı olmadan derslerini verebilmektedir; öğrenciler bir okuldan ötekine, bir kentten bir başkasına gidip gelmektedirler; yolları dolduran yalnız hacılarla tacirler değil, onlardır da.

Dinleyicilerin önüne açılan daha genişliğine ufuklardır ayrıca.

Eski disiplinler olarak gramer ve retorikte, söyleyişe bir yumuşaklık gelmiştir. Bütün Kilise adamları için gerçek dil, düşüncenin tüm inceliklerini yansıtabilen dil olarak Latince de, halk ağzından temizlenmiş, durulaşmıştır. Yeni bir «rönesans» adına, İlkçağ'ın klâsik kültürünün en yetkin eserleri üzerinde derinliğine bir çalışma yaparak yeniden canlandırma gayreti içine girilmiştir: Virgilius ile Ovidius, Lucanus ile Horatius'a, salt gramer örnekleri diye değil, derin bir hayranlıkla yaklaşılmaktadır. Pagan yazarlara gösterilen eski sağırlık yoktur artık; manevî sorunların çözümünde yararlanılmaktadır da onlardan. Böylesi bir ilişki biçem araştırmalarına götürmektedir; kimi vaazlar ve eserlerde tantanalı bir dildir görülen. Bunun yanı sıra, hümanist bir eğilim de

farkedilmekdedir. XI. yüzyılın sonlarından başlayarak, hızla gelişen yeni kültür dalları görülür; bu arada ilâhiyat, ve onun gitgide bağımsızlığını kazanmakta olan «hizmetçi»si: Felsefe.

Arap dünyası ile daha içtenlikti ilişkiler, gerçekten iki bilgi dalındaki ilerlemeleri destekler: Önce, soyut bir bilim dalı olarak matematiği görüyoruz; sonra teknik bir dal, tıp. Hippokrates'in Müslüman yorumcularından alınan reçeteler, İslâm sınırlarına komşu özel okullarda yayılır: X. yüzyılda ünlü Salerno, XII. yüzyıl başlarında kurulan Montpellier okulunda. Başta ticaretin ve kentlerin gelişmesinin yol açtığı ve feodal âdetlerin üstesinden gelemeyeceği hukuksal uyuşmazlıkları çözmek üzere, hukuk araştırmaları kendini gösterir: Özellikle İtalya'da, Bologna'da Roma hukuku incelemelerine yönelinir. Bu arada, Kilise hukuku da kesinlik kazanacaktır.

Ne var ki, devrin en dikkat çekici gelişmeleri **mantık ve ilâhiyat** alanındadır.

> *XI. yüzyılın ilk yarısında, felsefe, sorulu-yanıtlı, öğrencilerin usa vurmalarını kolaylaştıran yalın bir öğretim yoludur ancak; başta Platon olmak üzere, kimi filozofların metinleri, öğrenciler önünde bu yolla yorumlanır ve tartışma biraz ileriye götürülünce de, zamanın bütün düşünürlerini heyecana boğan o ünlü sorunla karşılaşılır: «Külliler», yani genel düşüncelerin gerçekliği sorunudur bu. Ne var ki, bu zekâ oyunları, dinsel sorunları tartışmanın hayli uzağındadır henüz. Çünkü, o zamanın okumuş Hıristiyanı, akıl yoluyla değil, aşk yoluyla Tanrıya yaklaşmayı aramaktadır. Bununla beraber, 1070 yılına değin, Vahyin içeriğini tartışmak değil, onu usa vurma yoluyla derinleştirme gereksinmesi duyulur: Yeni kuşak rahipler için Tanrı, yalnız aşk değildir, gerçektir de, ve insanın onunla benzerliği akıl üzerine kuruludur; buradan kalkarak da, doğma üzerinde akıl yoluyla düşünmeye girişirler; imanları aklın ardından gitmektedir.* ***Ermiş Anselmo*** *(1033-1109) ile, usa vurmacı ilahiyatın yolu açılır; bu ise, görevi vahiyle aklı uzlaştırmak olan felsefeyle sıkı sıkıya ilişkilidir. O andan başlayarak, diyalektiğin yöntemleri kutsal metinlere uygulanır; doğaldır ki, kişisel görüşlerin payı da genişler bu arada. Ve bir sorun hakkında,*

otoriteler uyuşmaz durumdalarsa, onları uzlaştırmak mantığın işidir ve bu kez -hep imanın hizmetinde olan- akıl, gerçeğin araştırmalarında asıl rolü oynar.

İki kuşakta **Skolastik yöntem** kurulmuştur.

Ne var ki, insan yetilerinin, özellikle Paris'te **Pierre Abelard**'ın (1079-1142) öğretisinde kazandığı böylesi bir özgürlük, tehlikeli görülmeye başlanır. Usa vurma, kutsal metinlerin saygınlığını, hâttâ imanı tehdit etmektedir. Başını Ermiş Bernard'ın çektiği manastır çevrelerinden, diyalektiğe karşı ilk tepkiler gelir: Kimi önerileri yasaklanan Abelard, kırgın, dünyadan elini eteğini çeker; bir başka Parisli usta Gilbert de la Porce'ye söyledikleri geri aldırtdır. Ancak, bütün bunlar, mantık araştırmalarının ateşini küllendirmez; Paris okullarında öğrencilerin sayısı gitgide çoğalmaktadır; en usta diyalektikçiler oralarda toplaşmaktadır ve Batı'nın büyük felsefe sistemlerinin ilki de oralarda oluşmaktadır yine.

Kilisenin düşünsel etkinliğindeki bu gelişme, uzak diyarlara yaptığı askerî seferlerle ufku genişlemiş ve zevki incelmiş olan laik topluluğun en yukarı tabakalarında da yankılar yapmaktan geri kalmaz; ve Latince eserlere doğrudan doğruya başvuramayanları eğlendirmek amacıyla **halk dilinde bir edebiyat**ın palazlandığı görülür. Şövalye sınıfından olanlar için, o zamana değin ağızdan ağıza dolaşıp gelmiş şiirler, XI. yüzyılın sonlarında kaleme alınır.

Başlıca iki merkezden yayılır bunlar ve birbirinden farklı esinlerin damgasını taşırlar: Akitanya da, aristokrasinin kadınlarının da katıldığı feodal toplantılarda, çoğu kez soylu trubadurlara yazdığı kısa şiirler okunur; konusu aşk ilişkisidir bunlara: Başlarda, pek şehvet kokan bu aşk, XII. yüzyılın ilk yarısında seçkin, özellikle de «uzakta» bir kadına tutku olup çıkar.

Buna karşılık, Kuzey Fransa'da, daha savaşçı olan şövalye takımı, kadının yüksek tabakanın yaşamına biraz daha geç girmesinin de etkisiyle, ***Chanson de geste*** *denen yiğitlik destanını yeğler: Soylulara erdemleri, kahramanlık, İsa'ya, hısımlara, vassal yoldaşlara bağlılık yüceltilir bu uzun şiirlerde; Frank devrinin tarihsel kişileri olan kahramanları, Müslüman «paganlar»a ya da feodal ahlakın çelişmelerine karşı savaşırlar. İçlerinden bazıları, özellikle*

Chanson de Roland, büyük bir güzellik taşır yer yer. XII. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle alış-verişin yoğunlaştırdığı sıkı ilişkiler sonucunda, güneydeki biçimler ve temalar Kuzeye doğru çıkmaya başlayacaktır.

SANATTAKİ GELİŞME

XI. yüzyılın son çeyreğinde, mimarların ve süslemecilerin araştırmaları, bir büyük biçemin doğuşuna varır sonunda. Aslında bu aranışları, ne Karolenjlerin çöküşü kesintiye uğratmıştı, ne de istilalar. Her meslekle ilgili formüllerin ve temaların hızla yayılmasına, ustaların sık sık karşılaşması ve deneyimlerinin sonuçlarını karşılaştırmalarına olanak sağlayan gidiş-gelişlerdeki büyük kolaylıklar, sanatta kesin bir açılışı destekler. Özellikle matematikteki ilerlemenin de payı vardır bu desteklemede; bir de dinsel büyük yapıların zenginleştirilmesinin. Ürün fazlasının satışından, aşardan ve kesenekçilerin ödentilerinden sağlanan paralar, yapı malzemesinin alınmasına, taşeronların tutulmasına olanak verir; öte yandan, para dolaşımının hızı, uzmanlaşmış sanat atölyelerinin ortaya çıkışına yol açar. Öyle de olsa, tek yönde kalır sanatsal etkinlik: Tanrıya hizmet, onu ululaştırmak; bunun için de kutsal kitabı, özellikle tapınağı süslemek. Öyle edebiyatta olduğu gibi, laik bir müşteri topluluğunun desteklediği sanatçılar görülmez henüz; yenilik, katedrallerden en sade köy kiliseciğine varıncaya değin, irili ufaklı dinsel yapıların ortaya konuşunda ve süslenişindedir. En dev yapılar da manastırlarınkidir. Bütün bu girişimler, **roman sanat** adı verilen bir taş sanatına yol açar.

Nedir bu sanatı niteleyen?

Mimarlıkta kubbenin genelleştirilmesi, süslemede de insancıl ve anıtsal büyük heykelin dirilişi.

Mimarlıktaki bu yeniden uyanışın ilk işaretleri, 1000 yıllarında, matematikteki ilerlemelerle aynı anda ortaya çıkar; «Batı’nın kırları yeni kiliselerden bir beyaz mantoya büründü»: Bir tarihçi, öyle çizer o yılların tablosunu. Bununla beraber, XI. yüzyılın başlarında yükselen yapılar yalındır ve Karolenj devrinde kullanılmış usuller, ağır ağır, el yordamıyla değişirler. Kiliselerin planında bir değişiklik yoktur; törenlerin ortaya çıkardığı yeni gereksinmelere yanıt veren temel yenilikler, IX. yüzyılda gerçekleşmişti. Ustaları şimdi düşündüren ise, yapının örtülme biçimidir; kubbeyi yapının bütününe, özellikle asıl sahna yaymanın yollarını ararlar. Geleneksel ahşap çatıdan çok daha ağır olan bir taş kitleyi, kilisenin

duvarlarının çekebilmesi için bir çare bulunmalıdır. Başka sorunlar da vardır. XI. yüzyılı dolduran bütün bu -başarılı, başarısız- aranışlardan sonra, 1075 yılına doğru, şaheserler birden ortaya çıkarlar.

O büyük roman mimarlığı devri başlar.

Alabildiğine çeşitlilik gösteren bir mimarlıktır bu. Bölgesel birçok okullar, eğilimler görüyoruz; öyle de olsa, hepsinde ortak bir esini, benzer anlayışları farketmemek olanaksız. XI. yüzyılın sonlarında en önemli olaylardan birinin, bölgesel alış-verişin yoğunluğunun büyük payı var bunda. Daha da göze çarpanı, denge sorunlarına getirilmiş çözümlerdeki çeşitlilik. 1100 yılını çevreliyen yıllarda bütün bir Batı uygarlığını bir baştan bir başa dolaşan o yoğun mayalaşmayı, o şaşılacak buluş gücünü de anlatır bize.

Süslemedeki teknik ve biçem, daha ağır bir gelişme izler.

> *XI. yüzyılın ilk yarısında, Karolenj devrinde kullanılan yöntem ve malzemeye başvurulur hemen hemen: Süslemeciler freskoculardır, minyatürcüler ve kuyumculardır; esin, Doğu Hıristiyanlığından gelen temalarla yenilenmiştir. Ne var ki, uzun zaman pek yalın kalır anıtların süslenişi. XI. yüzyılın sonlarından başlayarak, roman mimarlığın başarılarına, heykelle süsleme de gelir eklenir.*
>
> *Bu süslemeler «figüratif»tir önce: Geometrik ve bitkisel temalar hâlâ canlı da olsa, asıl konu, yeniden insan olur; edebî hümanizmadan ayrılmaz biçimde, Antik görüşlerin toprak altından yürüyüşüdür söz konusu olan. Bununla beraber, kutsal bir sanattır bu: Roman sanatçı için dış biçimler bir araçtır sadece; doğa üstü güçleri, özellikle Tanrının mutlak gücünü duyurmak ister onunla. Yapıda süslenenler de birkaç öğedir: Önce sütun başlıkları, sonra yapının dış yüzü, ya da yalnızca kapılar.*
>
> *Son olarak, süslemedeki bu gelişme, dinsel topluluklardaki gitgide artan zenginliğin en belirgin işaretidir.*

Ne var ki, roman sanat, aslında Güneyli bir sanattır: En canlı köklerini, vaktiyle en çok Romalılaşmış bölgelerde salar; oysa, aynı tarihlerde Almanya, Karolenjlerin sanatsal geleneklerine bağlı kalır. Ancak, XII.

yüzyılın başlarında, mimarlığın yeni deneyimlerinin yavaş yavaş Kuzeye doğru çıktığını ve kimi noktalara ulaştığını görüyoruz.

Özetle, 1000 yılında kendini gösteren derin iktisadî değişiklikler, 1075 ye 1150 yılları arasında, her alanda -şaşılacak hızda- bir gelişmeye yol açtı. Yoğun ve bereketli bir canlılıktır bu; aynı zamanda da bir çeşitlilik: Bu gelişme devri, zıtlıklarla doludur, karakterlerde, özlemlerde ve beğenilerde zıtlıklar. Aynı görevi gören kimi çehrelerde bile görürüz bu zıtlığı. Ne var ki, XII. yüzyılın ortalarına doğru, bu gürültülü ve birbirinden farklı akımlar, yatışıp ılımlılaşmaya ve bir ahenge kavuşmaya başlarlar. Hıristiyan Batı için yeni bir dönem açılır: Yeni bir örgütleniş ve disiplinin, yatışmanın, dengeli dev yapıların, klasik olmaya doğru gidişin dönemidir bu.

BÖLÜM II
İSLÂM VE BİZANS'IN GERİLEYİŞİ VE MÜCADELELERİ
(XI. - XIII. YÜZYILLAR)

Hıristiyan Batı'nın gelişmesi karşısında, Müslüman dünyanın X. yüzyılın ilk yarısında ortaya koyduğu tablo, özellikle siyasal anarşi, dinsel bölünmeler, hâttâ İslâmın geniş bölgeleri için iktisadî çöküşle damgalıdır. Tehlikesi gözardı edilemeyecek olan bu felâketlere bakıp, kitleler, gitgide artan sayıda, barış ve düşüncelerde birlik özlemi içindedirler. Mısır Fatımileri gibi hak-mezhep dışındaki rejimler, bu özlemleri gerçekleştirememişlerdir. Kime düşüyordu bu görev? Yeni gelecekler! Onlar, silah gücüyle dinsel propagandayı birleştirecek, hak-mezhebi zafere ulaştıracak ve yeni bir siyasal iktidar kuracaklardır. Batı Hıristiyanlığının yayılışının hızını kesecek ya da frenleyecek olan da budur. Bu doğrulup dikilme, İslâmın birbirine zıt iki ucunda, hemen hemen aynı anda olur; Batı ucunda -Magrip ve İspanya'da- Berberîler yapar bunu; Doğuda ise Türkler.

I
İSLÂMIN BATISI VE DOĞUSU

İslâmın batısı başta İspanya'dır ve orada boy atmış bir uygarlık: **Endülüs uygarlığı.**

İSPANYA VE ENDÜLÜS UYGARLIĞI

Sahra ile Sudan'ın sınırlarında, İslâm'a yeni girmiş Berberi göçebeler yaşıyordu. XI. yüzyılın ortalarına doğru, birkaç misyoner, bu Berberîleri, saldırgan yobaz bir gurup halinde, pagan siyahilere karşı geleneksel cihada yöneltti. Bu Berberîler, *ribât* adı verilen müstahkem manastırlarda oturuyorlardı; «ribât adamları» anlamına **Murabitler** diye adlandırılmaları da bundan ileri gelir. Magrib'in Malikî hukukçularının sapıklık ocakları diye gösterdikleri kimi yerlerin temizlenmesi gerektiğine kolayca inandılar: Birkaç yıl içinde Fas'ı ve bugünkü Cezayir'in yarısını ele geçirdiler. Arkasından, Hıristiyan fethi karşısında Müslüman prenslerinin zayıflığından kaygılananlara İspanya'ya çağrıldılar; Hıristiyan yakasında o andaki durum da şuydu: Mezhepler arasındaki anlayış, Pireneler-ötesi şövalyelerin uyuşmazlığına bırakıyordu yerini; Doğu'ya, haçlı seferlerine çıkanlar da, onlardı. 1086 ile 1110 yılları arasında, Müslüman İspanya'dan ne ki kalmışsa, yani yarımadanın güney yarısı, bu Murabitlerce birleştirildi. Onlarla, hukukun ve ilâhiyatın lafzına bağlanan Malikîlerin diktatörlüğü

yerleşti; aynı zamanda Hıristiyanlar karşı cihat, Mozaraplara karşı da hoşgörüsüzlük uyandı.

Ne var ki, Endülüs'te, sert Berberîler çabucak gevşeyip güçsüzleştiler; zaten, böylesi bir hukukçular diktatörlüğü, kitlelerin dinsel gereksinmelerine uzun boylu yanıt veremez durumdaydı. Daha güçlü ve daha da özgün yeni bir gelişmeye yol açtı bu; öyleydi çünkü, Faslı ve yerli Berberîlerden geliyordu hareket. «Birin yandaşları» anlamına gelen **Muvahhitleri**n başını çektiği hareketi **İbni Tumar** kurmuş ve ondan sonra da **Abdülmümin** örgütlemişti; hanedan, XII. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyıl ortalarına değin sürecektir. Doğu'da Gazalî'nin mistik geleneğini kabul etmiş olan İbni Tumar, imanın doğrudan kaynaklarına dönüşü öğütlüyordu ve, hukukçuların sınırsız ve mutlak gücünü kırmak için -İsmaîlilerin anladıkları anlamda, ya da hemen hemen ona yakın biçimde- tutup mehdî ilân etti kendisini. Gerçi, «Ulema»yı yine de ortadan kaldıramadı, nitekim onların gücü bugün de büyüktür Magrip'te; en azından, Doğu'da da daha önce yapıldığı gibi, dinsel ortodoksluğun içine getirip derin bir mistik duygu soktu; ermişlere tapma, halktaki dindarlığın bu tipik görünümü, özlemlerin somut taşıyıcısı olacaktır artık.

Hıristiyanlar, hâttâ Yahudiler karşısında hep hoşgörüsüz de kalsa, Malikîliğin aşırılıklarından kurtulmuş Muvahhitler İspanyası, İslâm düşüncesinin gelişmesini destekler ve orada doruğuna varır bu düşünce. Pek önemli bir andır bu an: İspanya-Müslüman kültürü, Doğu'nun uyuklamaya başladığı alanlarda onun yerini alır; ve Hıristiyan Batı da kabullenmeye hazır bulunduğu bir anda, İspanyol düşünürlerinin eliyle, Müslüman kültürünün hazinelerine gelip girer. Araştırma ve düşünce özgürlüğü, -belki- en yetkin deyimini **İbni Tufeyil**'in ünlü felsefî romanında bulmuştur: *Hayy İbni Yakazan* (Tanrının Oğlu Hayy) adını taşıyan bu büyük eserde, duygunun biçimciliğe ağır bastığı bir tür doğa dini dile getirilir. Hıristiyan Avrupa düşüncesi için daha da büyük olan, **İbni Rüşt'**ün eseridir. Aristo felsefesinin en aydınlık ve sistemli açıklanışını o yapmıştır: İlkçağ filozofunun sistemi, imanla aklı uzlaştırıyormuş gibi ele alınır onda; ne var ki, daha önce **İbni Bace**'nin ileri sürdüğü gibi, felsefenin bağımsız gelişmesine de yolları açar. Aynı anda, uzun zaman Doğu'dan alan İspanya bilimi, daha özgün araştırmalara verir kendini: Hemen Latinceye çevrilecek olan astronomi tablolarını yapanlar vardır; bitki bilimcileri ve **İbni Baytar** gibi derman bilimcileri vardır; son olarak, **İbni el-Avram** gibi tarım

bilimcileri ve **İbni Zühre** gibi hekimler. Tarihin de yetkin temsilerini görüyoruz, bir de iki gezgin: **İbni Züyebir** ile Gırnata'lı **Ebu Hamid**; biri, Haçlıların bulunduğu yerler de içinde olmak üzere, tüm Doğu'yu bıraktı bize, öteki Rusya'dan pek değerli tablolar. Asıl anlamıyla edebiyat da etkinliğini sürdürür; gezgin şair **İbni Guzmân**, açık saçık şiirleriyle, *muvaşşah* adı verilen kıtalar halindeki halk şiiri türüne edebî bir saygınlık kazandırır.

Muvahhitler döneminde sanatın görkemi de bunlardan aşağı değildir: İspanya'da olduğu kadar Fas'ta da, Doğu'dan gelen öğelerle yerli gelenekler, kişisel ve özgün bir yaratışta eriyip karışırlar birbirlerine. *Rabat Kalesi*, Merakeş'teki *Kuteybiye Camisi*, *Alkazar* ve Sevilla'da *Giralda* adlı kule, sonraki yılların değişikliklerine karşın, bu sanatın güçlükle inceliği nasıl bir araya getirebildiğini bugün de gözler önüne serer.

Gitgide daralmış Müslüman egemenliğin sınırları dışına da taştı bu kültür. Normanlara tâbi, ama İslâmın köklerini koruduğu ve -seyrek rastlanır- bir hoşgörürlükle karşılaştığı Sicilya'da, İspanya'daki kadar önemli olmasa da bir başka ocak tüttü; Müslüman kültürü oradan geçti Batı'ya. Hıristiyan prensler için çalışan Müslümanlar görüyoruz orada: Septe'de doğup Sicilya'da yerleşen **İdrisî**, *Coğrafya*'sını, XII. yüzyılın ortalarına doğru II. Roger için yazdı; değerli haritaların süslediği bu kitap, bir Arabın kaleminden, Müslüman coğrafyasının büyük ustalarının katkılarıyla, Avrupa üstüne hatırı sayılır bilgileri bir araya getirir. Kültürlerin içiçe geçişinin en güzel örneklerinden biridir o.

Son olarak, Endülüs kültürü, Yahudi düşüncesinin de gelişmesine kapıları açtı.

> *Yahudiliğin İspanya'daki kolonileri, Dağılış'tan sonra düzeyi en yüksek topluluklardı o sıralar. Önce Hıristiyan fetihleri, arkasından Muvahhitlerin verdiği sıkıntılar sonucu, bu Yahudiler dünyaya yayılmaya başladılar: Bir* ***İbni Meymûn*** *Doğu'ya gidip yerleşirken, dindaşlarından çoğu Hıristiyan İspanya'da kalır ya da -pek hoş karşılandıkları- güney Fransa'ya yerleşirler; hepsi de İtalya'daki kardeşleriyle temas kurarlar ve onları, o zamana değin egemen olan Müslüman Sicilya ve Kayrevan etkisinden koparırlar; böylece, bir ayağı İslâm bir ayağı Hıristiyan sınırları üzerinde, yeni bir Yahudi kültür bütünlüğü oluşur:*

*Bu kültür, XIII. yüzyıl başlarına değin, eski Yahudi-İspanyol geleneklerini derinleştirecektir. Bir yandan İbrani grameri, dinsel ve din-dışı şiir, Yahudi tarihi incelenirken, öte yandan bilimsel, felsefi ya da doğrudan doğruya dinsel çalışmalar yapılacaktır. İbni Zubeyir'in çağdaşı, **Toledo'lu Bünyamin**, onun gibi Doğu gezisini anlatır. Bir bölümüyle Müslüman araştırmalarının etkisinde kalan, Hıristiyan düşünürlerince de tanınan felsefî ve dinsel eserler, evrensel tarih bakımından en önemlileridir kuşkusuz. **Juda Halevy**'de yankılandığını gördüğümüz Yeni Eflatuncü akımlara karşı, Aristoculuk ve akılcılık tartışmaya girer ve İbni Meymûn'da en yetkin temsilcisini bulur: İslâm dünyasındaki çağdaşı İbni Rüşt gibi, İbni Meymûn da, Ortaçağ Yahudiliğinin -kuşkusuz- en büyük zekâsıdır; o devrin Yahudi filozoflarının en cesuru ve sonuncusu aynı zamanda. Ondan sonra, Yahudi topluluklarının düşünsel yaşamı, yeni yönler içine girip gelişeceklerdir: Bu Doğu bilim ve felsefe öğelerini kabul etmek için hazırlıkları tam olmayan ve yeni ortamlarına da güçlükle uyum sağlayan Hıristiyan ülkelerin Yahudilerinde, Albigois hareketinin geliştiği hava içinde, **Kabbal** adıyla tanınan dinsel ve mistik eğilimler baskın çıkarlar; bu eğilimin en önemli eseri olan **Zohar**, XIII. yüzyılda, İspanya'da doğar. Yahudi mistikliğinin, Doğu'dan gelen entellektüel öğretilere daha az bağlı, Hıristiyan keşişliğinin kimi görünüşlerinin daha etkisinde kalmış bir başka eğilimi, Renan bölgesindeki gettolarda **Hassidizm** adı altında doğar ve -Haçlılar bahanesiyle- acı bir zulme uğrar.*

Yahudi yaşamı, Hıristiyan ülkelerin kültürüne bağlıdır artık.

Muvahhitler rejimi, Batı Müslümanlığının uzun tarihi boyunca gerçekleştirebildiği birleştirici en yetkin eseri koydu ortaya; en azından, Fas Berberîliği ile Müslüman İspanya'nın en bereketli birliğidir o. Sicilya Normanlarının girişimiyle tehdit edilen Doğu Magrip de, Muvahhitler İmparatorluğunun etkisine girdi; o denli ki, tüm Batı İslamlığı içinde, bu etkinin dışında kalan yalnız Murabitler dalından gelen -Balear adalarında mevzilenmiş- serüvenciler, Banu Ganiya idi. Denizlerde -son bir kez-

güçlenmiş bir donanmanın koruduğu bu birlik, bu görece barış, iktisadî yaşama da bir canlılık getirmişti. Kuşkusuz, İtalya ve Fransa ile ticaret, şimdi özellikle Pizalıların, Cenovalıların ve Marsilyalıların elindeydi; ne var ki, ayrıcalık kazandıkları limanlarda onların etkinliğini denetlemek olanağı yine de vardı; ayrıca, yerli üretimler, Murabitlerin serüveninden beri İspanya ile ilişki içine girmiş olan - altın üreticisi bir ülke- Nijerya Sudan'ından gelen yiyecek maddeleri, Hıristiyan Avrupa'ya doğru bereketli pazarlar buluyorlardı.

Ne var ki, uzun sürmez bu denge ve gönenç: 1200 yılı dolaylarından başlayarak, Hıristiyan fethi yeniden başlar; iyice oturmamış Magrip ve Endülüs halkları çalkalanıp dalgalanmaya başlar; Avrupalı tacirler daha titizleşirler. Bir elli yıl sonra, Magrip geleneksel bölümüne dönerken, Müslüman İspanya da, küçük **Gırnata Emirliği** içine gelip tıkılır. İslâm dünyasının bir ucunda sıkışıp kalmış olan bu eyalette, çevrelerindeki havanın gitgide ağırlaştığını hisseden -mistik İbni Arabî gibi- büyük zekâlardan kimisi, daha önce, son günlerini yaşayacakları Doğu'ya gitmişlerdir; Doğu, kendine özgü felâketleri de olsa, kültürlerinin beşiğidir çünkü.

Kimdi Müslüman Doğu'nun bu felâketlerinden sorumlu?

Türkler miydi?

Konuya daha yakından eğilelim.

TÜRK İSTİLALARI VE SONUÇLARI. SELÇUKLULAR

Yaygın düşünce, kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğunun son yüzyılda içine düştüğü saygınlık dışı durumun da etkisinde kalarak, İslâm uygarlığını Türklerin boğduğu sonucuna kolayca varmıştır. Ancak unutmamalı: Türkler, Müslüman Doğu'yu fethe gitmeden önce çağrıldılar; ayrıca, bu fetihten sonra da, sanat ve İslâm edebiyatının -en azından- kimi biçimleri gelişmelerini sürdürdüler; son olarak, İslâm dünyasında çöküş XVI. yüzyılda, yani Türklerin bu dünyaya yerleşmelerinden bir beşyüz yıl kadar sonra başladı. Bu aradaki zaman boyunca, önce bütün bir Müslüman Doğu'nun, sonra da tüm Bizans İmparatorluğunun ve Balkanlardaki komşularının sahibi olan Türkler, Osmanlı İmparatorluğunu, yani Roma İmparatorluğunun düşüşünden sonra büyük Akdeniz imparatorlukları içinde en sürekli olanını kurmuşlardı. Denecek odur ki, doğrudan ya da uzak sonuçları bakımından, Türk olayı, öyle üstünkörü geçiştirilecek bir olay değildir. Türkler, İslâmda çöküşe neden olmak şöyle dursun, Müslüman

devletlere günümüze değin damgasını vuran çizgilerin çoğunu belirlemişlerdir.

Daha önce de söylemiştik: Yakındoğu'daki İslâm devletleri, ordularını, uzun bir zamandan beri Türk kölelerden oluşturuyorlardı; akınlarda ele geçirilen, ya da düpedüz satın alınan bu genç köleler, Müslüman toplumuyla bütünleşmiş askerler olarak yetiştiriliyorlardı. Şimdi değineceğimiz göç olayı ise daha da yenidir. Gerçekten, Orta Asya bozkırlarındaki Türk devletleri, tacirler, misyonerler ve hâttâ paganlığın sınırlarında eski cihat ruhunu sürdüren gönüllü gaziler aracılığıyla, İslâmla ilişki içine girmişlerdi. Daha görkemli bir uygarlıkla ilişki kuran bu Türklerden çoğu, X. yüzyılda, Volga'dan Altay'lara kadar, Volga Bulgarlarının örneğini izlediler ve tutup İslâm dinini kabul ettiler: İslâm halk arasında Şaman geleneklere katılıp katışabilmiş ya da hak-mezhep dışı her tür inanca kapılarını açabilmişti; ancak şefler, Samanoğulları devleti ulemasının buyruklarını kabul ettiler, bu ulema ise Hanefi mezhebindendi. Gazilerin İslâmı da ilkel savaşkanlığıyla onları büyüledi; ilâhiyatçıların kılı kırk yaran inceliklerine kayıtsız kalarak, önce pagan kalmış kardeşlerine yönelttikleri cihatı, geleneksel çapul âdetlerine yanıt veren bir araç olarak gördüler.

Ne var ki, İranlı devletler için, bu yeni Müslümanların arasından tutup köle ayırmak olanağı kalmamıştı. Ordularının asker kaynağını sürdürmek için, yığınla Türk kabilesi çağrıldı, onlar da gelip yerleştiler; ve o andan başlayarak da, parti kavgalarına katıldılar ya da baş eğmeyen hak-mezhep dışı kişilerin ezilmesine katkıda bulundular. **Karahanlılar devleti**nin kökeni budur; X. yüzyıl sonlarından başlayarak, İslâmı yeni kabul etmiş olan Çin Türkistanıyla Samanoğullarının elinden çekip aldıkları eski Maverünnehir'i birleştirirler. Bu prenslerin Türk ordusu da, Afganistan'da, Gazne'de, bir başka prenslik kurarlar ki, çok geçmeden, Samanoğullarının son toprakları olan Horasan'a yayılacaktır.

Türk ordu şeflerince kurulan öteki prensliklerin çoğuna benzeyen **Gazneliler devleti**, yine de kimi yeni niteliklerle ayrılır onlardan: Hak-mezhebe sıkı sıkıya bağlı Gazneli şefler, Halifeliği Şiîlerin elinden çekip kurtaracaklarını ilân ettiler; askerlerini alabildiğine doyurmadan orduyu ellerinde tutamayacaklarını, fetihlere yollanmadan da gazilerin etkinliğini dizginleyemeyeceklerini gördükleri için, **Gazneli Mahmut**'la, İndus vadisinde, bereketli seferlere giriştiler. Başlardaki amaç, Brahman

tapınaklarının yağmalanmasıydı yalnız; ancak, tarih bakımından pek kalıcı bir sonucu olduğu bu girişimin: Kuzey -Batı Hint İslâmlaştı.

Başlarında Aral denizi Oğuz Türkleri olmak üzere, **Selçukluları** ülkelerine kabul edenler de yine bu Gazneliler oldular. Sünnî misyonerlerin işledikleri bu göçebe kabilelerin şefleri ve özellikle **Tuğrul Beğ**, cihada, sapkınlıkların paramparça ettiği bir İslâmın fethi olarak baktılar. 1041 yılında Gaznelilerin ordusunu ezdiler: İran önlerinde açılmıştı. Abbasî Halifesi, Şiî mezhebinden olan Eyyubîlerin vesayetinden kurtulmanın özlemi içindeydi; ve büyük hukukçu **el - Mâverdî**, (974-1058), onun arzusuna uyarak, sonraları klasik olacak bir eserde, hak-mezhebe uygun bir hükümetin kurallarını açıklıyordu: Eserin adı da, Sultanî Hükümler Kitabı anlamına, *Kitabul Ahkâm il Sultanîye* idi. Dinsel güçler, İslâmı onaramadıkları için, Halife, Tuğrul Bey'i çağırdı; o da gelip kan dökmeden Bağdat'a girdi (1055); Halifeden Doğunun ve Batının hükümdarı ile Sultan unvanını alıyor ve içerdeki hak-mezhebe karşı olanlar gibi, dışarıda Mısır Fatîmilerini de ortadan kaldırma görevini üstleniyordu. Ve gerçekten Tuğrul Bey'in yerine geçenler, İran'a ve Mezopotamya'ya, Mısırlılardan aldıkları Suriye'yi eklediler. Kuşkusuz, Halife için tehlikeli bir çözümdü bu; zayıf bir efendinin yerine, doymak bilmez bir vasiyi geçiriyordu çünkü. Ne var ki, Müslüman hak-mezhepliği için bir zaferdi: İslâm, Abbasîlerin yeşil sancağı ardında resmî olarak birleşmiş bir halde, bütün Yakındoğu'da, rejimi, Türk ordusunun önderliğinde yeniden örgütleyecektir.

Bununla beraber, Türk fethinin bir başka yanı var: Bu göçebe Türkmenler için önemli olan, öğretinin saflığından çok, çapul ve Müslüman olmayandan alacakları ganimetti. İran'ın batısına geçen bu yağmacılar, etkinliklerini doğaldır ki Bizans İmparatorluğuna karşı yönelteceklerdi. Aslında, kabile guruplarının oldukça gevşek bir konfederasyonuydu bu; Sultanı da geçici bir savaş şefi olarak gördükleri için, başına şimdi kendi sultanlarının geçmiş olduğu uygarlaşmış bir devlet disiplinine güçlükle boyun eğiyorlardı. Devletten anarşik öğeyi uzaklaştırmak için, onların üstüne gidecek yerde, en yerinde olanı, yüzlerini gerektiğinde Bizans'a karşı çapula çevirmek değil miydi? Kaldı ki, Bizans İmparatorluğunda da ordu, karmakarışık durumdaydı ve halk manevî bir birlikten yoksundu. 1071'de Sultan **Alp - Arslan**, Malazgirt'te, Bizans'ın son ordusunu darmadağın edip İmparator **Romanos Diogenis'**i esir aldığında, Küçük Asya önlerinde açılmıştı. Bizans ordusunda ırkdaşlarından niceleri vardı ve tahtta hak ileri sürenler, iç

mücadelelerde, onlardan yararlanmakta duraksamamışlardı: Kendi başlarına gidecekleri noktadan çok daha uzaklara çağırdılar onları, saldırıyla alamayacakları kentlerin kapılarını açtılar önlerinde. Türk halkının, Bizans Asya'sına yerleşirken, İmparatorluğun kadrolarını da yıktığının pek geç farkına varıldı; Ermenilerle Yakubî Suriyeliler, bu yeni efendilerle uyuşuyorlardı; son olarak, Asya yakasının Rumları, gitgide Ege kıyılarına itilmiş, uzun savaşlarla paramparça bir halde, onlara direnebilecek durumda değillerdi artık.

Bir Türkiye oluşmuştu böylece; ve yeni bir ülke fethedilmişti İslâma.

Aslında, Selçuk devleti, sınırlarının dışında dört bir yana dağılmış Türkmenleri denetleyemez; hak-mezhepten yana olan Horasanlıların yönettikleri bir Türk askerî diktatörlüğü olarak kalır. Gerçekten, Türkmenlerin çoklukla yerleştikleri Azerbaycan'ın dışında, Yakındoğu'da, halkın yerleşiminde pek değişiklik olmamıştı; idarenin kuralları, hattâ idarede yer alan görevliler, İran ve Gaznelilerin bıraktıklarıydı. Üstün nitelikli savaş adamları olan ilk üç sultan -Tuğrul Beğ, Alp-Arslan ve Melikşah- idarede yetenekleri olmadıklarının bilincinde olarak, boyun eğdirilmiş halkların yönetilmesini vezirlere terkederler. Bu vezirlerden biri, ön planda gelen bir kişilik sahibi, **Nizam ül - Mülk**, kendi yönetim anlayışını bir kitapta, *Siyasetname*'sinde dile getirir.

Söylediği yeni hiçbir şey yoktur aslında!

Böylece, Selçukluların getirdikleri değişiklikler, idarede değil, rejimin yönelimindedir. Gerçekleştirdikleri geniş siyasal birlikte, ordu, halka kökten yabancıdır artık ve fetihten tek yararlanan da odur. Uçsuz bucaksız topraklar *ikta* biçiminde orduya ayrılmıştır: Ne denirse densin, bu dağıtımlar, hiç de «feodal» bir rejim ortaya çıkarmış değildir; çünkü, Selçuklu devleti, askerî kişiler, savaşçılar üzerinde, onları sıkı sıkıya çerçeve içine alabilecek sert bir denetim mekanizmasını elinde tutmaktadır ve böylece onlara bırakılan *ikta* -genel olarak- ölçülüdür. Hükümet edenler sultanlardır: Kentlerin taşkınlığını boğar, Arap ya da Kürt kabilelerini denetler, düzeni bozanları boğazlarlar.

Bu yeniden onarılmış otorite, ikinci olarak, Ortodoksluğa ve onun ulemasına yaramaktadır. Hak-mezhebe inanmayanlar, kişi olarak izlenip zulme uğramasalar bile, kurumları yıkılmıştır. Hak-mezhebi yerleştirmek, Müslüman toplumunun yönetimini ona inananlara bırakmak için, maddî ve manevî büyük bir çaba harcanmaktadır. Öğreticilere ve öğrencilere geçim

ve çalışma araçlarının sağlandığı özel okullar kurulur; yarı-özel kuruluşlar, şu ya da bu dalın öğreticisi söz konusu değildir artık: İsmailîğin Mısırdaki ocağı el-Ezher Üniversitesi gibi, hak-mezhebe uygun bir eğitim yapan kamusal okullardır söz konusu olan. İdarenin görevlileri bu okullardan çıkacaklardır; o görevlilere danışmanlık edecek hukukçular ve onları denetleyecek yargıçlar da: Bunlar **medreseler**dir. Pek önemsiz de olsa, bunların en eskilerini son Sasanîler kurmuştu, sonra da Gazneliler; hükümetin ve çok geçmeden bütün ileri gelenlerin girişimiyle, tüm Selçuk dünyasında sayıları arttırılır. Bunlardan bir örneğini, Bağdat'ın tam ortasında, Nizam ül-Mülk, görkemli **Nizamiye'**siyle verir; zamanının en ünlü uleması, özellikle Eşarîliğe bağlı olanlar ders vermektedirler orada ve büyük vezir, başarılarıyla yakından ilgilenmektedir.

Selçuklular, aynı zamanda, büyük mimarlar olarak, dev camiler yükseltir, hastaneler, okullar, kervansaraylar, köprüler, geleneğin dinsel sorumluluğunun bilincinde bir hükümdara verdiği görevlere ilişkin tüm yapıları kurarlar. Ve bütün bu kurumlar, gitgide önemli gelirlerle donanırlar: **Vakıflar** sağlar bunları. O zamana değin çoğu özel olan ve önemsiz boyutlar taşıyan vakıflar, kamusal bir önem kazanırlar artık ve olağanüstü biçimde çoğalırlar; bu vakıflardan geçinenlerin, cami adamı ve medreselilerin sayıları gitgide artar ve hepsi de kendilerini besleyen hak-mezhebi savunup tutmaktadırlar aslında.

Son olarak, Selçuklu rejimi, müminlerin kafalarında olduğu kadar, hükümetin tutumunda da, sufilikle hak-mezhep arasında bir uzlaşmayı düşünür; sufîler, halk katında, gitgide artan sayıda, bu hak-mezhebin bağlaşıkları olurlar. Büyük düşünür **Gazali**, uzun bir skolastik öğretim deneyiminden sonra, dinin yürekten istenmedikçe bir gücü olamayacağını, bunun gibi aklın desteklemediği din duygusunun çoğu kez dengesizliğe götüreceğini, özetle, kalıcı olanın yürekle aklın birliği olduğunu bulduğunda, kavrayışlı bir biçimde, Müslüman aristokrasisinde yaygın, ama genel bir eğilimi dile getirmiş oluyordu. Zaten, aynı sıralarda, sufîler de, yavaş yavaş insanlardan uzakta tek başına yaşam âdetlerini terkederek, topluluklar halinde bir araya geliyor ve onları Hıristiyan tarikatlarına pek yaklaştıran bir kuralın önünde eğiliyorlardı. Selçuklular rejiminin ilk zamanlarından başlayarak tasarlanan bu yeni uygulamalar, XII. yüzyıldan başlayarak, ilk gerçek tarikatların kuruluşlarına varacaktır; bunlardan birincisi de, **Abdülkadir Geylanî**'nin kurduğu **Kadiriye tarikatı**dır.

Kuşkusuz sufîler, ortak külte yabancı, hâttâ kimi zaman sapkınca uygulamaları yine de sürdürüyorlardı; ne var ki, artık resmî dinle zıtlaşmış ya da sapkınlıkla damgalanmış olarak bakılmıyordu onlara. Ve Selçukluların kendileri de onlara bağışlarda bulunurlar, tekke olmayan yerlerde tekkeler kurarlar; Selçuklular, sonuç olarak kendi davalarına bağlarlar onları ve «ermiş»lerinin halk kitleleri katındaki manevî etkilerinden yararlanırlar.

Böylece, hak-mezhebe karşı olanlar, etkinliklerini, ya ücra bölgelere sığınarak, ya da gizli eylem halinde, örtülü biçimde sürdürebilirlerdi; öyle olur nitekim.

Elebaşısı **Hasan Sabbah** olan terörcü örgüt böyle doğar.

> *Hasan Sabbah, İranlı bir İsmailî idi. Fatimiliği benimsedikten sonra Mısır'a gönderildi ve orada Nizar İbn ül Mustansır'dan yana oldu; o yüzden de Fatimilerle arası açılmıştı. İran'a döndükten sonra, zorla alınması olanaksız birçok kaleleri, özellikle Kazven yakınındaki Alamut kalesini ele geçirdi. Selçuklular, bu kaleyi almayı başaramadılar.*
>
> *Kurduğu tarikatın özgünlüğü, öğretisinden çok, gizliliğinde, işitilmemiş disiplininde ve siyasal cinayetlere başvurmasındadır; bu cinayetlerin kurbanları arasında en ünlüsü, Nizam ül Mülk'ün kendisi de oldu. Çömezler, sözde cennet zevklerini umup tadsınlar diye haşhaşlı bir içkiyle sarhoş edilirlerdi; tarikatın adı olan* ***Haşhaşiyye*** *de buradan gelir. Tarikat, Suriye'de pek çabuk çoğaldı; ve, gerçek çömezlerinin sayısı çok olmasa da, bütün Yakındoğu'da, kuşaklar boyunca korku salıp durdu insanlara.*

Bu yeni dinsel ortamda, Müslüman olmayanların gerçek durumundan da söz etmeli; çünkü, Haçlı propagandası bozup saptırmıştır bunu. Küçük Asya'daki Türkmenler, Hıristiyan Rumlara -kuşkusuz- korkunç acılar çektirmişlerdir; çapullarının ilk aşamasında, Ermenilere ve Monofizitlere de zararlar veriyorlardı. Ne var ki, örgütlü Selçuk devletlerinde, özellikle Filistin'de, Hıristiyanların durumunda hiçbir değişiklik olmadı. Anadolu yakasında kesintiye uğrayan hac ziyaretleri, deniz yolunda yoğunlaştı ve bir engelle karşılaşmadı. Gerçekte, Batı'nın kendisi, Küçük Asya Rumlarının uğradıkları acılarla, Filistin'deki Hıristiyanların durumlarını kimi zihinlerde bilerek karıştırmıştır; Frank şövalyeliğinin Müslümanlar karşısında, İspanya

savaşlarında alıştığı duyarlık da zemin hazırlamıştır buna. Ne olursa olsun, -Hıristiyanların sertlikleri dolayısıyla İspanya'da olanlar bir yana,- İslâmın geleneksel hoşgörüsünü yalanlayan pek bir şey görmüyoruz. Hıristiyanların, Endülüs'te olduğu gibi, Latin şövalyelerle gizli anlaşma, giderek suç ortaklığı kuşkusuz altında bulunmadıkları Doğu'da, hoşgörüyü Haçlı seferleri bile etkilemedi.

İSLÂM - TÜRK DÜNYASININ PARÇALANIŞI

İslâm dünyasına getirdiği yeniliğe karşın, Selçuk rejimi, bu dünyada birliği uzun zaman sürdüremedi. **Melikşah**'ın ölümünde (1092), iktidardaki hanedan eriyip dağıldı: Tahtta hak ileri sürenlerin kavgaları, hasların dağılımı, erken ölümler ve güçsüz azınlıklar, İmparatorluğun parçalanmasıyla sonuçlandı; **Atabegler** kurumu, daha da hızlandırdı bu süreci. Atabegler, sultanın henüz erginliğe ulaşmamış oğullarından herbirinin vasisi idi; hasları onlar yönetiyor ve, doğaldır ki, bu çocukların yerine geçmenin özlemini taşıyorlardı. O zaman, orduyu hesaba katmadan yeni *ikta*ların dağıtılması gerekti ve bunlar da babadan oğula geçen senyörlükler olup çıktılar. Araplarla Türkler, Türkmenlerle Kürtler arasındaki sürtüşmeler keskinleşti. Haçlıların başarısını, Gürcülerin ilerlemesini ve Fatımî Halifeliğinin ömrünün uzamasını da açıklar bütün bunlar. Ne var ki, geçici Selçuk İmparatorluğunun yıkıntıları üzerinde, özerk prenslikler kuruldu: Kuşkusuz daha küçük, ama daha sağlam ve sürekli idiler bunlar; ve Yakındoğu'da, Türk istilalarından doğan sosyal yapıyı sürdürdüler.

Başlıca dört bölgeyi birbirinden ayırabiliriz: Irak, Suriye, İran ve Küçük Asya.

İslâm dünyasının artık başlıca merkezi olmaktan çıkıp basit bir eyalet haline gelmiş bulunan Irak, Selçukluların çöküşünden yararlanarak, az-buçuk bir özerklik kazanır yeniden; Halifelerin -doğrusunu söylemek gerekirse, beklenmedik- yönetimi altında olur bu. O Halifelerden biri, **En Nasır**, 1200 yılı dolaylarında, Halifeliği, ulemanın üstünde gerçek bir din otoritesi haline getirmeye bile kalkar. Bunun için de, -girişimleri arasında en çok bilinenidir bu- Bağdat'taki beledî kuruluşların *(fûtûvve)* sıkıştırılmasını durdurduğu gibi, tersine bir hükümet aracı haline getirir onları; ayrıca, bu kuruluşları içeriden düzeltmeye, kendi yönetiminde olmak üzere birleştirmeye, içlerinde ortakçı sofîliğin kimi biçimlerinden uzun bir süreden beri esinlenen manevî bir ülkünün serpilip gelişmesini

desteklemeye kalkar. Arkadan, prenslerle soyluları aristokratik bir *fûtûvve* halinde toplamaya girişir, bir tür şövalye tarikatı yapar onu. Gerçi, bu son girişim kısa ömürlü olur; ne var ki, özenle çeki-düzen verdiği halk *fûtûvvesi*, Türk ülkelerin yaşamını sürekli etkileyecektir.

Suriye ile Yukarı-Mezopotamya'nın tarihi, bütün bir XII. yüzyıl boyunca, Haçlılara karşı savaşlarla doludur. O tarihe değin kimi zaman Irak'a, ya da Mısır'a tâbi olan, kimi zaman da dayanıksız prensliklerin elinde kalan bu bölgeler, Haçlılara karşı mücadelede, uzaktaki Bağdat'tan çok daha iyi konumda oldukları için, bir askerî direnişin, yeni bir manevî ve kültürel yenileşmenin merkezi olurlar. Yüzyılın başlarında, Arap aristokrasisi, özellikle -Frank şövalyelerinin Halep'ten çok daha az tehdit ettikleri- Şam prensliği, Latin fethine şöyle böyle razı olur. Ancak, kimi Frankların' aşırılıkları, yeni Haçlıların sürekli müdahalesi, Suriye kentlerindeki halk ve kimi ulema arasında bu utanç verici kayıtsızlığa ve İslâmdaki bölünmüşlüğe karşı bir protesto hareketine yol açar. Hareketten, Türk prensleri de, bir çok yerleri ele geçirmek için yararlanırlar. **Zengi'**nin arkasından, XII. yüzyılda oğlu **Nureddin**'in yaptığı budur: Franklara karşı cihatta bir kavşak noktası olan Halep prensliğine, onlar tutup Yukarı-Mezopotamya'nın önemli bir parçasını ve tüm Suriye'yi eklediler; ordularına, Türkler kadar Kürtleri de aldılar. Böylece, Bizans'tan ya da Batı'dan kendilerine omuz da verilse, Frankları Suriye kıyılarına doğru gitgide itebilmeyi başardılar. Sonuçta, Şiîlere karşı aşağılayıcı önlemlerle, medreselerin ve İranlı göçmenlerin yardım ettikleri Sufî toplulukların çoğalmasıyla, Suriye'yi, Sünnî İslamlığın dış ve iç düşmanlarına karşı en kızgın bir ocak haline getirdiler. Bu derlenip toparlanmayı, maddî zenginliğin artış, da kolaylaştırdı: Doğu ticaretinde uzun bir süreden beri yapay bir biçimde sürdürülen Bağdat'ın üstünlüğü sona erdi; Yukarı-Dicle maden kaynaklarına daha yakın büyük bir sanat merkezi olan Musul'la, Suriye limanlarına ve İtalyan tacir kentlerine ulaşılan Halep ve Şam, Kahire ve İskenderiye'nin yanı sıra, iktisadî yaşamın en etkin merkezleri oldular; hattâ, Kahire ile İskenderiye'den çok daha fazla olarak da, İslâmın düşünsel ve sanatsal merkezleri haline geldiler. Ordularındaki anlaşmazlıklar, İsmailîliğin İçindeki bölünüşler ve saygınlığını yitirme yüzünden tükenip bitmiş olan Mısır Fatimiliği, kendisini İslâm-Türkten ayıran çifte bir siperle yaşamını sürdürebilirdi artık; çöl ve Frank devletleriydi bunlar. Ancak, Haçlılar, Nil deltasındaki zengin kaynaklara el koymaya kalkınca, Mısırlılar Nureddin'i çağırmak

zorunda kaldılar. Halep yöneticisinin yolladığı ve başında Kürt **Salâhattin’**in bulunduğu ordu, Mısır’ı fethetti ve arkasından da, 1171 yılında Fatimî Halifeliğine son vererek, bölünüşten iki yüzyıl sonra tüm Doğu İslâmlığını birleştirmiş oldu aynı zamanda.

Bu fetih, Müslüman güçlerdeki bir alt üst oluşa da yol açtı: Siyasal alanda doğrudan doğruya etkisini gösterdi; manevî plânda ise daha ağır ve daha az kapsayıcıydı. Mısır’ın tartışılmaz maddî üstünlüğüyle güçlenmiş olan Salâhattin, Nureddin’in yerine geçenlerin zayıflıklarından da yararlanarak, bu büyük hükümdarın bütün mirasına kondu. Böylece, Mısır’ın ve Suriye’nin bir araya getirilmiş kaynakları, Türk ve Kürtlerden oluşan bir ordunun hizmetine verildi. Franklara karşı mücadele için yanıp tutuşan bu ordu, Kudüs’ü Haçlıların elinden geri aldı (1187) ve kıyıdaki dar bir şeride itti onları. Üçüncü Haçlı Seferi diye anılan korkunç karşı-saldırı, Franklara, son kalelerini korumak olanağını verdi; Salâhattin’in mirasçılar, yani **Eyyubîler** de, fırsatını yakaladıklarında, yeni haçlı saldırılarını püskürtmekle beraber, cihadı sürdürmekten çok, İtalyan tacirleriyle iyi iş ilişkileri kurmanın yollarını aradılar. Onlardan biri, **el - Kâmil**, II. Friedrich’in anlayışlı diplomasisine, bağnazlıktan uzak bir tutumla yanıt vermesini bildi. Kızıl Deniz yoluyla Hint ticaretinin ve Akdeniz’deki İtalyan ticaretinin rastlaşma noktası olan Mısır için gitgide artan bir gönenç doğdu bundan: Karimis adındaki büyük tacir ortaklığının baharat dışalımını tekeline geçirmeye kalktığın, görüyoruz; ve, bunun bir sonucu olarak da, Yemen’le kutsal kentler üzerinde Eyyubî koruması ağır basmaya başlar. Bununla beraber, bağlaşık ve merkeziyetçi yapıdaki Mısır, büyük feodal parçalanışlara, yerel başkaldırı ve ayrışıklara tanık olmasa da, Eyyubî rejimi, yine de ordusuna tutunmaktadır. XIII. yüzyılın ortalarından başlayarak, çifte bir tehlikeye, Frank saldırısıyla Moğol istila tehdidine karşı giderek güçlenen ordu, hemen hepsi de köle kökenli olan şeflerini iktidara geçirir; bu askerler de, birkaç yüzyıl sürecek askeri bir rejim kurarlar böylece.

Memlûklar diye adlandırılacak saltanat budur.

Buna karşılık, İran’ın durumu daha çalkantılı, daha karmaşıktı; çünkü, Orta Asya’yı sallayıp duran halkların hareketleri tepkilerini sürdürüyordu üzerinde. XII. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak, Müslüman Mavraünnehir, Kara Hitaylar’ın koruması altına düştü. Kara Hitayların çoğu Nesturi idiler; İslâmı da öteki dinlerle bir tuttukları gibi, hak-mezhebin

başarıya ulaşmasından da fazla kaygılı değildiler. İran'daki Selçuk sultanı **Sancar**'ın karşılarında uğradığı yenilgi, Batı'da Rahip Jean efsanesini doğurdu; İslâm ülkelerinden ötede bir yerdeki Hıristiyan bir krallığın gizemli hükümdarı idi bu ve İmansız'ın hakkından onun geleceğine inanılıyordu. Aslına bakılırsa, Kara Hitaylar'ın gerçekleştirdikleri, yeni Türkmen sürülerini doğu İran'ın başına bela etmek olmuştur; bu sürüler, sürekli bir egemenlik kuramadan, oraları yıkmaktan başka bir şey yapmadılar. Tek direnen, Kuzey-Batı bölgesinde, çölün koruduğu **Harezm** oldu ki, çok geçmeden hemen bütün İran'ı egemenliğine geçirecektir. Ancak, Bağdat'ı alamadığı ve Halife'nin koruyucusu olarak da kendini kabul ettiremediği için, Harzemşahlar Sünnî İslâmın desteğinden yoksun kaldılar; zaten ordularını, Müslüman olmadıkları gibi savaş ve yağmayla yaşayan, özümsenmesi olanaksız çapulcu Türk halkları arasından çıkarıyorlardı, doğaldır ki gözden düşüşlerini bunlar da arttırdı. Moğol istilası Harezm'in kolayca üstesinden gelebilecektir böylece; daha da berbat olanı, bozguna uğrayan ordu, bütün Ortadoğu Müslüman dünyasına yayıldı ve beraberinde yıkıntı götürdü gittiği yere. Yalnız güç aşılır dağların koruduğu Kuzey-Batı dışında kaldı bu istilanın; Hind'in bu bölümü, az-çok doğrudan Gaznelilerden gelen Türk prensliklerin egemenliğindeydi ve bu prensliklerde, XIII. yüzyılın başlarından beri, Mısır Memlüklarınınkine benzer bir askerî rejim kurulmuştu.

Müslüman-Türk'ün yeni fethettiği Küçük Asya, başlarda apayrı bir dünya oldu. Topraklarına yerleştiği Bizans dünyasında olduğu kadar, eski Müslüman devletlerin geleneklerine de yabancı olan -alabildiğine yontulmamış- Türkmenlerin ele geçirdiği bu bölgeyi, o sıralardaki gelişmeleri bakımından pek İyi bilemiyoruz. Bununla beraber, birbirine zıt iki kesimi birbirinden ayırabiliriz: Bir yanda, Rumlara komşu sınırlardaki «marche»larda az-buçuk yerleşmiş ve cihadı sürdüren Türkmenler vardır; **Danişmend** unvanıyla bir şefin yönetimi altına girmiş olanlar böyledirler. Öte yanda, İranlı görevlilerin yardım ettiği Selçuklu hanedanının bir dalı, Bizans'la barış içinde yaşamaya daha istekli olarak, sağlam bir devlet kurar; bu devlet, yavaş yavaş Küçük Asya'yı birleştirir ve hatta Batı Ermenistan, da alır içine. XIII. yüzyılın başlarında, Müslüman Doğu'nun eriyip ufalandığı bir ortamda, -eski «Roma» eyaletleri anlamına- «Rum» Selçuk Sultanlığı, büyük bir gücü temsil etmektedir: Türkmen göçebelerin başlarda zayıf düşürdükleri kentler yeniden canlanırlar; tarımsal, Arsal ve madensel

kaynaklar yeniden işletmeye açılır; Orta Asya ve Kontantinopolisle, Mısır ve Rusya'yla ticaret başlar; son olarak, monarşi, güçlü ordusu sayesinde, Yukarı-Mezopotamya ve Suriye'nin işlerine karışır. Hakemlilerin yağmalarının arkasından Moğol itişinin ard ardına kaçırdığı İranlıların sığındığı Türk Anadolu, İran uygarlığının içine atılır ve onun mirasına konar; buna karşılık, Arap dünyasında tam bir kopuş olur. Aslında, sadece bir askerî aristokrasi olarak kaldıkları bu dünyaya hiçbir zaman alışıp uyuşamamıştı Türkler.

Yeni Türkiye'nin ilerleyişleri, gitgide İranlılaşması da, halkı ile, özümsenemez olan Türkmenler arasında bir uçurum yaratır. Oysa, Asya halklarının göçlerinin ittiği yeni sürüler, otlak açlığı içinde, ama her türlü idarî çerçeveye karşı sabırsız bir halde, Anadolu sınırlarını aşmayı sürdürürler. Onların Selçuk rejimine karşı oluşları, giderek sosyal ve dinsel bir hareket biçimine bürünür; bu hareketi, çehresini belli belirsiz farkedebildiğimiz **Baba İshak** adlı birisi yönetir. Çoğu kez hak-mezhep dışı özlemlerin bir temsilcisi olan Baba İshak yenilir; ancak yol açtığı karışıklıklar Mogolların başarısını kolaylaştırır. Moğollar, 1243 yılında Selçuklu rejimini korumaları altına alacak, ve uygulamada, otoritesini gitgide düşürüp duracaklardır.

Baba İshak, «Babaîler» de denilen ***Babalılar****dandır. Bu ad, Baba İlyas'a bağlı olanlara verilmiştir. Gerek Baba İlyas, gerekse Babalılar üstüne bilgilerimiz sınırlı. Kaynakların belirttiğine göre, Moğol istilâsından kaçarak Anadolu'ya gelen Baba İlyas Horasanlıdır; Baba İshak da onun müridlerinden. Baba İshak'ın kimliği konusunda da yeterli ve kesin bilgiler yok. Ancak, Selçuklu yönetimine karşı bir köylü hareketi olarak gelişen Babalılar ayaklanmasının, Baba İlyas'tan çok Baba İshak adına bağlanması gerekir. Etnik açıdan bir Türkmen başkaldırısı olan ve Baba İshak'ın öldürülmesiyle bastırılan ayaklanmaya sosyal koşulların yol açtığı da bir gerçek.*

Baba İshak'ın inanç ve düşünceleri konusunda da bilgilerimiz açık seçik değil. Babalar, aslında Şiî - Bâtınî inançları yayıyorlardı ve XIII. yüzyılda Anadolu'da, özellikle göçebe Türkmenler üzerinde etkiliydiler. Baba İshak'ın da, manevî gücünden yararlanarak, çökmekte olan Selçuklu

merkezî otoritesine karşı bir halk ayaklanmasını örgütlediği anlaşılıyor; içinde bulunduğu koşulları değerlendirmesini bilen bir önder olduğu da gerçek.

Babalılar ayaklanması, sonraki yüzyıllarda da etkisini sürdürecektir.

İSLÂM UYGARLIĞININ SÜRÜŞÜ

Türk istilalarının derinden derine değiştirdiği, siyasal ya da etnik yapısında -eskiden olduğundan çok daha fazla- bölünmüş olan Müslüman Doğu, -Arap ve İranlı olmak üzere-temel iki biçim altında, pek parlak bir uygarlığı hâlâ sürdürmektedir. Yalnız özgür düşünce alanındadır ki düşün yaşamı zayıflar, giderek söner: **Gazalî** (1058-1111), Doğu filozoflarının sonuncusudur; bunun yanı sıra, bilim de tekrara düşer. Ne var ki tarih, Arap dünyasında edebî türler içinde en canlısı olup çıkar: Genel ya da yerel tarihler, biyografiler, bilgisi hayli kıt askerî aristokrasi için yazılmış özet eserler, ya da «bilgili» okuyucular için yazılmış ağır ansiklopediler vardır; Şamlı **İbni el-Kalanisî'**nin tarihi yanında **Usâme İbni Munkid**'in anıları; **İbni el – Athîr**'in yazdığı olağanüstü bilgi veren ve ustaca sunulan evrensel tarihin (XIII. yüzyıl başları) yanı sıra, **İmad ed - dîn el – İsfahanî**'nin yazdığı -pek süslü- Salâhattin'in yaşamı; **İbni el - Kiftî** ile **İbni Ebu Useibi'a**'nın kaleme aldıkları -bilim tarihçisi için pek değerli- bilgilerin ya da hekimlerin yaşamlarının yanında, yine XIII. yüzyılın başlarında yazılmış **Yakut'**un dev *Coğrafya Sözlüğü*, kitaplıkların hayli dolu raflarını değerlendirirler. Bunlara karşı, asıl anlamıyla edebî ürün daha azdır; ancak Hemedanî'nin geleneğini sürdüren **Harirî**'nin *Makamat'ı* ile edebiyat dev eserlerden birini kazanırken, mistik, Doğu'ya sığındıktan sonra yeni sufiliğin başlıca Arap kuramcısı olan **İbni el - Arabî** ile büyük bir üne kavuşur.

Ve bir de büyük bir şair vardır: Mısırlı **İbni el -Ferîd**.

Araplaşmış herhangi bir aristokrasinin dizginlemediği İran edebiyatı da, bir engele rastlamadan gelişir. Gerçekten, Harezm, **Zamahşarî** 'nin ünlendirdiği bir Arap kültür merkezi olarak kalırken, Farsça, edebî alanda Arapçaya üstünlüğünü tanıtır artık. Edebiyatta da başta şiir gelir ve şaheserlerini koyar ortaya: Bir **Ömer Hayyam** vardır; büyük Selçuk sultanlarının çağdaşı olan ve tanrı tanımaz bir görüşle kaleme aldığı o nefis *Rubailerin* unutulmaz şairi, değerli bir matematikçi ve astronomdur da aynı zamanda. Onu izleyen yüzyılda Azerbaycan'ın kuzey sınırlarından gelen

Nizamî, eşsiz bir duyarlıkla ve büyük bir biçemle şairane uzun mesneviler yazar. Son olarak, uzun yaşamının sonlarını Moğollar zamanında tüketen bir **Şiraz'lı Sadi** vardır: Nesirle nazmı karıştırarak, öğüt verici öykülerle süslediği *Gülistan'ıyla* İran şairlerinin en ünlülerinden biri odur kuşkusuz. İran edebiyatı, Arapçada olduğundan çok daha fazla ve güzel mistik eserler de ortaya koyar: **Nesirci Suhreverdî** ile şair **Ferid üd-din Attâr**'ı (XII-yüzyıl sonu) analım. Bu sonuncusu biraz öğretici de olsa, onu izleyen yüzyılın ortalarında bir başka dev şairle doruğuna ulaşacak bir türün yaratıcısıdır: Bu dev şair, **Mevlâna** diye de anılan **Celâl ed-din Rumî**'dir. Maveraünnehir'de doğan Celâl ed-din Rumî, adının da belirttiği gibi, hemen hemen bütün yaşamını, Moğol fethi sonunda Küçük Asya'da geçirir.

O dev eserlerini orada yazar; tarikatı, yani Mevlevilik de orada kurulur.

> *Mevlânâ Celâleddin Rumî (1207 - 1273), Belh'li soylu bir aileden geliyor. Küçük yaştayken, ailesi Anadolu'ya göçer; yetişmesi de orada olacaktır. Mevlânâ, şiirlerinde, rint bir'şair olarak, Şeriat ölçülerini zaman zaman aşarsa da, temelde bir Şeriat adamı olarak kalmıştır. Özellikle* ***Mesnevî****'de, bir Kur'an yorumcusudur. Öyle, denildiği gibi hoşgörüden yana da değildir; tam tersine, felsefeyi yasaklar. Sonra, inanışları dışında kalan bütün dinleri ve mezhepleri Tanrı'dan uzak sayar; Müslüman olup dinin gereklerini bütünüyle yerine getirmeyenlerin bile öldürülmelerini uygun bulur: Din ve mezhep ayırımı yanında ırk ve ulus ayırımı da yapar; Türk'ü ve Hintli'yi kötüler. Onun «aşk» ve «insan sevgisi»nden sözederken bunları gözönünde tutmalı. Toplumda en yukarıda gördüğü, şeyhler, ermişler, padişahlar, varlıklılardır, alt katta ise halk ve köylüler vardır ve kötüler onlar. Bu yanlarıyla, tipik bir egemen sınıfın sanatçısıdır. Öyle olduğu için de, Mevlevîlik, bir «burjuva tarikat.» olarak, saraylarda, konaklarda ve seçkinler arasında yayılıp desteklenecektir.*
>
> *Aynı yüzyılda diliyle ve gönlüyle bir «halk adamı» olan Yunus'la Mevlânâ iki kutup gibidir; onu, Türk ulusal kültürü içinde görmekse bütünüyle yanlıştır.*

Kimi Türk çevreleri, hiç İranlılaşmamış olanlar bile, İslâm kültürüne giriyorlardı. Daha önce kendilerine özgü bir yazıları olan Türkler, unutmuş

görünüyorlardı bunu; Öyle olduğu için de, dillerine hiç de uymadığı halde, yeni girdikleri dinin Kutsal Kitabının yazısın, kabul ettiler. Orta Asya'da ise, Türkçe yazmak için, XI. yüzyıldan başlayarak, bir Karahan prensinin okuması için, *Kutatgu Bilig* adı verilen İslâm bilgeliğinin bir özetlemesi yapılır; onu izleyen yüzyılda, da **Ahmed Yesevî**, Türk hemşehrilerinin dinsel duyarlığı içinde kimi İranlı öğeleri dile getirdiği -halkın bugün de sevdiği- şiirlerini yazar. Küçük Asya Türkmenleri arasında da, önce bütünüyle sözlü, ama ileride Moğol egemenliği sırasında yazılı eserler de verecek bir edebiyat palazlanmaktadır.

Kabaca, XI. yüzyıl ortalarından XIII. yüzyıl ortalarına değin süren Türk dönemi, Müslüman Yakındoğu için, sanat alanında da yoğun bir gelişip serpilme dönemi oldu. Kuşkusuz, daha önceki anıtların hemen bütünüyle yıkılmasına bakıp, Türklerin diktiklerinin önemini abartmaya gitmeyelim. Öyle de olsa, Selçuklular, Zengîler, Eyyubîler, büyük eserler koydular ortaya; nitelikleri de nicelikleriyle at başı gider onların. İran etkisi, ya da daha doğru olarak Horasan etkisi, edebiyattaki kadar egemendir bu konuda da; ancak, bu etki, -belki- Türk geleneklerine karışır ve, ne olursa olsun, bu görkemli yenilenişe yön ve hız veren Müslüman Türk ustalardır.

> *Gerçi, sivil anıtlar sonraya kalmadı, ama askerî yapılar daha iyi korundu. X ve XI. yüzyıl boylarınca, Yakındoğu -hatırlanacaktır- kalelerle donanmıştı. XII. yüzyıl, özellikle kentlerdeki surlara ve hisarlara önem verdi. Bunlardan ünlü **Halep Kalesi**, Haçlıların şatolarına bir yanıt gibidir. Türk sultanları, din ve hayır adına yığınla tanık bıraktılar arkaya: **İsfahan Camisi**'nin üstünde ne kadar durulsa azdır. Sancar'ın Merv'deki türbesi gibi, türbe yaygınlık kazanır. Yeni bir yapı tipi de, medresedir:. Salonları, oturma yerlerinin yanı sıra, çoğu kez kurucusunun cami ve türbesini de içine alır. Türkistan'dan Magrib'e kadar, yazı ve süsleme sanatlarının ulaştığı düzeyi unutmamalı.*
>
> *Anadolu'da Türkler, İslâm dinine olduğu gibi, sanata da yeni bir alan açarlar: Ülke Konya'da, Kayseri'de, Sivas'ta, Divriği'de camiler, medreseler, türbeler ve kervansaraylarla donanır; bunlarda İranlı etkiler, yerli taş yapı gereklerine, Ermenilerin -zengin bir süsleme adına başvurdukları- yüksek kabartma tekniğine karışır. Bu*

eserlerde gördüğümüz kimi hayvan, hattâ insan betimlemelerinin, Orta Asya'daki Türk örneklerinden gelmiş olması hiç de olanaksız değil. Böylece, bu kadar karmaşık ve özgün eser karşısında, Türk egemenliğinin yıkıcı niteliğinden söz etmek gerçeklere aykırı olmaz mı?

II
DOĞU HIRİSTİYANLIĞI

İslâm dünyasındaki bu edebî ve sanatsal gelişme ve serpilmeye karşı, Bizans'ın durumu nedir?

Konuya, bir başka noktadan girelim.

KİPTİLER; ERMENİLER VE GÜRCÜLER

Doğu Hıristiyanlığında etkinlikler hayli cılız ve tortu kabilindendir, Monofizitlerle Ermeniler bir yana, eserler artık Arapça kaleme alınmakta ve hayli dar bir okuyucu zümresine seslenmektedir. Bununla beraber, Asya Hıristiyanlarıyla karşılaştırıldığında, o tarihe değin pek geride kalmış olan Kiptiler, düşünsel plânda büyük bir atılım yaparlar.

Topluluklarının varlığını sürdürmesi için şarttır da bu.

Kilise ile ilgili kurallar toplanırken, tarihçiler de yetişmeye başlar: Eyyubîlerin görevlisi ***İbni el - Amîd****, Avrupa'da erkenden tanınır. Monofizit topluluklarla ilgili olarak şu noktayı da belirtmeli: İlk bakışta tuhaf görünecek, Selçuk rejiminde onlar da düşünsel bir rönesans yaşarlar. Ne var ki açıklanabilir bir olaydır bu: Küçük Asya'nın yeni efendileri, Araplara da Rumlara da güven duymadıklarından, yerli görevlilerini Süryaniler arasından seçmeyi yeğliyorlardı; Süryanilerin de bir bölümü Rumca, bir bölümü de Arapça konuşulan ülkelerde bulundukları için, bu edebî rönesansın yazarları, dindaşları günlük yaşamlarında kullanmasalar da, tutup eski Süryani söyleyişine döndüler: Ölü de olsa, bu zengin dilde, bir büyük zekâ, Patrik* ***Suriyeli Michael****, XII. yüzyılda bir tarih yazar ve daha yaşarken de Ermeniceye çevrilir eseri. Hareket, Moğol rejiminin başlarında,* ***Bar-Hebraeus****'un, aynı zamanda tarihsel, siyasal ve dinsel nitelikteki eseriyle doruğuna varacaktır. Bu edebiyatın yayılışındaki zayıflığa bakarak diyeceğiz ki, bu*

son yazarla, hareket, son büyük temsilcisini koymuştur ortaya:

Ermeni kültürü daha canlı, daha çeşitli ve renklidir o sıralar. Kimi Ermeniler, Anadolu ve Azerbaycan'ın sınırlarında, Türk prenslerinin egemenliğindi yaşıyorlardı; kimisi de, XII. ve XII. yüzyıl boyunca kurulup genişlemiş olan Gürcü krallığı ile bütünleşmişlerdi; Rum çizgisinde de olsa, bir Hıristiyan devlet içinde böylesi bir kaynaşma, Aras'ın yukarı havzasında bulunan manastırların çevresinde, Ermeni kültürünün ilk ocağının tütmesini destekledi. Zaten öteki Ermeniler, Küçük Asya'nın ortasından Türk fethiyle kovulunca, Kilikya'ya çekilmişlerdi. Orada, XII. yüzyılda küçük bir devlet kurdular. Bizans'la Suriye Franklarının kimi zaman yardım ettikleri, kimi zaman horladıkları bu devlet, XIII. yüzyılın başlarında, **Büyük Leon**'la doruğuna erişti, Bu prens, ürkek bir milliyetçiliği korumuş da olsa. Rum ya da Latin katkılara kapıları genişliğine açtı. Batılı etkilere daha kapalı olan Aras ocağı, özellikle tarihsel ve hukuksal eserler koydu ortaya.

Son olarak, Gürcü krallığının kuruluşuyla, bu halkın edebiyat ve sanatına bir canlılık geldi. Rumlardan esinlenen dinsel eserlere, artık tarih ve destan da eklenmektedir; nitekim, ulusal destanı, İran etkilerine pek açık da olsa, **Şota Rustaveli** dile getirecektir. Ermeniler ise, el yazması süslemeciliğine bağlı kalırlar. Ama Gürcülerin olsun, Ermenilerin olsun, sanat tarihine bir katkıları da, verdikleri derslerdedir: Rus ve -kuşkusuz-Balkan sanatçıları çok şey öğreneceklerdir onlardan.

Bununla beraber, bütün bu topluluklar, Müslüman kitlelerden oluşan bir ortamda, gitgide kenarda yaşıyorlardı; onların yayılışlarının hayli zayıf oluşu da bundan ileri gelir; ve bu topluluklardaki aydın kişiler de farkındaydı bunun. Öyle olduğu için de, XIII. yüzyılda Haçlıların başarısızlığı Latin Batı'nın gözünde bütün çıplaklığıyla ortaya çıkınca, Roma'dan gelen misyonerlerle Doğu Hıristiyanlığının rahipleri arasında temaslar başladı. Papalığın gördüğü düşlere karşın, farklılıklar sürüyordu her iki dünya arasında; İslâmın düşmanlarıyla siyasal bağlaşma içinde görünüp, Müslümanların bu topluluklara gösterdiği hoşgörü de tehlikeye atılmış olabilirdi. Hepsi Frank Suriyesinde bulunan **Maronitler**, XII. yüzyıldan başlayarak, özerkliklerinden hiçbir şey yitirmeden Katolik dünyayla bütünleştiler. Ne var ki, Kilikya Ermenilerinden kimi öğeler dışında, onları izleyen başka kiliseler olmadı. Moğol fethinden sonra tazelenen bu temaslar, öğretici de olsa, başarısız kaldı.

Bu yakınlaşmanın yandaşları, Konstantinopolis Kilisesine değil de, Roma Kilisesine yüzlerini çevirmiş idiyseler, şundan ileri geliyordu bu: Bizans İmparatorluğu soluksuz kalmıştı. Bununla beraber, XII. yüzyılda, son bir atılımda daha bulunmuştu. İçerdeki bozukluklar, Türk fethinin Küçük Asya'da kendisine getirdiği felâketlerden geniş ölçüde sorumluydular kuşkusuz; bu felâketlere, XI. yüzyılın son yıllarında, Peçeneklerin Aşağı-Tuna'ya girişleri ve İtalya'daki Normanların Epeiros'a saldırısı eklenmişti. Ne var ki, Peçenekler yok edildiler ve Normanlar da oldukları yerde tutuldular. Küçük Asya Türklerine gelince, fetihlerini örgütlemenin büyük sorunlarıyla başbaşaydılar ve, ilk Haçlılar seferinin de etkisiyle, dizginlenmiş ve Anadolu yaylasını deniz kıyılarının uzağında tutulmuşlardı. Böylece Bizans, Boğazların, Ege denizinin, Yunanistan'ın, Trakya'nın, Bulgaristan'ın tartışılmaz sahibi olur; Sırpları koruması altına almıştır, gücü hayli azalmış da olsa, uluslararası politikada hâlâ hesapta tutulmaktadır. XII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, **Manuel Kommenos,** Tuna'yla ilgili işlerde sözünü söyler, İtalya'daki entrikalara karışır, Latin Doğu'da bir rol oynar. Laik aristokrasinin etkisinin İmparatorluğun içinde daha da ağır bastığı doğrudur: *Pronoiai'ler,* gitgide artar, babadan oğula geçer olur, ve büyükler, kendilerine ayrılmış manastır topraklarından *(karislika)* gelen gelirleri de eklerler bunlara; aristokrasiden doğmuş olan **Komnenos hanedanı**'nın bu zaferi sağlamada payı büyüktür. Ne var ki, Küçük Asya'nın yitirilmesi, pek büyük aileleri yıkıp batırmıştır ve devlet de böylece onların parçalayıcı güçleri karşısında terbiyeli maymun gibidir. Komnenoslar dönemi, geçen yüzyılın sürekli hükümet darbeleri ile bir zıtlık oluşturmaktadır. Gerçi, sınırlar sık sık savaşlarla kasıp kavrulmaktadır; öyle de olsa, ülke, genelde görece bir barışı yaşamaktadır.

*Bu istikrar Sayesinde, düşünsel ve sanatsal etkinliklere de canlılık gelir. Bol bol yazılan tarihtir hep: Bizans'la ilgili eserlerin yanı sıra, **Zonaras**'ın yazdığı bir evrensel tarih özetlemesi büyük bir ün kazanır hemen. Klasik ve bilgiç, bir dilde yazılmış, belgesel değeri olan mektuplar, söylevler ve dinsel eserler görüyoruz. **Theodoros Prodromos**'un adıyla bilinen ve -içlerinden kimi- Fransızların Villon'unu hatırlatan, halk dilinde yazılmış şiirler vardır; Bizans için yeni olan bu tür sürdürülecektir. O sıralarda İslâm*

*dünyasında olduğu gibi, felsefe araştırmaları zayıflar: **Psellos**'un bir çömezi olan **İtalyan Jean**'ın cesur çıkışı, Ortodoks çevreleri kaygılandırır; yüzyılın esprisi, sonraki kuşaklarda pek bereketli olan pagan esinler karşısında kuşku duymaktadır ve dinin buyruklarına daha sıkıca sarılmaktadır.*

Bun karşılık, sanatta hiçbir düşüş yoktur ve etkisini dışarda da sürdürmektedir.

Düşünce ve sanat alanındaki bu etkinliklerle, İmparatorluğun XI. yüzyılın sonlarından başlayarak girdiği iktisadî çöküş arasındaki zıtlık pek çarpıcıdır. Türk fetihleri, Asya eyaletlerinden sağlanan denizci askerlerin kökünü hemen hemen kurutmuştur; Normanlara karşı mücadele için bir donanmanın gerekli olduğu bir zamanda olmuştur bu üstelik. **Aleksios Komnenos**, buna bakarak, Akdeniz'in tek deniz gücü olan Venediklilerle, İmparatorluğun dış ticareti üzerinde onlara -fiili- bir tekel tanıyan ayrıcalıklar karşılığında, bağlaşıklık kurar (1082). Aleksios'un yerine geçenler de, Venedik'in gücünü zayıflatmak için Cenevizlilerle ve Pizalılara buna benzer ayrıcalıklar tanımak, her iki yanı dengede tutmak ve aralarındaki çatışmadan yararlanmaktan başka bir çare bulamazlar. Ancak, mali kaynakları gitgide azalan İmparatorlukta, İtalyan kolonilerinin Konstantinopolis'te yerleşmiş etkileri de durmadan artar ve, onunla beraber, Latinler Bizans'ın politikasına karışırlar: Doğu'da Anadolu Türklerine karşı pek işe yaramayan Haçlı devletleri, Yunan saygınlığını karartmaktadır üstelik; bizans ordusu da, gitgide Batı'nın paralı askerlerinden oluşmaktadır; ve aristokraside olduğu gibi, hükümdar ailesinde de, kız alıp vermeler yüzünden, Manuel Komnenos'un sarayına yarı Latin âdetler gelip girmiştir. Ne var ki, Rum halk kitlesi, bu davranışı izlemek şöyle dursun, ruhbanın da kışkırtmasıyla, Batı'nın, burnunu böylesine sokmasına karşı tepki duyar. Pek gecikmiş bir silkelenişle de olsa, Manuel, İtalyan tacirlerden yakasını sıyırmaya kalkar (1171), ama onlarsız da edilemez; vakitsiz bir savaş, İmparatorun ölümünün arkasından, Konstantinopolis'teki Latinlerin genel kıyımıyla sonuçlanır. Zayıflamış Bizans, güçler dengesinin -tehlikeli biçimde-Batı'dan yana değişmeye yüz tuttuğu bir sırada, onunla köprüleri atar böylece.

Arkası kısa, karışık ve dramatik oldu bunun. Manuel Komnenos, uyruklarını yiyip tüketen bir büyüme politikası gütmüştü; aslında etkisi de olmadı bunun: Nitekim, Myriokefalon felâketi (1176) Asya Türkiyesini

yeniden ele geçirmenin olanaksız olduğunu kanıtladı. Halkın kini, hem askerî aristokrasiye, hem Latinlere karşı yükseldi; **Andronikos Komnenos**'un tahtı ele geçirmesi, arkasından **Angelos hanedanı**'nın kısa süren iktidarı, Latin-karşıtı tepkinin yığdığı yıkıntılar üzerinde sürekli, giderek yapıcı hiçbir şey getirmedi. Komplolar arasındaki mücadeleden yararlanan Normanlar, Bulgarlar, Sırplar, Anadolu Türkleri, saldırılarını sıklaştırdılar ve imparatorluk dağılıp un ufak oldu. Angeloslar, o sıralarda, Latinlere karşı Salâhattin Eyyubî'ye yaklaşırken, öteki komplolar da, iktidarı ele geçirmek için Latinlerden yararlanmayı düşünüyorlardı. Dördüncü Haçlı seferinin kimi yöneticilerinin, daha başlardan, Bizans-karşıtı tutkularla ne ölçüde beslenmiş olduklarını bilemiyoruz. Bildiğimiz şu ki, 1204 yılının başlarında, Venediklilerle Kuzey Fransa şövalyeleri Konstantinopolis'i alırlar, yağmalarlar ve Bizans'ın yıkmaları üzerinde dayanıksız bir «Latin İmparatorluğu» kurarlar. Bizans tarihi, birçok bakımdan, bu tarihte kapanır aslında. Kuşkusuz Latinler, tüm Rum ülkesine boyun eğdirmediler: Trabzon dolayında, Epeiros «despotluğu» dolayında, özellikle de İznik «İmparatorluğu» çevresinde, Bizans topraklarından bir şeyler kaldı; hele bu sonuncusunun, Küçük Asya'nın batı kıyıları üzerinde yaşamını sürdürmesinde Türkler yarar gördüler ve köylülerden oluşan bir orduya dayanan İznik hükümdarları da, Yunan kültürünün bu son sığınağını sağlamlaştırmayı başardılar: Bir ansiklopedici **Nikeforos Blemmydes'**i yetiştiren bu kültür olmuştur işte. Ne var ki, oraya buraya dağılmış parçalardır bunlar. Latin İmparatorluğunu oluşturan prenslikler kadar bölünmüşlerdir onlar da aralarında. Bütün bu gelişmelerden gerçekten yararlanacak olanlar da, önce Balkanlardaki Slav devletleridir, sonra da, daha uzun vadede Türkler olacaktır. Böylece, 1204 yılının serüvencileri, bir Grek-Latin yakınlaşması davasına hizmet etmek şöyle dursun, Batı şövalyeliği ile -Kiliselerinin arkasında toplaşmış.- Rum kitleleri arasında doldurulmaz bir uçurum açtılar; bu anlamda, bugün de süren dinsel kopuşun tarihi, 1054 yılından çok, 1204 yılıdır.

MOĞOL FETHİ EŞİĞİNDE RUSYA

Bizans'ın düşüşü ile kurtulan Balkan halkları, XIV. yüzyılda güçlerinin doruğuna erişeceklerdir: Rusya için başka türlü olur ama; çünkü, Rusya'nın tarihi, İslâm tarihi gibi, XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak, Moğol fethiyle birdenbire kesintiye uğrar.

Nedir Rusya'da bu fethin eşiğindeki tablo?

Uçsuz bucaksız Slav topraklarında, Kiev Prensliği yıkılmıştı. Onun zayıflamasında, miras düzeninin payı büyük kuşkusuz; bu düzene göre, kral ailesinden bir prens öldüğünde, egemenliği zincirleme kullandığına inanıldığından, bir hiyerarşi içinde, topraklar yeniden bölüşülüyordu. Ne var ki, Kiev Devletinin çöküşü, Rus halkının yayılışına da bağlı: Gerçekten ticaret, Konstantinopolis'ten çok, Almanya'ya ve Hazar Denizine doğru yönelmiştir artık. Bu çöküşte, özellikle Kumanların ya da Plovtların akınlarının da payını unutmamalı: Bozkırlardan kovuyor ve onları Dinyesterin suladığı az nüfuslu ovalara ya da, Kuzey-Batı'ya doğru, tâ Orta Volga'ya kadar yayılan ormanlık ve çöl benzeri bölgelere sürüyorlardı. Birbirinden farklılaşmış halklar doğacaktır bu dağılıştan: Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Büyük-Ruslar. Şimdiki halde, iki bölge bağımsızlığını kazanmıştır: Ta Kuzeyde, **Novgorod** ile **Pskov**, yerel meclislerin *(veçe)* özerkliğine kadar giderek, tacir cumhuriyetleri halinde örgütlenirler; bu cumhuriyetlerde, aşağı-halk tabakası ile, iş adamları oligarşisi ve yönetici beyazlar arasında, daha şimdiden çelişme vardır. Öte yanda, Kuzey-Doğu'ya doğru, Andre Bogolinski, XII. yüzyıl ortalarından başlayarak, içinde -çok geçmeden-Moskova'nın büyüyeceği bölgede, **Suzdal Prensliği**'ni örgütler; bu prenslik, o güne değin Dinyeper üstüne merkezileşmiş bütün bir Rus geçmişine sırtını döner.

Bununla beraber, farklı yönlerde gelişen bu hareketlere karşın, Kiev'in manevî saygınlığı yine de sürer: Kiev'dedir ki, XII. yüzyılın başlarında *Ruskaya Pravda*, yani **Rus Yasası** düzenlenir; ve yine oradadır ki, *Nestor* adı verilen Tarih, eski hanedanın efsanevî ya da gerçek seferlerini yüceltir. Halk imgeleminin bilgeliğin simgesi yapacağı Konstantin Monomak ile, Kumanlara karşı mücadelenin kahramanı İgor, yine orada hüküm sürerler. O zamanın yazılı ya da sözlü edebiyatından bize kadar ulaşan bütün eserlerde çarpıcı olan şu: Rus halkındaki derin dayanışma ve yurtseverlik! Edebiyat, Grek çevirileriyle yetinecek yerde, kendisini bağımsızlığa götürecek bir gelişme içine girer. Ozanların, halk bilgeliğini dile getiren yarı efsanevî öyküleri oradan oraya dolaşarak okudukları bir devirdir bu; *bylin* adı verilen bu ozanlara, Rus köylüleri, XII. yüzyılın seherine kadar tapacaklardır. Kuşkusuz, onların yazıya dökülüşü çok sonraları oldu: *«İgor'un oyunu»* denen ünlü öykünün gerçekliği üstüne kuşkular da bundan ileri geliyor. Ancak, XII. yüzyılda da ortaya çıkmış olsa, doğan Rusya'nın, edebî değeri devrin büyük uygarlıklarında görülenlerden -hiçbir noktada- aşağı

kalmayan bir destanı yaratabileceğini gösterir bize o. Aynı bağımsızlık ve aynı deha sanatta da kendini ortaya koyar: XII. yüzyıl Rusya'sı, daha önceki kuşakların Kiev devletindeki gibi, Bizans sanatının öyle basit bir eyaleti değildir artık. Novgorod'la Pskov'un daha yalın yapıları, Yunan etkileriyle Baltık Almanyasının etkilerini bir araya getirip uzlaştırmayı başarmışlardır; ikona ressamları ile minyatürcüler de de aynı başarıyı görüyoruz. Ve özellikle geleceğin Moskova'sında, Suzdal'da ve Vladimir'de, bir taş mimarlığı doğar; Ermeni ve Gürcü örneklerine öykünmüş de olsa, görsel süslemesindeki zenginlik bakımından yepyenidir bu. Aslında her yanda, gitgide çoğalan yerli sanatçılar, yabancı ustaların yerini almakta ve onlardan öğrendiklerini günden güne özgürce yorumlayabilmektedirler.

Ne var ki, görünüşte de olsa kararlılık kazanmış İslâm-Türk dünyası gibi, uygarlığı açılıp serpilme noktasına gelmiş görünen Rusya da, yakalarını yeni bir felâketten kurtaramayacaklardır.

Moğol istilasının saati çalmıştır çünkü.

BÖLÜM III
MOĞOL ASYASI
(XIII. - XIV. YÜZYILLAR)

XII. yüzyılda Asya'yı niteleyen yeni olay şudur: Hint ve Çin, o uçsuz bucaksız Atadaki Doğu halkları üzerinde yüzyıllardır sürdürdükleri üstünlüklerini yitirmişlerdir. Uzun bir tarihsel geçmişin zenginliğini elinde tutan her ikisi de, felsefe ve dinde olduğu gibi, edebiyatta, müzikte ve görsel sanatlarda, ulaştıkları o hayran olunacak sonuçların öğüncü içindedirler. Çok daha yeni olan bir Güney-Doğu Asya'nın, bir Kore'nin, bir Japonya'nın manevî başkanları olarak kalmaktadır her ikisi de, ve bu saygınlığı, hâlâ etkin bir ticaret desteklemektedir. Ne var ki, her ikisi de, yakın bir çöküşün habercisi olarak, içeriden bir zayıflayışın sancısını çekmektedir.

Nasıl?

I
MOĞOL YAYILIŞI EŞİĞİNDE ASYA VE GÖÇEBE DÜNYASI

XII. yüzyılda Hind'in ve Çin'in Asya'da çizdikleri tablo ilginçtir. Ama daha da ilginç olanı, göçebe dünyasındaki gelişmelerdir.

MOĞOL YAYILIŞI EŞİĞİNDE ASYA.

Hint, Müslüman istilasıyla ikiye bölünmüştür; Doğuya doğru durmadan ilerleyen bu istilâ, Bengal'e varmış ve fetih 1202 yılında durmuştur. Ne var ki, yeni İslâm devletleri birbirlerine düşmüşlerdir; bu arada, Afganlı Guriler, Gaznelileri bozguna uğratmışlardır. Öyle de olsa, fatihlerin Güneye doğru ilerleyişini de engellemez bu. Dekhan'a itilmiş yerli hükümdarlıklar yarımadayı paylaşırlar ve üstünlük de, savaşların yazgısına göre, birinden ötekine geçer durur. Kuşkusuz, sert bir direniş vardır istilâcıya karşı; ama bu direniş, bölünmenin ve kardeş kavgasının da acısını çeker.

Çin de bölünmüştür; Song'lar, T'ang'ların topraklarını yeniden ele geçirmekten kesinlikle vazgeçmişlerdir ve Hang Çeu adlı müze-kentte, sanat, estetik ve metafizikle uğraşmayı yeğlerler. Bütün Kuzeye **Kin**'ler egemendir; Kitatlar devletini yıkmışlar, XII. yüzyıl boyunca da öylesine sürdürmüşlerdir yayılışlarını ki, Song başkentini tehdit eder noktaya gelmişlerdir bir ara. Bu yüzyılın ortalarına doğru, Çin ülkesinde yine de altı başkent vardır: Kuzeyde Ta-ting; Doğuda Leao-yang; Batıda Tat'ong; ortada Pekin; Kin hükümdarlığının güneyinde K'aifong; son olarak da

Song'lar diyarında Hang-çeu. Kin'lerle -çoğu kez bozdukları- iğreti bir barış, uçsuz bucaksız toprakları terketmiştir onlara; Song'ların sarayı, edebî ve felsefî tartışma ve yarışmaların içine gömülmüştür gerçi; ama kuzeydeki halklarına yaşamı, henüz barbarlıktan kurtulamamış şeflerin hükmü altında alabildiğine çetindir.

Bu çifte çöküşün ilk sonucu, Asya'daki öteki güçlerin -kuramda olmasa da uygulamada- Çin ve Hind'in egemenliğinden kurtulmaları olmuştur: Khmer İmparatorluğu pırıl pırıl parlamaktadır; II. Suryavarman (1112 dolayı - 1152) ve VII. Jayavarman (XII. yüzyıl sonu) dönemleri özellikle önemlidir. Dağ-tapınağın -belki- en yetkin örneği ve evrensel sanatın şaheserlerinden biri olan *Angkor-Vat,* o sıralar yükseltilir. Buna karşılık Şampâ'nın gücünde bir düşüş vardır: Birmanya'da büyük hükümdarların soyu tükenir ve son olarak Güney-Doğu Asya'daki adalar belli başlı üç hükümdarlık arasında bölünmüştür. Japonya'ya gelince, hatırlanacağı gibi, yüzyıllarca Çin katkısıyla yaşadıktan sonra, düşünsel ve sanatsal alanda yavaş yavaş kendi dehasını koyuyordu ortaya; güçlü Fujiwara ailesinin de egemenliği altında kalmıştı. XII. yüzyılda, iktidara göz koymuş büyük ailelerin mücadeleleriyle sürekli karışıp dursa, İmparatorluk hanedanı bozukluk içinde yüzse, yeni Shogunat sert bir disiplin uygulasa da, gelişme ancak XII. yüzyılın sonunda kesintiye uğrayacaktır ve onu izleyen karışıklıklar da, -işin kötüsü- tam Moğol istilası tehlikesiyle aynı zamanda rastlayacaktır. Ne var ki, henüz başlangıcında da olsa, mistik Zen'in, Japon kültürüne en özgün damgasını vurmaya başladığı bir andır bu.

Böylece, Hind'le Çin'in bütün Doğu ve Güney-Doğu ülkelerine yaydıkları tohumlar, -Khmer, Cava, Japon olmak üzere- yeni uygarlıklar doğurmuştu. Ancak, ne Hind'in ne Çin'in, iktidarlarını çevre halklar üzerinde yaymak için gerekli güç ellerinde yoktu artık; bunun gibi, kendilerine karşı, bir yandan cihadın bağnazlaştırdığı İslâm İmparatorluğunun, öte yandan özellikle örgütlenme yolundaki göçebe dünyasının yaptığı dev baskıya karşı koyabilmekte de hayli yetersizdiler.

GÖÇEBE DÜNYASININ GEÇMİŞİ

İlkçağ'dan başlayarak, göçebe kabileler, Avrupa - Asya'nın önemli bir bölümünü kaplayan uçsuz bucaksız bozkırları dolaşıp duruyorlardı. Dilleri, **Altay** ya da **Türk - Moğol dil ailesine** bağlıyordu onları. Yerleşme biçimleri de, binlerce yıldan beri, çağdaşları yerli uygarlıklar yanında pek ilkel kalan kırsal bir yaşam biçimi dayatıyordu. Bozkırları çevreleyen

incelmiş halkların sürekli kendilerine çektikleri kabileleri, bir zaman için komşularına karşı sert ve gelgeç çapulla yetinerek, ağır ağır toplaşıyorlardı. Arkasından, dehşet salan bir istilâ için, göçebe kalabalıklardan oluşan bir bütün beliriyordu; tarımla uğraşan halkları kaçırtan bir istila oluyordu bu ve ekine açılmış tarlalar, çok geçmeden kullanılmaz hale geliyor ve tek kaygıları atları ve sürüleri olan göçebelerin otlaklarına dönüşüyorlardı. Avrupa-Asya bozkırına komşu halkların tüm tarihi, bu ***gidiş -gelişle*** dokunmuştur; göçebeler, bozkırın sınırlarını ekili topraklara doğru derletmiş, çiftçiler de tarlalarını bozkırların sınırlarına kadar yaymışlardır. Sınırdaki halkların görece göçebeliği, kabilelerin geçiş yolu üzerindeki topraklarda birbirine karışıp dolaşmaları, göçebelerle yerliler' arasındaki ilişkileri kolaylaştırıyordu. Bozkır insanları, süvari ve çobanların sert yaşamına bağlılıklarını sürdürürseler de, gelişmiş uygarlıkların gönenç ve incelmişlikleri yine de çekiyordu onları; ve içlerinde bu uygarlıkları yıkmaya dört elle sarılanlar olsa da, bazıları gözleri büyülenip, gerektiğinde yerli uygarlığa kendilerini uydurma noktasına geliyorlardı: Bir bölümü Çinlileşiyordu; X. yüzyılda Kuzey Çin'in bir bölümünü ele geçirip Pekin'i başkent yapan Moğol Kitat'lar böyledir. Ötekiler İranlılaşıyorlardı; örneğin Uygur Türkleri böyledir ve Maniciliği kabul edip yazıyı öğrendikten sonra, öteki Türk-Mogol devletlerinin gerçek eğiticileri olmuşlar ve göçebe yaşama dönmeyi reddetmişlerdir.

Yardımlarına başvurmanın politik' olacağını sanan ya da bunu istemek zorunda kalan büyük güçler için, kimi zaman dürüst bağlaşıklar oldular; çoğu zaman da ağır ve sürekli bir tehdit: Küçücük atlarının tez ayak oluşu yüzünden yıldırım gibi saldırıda usta ve arkalarında da ne varsa her şeyi yıkıp yerle bir eden bu insanlar, korkunç bir hasımdılar. Kuşkusuz, bozkırda oraya buraya dağılmış kabile toplaşmalarını tutarlı bütünler haline getirememişlerdi henüz; **gelgeç** bir dizi **imparatorluklar** kurmuşlardı: Bu imparatorluklarda, yüzyıllar boyunca, kimi zaman Türkler, kimi zaman Moğollar üstünlüklerini kabul ettirirlerdi; çoğu zaman en az uygar olanlar, içlerinden en uygar olanların kurmayı başardığı hükümdarlıkları yıkıyorlardı. IV. yüzyılın büyük istilalarından başlayarak, uzantıları Attila ile Avrupa'ya, Mihirakula ile de Hind'e ulaşan bu tarihe Asa bir bakış gerekli olacak; çünkü, Cengiz Han'ın eserinin hem oluşumunu, hem de özgünlüğünü anlamamızı kolaylaştıracak bu.

VI. yüzyılda, Çin'den Don'un ağızlarına kadar üç büyük küme yayılmıştı: Moğolistan'da, Mançurya'dan Turfan'a kadar **Juan- Juan'lar**; Karaşar bölgesinin kuzeyinden Merv'e, Aral'dan Pencab'a kadar **Ak - Hunlar**; Azak Denizi ve Don'un denize döküldüğü yerin dolaylarında -bir olasılıkla Türk ırkından olan- **Avrupa Hunları**. Ne var ki, 550 yılına doğru, Juan-Juan'larla Türkistan Ak-Hunlarını **Tukyu'lar** itelerler; daha kararlı bir örgütleniş gösteren ilk göçebe imparatorluğun kurucularıdır bunlar. Tukyu'ların, ülkesi Mançurya'dan Horasan'a kadar yayılan iki ikiz devlete bölündükleri bir gerçek; bu bölünüş, zayıflamalarına da neden olur. Batıdakilerin Sasanîlerle ortak bir sınırı vardı; ve Bizans da, Sasanilere karşı mücadelesinde yardım istemişti onlardan. Güçlü Çin hanedanı T'ang'ların, Moğolistan'daki kardeşlerini ezdikten sonra onları da egemenlikleri altına geçirdikleri tarihe kadar, varlıklarını sürdürdüler. Bir başka Türk imparatorluğu geçti yerlerine: **Uygur İmparatorluğu** idi bu. Baykal gölünün güneyinde yerleşmiş, başkentleri de Kara-Balgasun olan Uygurlar, Turfan dolayında, Türkistan'ın bir bölümüne egemen oldular. Yerlileşince pek uygarlaşan, ama o yüzden de zayıflayan Uygurları, yaban kalmış Türkler olan **Kırgızlar**, 840 yılında başkentlerinden attılar. Bu arada Avarlar, Rus bozkırlarında Hunların yerine geçmişler ve Dinyester ile Tuna arasında tutunmuşlardı; bozkırların öteki ucunda ise, Çinlileşmiş Türkler, yani **Şa -To**'lar, Ha-mi dolaylarında göçebe yaşam sürerken, T'ang'ların zayıflamasından yararlanıp Çin'in kuzey-batısını ele geçirdiler (808). Ve, tâ 920 tarihine değin, o yontulmamış Kırgızlar, Mogolistanı barbarlık içine atarken, Uygurlar zayıflamış da olsalar, Türkistan'da varlıklarını sürdürdüler.

X. yüzyıl başlarında, Kırgızları da, Moğol ırkından başka barbarlar, **Kitatlar** kovup yokettiler. Kitatlar, üç yüzyıl önce Çin'e sızma girişiminde bulunmuşlar, ancak T'angTarca püskürtülmüşlerdi. Şimdi ise, Çin'de iktidarın tükenmesinden yararlanarak, cesur bir şefin önderliğinde imparatorluk tahtına bir Çin generalini geçirmek için giriyorlardı. Barbarların Çin'e daha büyük bir kitle halinde yerleşmelerine bir başlangıçtı bu; göçebe yığınları, Çin'i fethe girişeceklerdir. Kitatların yerleşmesi sürekli oldu: Çinlileştiler, «altın» anlamına Çinçe Kin adını aldılar ve, savaşkanlıklarından hiçbir şey yitirmeden, tam iki yüzyıl Güney Çin'in sınırlarını hırpalayıp durdular. Onların tarihi, çağdaşları Macarlarınkinden hayli farklıdır böylece: Daha önce de gördüğümüz gibi,

IX. yüzyılın sonlarına doğru Orta Avrupa'ya gelen Macarlar, Tuna ovasına kesinlikle püskürtülmeden önce, bir altmış yıl, yıkıcı, ama sürekli akınlar yapmış, arkadan toprağa bağlanıp Hıristiyanlığı da kabul ettikten sonra, Avrupa üzerine gelen son göçebe istilâ dalgalarına karşı Hıristiyanlığın kalesi olmuşlardı. Öteki barbarlar, Volga ile Hazar denizi arasına yerleşirler: Bu bölgede, kürk alıcısı Bizans ve Arap tacirlerine rastlarlar; Bizans imparatoru Romanos Lekapenos'un zulmünden kaçıp sığınmış yığınla Yahudi de vardır orada; **Hazarlar**, öyle görünüyor ki, Yahudiliği kabul ederler. Onları 965 yılında Kiev'li bir Rus prensi püskürtecek, sonra imparator II. Basileios'u ezecek (1016) ve 1030 yılında da tarih sahnesinden çekileceklerdir. Bu arada, Batı Türkleri ya da **Karahanlılar**, Müslüman Samanoğulları devletinin kapılarını vuruyorlardı; geniş, ama geçici bir egemenlik kurmuş olan bu İranlı devletin elinden Maveraünnehir'i alacak, ona Kaşgâr'ı katıp Türkleştirecek ve kendileri de İslâmlığı kabul edeceklerdir.

Hazarlara ortadan çekilişinden sonra, Kitatlarla Karahanlıların, XI. yüzyılın büyük bir bölümü boyunca, durumlarında bir değişiklik olmadı. Sonra, 1071 yılına doğru, Karahanlılar Selçuk İmparatorluğunun içinde eritildi; bu İmparatorluğun kurucuları ise, geçmişi pek olmayan ve kısa bir süre önce İslâmlığı kabul etmiş olan bir göçebe kalabalığından, **Oğuzlar**dan geliyorlardı: Onların -daha önce anlattığımız- tarihleri artık göçebe dünyasından sıyrılıp kopacaktır; eski Türkmen, temel davranışlarında çoğu kez ortaya çıksa da böyle olacaktır gelişme. Aynı zamanda, bir Tibet halkı, Ordos ve Alaşan'a yerleşir; Si-hia adını taşıyan bu öteki göçebeler, Çin'in kuzey-batısını ele geçirirler, Kitatlar da kuzey-doğusunu ellerinde tutmaktadırlar zaten.

XII. yüzyıl boyunca göçebe kalabalıkların yer değiştirmeleri, bozkırlar dünyasının iki ucunda oldu yine. Güney Rusya ovalarında, Hazarların yerini **Peçenekler** aldı. Bu Peçeneklerin Bizans İmparatorluğunun Tuna şuurlarında, imparator İoannes Komnenos ortadan kaldırıncaya değin (1122), nasıl bir tehlike yarattıklarını biliyoruz. Arkadan Oğuzlar gelir; onlar da Balkanları yakıp yıkarlar ve yerlerine **Kıpçaklar** geçer. Öte yanda, Songlar Çin'i, kendini, Kuzeydoğu'da Kitatların, Kuzey-batı'da da Si-Hia'ların tehdit ettiğinin görür. Yetkin bir sanatçı ve şair olduğu kadar usta bir politikacı da olan imparator Huei-song, giderilemeyecek bir yanlış yapar: Kitatları Pekin'in dışına atmak için, tutar, bugünkü Mançurlarla

hısımlığı olan **Cürşat'ları** çağırır. Bu yarı-barbar halk, Huei-song'un kendilerine ayırdığı iç Moğolistan ve Mançurya'yla yetinmezler. Çin yaşamına uyduktan sonra, bütün Kuzey Çin'i ellerine geçirirler ve -güçlükle çıkarıldıkları- Song ülkesine değin uzatırlar seferlerini.

XIII. yüzyılın seherinde, Cengiz Han'ın dev girişiminin eşiğinde, Si-Hia'lar Kuzey-batı topraklarını ellerinde tutarken, Cürşat'lar da bütün Mançurya'yı ve Kuzey Çin'i ele geçirmişlerdir böylece. Uygurlar, yerleşik yaşama geçmiş, Kuca'dan Turfan'a değin, Tarım vahalarına oturmuşlardır. Çinlileşmiş ve Hıristiyanlaşmış **Karahitay'lar**, Ha-mi'den Aral'a ve Hocend'e kadar, Türkistan'ın geri kalanında göçebelik yapmaktadırlar ve korumalarını Yukarı-Yenisey'den Amu-Derya'ya kadar yaymışlardır. Bu ırmağın ötesinde ise, Islâmlaşmış Türkler olan **Harezm Prensliği** Selçukluların yerini almıştır; geniş toprakları, asıl anlamıyla Harezm'den başka, Horasan'ı, Kâbil ve Gazne bölgesini, Gürcistan'a kadar da tüm İran'ı içine almaktadır. Son olarak, Hind'in tüm kuzeyini, Gaznelileri yenen Afganlar olan **Guriler** ele geçirmiştir. Türk dünyası bütün Müslüman Yakındoğu'yu kapsamaktadır; Türk-Mogollar, Rusya ve-Balkanlar üzerinden, Tuna ovalarına değin yayılmışlardır.

İşte, göçebe halkların insana şaşkınlık veren mozayiği!

Cengiz Han'ın ortaya çıktığı sıralarda, bunların bir bölümü bir parça yerlileşmişlerdi. Yüzyıllardan beri durmadan hareket halinde olan bu halkların, kendi içinde gerçek bir tutarlılığı yoktur; hükümdarlıklar, hareketli, ama şu ya da bu ölçüde geçici imparatorluklar oluşturmaktadırlar. Dil birliği, inançlardaki ve siyasal biçimlerdeki çeşitliliği giderememektedir; kimi zaman Çinlileşmiş, kimi zaman İranlılaşmış ya da Türk-Moğol geleneklerine bağlı kalmış olan bu halklar, uzun boylu gezip dolaşmalarının karşılarına çıkardığı rastlantılarına göre, kimi yerde Budist ya da Konfüçyüscü olmuşlardır, kimi yerde de Nesturi Hıristiyan, Manici, Müslüman ya da Yahudi. Bağlaşıklıkları geçicidir; ve uygarlığın ilerlemelerine karşı direngen oldukları için, Barbar alışkanlıklarını korumaktadırlar çoğu.

II
MOĞOL İMPARATORLUĞU

Bu karmakarışık ve dağınık göçebe dünyasının Cengiz Han'ın buyruğuna uyması, zaman plânında, derinden derine hazırlanır aslında.

Nasıl?

MOĞOL İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

X. yüzyıldan başlayarak, Kırgız Türklerinin Kitaylarca ezilmesi, Juan-Juan'ların düşüşünden beri Türklerin vesayetine girmiş olan Moğolları serbest bırakmıştı. Öte yandan, XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Kara-Hitaylar İmparatorluğunun kurulması, başlarındaki hükümdarların ortadan aşağı kişiler olmasına karşın, yeni göçebe istilalarının zaferinin bir yüzyıl öncesinden belirtisidir: Gerçekten, ilk oturdukları yerlerden uzakta, o zamana değin yerleşik halkın elindeki önemli bir bölgede kurulan ilk Moğol İmparatorluğudur bu.

Ne var ki, XII. yüzyılın ortalarına doğru, Moğol ülkeleri, pek çeşitli kabilelerin aralarında tartıştıkları topraklardır: Tatarlar, gerçek anlamıyla Moğollar, Konjiratlar, Oyratlar, Markitlerdir bunlar. Daha Batıda, iyice belirleyemeyeceğimiz bir bölgede, geçmiş yüzyılın başlarından beri Nesturiliği kabul etmiş olan Karayit göçebeleri dolaşmaktadır; ayrıca, belki Türk kökenli, bir bölümü Şamanlığa bağlı kalmış Naymanlar vardır. Karayitlerle Naymanlara az-buçuk uygarlık cilâsı çekilmiş olsa da, Moğol ülkelerinin bütünü, Kırgız egemenliğinden beri, açıkça Barbar bir haldedir. Uygur ya da Tuk-yu «kent»lerinde gördüğümüz cinsten, kazıklarla çevrili, durağan ya da hareketli hiçbir büyük toplaşma yoktur; yoksul köycükler ve içinde birkaç ailenin, çoğu kez de bir tek ailenin bulunduğu konaklamalardan başka hiçbir şey görülmez. Klan ve onun bölümleri üstüne kurulu toplum, aileye kadar parçalanır. Kendini kuşatan anarşinin etkisiyle aile de ufalanır.

İç Moğolistan'da, bu göçebelerin en geri olanlarında, Cengiz Han'ın kendi ataları da birleştirme girişimlerinde bulunmuşlardı. **Kaydu** adlı biri, daha sonra Cengiz'in de yararlanacağı bir usule göre, kendi kabilesi olan **Borcigin'ler** çevresinde, korunmalarını isteyen aileleri bütünleştirdi. Böylece kurulan ilk Moğol «hükümdarlığı»nda, yönetimi torunu **Kabul'a** bıraktı; ona da yeğeni **Ambaki**, arkasından onun oğlu **Kutula** mirasçı oldu. Gitgide güçlenen Moğollar, Çinlileşmiş ve yerleşik yaşama geçmiş soydaşları Kitatlarla ilişki kurdular. Pekin'deki imparatorluk sarayına davet edildiğinde, Kabul, fazla incelmemişler de olsa, evsahiplerini, kaba ve hoyrat davranışları, doymak bilmez iştahıyla şaşırtır. Armağanlara boğarlar onu, ancak bir pusudan korkarak, sonradan imparatorun elçilerini öldürtür ve Kitat'lara karşı çıkar; Kitat'lar da, Song'larla mücadeleye tutuştuklarından ona direnmekte gevşeklik gösterirler ve, sonunda, öküz,

koyun ve tahıldan oluşan bir vergi vaadi ile, kimi kaleleri kendisine terkederler (1147). Moğollar, arkadan kardeşleri Tatarlarla kavgaya tutuşurlar; Tatarlar ve Kitaplardan oluşan bir birleşme kolayca başarıya ulaşır ve Moğol «hükümdarlığı» savaşta yenilir, kabileler ve klanlar eski anarşik parçalanmışlığa dönerler.

Cengiz Han, işte bu sıralarda doğar (1167).

> *Kutula Han'ın yeğeni olan babası **Yasugay**, Borciginler karşısında, Kiyat gurubunu yönetiyordu; eşini, Markizlerden kaçırmıştı. Amcasının yanında, Tatarlarla savaşmış ve -1155'e doğru- onların şeflerinden birini, Temuçin-Üga'yı öldürmüştü; arkasından, Karayit'lerin iç savaşlarına katılarak, hanları **Tuğrul**'un dostluğunu kazanmıştı; Tuğrul Han da, halkı Üzerinde iktidarı elde etmesi için yardım etti ona.*
>
> *Tatar şefine karşı kazandığı zaferin anısına, tuttu dört oğlundan en büyüğüne **Temuçin** adını verdi. Ne var ki, Tatarlarca zehirlenerek öldü; öldüğünde de, oğlu Temuçin 9 yaşındaydı. Eşinin ve gurubu yönetemeyecek kadar genç olan çocukların ederinden sürüleri alındı, hepsi de sefalete düştüler. Ona olağanüstü bir dayanıklılık kazandıran o çetin çocukluk yıllarından sonra, Temuçin, babasının bağlaşığı Karayit'ler hanının yanına sığındı; han da vassali yaptı onu. Erken gelişen, kurnazlık, tutku ve hünerin karıştığı pratik zekâsına dayanarak, aile işlerini yoluna koydu, sonra da Moğol hükümdarlığını -kendi yararına- yeniden kurmaya girişti; babasının bile taşımadığı han ünvanını aldı: Topladığı kabilelerin huzurunda «Cengiz Han» adıyla alkışlandı (1196). Tuğrul'la bağlaşıklığından yararlanarak, Kitapların isteği üzerine, Tatarlarla savaşa tutuştu; bu, Çin'in soyluluk unvanlarını kazandırdı ona. Arkasından, kişisel düşmanlarını cezalandırarak, Karayit'ler hesabına yığınla komşu kabileye boyun eğdirdi. Tuğrul'un iktidarı tepkileri çağırmadı da değil; özellikle kimi klanlar birleşerek başkaldırdılar ve şefleri de Moğolistan imparatoru (gür-han) ilân etti kendisini. Ne var ki, Tuğrul'un desteklediği Cengiz Han kazandı sonunda. Sırayla, kendisininkine hısım kabileler*

olan Tayiçi'utları, Tatarları, Markitleri ve -daha az önem taşıyan- öteki gurupları yendi. Karayitlere karşı çıkacak kadar güçlü olduğunu o sıralarda duydu: Çetin bir savaşta yenildiyse de, Tuğrul öldürüldükten sonra, Karayitler, ona boyun eğmeyi kabul ettiler. Arkasından, Naymanlara geldi sıra (1204); bir çoklarının yanı sıra Oyratları, ayaklanan Markiteri ve Kırgızları boyunduruğuna aldı (1207).

Bütün Moğolistan'ı egemenliği altında birleştirdikten sonra, kendini ***kağan****, yani en yüce Han ilân eden Cengiz Han, devleti ve orduyu örgütlemeye girişti ve arkasından yerleşik ülkelerin fethine kalktı. Kuzey Çin'den başladı; önce Si-Hia'lara saldırdı (1209), sonra Kitatlarla -yirmibeş yıl sürecek- bir savaşa tutuştu. Tüm Kuzey Çin'in ele geçirilmesini beklemeden Batı'ya doğruldu: Karahitayları (1218) ve Harezm'i (1220) aldı ve bu sonuncusunun denetlediği bütün ülkeleri kattı İmaparatorluğuna, yani Maveraünnehir'i, Afganistan'ı, İran'ın büyük bir bölümünü. En yetkin komutanlarını Hazar bölgesine yolladı; onlar da Gürcistan'ı ve Azerbaycan'ı kırıp geçirdiler, Hemedan'ı yaktılar, Kafkasya'nın kuzeyinde Alanlar'la çarpıştılar ve son olarak da Kıpçakları (1221) ve Kiev prensini bozguna uğrattılar (1222).*

Yirmi yıldan az bir zamanda -1227'de öldü- Cengiz Han, Pekin'den Volga'ya uzanan bir imparatorluk kurmuştu. Yerine seçtiği üçüncü oğlu **Ögöday**, daha da genişletti onu: Güney-Doğu Çin'in kantonlarında hâlâ tutunan Kitat'ların egemenliğine kesinlikle son verdi; Kore'yi fethetti ve Song'larla uzun bir savaşa tutuştu; son olarak da İran'ın batısını yeniden fethetti. Kimi komutanları Gürcistan'a ve Ermenistan'a kadar uzandılar; ötekileri Avrupa'ya doğru atıldılar: 1236 ile 1242 yılları arasında, arka arkaya Bulgaristan, güney Rusya, Ukrayna, Polonya, Moravya, Macaristan, Hırvatistan, tâ Adriyatik kıyılarına değin, yakılıp yıkıldı ve anlatılmaz bir şiddetle karşılaştı. Gerçi, Ögöday'ın ölümü ve mirasının tartışılması yüzünden Volga'ya kadar çekildiler; ne var ki, İmparatorluk Orta Avrupa kapılarına gelip dayanmıştı.

Güyük Han'ın pek kısa süren hükümdarlığı (1241-1248), düşünür göründüğü Hıristiyanlığın fethini engelledi. Kendisinden sonra Moğol fethi,

asıl çabasını Uzakdoğu’ya yöneltti: Önce kardeşi **Münge** (1251-1259) girişti buna; ölümüyle yeniden parçalanacak da olsa, imparatorluğun idare mekanizmasını da düzeltti. Kardeşi **Kubilay**, Song’lara karşı savaşı sürdürdü ve bitirdi; bu kez, Mogollara pahalıya mal olan yıkıcı yöntemler, yerlerini, fethedilen ülkelerin sistemli olarak örgütlendirilmesi, tarımın korunması, idarî ve sosyal sorunların incelenmesine bırakıyordu. Song’lar kesin olarak düştükten sonra (1279), Kubilay, binbeşyüz yıllık bir imparatorluğun ilk yabancı sahibi olarak, **Yuan Hanedanı**nı kurdu ve Çin imparatorlarının geleneksel politikasından -kendi hesabına- yararlanmaya başladı. Ülkenin eski vassallerinin kendisine de baş eğmesini istiyordu; Kore üzerindeki Moğol egemenliği güçlendirildi ve birçok kez Japonya’yı ele geçirmeye girişti ise de, büyük bir sefer ordusunun bir tayfunda yok olup gitmesinden sonra (1281) vazgeçti bundan: Annam ve Sampâ ile de işleri yolunda gitmedi: Şampâ’yı -ve Birmanya’yı- pek etkisi olmayan bir koruma altına aldı; Cava’ya karşı girişilen bir seferde (1293), oranın hükümdarı Kadiri, saldırganları denize dökmeyi başardı ve, bu kurtarıcı eylem iktidarını da güçlendirdiğinden, tutup arkasından **Majapahit İmparatorluğu**nu kurdu.

Görünüş oydu ki, Moğol imparatorluğu sınırlarına varmıştı; zaten, daha şimdiden, Moğolistan’ın kendisi iç savaşlarla sarsılıyordu, öyle olduğu için de, Kubilay, yola getirmek için kendi soydaşlarının üstüne yürümek zorunda kaldı. Onunla Pekin, tâ Tuna’ya ve Fırat’a kadar yayılan uçsuz bucaksız bir egemenliğin başkenti olmuştu. İmparatorluk, Çin’de oturan büyük hanın yüksek otoritesi altındaydı; ne var ki, her «eyalet»i doğrudan doğruya bir han yönetiyordu: Örneğin, İran’ın başında, Kubilay’ın kardeşi **Hulâgu** (1256-1265) vardı; Hulâgu’dan sonra da çocukları yönetecektir orayı.

MOĞOL UYGARLIĞININ NİTELİKLERİ

Belki hiçbir uygarlık, Mogollarınki kadar, **coğrafya**nın ve **iklim**in emrinde olmamıştır. Bozkırda yerleşme biçimi, birbirine zıt sıcaklık derecelerine uymak zorundadır: Kısa süren bir ilkbahar, kavurup kurutan bir yaz, sert ve buzlu bir kış; deli rüzgârlar, hiçbir engele rastlamadan bu düzlükleri süpürüp dururlar. Bu katı iklim, sağlıklı bir kişiyi döve döve demirleştirir, ama cılızlara da yaşama hakkı tanımaz. Böylece Moğol ırkı, nerede olursa olsun, alabildiğine gürbüzdür. Tayganın ucunda avcıların ya da bozkırın tam ortasında çobanların çetin yaşamı, bedensel olarak ortama

uymayı gerektirir: Fazla ata binmekten yay gibi olmuş bacaklarının üstünde kalın bir beden ve gelişmiş bir göğüs; keskin bir görüş ve büyük bir çeviklik! Hepsi de et düşkünüdür ve sütlü yiyeceklerin tüketicisidirler, kolayca da sarhoş olurlar. Güleç ve cesurdurlar, ama işitilmemiş derecede de zulme yatkın; çoğu kez zeki, kurnaz ve uygarlaşmaya yetenekli.

Kabilelerin çoğu **çobanlar**dan oluşur. Daha az uygar, üstelik çobanlardan da nefret eden ormanlık bölgelerin avcılarının ne davarı ne de atları vardır; yalnız avcılıkla yaşarlar ve bir iki zanaat sahibidirler: Dülgerdirler, demircidirler. Kışın geniş tabanlı levhalar giyerler ayaklarına, karda yürümek ya da kaymak için yüksek sopalara dayanırlar; ötekiler, ayaklarında düz ve kaygan kemikten patenleriyle, sert karın ya da buzun üstüne fırlar, koşan hayvanlara yetişirler. Kayın ağacı kabuklarıyla örtülü dallardan yapma kulübeleri, arabaların üstünde oradan oraya taşınır durur.

Çoban kabileler, bozkır ikliminin değişikliklerine ve otlakların durumuna göre, belli dönemlerde yaylaya çıkmak ve göçebe yaşamı sürmek zorundadırlar. Kışın sürüler daha az soğuk yapan bozkıra inerler, otun en iyi olduğu ilkbahara kadar orada kalırlar; yazın, dağların yamaçlarına çıkarlar, biraz serinlik bulurlar orada ve ormanlarla ilişki kurarlar. Bu uzun yolculuklara uyması için, kolay taşınır haldedir her şey. Daire biçiminde dizilen arabalar, bir tür duvar gibidir. Çoğu kez arabaların üstüne kurulu çadırlar iki çeşittir: Bir bölümü (ger), kutsal olarak görülen bir orta sırığın çevresindeki sırık ve latalardan hareketli bir iskeletin üzerine geçirilmiş, yuvarlak biçimde, kara keçeden yapılmıştır; yukarıda küçük bir boru, dumanın çıkmasına ve havalandırmaya yarar. Ötekiler (maikan), geniş ve basık olup yünle örtülüdür; kabile şefinin çadırı ise, beyaz ya da «altın gibi sarı» rengiyle belli eder kendini.

İki de sedye takılmış ahşap arabalar, yiyecek içeceklerden başka, ilkel alet ve edevatı, tencereleri, deriden kovaları, tulumları, körükleri de taşırlar. Üstlerine su geçirmez bir kara keçe geçirilmiş bu arabalar, yollar boyunca gıcırdar ve sarsılır dururlar. Üzerlerine aileler ve uzun süre yürüyemeyecek kadar zayıf ve yeni doğmuş hayvanlar yığışır. Onları, deri bir eyer koşulu, binicileri kadar çevik küçük atlarının üstünde erkeklerin çevrelediği sürüler izler. Sığır sineklerinin canlarından bezdirdiği sürülerde, binek atlarıyla kısraklar, öküzlerle inekler, keçilerle koyunlar, kimi zaman da develer birbirine karışırlar.

Bütün göçebeler gibi, Moğollar da, kıtlıktan bolluğa, bolluktan kıtlığa birden geçerler. Her bayram, her sevinç verici olay, bir şölen fırsatıdır. Haşlanmış ya da kızartılmış at ve koyun etiyle, yoğurt, sarmısak, soğan ve bir de döğülmüş tereyağıyla beslenirler; kıtlık halinde ise üvez, yaban yemişi ve köktür yedikleri. Kımız dedikleri mayalanmış kısrak sütüyle sarhoş olurlar. Kamp ateşleri, çakmakla yakılır ve körüklerle sürdürülür; tezek, diken ve kökler besler bu ateşi. Kış yaklaştığında, koyunlar kesilir ve kışlık et ayrılır; kurutulmuş ve toz haline getirilmiş süt de saklarlar. Yalnız Markitler gibi kabileler, kervan yolu üzerinde göçerler ve un sağlarlar kendilerine.

Çobanlar da, savaşçılar ve avcılarınki kadar hünerle, okla yay, eğri kılıç ve mızrak kullanırlar; okla yay, İskitlerin *gorytu*'sunu andıran bir deri heybede korunup durur. Çocukluktan başlayarak, ardıç ya da şeftali ağacından ok ve yay yapımını öğrenirler; okun ucuna kemik ya da servi ağacından bir sivrilik eklerler. En korkunç oklar, ucuna demirden sivrilik takılanıdır; bunları, ormanlık bölgedeki kabile demircileri sağlar onlara ve kimi zaman zehir bulaştırdıkları da olur okun ucuna. Av, hayvanın öldürülmeden önce kuşatıldığı sürek avı biçimindedir; tüylü avlar için doğan, yaban atları için kemend, geyik ve ceylan için ok kullanırlar. Yerden köstebek çıkarmasını, kürklü hayvanlara pusu kurmasını, ormandan ayı uğratmasını, göl ve ırmakta ağla balık tutmasını bilirler; avda olduğu kadar savaşta da yırtıcılıklarıyla ünlü köpekleri yardım eder kendilerine. Konakladıkları yerin tepesinde alakargalar uçuşur; ve çevrede, gece, kurtlarla çakallar, hâttâ kaplanlar fır döner.

Gece molası verildiğinde, kamp ateşinin çevresinde nöbet tutulur; gözetleyenler aşık oynar ya da bozkırlar boyunca ağızdan ağıza yayılan öyküleri dinlerler. Mevsimlik yerleşmelerde, konaklama «kent»e dönüşür; arabaların çevrelediği yığınla dairelerden oluşur bu. Çadırlar güneye bakacak biçimde yere kurulur; şeflerin ve eşlerinin çadırları, ötekilerden ayrı bir yerde, yığınla hizmetçi ve kölenin dışında, kendine özgü sürü ve otlakların bağlandığı ilkel bir saray olup çıkar. Moğollar, keçe dövmesini, ip ve kolon, ağır koşum takımı, sadak ve silâh, çadır ve arabalar için iskelet, son olarak da deri ve kürk hazırlamasını bilirler.

Yuanların Gizli Tarihi, «Moğol halkı, karamsı giysileriyle pis kokar» der. Aslında, deri ve kürk giymelerinden ileri gelir bu. En zenginleri, kışlık kazaklarına samur, sincap ya da tilki derisinden astar geçirtirler; sıcak

mevsimde ipekli ya da nakışlı dokuma giymeleri için Çin’i fethetmeleri beklenecektir. Kadın-erkek, kulaklarını örtecek biçimde saçlarını uzatırlar. İki kulak arasını ve üç parmak genişliğinde de alınlarını traş ettirip her iki yanda birer perçem bırakan erkekler, kaşlarının üstüne inen bir de perçem bırakırlar. Evli kadınlar, iki Çinli ayağı yüksekliğinde, ağaç kabuklarından örtülü bir başlık takar, üstünü de yün kumaşlar, ya da gönenç işareti diye ipekli ile örterler; hepsi bir kuyrukla sonuçlanır ki, bir Çinli gezgin kaza ya da ördeğe benzetir onları.

Vahşi hayvanlara ya da komşu kabilelere karşı korunmak amacıyla hep tetik üstünde duran bu cesur ve kurnaz savaşçılar, düşmanın yaklaşmasını, ufukta çıkardıkları toz bulutundan ya da kulaklarını toprağa dayayarak anlarlar. Büyük bir saygı besledikleri ve her savaşta taşıdıkları sancağın çevresinde, insanı hayran bırakacak birer süvaridirler. Yalnız bozkır otuyla yetinen atları da kendileri gibi gürbüzdür; onlara iyi bakarlar, ama kamçı zoruyla da olsa, çok şey beklerler onlardan: At, insanın arkadaşıdır ve Moğol öyküleri gerçek bir kişilik verir onlara. Zırh diye deri kuşanan, yaşamını hiçe sayarak hasmının üstüne yıldırım gibi atılan Moğollar, korkunç birer okçudurlar da; Marko Polo’ya sorarsanız, «dünyada bilinenlerin en iyileridirler» bu bakımdan. Çölün sonsuzluğunda kaybolup giden birlikleri, işitilmemiş bir dayanıklılık içindedir: Eğerlerine asılı tulumlardan kısrak sütü içerler, yaban yemişi toplar Ve yolda rastladığı avı vurur yer, at üstünde bir gözü açık uyur, pek uzun mesafelere dolu dizgin gider. Yolda yiyeceği tükenmişse, on gün, bir damarını delip atlarının kanıyla sürdürürler yaşamlarını, ya da süt tozunu bir parça suyla karıştırıp içerler.

Ani baskınlarda, çalı çırpıyla gizledikleri arabalarının arkasında barikat kurarlar ya da etrafa ok savurarak kaçarlar; bunu yapabilirler, çünkü dört nala giden atlarının üstünde arkaya dönmesini bilirler: Daha önce İskitlerin ve Partların da uyguladıkları korkunç bir taktiktir bu. Casusluk hizmetini seve seve kabul ederler; savaşta tek düşündükleri öldürmektir, kaçırmak ve yağmalamaktır. Esir aldıklarını korkunç işkencelere uğratırlar: Yalnız onları kan akıtmadan boğarak öldürürler; ruhun kanda olduğuna inanırlar çünkü. Tüm göçebeler gibi hırsız, çapulcu ve haydut olan bu insanlar, aralarında acımasız kan güderler: Bütün bir aileyi, hayvanlarını ele geçirerek, eşyasını talan ederek, otlaklarına varıncaya dek yakarak, içleri sızlamadan yok

ederler. Savaşta ganimet de, av hayvanı gibi, şefler, maiyeti ve savaşçılar arasında bölüşülür.

MOĞOL TOPLUMU VE SOSYAL REJİMİ

Güvensizliğin hüküm sürdüğü bu dünyada, göçebe toplum, hiç olmazsa ilke olarak, alabildiğine mertebeye bürünmüştür. Kabilenin içinde, temel öge **klan**dır: Klan, aynı atadan gelen ve bütün üyelerinin kendilerini baba yönünden hısım olarak gördükleri aileleri içine alır; böylece, **baba yönünden hısımlık**, ailenin dallanıp budaklanması nedeniyle komşu birçok klanlara kadar yayıldığından, eşlerini seçmek için, erkeklerin, ortak hiçbir atanın bulunmadığı, çoğu kez pek uzak otlaklarda göçüp dolaşan klanlara gitmesi gerekir. Öyle olduğu için de, soy kütüğü, ağız yoluyla, kuşaktan kuşağa özenle aktarılır. Bu dışardan evliliğe, **çok karılılık** da eşlik eder: Bununla beraber, **ilk kadın**, büyük ya da asıl eş olarak görülür. Kız kaçırmaya sık sık başvurulur ve hemen çoğu kez de kan gütmeye dönüşür. Evliliğin aileler arasında görüşülüp pazarlık edildiği de olur ve klanlar arasında bağlaşıklığın tamamlayıcısıdır bu; ya da ana-babalar, çocukları evlenme yaşına gelmeden çok önce aralarında anlaşırlar: Bu durumda, erkek nişanlı, gelecekteki eşinin ailesinin yanına gider yaşamaya; bir üçüncü halde, yeni yetme, genç kızın ana-babasıyla anlaşır: Kıza, bir öküz ve kara samur derisinden armağanlar verir, kurtulmalık öder, kız da cehiz ve kendi hizmetçilerinden başka, annesinin, gelecekteki kayınvalideye ayırdığı bir armağanı getirir.

Hep kalabalık olan ailede, bir **oğlan** çocuğun doğması büyük bir sevince yol açar; çocuğa ad diye, ananın doğumdan sonra gözüne ilk çarpan şeyin adı verilir; sonra çeşitli armağanlar sunulur yavruya: Yorgan, samur derisinden yatak, kürk astarlı kundak: Bütün çocuklar, hatta ikinci eşten doğanlar da meşru görülürler, hepsine kardeş olarak bakılır ve bir arada yetiştirilir. Bu çocuklara, evlâtlıklar, yetimler, terkedilmiş ya da yolunu şaşırmış olanlar, hâttâ piçler de eklenir; ancak piçlerin içinde, klana yabancı bir babadan doğdukları kuşkusunu taşıyanlar bu özverilere katılamazlar; o kadar ki, klanın dışında görüldükleri için, onlar da, gidip bir başka gurup kurmak zorunda kalırlar çoğu kez. Bununla beraber, hukuk bakımından klanın dışında da olsa, evlât edinilen çocuklar, meşru çocuklarla aynı haklardan yararlanırlar.

Bütün çocuklar, evleninceye değin ana-babalarıyla birlikte yaşarlar. Yalnız **en küçük oğul**, bir yuva kursa da, babanın çadırında kalır; çünkü,

babanın ölümünde, ocağın koruyucusu o olur, çadır, içindeki her şey ve ona bağlı otlaklarla beraber onun olur. Ötekiler, mallardan geri kalanını bölüşürler aralarında; evlâtlıklar, sadece küçük bir para alırlar; bununla beraber, büyük oğul, kendini klanın kültüne bağlayan özel haklar edinir. Söylemeye gerek yok ki, hâttâ aristokraside bile, yığınla göçebe, yoksulluk içine düşerler ve daha zengin kan hısımlarına karşı zora başvurmamışlarsa, mirastan ellerine bir şey geçmez.

Evde işleriyle uğraşan **kadının rolü** pek büyüktür bu toplumda: Çadırları onlar kurup kaldırırlar; arabaları süren, hayvanlara bakan, tereyağını yayıkta çalkalayıp döven, süt kurusunu *(gurut)* hazırlayan, derileri hazırlamada, ayakkabıları yapmada, keçe dövmede erkeklere yardım eden onlardır; eve gerekli olan her şeyi trampa ile alırlar. Hattâ savaşa, şeflerin yanında katılırlar ve erkeklerin yaptığını yaparlar savaş sırasında. Böylece erkekler, bir kadına seve seve danışırlar; tarih, kimi şeflerin kararlarını etkilemiş olan böyle kadınların adlarını söylüyor bize. Kadınlar, dul kalınca, küçük çocuklarının vesayetini üstlenir, aile mallarını serbestçe kullanır, konaklamanın yönetimini üstüne alır, hâttâ savaşçıları yönetir!

Son olarak, and içilerek kurulan aile-dışı kardeşlikler vardır: Genel olarak birbirine yabancı klandan gelen iki erkek, armağan alıp vererek, dinsel dansların eşliğindeki bir şölende, bir kardeşlik andlaşması yaparlar; «yeminli kardeşler» (**anda**) durumuna gelince, hangi halde olursa olsun, birbirlerine karşı yardımla yükümlüdürler artık.

Nedir bu toplumdaki sosyal sınıflar tablosu?

İmparatorluktan önce, göçebe Mogollarda, toplum, hukuksal yönden de birbirinden ayrı, üst üste **dört sınıf**tan oluşmuştur: Yönetici aristokrasi, özgür insanlar ya da savaşçılar, ortak insanlar ve köleler; belli bir ölçüde, hizmet edenler ve zanaatçılar da girerler bu dördüncü guruba.

> *Talihsiz bir savaş, ya da atlar kadar genç erkeklerin de yağmalandığı bir çapul sonucu, kendi klanlarından koparılmış olan köleler topluluğunu kabartan başkaları da vardı: Kendini hısım olmayan bir klana bırakan yoksul kişiler; yapılan bir hizmetten duyulan minnettarlık adına, babalarının bir şefe ya da bir savaşçıya sundukları ortak oğullardı bunlar. Bunların hepsi de ailenin mülkiyetine girerler; mülkün bölüşümüyle onlar da bölüşülür ya da kızlar cehizlerinin arasında onları da götürürler kocalarının*

yanlarına. Kölelik, miras yoluyla geçer ve ancak azat edilmeyle ortadan kalkar. Savaşta yenilen bütün bir kabilenin de köleleştirildiği olur; ötekiler ise, daha güçlü olan kabilelerin vassali olurlar. Kölelerin yaşamı çetindir gerçi; ne var ki, gördükleri işler, aristokrasinin zenginliğiyle beraber sayıları artan hizmetçilerinkinden pek farklı değildir.

Ortak insanların ailelerinin olan malları vardır; ancak otlaklar ve -tartışmalı da olsa- sürüler bunun dışındadır, klanın ortaklığındadır. Bu insanların şeflere, kimi hizmetler ve ödentilerle yükümlü tutulmuş olmaları da olası.

Germen şeflerin maiyetindekilere pek benzeyen savaşçılar ya da «yoldaşlar», genel olarak, özgürlüklerinden hiçbir şey yitirmeden hizmetine girdikleri klanın dışında bir klandan gelirler. Moğol toplumunun yönetici sınıfındakilerle bir tutulan ve bir şefe ya da geniş korunakları olan bir soyluya bağlı bu insanlar, görevlerini özgürce terkedip hain damgasını yemeden, bir başka klana geçebilirler. Efendilerinin muhafız takımını oluşturarak, ona yardım eder, düşman kabilelerin en güzel kadınlarını kaldırır, atları kaçırıp konak yerine sürer, savaşlara katılırlar; seçkin bir zümre olarak, klanın, ancak savaş sırasında kullanılan milis kadrolarını oluştururlar. Haberci, ya da elçi oldukları da olur; bu halde, barıştan sonra karşı kamptaki şefin maiyetine girerler, kimi zaman danışmanı, dostu olurlar; şefler de koruyup gözetmekle yükümlüdür onları. Kendilerine konut sağlamak, onları beslemek, giydirip kuşatıp silahlandırmak zorunda olduğu için, bütün bunları sağlamak amacıyla, şefler de çapullarını arttırırlar.

Son olarak, servet dereceleri değişik, ama başları (noyan), gücü, hüneri, iyi niyeti ya da zenginliğiyle güçlüler kategorisine kendini kabul ettirmiş olan aileler de aristokrasiye girerler. Şeflerinin etkisiyle, bu aileler, sofra arkadaşlarının sayısını çoğaltarak, etkilerini arttırırlar; klandan sıyrılmak, kendilerini sıkan herkesten ayrılmak, kendilerine yararlı olabilecek bütün insanları şeflerinin çevresinde toplamak, böylece kabilelerin yapısını dallandırıp

budaklandırmak eğiliminde olanlar da vardır. Cengiz Han, bunları kendi otoritesi altında yeniden toplamadan önce, onlar, kabile kurulu, yani ***kurultay****ca seçilen şeflerin yönetiminde federasyon halinde birleşme gerekliliğini duymuşlardı; savaş ya da bereketli bir ay için geçici şeflerdi bunlar ve o yüzden de iktidarları miras yoluyla geçmiyordu.*

Şefinden kölelerine varıncaya dek, klanın bütünü, dar bir topluluktur, bir ***ulus****tur; aşağı yukarı «mal varlığı» ya da «mülkiyet» diye çevirebiliriz bu terimi. O ulusun, üzerinde konup göçtüğü ve iktisadî bakımdan geçimini sürdürdüğü, alış-veriş adına da sadece ilkel bir trampanın bulunduğu bir ülkesi vardır:* ***Yurt*** *adı verilir buna. Klana kalan otlakları ve ülkesinin şuurlarını saptamak, bir yerden bir yere göçmenin ve konaklamanın tarihini ve yerini belirlemek, gidilecek yolları kararlaştırmak, klanın yaşamının zorunlu bir tamamlayıcısı olan avlanmayı, giderek sürek avlarını yönetmek şefin görevidir.*

İmparatorlukla beraber ne gibi bir değişme oldu bu tabloda?

Cengiz Han, Yüce Han olur olmaz, bu sosyal hiyerarşi kesinleşti ve **feodal görünümler** aldı. *Ulus* kavramı, imparatorluğu dile getirmek üzere genişlerken, imparatorluk klanının mülkü olarak da anlaşılmaya başlandı. Bu imparatorluk klanından olanlar, hepsi de imparatorun kan hısmı sıfatıyla, imparatorluk prensleri oldular; Yüce Hanı seçen onların konseyi (kurultay) idi ve onların dışında kimse de imparator seçilemiyordu. Bu prensler, bir *ulus* sahibi de olmak istediler; bununla imparatorluğun büyük vassalleri oluyorlardı ve bu unvan verme sırasında, alınlarını dokuz kez yere değdirecek biçimde eğilmek, bir tür kulluğa girmenin işaretiydi. Kuşkusuz, Yüce Hanın, bütünüyle, ya da bir bölümüyle bu mülkü onların elinden alma hakkı vardı, ve genel olarak da önemli bir yekûn tutuyordu bu mal varlığı: Halkların hatırı sayılır bir bölümü, onların üstünden geçtiği topraklar, prensin sarayı için gerekli gelirler, bu malvarlığına giriyordu. Adına **kubi** denen bu «fief»ler, coğrafî bakımdan ayırma kaygusu duyulmadan dağıtılıyorlardı; çünkü, göçebe anlayışına göre, imparatorluk bölünmezdi.

İmparatorun sadık hizmetkârları ve yoldaşları, imparatorluk prenslerinin arkasında toplanmış bulunan aristokratlar ve savaşçılar, şimdi artık hepsi de

noyan unvanıyla anılan bu kimseler de «fief» sahibi oluyorlardı: Belli bir sayıda ocak *(ağul),* başka bir deyişle, yaylaklarıyla ailelerdi bu «fief»lerin içeriği; ve verilen genişlerse, bir *ulus* olabiliyordu. Bu ayrıcalıkların sahipleri, adamlarının arasında yaşıyordu, ancak yönetimine verilenlerden oluşturduğu bir birlikte şefine hizmet etmeyi de sürdürüyordu; vergi vermek, imparatorluk prensinin emrine ayrılmış birlikleriyle askeri hizmette bulunmak ve imparator huzurunda bir unvan verme töreninde bulunmak zorunda idilerse de, buna karşılık yönettikleri insanlar üzerinde her türlü hakları vardı: Adalet dağıtıyor, otlakları bölüştürüyor, -önemlerine göre yüzer yüzer ve biner biner (en fazla 10.000 kişiye kadar) bölünmüş-birliklere kumanda ediyor, sürek avında en iyi yerde bulunuyor, avın en güzel parçalarına konuyor, son olarak da kendisine tâbi aileler üzerinden vergi alıyor ve angarya yüklüyordu. Kendilerine askerî bakımdan bağımlı astlarını belirleme hakları da vardı, ve imparator, onların seçtiklerini sadece onamakla yetiniyordu; *yurt'*larından kimi yerleri, hükümdar klanı üyelerinin gömülmesi ya da senyörlük avları için yasaklama da hakları arasındaydı. Ne var ki, imparatora ve kendi senyörüne bağımlılıkları da büyüktü: Onlara borçlu oldukları hizmeti terkedemedikleri gibi, «fief»lerini başkalarına da devredemezlerdi; kendi senyörleri, onları ellerinden alıp başkalarına verebilecekleri gibi, askerî komutadan -kayıtsız şartsız- yoksun da bırakabilirdi. Ancak, onların nitelikleri, bir unvan verme mektubuyla, kimi onursal unvanlarla ve levhalarla resmî olarak belirtilmişti.

> *Marko Polo, bu tabletlerin derecelenişini bize anlatıyor: 100 adamlık -yani 100 askerlik- bir birlik çıkaran bir senyörlük, bir altın ya da yaldızlı bir gümüş levhaya hak kazanıyordu; 100 adam için levha, hep altındandı ve üzeri ayrıca aslan başıyla süslenmişti. Bu levhaların üzerinde Yüce Hanı anıp kutsayan ve ona uymayacak olanlara beddualar saçıp savuran bir yazı bulunurdu. Ellerinde levha bulunanların, bir yerden bir yere gittiklerinde şemsiyeye, bir kimseyle görüşmeye kalktıklarında da gümüş tahta hakları vardı. En yüksekleri, imparatorun açık emri olmaksızın posta atları kullanabiliyorlardı. Bunlar şu imparatorluk bağışlarından da yararlanıyorlardı: Gümüş kabkaçak, «güzel koşum takımı», mücevher ve değerli taşlar, son olarak da, zenginliğin doruğuna varmış bu bozkır çocukları için*

armağanların en değerlisi olan atlar. Kubilay, üç yılda bir verilmek üzere, şunları ekledi bu bağışlara: Bir onur giysisi, bir altın kemer, gümüş tellerle süslü deve derisinden ayakkabılar; ve hepsi de «pek büyük bir değer taşıyan taşlar, inciler, başka soylu şeylerle süslüydü». Her büyük bayramda, imparator ve kendisine koruyuculuk eden 12.000 kişilik birlik, aynı renkten giysileri tantanalı biçimde giyerlerdi.

SİYASAL VE İDARÎ KURUMLAR

Cengiz Han'ın İmparatorluğu kurup başına geçmesi, şefin klan konseyince seçilmesindeki eski Moğol usulüne -görünüşte- hiçbir değişiklik getirmedi. **İmparatorluk Kurultayı** haline gelen fatihin küçük imparatorluk gurubu, imparatoru kendi üyeleri arasından seçiyordu. Aslında, miras yoluyla geçiş kendini dayatıyordu: İmparator, kendi yerine gelecek olanı -çadırların örfüne göre **en küçük oğuldu bu-** vasiyetnamesiyle belirliyor; Kurultay da genel olarak bu isteğe katılıyordu.

Moğol egemenliği en büyük genişliğine vardığında, Yüce Hanın, nöbetleşe bir yerli göçebe olan yaşamı, inceden inceye düzenlendi. Görkemliydi bu yaşam. İmparator, yabancı elçileri, çadırında, üç basamak yükseğe serili yaldızlı bir yatağın üstünde oturmuş olarak kabul ederdi; baş kadını da yanında bulunurdu. Her önemli toplantı, her bayram bir şölen fırsatıydı.

Marko Polo, bize inceden inceye anlatır bunları.

İmparatorun yaşamını daha da belirgin olarak gösteren büyük bayramlar içinde, onun yaş günü için düzenlenenin dışında daha da önemli olanı, Şubat ayında, yeni yılın kutlanışıydı: Tüm halk beyazlar giyinirdi. Mogollarda hayra âlâmettir bu renk; Ming Hanedanının gelişiyle de yas işareti olacaktır. İmparator, yanında ailesi, prenslerden müneccimlere, büyük senyörlerden hekimlere ve doğancılara varıncaya dek, herkesin geçişini seyrederdi. Armağanlar verilirdi kendisine, herkes de birbirine armağan sunardı: O gün, aynı zamanda fethedilen ülkelerin vergilerini kabul günüydü: Türkistan'la Moğolistan at verirdi; Hint'le Şampa fil; Horasan deve, başka yerler de altın ve gümüşten kab kacak. Her biri imparatora saygı ve minnettarlığını belirtir ve arkasından, adını taşıyan ve bir tür mihraba konmuş olan

altın levhayı bulurlardı; bunu, hokkabazların da gösterileriyle eğlendirdikleri bir şölen izlerdi.

İmparatorun bir büyük eğlencesi de avlanmaktı ve inceden inceye düzenlenmişti.

Yüce Han, öldüğünde Moğolistan'a götürülüyor, ve orada, kutsal bir dağın eteklerine gömülüyordu. Daha önce İskitler ve Çinlilerde de görüldüğü gibi, yolda cenaze alayının geçişine rastlayan herkes öldürülürdü. Atlar da kurban edildiğine göre, kutsal bir anlamı mı vardı bunun? Ya da imparatorun ölümünü, olabildiğince saklı tutma önlemi miydi bu? Bilmiyoruz. Bildiğimiz, Münge Hanın cenaze töreninde 2.000 den çok insanın canına kıyılmış olması,

Mogollarda **ordu**nun yeri ve örgütlenişi nasıldı?

Cengiz Han, İmparatorluk ordusunu örgütlemeden önce, Mogollarda savaş, hem silâhlı halkın hem de meslekten askerlerin işiydi. Klanların insanları, herbiri kendi kabile şefinin yönetiminde, savaş birlikleri ve yardımcı birlikler arasında bölünürlerdi; ayrıca hepsi de, bir şefin ve -sayısı bin kişiye varan- bir seçme birliğin emrindeydi. Meslekten savaşçılar ise, hangi klandan gelirse gelsinler, şu ya da bu şefin emrine giriyorlardı.

Cengiz Han'ın, başlarda bütün bir Moğol ordusunun komutasını üstlenen, -70 kişilik- koruyucusu vardır. Ancak, İmparatorluk genişleyip de, çok uzak mesafelere fetih seferleri çoğalınca, daha sıkı bir örgütlenişe gidilir. Silah altına alınmış erkekler, onluk, yüzlük, binlik, son olarak da 10.000'lik birliklere bölünür. İmparatorun koruyucu birliği de 10.000'e çıkarılır; bu birliği, senyörlerin oğulları *(noyot)* ve değerli özgür insanlar arasından Büyük Han seçmektedir ve ölçü de bedensel nitelik ve yiğitliktir. İçlerinden 1000 kişisi seferde ordunun öncüsü olan bu seçme birliğe, gece ve gündüz pek önemli görevler düşüyordu. Şefleri değil, bizzat imparatorca verilen cezalar, kırbaçlanmaktan ölüm cezasına kadar varıyordu.

Asker ve göçebe bir devlette, yöneticilerin tüm kaygıları, iktisadın sorunlar ya da dinsel öğretilerden çok, ordu ve savaştı. Öyle olduğu için de, edebî kaynaklar, askerlere öğütlerle doludurlar; bunlardan biz, göçebe halklara özgü savaş yöntemlerini bulup çıkarıyoruz. Bu öğütler, özellikle davulların, mızrakların bakımı, sancakların korunması, arabaların ve çadırların güvenliği ile ilgilidir; ayrıca, seferlerde tutumlu davranmak gereği öğütlenir; yem kararlı verilmeli, zayıf atlarla yola çıkılmamalı,

ağırlık veren koşumlar atılmalıdır, son olarak da eyer hayvanı incitmemeli, süvari de dizginleri gevşetmemelidir.

Sefere çıkışa, müneccimlerine danışarak, imparator karar verirdi; ve iki gün öncesinden, yüzlerce süvari keşfe gönderilirdi. Askerin donanımı hafifti; her şey, orduya büyük bir hareketlilik sağlamak amacıyla düşünülüyordu. Moğolların hasımları üzerindeki üstünlüğünü sağlayan bu **hareketlilik** olmuştur ve savaş sanatında bir devrime yol açmıştır; bu devrim, Yukarı-Ortaçağ'da Batı'da ve Yakındoğu'da, ağır süvari birliklerine üstünlük veren devrime benzer. Ve yine bu hareketlilik, ele geçmez okçuların ani saldırısına uğrayan düşmana, çok sayıda hasımla karşı karşıya bulunduğu izlenimini veriyordu. Kuşkusuz Moğol ordularının asker sayısı, Batı'nın -10.000 kişiyi pek seyrek aşan- küçük şövalye birliklerinde olanların çok üstündeydi; bununla beraber Türkistan'a, Yakındoğu'ya ve Avrupa'ya doğru o yıldırım akınlarını yapan Moğol orduları 20 ile 30.000 kişi arasındaydı yine de. Cengiz Han'ın ölümünde, tarihçi Reşidüddin'e inanmak gerekirse, savaşa hazır ordu mevcudu 129.000 kişiydi; bunun -28.000 kişilik- bir bölümü imparatoriçe ile prenslerin korumasına ayrılmıştı, geri kalanı da Merkez, Doğu ve Batı diye üç birliğe bölünmüştü. Sonraki yıllarda, Batılı yazarların ya da Batılı gezginlerin sözünü ettikleri 500.000 kişilik bir ordunun doğruluk payı yoktur. Böylece, hafif süvari, Mogollarda, ordunun temeli olarak kaldı hep; hareketliliği, casusluk ve keşif hizmetlerindeki yetkinlik, yarı-çöl niteliğindeki uçsuz bucaksız mesafelerde donanımın sağlanması, çok daha az sayıda asker bulundurulmasını gerektiriyordu. Bu sayı, o zamanki yerleşik imparatorluk ve krallıkların seferber edebileceklerinden çok daha fazla da olsa, gerçek budur.

Son olarak şunu da belirtmeli: Öyle görülüyor ki, Moğollar, daha sonraki yıllarda, hasımlarının savaş yöntemlerine kendilerini uydurdular ve her şeyden önce de düzenli savaş kuralını kabul ettiler.

İmparatorluğun **iç örgütlenişi** nasıl olmuştur?

Bütün göçebeler gibi, Moğollar da, klanın ve yaylağın kanunlarından başkasını bilmiyorlardı; zaten, yerleşik halklara hor gözle bakıyor ve köylerini yakıp yıkmak, tarlalarını yağmalamaktan başka bir şeyi düşünmüyorlardı. Öyle de olsa, fetihleri, çok daha uygar insanlarla temas ettirdi onları ve kimi zaman bu insanları dinlemek bilgeliğini de gösterdiler. Cengiz Han, 1204 yılında, Uygurca konuşup yazan ve Naymat'ların şefinin

hizmetinde bulunan bir Türk kâtibine rastlar. Adam, efendisinin mührü ile esir edilmiştir; Barbar fatihler için de şaşırtıcı bir şeydir mühür. Cengiz Han, hizmetine alır onu ve, o günden başlayarak da, resmi belgeler Uygur Türkçesiyle yazılır. Kâtip, imparatorun oğullarını eğitmek, onlara bu Uygur yazısıyla yazmayı öğretmekle de görevlendirilir. Uygur yazısı, aslında Süryani yazısından geliyor ve Moğol harflerine kaynaklık edecektir giderek. Kâtibe, daha sonra, Karayit kökenli, ama yine Uygur kültüründen gelme bir başka aydın kişi katılır. Her ikisine, imparatorluğun mühürdarhğı görevi verilir; bu görev, onların da etkisiyle, gitgide dairelere ayrılır, çok geçmeden başka daireler de eklenir bunlara.

Ölçüsüz derecede genişlemiş bir İmparatorluğun idaresi için ilk çekirdektir bu.

Bu idarî çekirdek, Ögeday zamanında gelişti ve genişledi. Özellikle de, İmparatorluk ülkesi, idarî bölgelere ayrıldı. Düzenli kaynaklara dayanan bir bütçe yapılıyordu: Bu kaynaklar arasında, yerleşik ülke köylülerinin ürünleri üzerinden parayla ödedikleri onladığı görüyoruz; bir de, çobanlara salınan 100 hayvan-başına bir hayvan vergisi var. Vergi toplamayı güvenceye bağlamak ve hızlandırmak için, İmparatorluk görevlileri örgütü kuruldu. Bu örgüt, İmparatorluk **posta örgütü**nden yararlanabiliyordu. Cengiz Han’ın kurduğu, arkasından Ögeday’ın yeniden örgütlediği bu posta hizmeti, daha sonra kullanılmaz hale geldi.

Bu posta örgütü de Marko Polo’yu hayran bırakmıştır.

Çöllük bölgelerde, gidiş-gelişi kolaylaştırmak için kuyular açılması gibi, kamu yararına işler de Ögeday’a bağlanırsa da, idarenin yetkinleşip tamamlanması Kubilay zamanındadır. Ancak Kubilay, her şeyden önce bir Çin imparatoru olmuştur; yöntemleri ve idarede görev alanlar, baştan aşağıya Çinli idi. 34 eyalete bölünen İmparatorluğu aslında oniki Çinli nâzır yönetiyordu: Pekin’de bir sarayda oturan, kendileri de büyük senyör olan bu nâzırlardan her biri bir işe bakıyordu; eyalet yöneticilerini de onlar seçiyordu; her eyalet için bir yargıç ve birçok kâtibin kendilerine yardım ettiği bir de yüksek mahkeme oluşturuyor ve orada askerî sorunları istedikleri gibi karara bağlıyor, harekete geçirilecek birliklerin sayısını saptıyor ve -imparatorun hükmüne bağlı vahim durumlar dışında- önemli davalarda kesin kararlar veriyorlardı. Yerel adalet örgütü daha karmaşık olmakla beraber, senyörlerin kendi hasları üzerinde yargılama hakları vardı. Moğol dünyasında en çok işlenen suçun da hırsızlık olduğu görülüyor.

Kubilay yönetimi, öylesine genişlemiş bir İmparatorluktaki azık ve gereçleri sağlamanın karmaşıklığı karşısında, kendinden öncekilerden çok daha fazla iktisadî sorunların kaygısını duydu. O yüzden de, Pekin'le Yang-çeu arasında kanal açma çabalarına girişildi; eyaletlere, gereksinmelerini öğrenmek için araştırma heyetleri yollandı; kötü havalardan ve salgınlardan zarar görenler -geçici olarak- vergiden bağışık tutuldu; Çin'in, Song'lar zamanında da gördüğü, devlet ödüncü sistemi kuruldu; kıtlık zamanında, idare, bolluk döneminde alıp sakladığı tahıl ve hayvanları dağıtıyordu. Hastaneler, öksüz evleri, yaşlı yurtları, parasız yiyecek ve giyecek dağıtılması, sarayda her gün sadaka verilmesine kadar bir yığın şey, bu yardımlaşma politikasının tanıklarıdır.

Vergiler ve ödentiler, bir zaman için İmparatorluk hazinesini beslemeğe yetti. Mal olarak edimler büyük bir yekûn tutuyordu: Av aletleri, *noyatların* posta, koruyucular ve ordu için sağladıkları atlar, fethedilmiş ülkelerin verdikleri her tür yiyecek maddesi; yerleşik ülkelerin çiftçilerinden -nakit olarak- alınan vergi, tuz üstüne konulan -ve altın olarak ödenen- vergi, şeker ve kömür üstüne konulan öteki vergiler de ekleniyordu bunlara. Hazine, her türlü ticarî maldan da bir vergi alıyordu; son olarak yabancı ya da bağımlı ülkelerin ödedikleri vergiler vardı. İmparatorluğun zenginliği böylece tükenmez gibi görünüyordu. Ne var ki, kâğıt paranın kötüye kullanılmasıyla çabucak bozuldu; birazdan göreceğimiz gibi, Yuan'ların düşüşünün başlıca nedenlerinden biri de bu oldu.

TİCARET VE DIŞ İLİŞKİLER

O sıralar, Moğolların, kuşkusuz paradan habersiz ve basit bir trampaya indirgenmiş ilkel ekonomisinden uzaktaydı her şey. Bununla beraber, XIII. yüzyılın başlarından başlayarak, Çin Türkistan'ından birkaç tacir, samur ve sincap derisiyle koyun ve deve değiş tokuşu yapmak için tehlikeyi göze alıp, Moğolistan'ın içine dalmışlardı. Moğol İmparatorluğunun kuruluşu, işitilmemiş servetleri İmparatorluğa akıtırken, bir yandan da bozkırlarda hüküm süren güvensizlikten ötürü yüzyıllardır terkedilmiş eski ticaret yollarını yeniden açtı alış-verişe. Ne var ki, bundan yararlanan Moğolistan olmadı; başkentin Pekin'e taşınması, ticaretin yönünü Kuzey Çin'e doğru çevirdi. Cengiz Han'ın o sıralar Uygurların elinde bulunan **İpek yolları**nın önemini erkenden kavramış olması mümkündür: Nitekim, Uygurlarla anlaşarak, Asya'nın bütün zenginlikleriyle yüklü ve Harezm'le ticarî ilişkileri kurmak isteyen 500 develik büyük bir kervan düzenler. Bu

kervanın -kötü bir rastlantı sonucu- Harezm'li bir yöneticinin düzenlediği bir saldırıya uğrayıp yağmalanması, dinmek bilmeyen bir savaşın işareti olur; savaş uzun yıllar sürecek ve Moğol sürüleri Yüce Han'ın ticaret yapmayı düşündüğü zengin bölgeleri -acımasızca- yakıp yıkacaktır. Öyle de olsa, sıra Çin'e geldiğinde, Cengiz Han, göçebe kafasıyla kurduğu, halkları öldürüp kentleri ve pazarları yerle bir etmek, fethedilmiş uçsuz bucaksız yöreleri bozkırın ve Moğol çobanlarının eline vermek tasarısından güçlükle vazgeçirtilir. Ne var ki, o sıralar, Si-Hia ülkesinin fethi (1226), Uzakdoğu ile Batı arasındaki kervanların başlıca geçit yeri haline getirir orayı; çünkü, daha önceleri, İran'dan Çin'e ulaşmak için, Yukarı-Mogolistan yoluyla uzun ve tehlikeli bir dönüş yapmak gerekiyordu. Moğolistan'da düzen -geçici de olsa- kurulunca, Su-çeu ve Tu-huang yoluyla daha doğrudan gerçekleştirilebilen bir yolculuk, yabancı tacirlere, Yukarı-Asya'da yeniden görünmek ve Çin'e girmek olanağını sağlar.

Çin'de, Moğol fethiyle beraber, **halkların sistemli sömürülüşü** de örgütlendi. Fethedilmiş ülkelerde büyük toprakların sahibi olan Moğol beyleri, ele geçirdikleri servetlere dayanıp, Çin halkına yüksek faizle borç vermeyi kafalarına koydular. Aralarında yardımlaşma ve banka ortaklıkları kurmuş olan -çoğu da Müslüman- tacirlerin aracılığıyla gerçekleştirdiler bunu. Büyük «para tacirleri»nin aslan payından yararlandıkları bu rejim, 1298 yılında, resmî olarak ortadan kaldırıldı: Artık Moğollarla bir tutulan Çin halkı, Müslüman ortaklıkların haksız para toplamalarına, borçluların karıları ve çocuklarına el koymalarına karşı kanunsal güvenceler elde ediyorlardı. Köylülerin ve esnafın sömürülmelerine karşı etkisiz kaldığı için, 1301 ve 1302 yıllarında yenilendi bu kanunlar; öyle de olsa, ticaret büyük ölçüde gelişti: Alış-veriş etkinliğinin doruğuna çıkışı, Kubilay zamanına rastlamış görünüyor; Marko Polo'nun ağzının kulaklarına varışı da her halde o sıralardadır!

Orta Çin'de, yelkenliler, Yang-se'nin üzerinde vızır vızır gidip geliyorlardı; aynı zamanda pek büyük boyutlar kazanmış kumaş üretimi için alabildiğine ipek tüketicisi durumundaki Pekin'in pirinç gereksinmesini karşılamak amacıyla, Kubilay'ın yeniden onartıp tamamladığı **Büyük Kanal**da da öteki yelkenliler dolaşıyordu; Batı'da Çeng-tu, Orta Asya'ya Çin ipeklileri satıyordu. Deniz kıyısında olağanüstü bir etkinlikle uğuldayan limanlar sıralanmıştı: Yang-çeu, büyük bir pirinç pazarıydı; zengin ticaret ortaklıklarının prens yaşamı sürdürdükleri Hang-çeu, bir şeker ambarıydı ve

Hind’le Müslüman dünyaya ipekli yolluyorlardı; Fu-çeu, baharat ve değerli taşların ticaretini yaparken, Fu-kien porselenlerime ünlüydü. Her yana akın akın Arap, Pers, Doğu ve Avrupa Hıristiyan tacirleri, Hint ve Malezyalı tacirler geliyorlardı; Hint ve Hind’in baharatından büyük kârlar, giderek servetler elde ediyorlardı. Kubilay’ın Güney Hint racalarıyla yaptığı ticaret sözleşmeleri sayesinde, Çin tacirleri de bu ülkeye gidip ham ipek, ipekli kumaşlar satıyor ve baharat, muslin, pamuklular ve değerli taşlar getiriyorlardı oralardan.

Kara yoluyla ya da deniz yoluyla ticaret ilişkileri, Hulâgu’nun temsil ettiği Moğol hanedanının yönetimindeki İran’la yoğunlaşıyor; İran’dan saraciye, silâh takımları, bronz ve mine işleri geliyordu. O zamanki İran minyatürlerinde gördüğümüz Çin etkisi bu karşılıklı ticaret ilişkilerinin bir sonucudur. Son olarak, Avrupa ile de ilişkiler kuruluyor: Don’un ağzını, Kıpçak Moğol Hanlığı, Kuzey Çin Türkistanı, Moğolistan ve Karakurum’dan geçen yollar Pekin’e bağlıyor; bu yolları, başka yollar da, Trabzon’dan ya da Doğu Akdeniz’den kalkıp, Tebriz, Semerkand, Taşkent, Türkistan vahaları üzerinden Kansu’ya bağlıyordu. Venedik’le Cenova, Kırım’da acenteler, İran’da koloniler kurunca, Batı dünyası, tarihinde ilk kez, bütün bu yollar boyunca, **Uzak Doğu ile doğrudan ilişkiler** içine girmiş oldu.

Moğolların yıkıcı fetihleriyle çelişen bir sonuç, ama gerçek!

Çin’de bile, **kâğıt para**nın kullanılmasıyla alış-veriş hızlandı. Kâğıt parayı, ilk kez Songlar denemişlerdi; sonra Ögeday, 1236 tarihinden başlayarak, Kuzey Çin’de Kitat’dan bu ilkeyi aldı, son olarak Kubilay sistemli biçimde yararlandı bu araçtan. Pekin’de bir Paralar Dairesi çıkarıyordu bunu; kâğıt para, ipek kurduna yedirilen dut yapraklarından yapılıyor, «kapkara» olan bu biletler, temsil ettikleri değere göre büyüyüp küçülüyor, resmîliğini de üzerindeki imparator mührü sağlıyordu. Bu paranın dolaşımı, bütün İmparatorluk uyrukları için, ölüm cezası karşılığında zorunlu kılındı. Aslında, yabancı tacirler yüzlerini asmadılar bunun için; çünkü onları, dışarıya gönderecekleri mallara kolayca çevirebildiler. Bununla beraber, Kubilay, kâğıt para çıkarılmasını aralıksız sürdürünce, enflasyonun kapısını açmış oldu böylece.

XIV. yüzyılda, Çin İmparatorluğunu işte bu çökertecektir.

DİNSEL YAŞAM

Uluslararası ilişkilerin kurulması, yolların yeniden güvenliğe kavuşması, Uzakdoğu'ya, misyonerlerin, dört bir yandan tekrar akın etmesine yol açar. Ne var ki, dinsel sorunlar, Moğolların başlıca kaygıları değildir. Kabilelerden bazıları, Nesturîliği, ya da Budizmi, hâttâ İslâmlığı kabul ederler gerçi; ancak çoğunluk, göçebe dünyasının eski evren anlayışına bağlı kalır. Pek yalın inançlardır bunlar ve bütün Türk-Mogol halklarına has olan **Şamanlık**, onlar üzerine kuruludur.

Bu inançlara göre, evren, birçok katlardan oluşmuştur: Gök bölgesi, ışığın ve iyi ruhların ülkesidir ve üst üste onyedi katı içine alır; karanlık ve hain ruhların bölgesi olan yeraltı dünyası, yedi ya da dokuz kata bölünür; her ikisi arasında, insanların yaşadığı yeryüzü bulunur. Gök ve yer, en yüksek katta oturan bir yüce varlığa, ***Tangrı*** *ya da* ***Gök Tanrı****ya uyarlar. Öteki tanrılar arasında tanrıça* ***Umay*** *çocuklara bakar; yer tanrısı* ***Ötüken*** *ise, Ötüken Dağı ile somutlaşmıştır. Toprakta ve sularda, dağlarda ve kaynaklarda da sayısız tanrılar vardır; bu dağlar ve kaynaklar, uzun bir süreden beri saygı duyulan kutsal yerlerdir. Klanın koruyucu tanrısı ya da* ***Suld****, bir direkte somutlaşmıştır; direğin tepesinde, kuyruğu doru kara yeleli -bir olasılıkla kutsal hayvanlar olan- aygırlardan alınan bir tutam yele kılı vardır; direk, kum söğütlerinden bir çitle çevrilidir ve kültün görevlilerince korunur. Ne var ki, klanın sancağında da (tuğ) bir tanrı vardır; o yüzden, sancak da kutsaldır ve sefere çıkmadan Önce törenle kutsanır. Her insanın kendisinin bir* ***yazgı tanrısı*** *vardır ve ona tapılır: Örneğin Cengiz Han'ınki Ebedî Mavi Gök'tü; yaşamının en çetin anlarında imparator ona yalvarırdı: Kutsal bir dağa tırmanır, başlığını çıkarır, kemerini omuzlarına atar, güneye dönerek dokuz kez secdeye varırdı.*

Son olarak, klanın koruyucu tanrısının, yani Suld'un, ataların ruhlarını korumaya yaramış olması da mümkün; çünkü, ona etler sunuluyor ve sonra da klan üyeleri, dinsel bir şölende bunları yiyorlardı. Ölümünden sonra, bir koruyucu tanrı olarak görülüp, Cengiz Han'a da özel olarak tapılırdı. Ancak, bütün ayinler içinde, ataların kutsandığı

ayin -kuşkusuz- en önemli olanıydı; buna katılmayan, klandan kovulma tehlikesiyle karşılaşırdı.

Secdeler ve **kımız** *saçıları, Kubilay'ın her yıl -28 ağustosta- Pekin'de düzenlediği büyük bayramda tam yankılarını buluyorlar; bu bayramda, bereket getirsin diye, toprağa İmparatorluk kısraklarının sütü saçılırdı: Marko Polo'ya göre, toprağa, göğe ve ruhlara topluca yapılan bu sununun, tüm halka mutluluk, bereket ve gönenç getireceğine inanılıyordu.*

Kuşkusuz **ilkel bir din** *bu; ve boş inancı gösteren bir yığın da uygulamayla dolu: Örneğin, kötü ruhları kovmak için, kızartılmış bir koyunun kürek kemiği okunurdu; lânetlemeler var içinde. Suya taş atarak, düşmanın üstüne karlı ve yağmurlu fırtına çağrılmış olurdu; köpeklerin ulumaları kötüye yorulurdu; armağanlar, ayinli şölen ve dansların eşliğinde andlar içilirdi; son olarak da, -belki- totem anlayışından gelen izler görüyoruz: Kurt ve dişi geyik, Cengiz Han'ın bağlı olduğu klanın -çok eskilerden gelen- işaretleriydi.*

Bu dinde, rahip diye, büyücüler ya da **şamanlar** var. Şamanların elinde, kara boğa derisi gerilmiş bir davul görüyoruz. Bu kaba ve kurnaz adamlar, kendilerinde vehmedilen doğaüstü bir güçten yararlanarak kamusal bir rol oynarlar; özellikle ormanlık bölgelerin kabilelerinde şef unvanını alır ve kendilerini halkın yöneticilerine dayatırlardı. Cengiz Han ve kendisinden sonra gelenler, bunlardan, fazla can sıkanları saf dışı bırakmakta duraksama göstermediler, hatta kimini öldürttüler. Öyle de olsa, bir şaman, kimi ayinler ve kötü belirtilerin yorumlanması için gerekliydi. Sarayda, beyaz bir atın üstünde beyazlar giyinmiş büyük-şaman, imparatorun maiyetinde herkesten önce geliyordu; her seferden önce onun düşüncesi sorulurdu.

Çoğunluğu eski şaman inançlarına bağlı kalan Moğollar, yine de bir dogmanın esiri olmadılar. Öyle olduğu için de, bütün İmparatorlukta dirsek dirseğe dolaşan dinlere, Budizme, Taoculuga, Konfüçyüscülüğe, Müslümanlığa, Maniciliğe, Judaizme, Nesturi ya da Katolik Hıristiyanlığa ve -bol bol üreyip türeyen- daha nice mezhebe karşı aynı hoşgörüyü gösterdiler. Her kiliseye kanunsal bir statü tanındı ve adil bir yargılamaya tâbi oldular; hâttâ içlerinden kimisi vergi bağışıklığı bile elde etti. Moğollar,

rastladıkları yabancı dinden olanlara, inançları üstüne soru sorma meraklaydılar, ama yine de başka dinlere girmemişlerdir; başka dinlere girenler ise, beraberlerinde o pek kaba boş inançları sürdürdüklerinden, onlarla temasa giren yığınla yabancı din değişikliğe uğramış ve soysuzlaşmıştır.

Moğol imparatorlarının kendileri, bütün öteki dinler karşısında ne kadar hoşgörülü olsalar da, daha Kubilay'dan önce Asya dinlerine ayrı bir yer verdikleri bir gerçekti. Bir tarihten sonra da, terazinin kefesinde Budizm ağır basmaya başlar; Müslümanlara ve özellikle Taoculara karşı önlemler alınır. Bu eğilimler, Kubilay'ın yerine geçenlerde, daha da belirginleşmektir: Hepsi de ateşli Budist oldu bunların; bir tek prens Ananda İslâmlığı kabul etmişti, ne var ki o da tahta çıkmadan önce öldürüldü.

III
MOĞOL İMPARATORLUĞUNDAN SONRA ASYA VE ÇİN

Moğolların şaşırtıcı serüveni, sonunda dev bir Asya imparatorluğu yaratırken, ister istemez, yıkılışının tohumlarını da taşıyordu kendi içinde. Fetih dönemi bir kez aşılınca, örgütlemek ve yönetmek gerekmişti. Oysa, Moğol yabanlığı ile, kuşattıkları ve yönetmek savında bulundukları incelmiş yerli halklar arasındaki dengesizlik pek büyüktü. Bu yabanlığı dizginlemede, Moğolların, şimdi bir siyasal tehlike haline gelmiş olan o kökten anarşilerine çare bulmada, **yeni toplumun feodal yapısı** geçici bir önlemdi; çünkü, bu yapı da Moğol halkının kendi içinde bir çatlağa yolaçmıştı: Bir yanda, gırtlağına kadar güç ve debdebe içine gömülmüş büyük senyörler vardı; öte yanda ise, kendi bozkır sefaletleri içinde kalmış göçebe savaşçılar. Bu göçebe savaşçıların taşkınlıkları yatıştırılmazsa, împaratorluğun birliği ve gönenci tehlikeye düşebilirdi; öte yandan, büyük senyörlerin yerli yaşama geçmeleri, fethedilmiş halk kitlesi arasında kaybolmuş olan Moğol öğeden, saldırganlığını, giderek kişiliğini çekip alıyordu. Bununla beraber, atadan kalma Moğolistan'a seçkin bir yer ayrılmıştı; Moğol örf ve gelenekleriyle ayinleri sürdürülüyordu; daha da önemlisi, yerli ülkelerin incelmiş uygarlığına dayanılıyordu ve idare, bozkırların aceleci yönetimine göre yürütülmeyip, ister istemez yerli görevlilerin ellerine geçtiği ölçüde daha da hızla oluyordu bu. Böylece, Cengiz Han Oğulları Hanedanının son atak temsilcileri, Kubilay'la torunu **Temur** (1294 - 1307), daha o sıralarda, Moğol hanları olmaktan çok, Çin

imparatorlarıdır. Ve, bu nedenledir ki, çok geçmeden, iktidarın nimetlerinden uzaklaştırılmış olan Moğolistan Mogollarının taşkınlığı başladı: Yukarı-Asya'da **Kaydu**'nun kurduğu bir hanlık, uygulamada İmparatorluktan koptu. Moğol dünyasının birliğini kendi hesabına yeniden kurmak için artık gücü de olmadığından, bu bozkır kabileleri topluluğu, Çin'le İran arasında bir perde oluşturdu; Yüce Han'ın otoritesi Çin'le sınırlıydı ve İran'da ise Hulâgu'nun hanedanı sürüyordu.

Sonraki parçalanışın temel etkeni bu oldu böylece.

İleride, İran'daki hanlığın hızla İranlılaşmasını anlatacağız ve Türk öğelerin gitgide artan üstünlüklerinin, Cengiz Han İmparatorluğunun Batı yakasında, hem de birkaç kuşakta, Moğol adını değilse bile, en azından ona özgünlüğünü veren şeyi nasıl yıprandırıp yokettiğini göstereceğiz. Burada, Çin'deki Moğol egemenliğinin ani ve hızla düşüşünü hatırlatmak yetecek. Bu düşüşü de iki şey kolaylaştırdı: Bir yandan, gözdelerinin ya da kaba sofu Lamaların yönlendirdikleri, soysuzlaşmış son imparatorların zayıflığı; öte yandan da, uyanan Çin milliyetçiliği.

Nasıl?

Bu son hareket, Cengiz Han Oğullarının, yalnız resmî dinlere değil mezheplere de yayılan hoşgörü politikasının desteklediği ve, daha önce Song'ların zulmüne uğradığı için, başlarda Moğol rejimi ile uzlaşmış gizli derneklerde doğup palazlandı. Bu dernekler içinde en etkin olanlardan biri, **Beyaz Lotus** mezhebi, bir Budist mesihe, Meitreya'ya inançtan alıyordu saygınlığını; bu mesih, yakında gelecek ve dünyayı düzeltecekti. Gitgide büyüyen anarşinin, saraya egemen Lamaların aşırılıklarının, son olarak da kâğıt-paranın sürüp giden enflasyonunun yol açtığı malî düzensizliğin güçlendirdiği devrimci hareket, 1352 yılında Kanton bölgesinden yola çıkarak, çok geçmeden bütün Güney Çin'e yayıldı. Düzensiz biçimdeydi önceleri; ve öyle olduğu için de, başkaldıranların haydutluğu korkunç yıkıntılara neden oldu. Bununla beraber, hareketin içinden çok çabuk bir kişi belirdi: Budist papazlığını bırakmış 25 yaşında genç bir serüvenci**, Çu Yuan - çang**. Siyasal bilinci, birliklerine her türlü yağmayı yasaklayan sert disiplini ile sivrilip, kurtuluş hareketinin başına geçti. Tüm Güney Çin'e egemen olduktan sonra, Pekin'i kolayca ele geçirdi (1368) ve orada, atadan kalma bozkırlara kaçmış olan son imparatorlarının arkasından gitmemiş bütün Mogolları -acımasızca- öldürdü.

Çoğu kez Kuzeyli fatihlerin eline düşmüş olan Çin'in tarihinde ilk kez olmak üzere, **ulusal devrim**, önce Güney Çin'i -bir yüzyıl süren- Moğol köleliğinden kurtardı; arkadan, dört yüz yıldan beri yabancı kökenli hükümdarların ve askerî aristokrasilerin egemen olduğu Kuzey bölgelerini yeniden fethetti. Çu Yuan-çang, Hong-vu adını da alarak, **Ming Hanedanı**nı kurdu. Hareket, su anlamda da ulusaldı: Temel gücünü, Çin'in asıl geleneklerine dönüşten alıyordu. Çu Yuan-çang da, şaşırtıcı bir süreklilik duygusuyla, tüm Çin'e egemen olmuş, ne var ki dört yüzyıl önce çöküp gitmiş olan son ulusal hanedan, T'ang ailesinden geldiğini ileri sürüyordu. Otuz yıl süren -1398'de öldü- hükümdarlığı boyunca, tüm çabası, Moğol egemenliğinden kalan boşluğu doldurmak, yeni Çin'i, temelde gelenekçi bir uygarlık yaratarak, en uzak ulusal geçmişine bağlamak oldu: Bütün bunlar, gitgide güçlenen bir mutlakiyet, Mandarenliğin yeniden kurulması, soyluluk unvanlarının geri getirilişi, Konfüçyüs kültünün resmî olarak kutlanması, kültür akademilerinin yenileştirilmesi üzerine kuruldu. Hong-vu, yalnız bir alanda, o da din alanında, vaktiyle kendisinin de bir manastırda Budist papazlığı yaptığını hatırlayarak, Konfüçyüscü aydınların dileklerini yerine getirmedi ve Budizmi korumayı sürdürdü. Geri kalan her noktada, Çin, ulusalcı bir ruhla doluyor, giderek gelenekler içinde donup kalıyordu.

XVII. yüzyılda Ming'lerin düşüşüne değin sürecektir bu.

Böylece, Uzakdoğu uygarlıklarını, Moğol İmparatorluğunun kopuşuyla kendi üzerlerine kapandıkları ve Batı'yla hemen her türlü ilişkilerinin kesildiği bir anda bırakacağız. Avrupalılar, onlarla ilişkilerini, çok sonra, XVI. yüzyılın seherinde, Portekiz'li gemicilerin gezileriyle kuracaklardır. Büyük Moğol serüveninden kalan anıları, yeni Çin horlayıp kovuyordu gerçi; ne var ki, Çin inceliği ile Moğol gerçekçiliğinin kucaklaştıkları bir sırada yarattıkları, bugün müzeleri süsleyen o tadına doyulmaz şövalye ve hayvan resimleri de kalmıştı o serüvenden. Batı Asya'da, Cengiz Han Oğulları destanının anıları, daha uzun bir süre sürecektir; nice yüzyıllar, Rusya ovalarında göçebelik eden, birbiriyle benzeşmez ve hepsi de İslâmlaşmış kalabalıklar Tatar adını yakıştıracaklardır kendilerine. Ve bir Türkmen olan **Aksak Timur**, Çin'de Ming'lerin iktidarı ele geçirmesinden pek az sonra, Maverünnehirdeki yurttaşlarını bütün bir Yakındoğu'ya saldırıya geçirdiğinde, yine Moğol adının arkasına saklandığı, ve Cengiz Han'ın, Çağatay'ın eserini sürdürüp onardığını ileri sürdüğü görülecektir.

Ne var ki, aldatıcı bir hısımlıktır bu; çünkü, Türk üstünlüğü, Moğol egemenliğinin yerine çoktan geçmişti.

Kaşgar’dan tâ Tuna’nın ağızlarına değin...

BÖLÜM IV
FEODAL AVRUPA'NIN GELİŞMESİ
(1150 - 1320 DOLAYLARI)

XII. yüzyılın ortaları ile 1320 yılı dolayları arasında kalan zaman aralığına, Batı Ortaçağ'ının klâsik dönemi olarak bakılır. Çünkü, bu dönemdedir ki, Avrupa'da Ortaçağ uygarlığı, doruğuna varmış ve **denge**sini bulmuştur. Gerçekten, 1000 yılından başlayıp, onca ilerlemeye yol açan o gürültülü atılım yatışır ve düzene kavuşur. İlişkilerde gitgide artan kolaylık, mesafelerdeki azalış, -Paris Üniversitesi gibi- bütün Hıristiyan ülkelerinden gelen insanların karşılaştıkları büyük düşünce kavşaklarının kuruluşu, bölgeler arasındaki çeşitliliklerin uzlaşmasını, yerelliklerin silinmesini, düzensiz buluşların ahenge kavuşmasını, birlik özlemlerini destekler. Büyük bireşimlerin, «Ayna»ların, içinde evrensel bilgilerin dökümünün yapılıp yöntemli bir biçimde sınıflandırıldığı ansiklopedilerin zamanıdır bu; ilâhiyatçılar, bütün dogmatik önerilerini birleştirip karşılaştırdıkları «Özet»ler, yargılama ile vahyi uzlaştırma çabalarındadırlar. Birlik ve denge aranışını dile getiren başka şeyler de vardır: Katedrallerin eşiğinde, Tanrının yüzündeki çizgilerle insanınkileri -alabildiğine güzellikte- birleştiren İsa suretleri, Tanrının insan biçiminde ortaya çıkışı hakkındaki Hıristiyan inancını -en yetkin biçimde-ortaya koyan çehreler...

Ne var ki, sağlam değildir bu birlik, bu denge. Görünüşteki ahengin altında, derinlerde, bütün değerlerde bir **alt oluş** vardır. Para ve ticaret, bugüne değin -hemen hemen- bütünüyle tarımsal kalmış olan bir dünyada, her geçen gün biraz daha önem kazanmaktadır ve sosyal düzenin temelleri de sarsılmıştır bundan; daha önceden çatışmaya başlamış monarşilerin güçlenişi, laik düşüncenin doğuşu ve birden gelişimi, Hıristiyanlığın iç bağlılığını tehlikeye sokmaktadır; iktisadî sıkıntılara, siyasal uyuşmazlıkların, vicdanlardaki huzursuzlukların habercileri vardır daha şimdiden ve bunlar ilerde herkesin gözleri önüne döküleceklerdir.

İlginç bir tablo özetle!

Nereden başlamalı anlatmaya?

I
AVRUPA EKONOMİSİ

Avrupa ekonomisindeki gelişmeleri iyice değerlendirebilmek için, tarım ekonomisine göz atmak gerekir önce.

TARIM EKONOMİSİNİN SINIRLARI

İç yerleşme hareketi, 1150 yılından sonra, Batı'nın eski ülkelerinde ağırlaşmaya başlar, Gerçi XIII. yüzyılda da, kimi yerde denizden toprak kazanıldığı ya da yeni köylerin kurulduğu görülmektedir; ne var ki, genel olarak, ekilebilir toprak yüzeyi artmaz pek. Gerçekten, tarıma toprak kazanma, o günkü tarım tekniğinin kullanılabileceği son sınırlarına varmıştı ve, XI. yüzyıldaki o büyük yenilenişten beri de, bu teknikte -hissedilir- bir değişme olmamıştır; hâttâ kazanılmış kimi toprakların verimsiz olduğu anlaşılmış ve birkaç -hayal kırıcı- hasattan sonra terkedilmişlerdir. Aslında, tarım ekonomisini dengede tutmak için gerekli orman yedeği, alabildiğine azalmıştır ve açıcılar, senyörlerin ve kendi otlak ve baltalık haklarını savunan köy topluluklarının direnişiyle karşılaşmaktadırlar. Son olarak, kentlerin et ve deri gereksinmesi, dokuma tezgâhlarının yün gereksinmesi için kâr amacıyla hayvan yetiştirme, çiftçilerin yayılışıyla zıtlaşmaktadır: Eskiden, gelirini artırmak için yerleşecek insan çağıran sürülmemiş otlu toprak sahipleri, artık itmektedir onları; çünkü, ekilmemiş topraklarda daha kâr vardır şimdi, koyunlara ayrılmaktadır onlar, sığırlara ayrılmaktadır. Tarım, Arsal alanın genişlemesi ve ormanların korunması nedeniyle sınırlanmıştır böylece. Ne var ki, tarım fethinin durmasına karşın, nüfustaki çoğalış sürdüğünden, XIV. yüzyılın başlarında bir an gelir ki, kırsal kesim insanla dolup taşar ve tarımsal işletmeler de köylü ailelerini beslemekte güçlük çekmeye başlar. Üç yüzyıldan beri, hem tarım ekonomisinin gelişmesini ve nüfuslandırmanın ilerleyişini arkasından, çekip götüren ve, hiç kuşkusuz, «roman» uygarlığın gelişmesinin en sağlam temelini oluşturmuş olan -o yararlı- büyük eğilim, bütünüyle ortadan kalkmadan önce, hızını yitirir böylece. XIII. yüzyılın ortasındaki denge, -belirtmek gerekir- besin maddelerinden çoğunun üretimini etkileyecek olan bir durgunluğun başlangıcıdır bir yerde.

Bununla beraber, Batı Avrupa'da, daha önce yerleşimin gerçekleştiği ülkelerde, tarımsal ekonomide bir durgunluğun ilk işaretleri kendini gösterse de, iktisadî ilerleme öteki ülkelerde sürmektedir. Önce, Hıristiyan dünyanın Kuzey ve Doğu sınırlarında, yeni toprakların yaratılması, köylerin kurulmasıyla: İskandinavya'da böyledir örneğin, eski merkezlere yeni yığılmalar, *torp*lar eklenmiştir şimdi; özellikle, büyük Doğu ovasında **Alman kolonların ilerleyişi** başlamıştır.

Batı tarihinin temel olaylarından biridir bu.

Gerçekten, 1150 yılına doğru, Weser’in ötesinde Kuzey Denizinin kıyısındaki bataklıkların sessizliğinde hızlı bir yayılış içinde olan Alman yerleşmesi, Doğu’ya doğru açılmıyordu pek ve Karolenj devrinden beri de Slavların baskısı altında hayli gerilemişti. Gitgide Hıristiyanlaşan ve yavaş yavaş prenslikler halinde örgütlenen Slavlar ise, soylulara ve Kiliseye sıkı sıkıya bağımlıydılar ve geçici nitelikte zayıf bir tahıl ekimiyle, pek ilkel bir tarım tekniğine bir parça uygun topraklarda da darı ekimiyle uğraşıyorlardı; kentlere rastlanmayan ülkeleri, büyük bir bölümüyle tarıma açılmamıştı. Açlıktan kadidi çıkmış, uzun zamandan beri de saldırganlığını elden bırakmamış olan bu yarı-göçebe halklar tehlikeliydiler.

Başlarda onların akınlarına karşı direnme kaygısı içinde olan Almanlar, nüfustaki artış ve silahlardaki gelişme sayesinde, Slavlar üzerindeki egemenliklerini yaymaya başladılar: XII. yüzyılın ikinci yarısında, Germen din adamları Cistercienler ve Premontreler, Elbe ile Vistul arasında birçok manastır kurarken, İmparatorluğun sınırlarına yerleşmiş prensler de, yöredeki kimi Slav şefleri vassalliklerine sokarlar ve hâlâ pagan kalmış toprakların fethine girişirler. XIII. yüzyılda, hareket daha ileriye götürülür ve Baltık halklarına, Prusyalılara, Finlere ve Litvanyalılara, Avrupa’da paganlığın son önemli lekesini oluşturan bu halklara İsa’nın inancı dayatılmak istenir. Germen kökenli dinsel ve askerî tarikatlerce yürütülür bu.

Harekete, geniş bir tarım kolonileştirmesi de eşlik eder. Manastırlar ve prensler, yeni fethedilmiş toprakları şenlendirmek için Alman köylüsünün el emeğine çağrı çıkarırlar, Senyörler, işlerin yürütülmesini, şövalyelere, özellikle de burjuvalara bırakırlar; onlar da, zahmetlerine karşılık, şenlenmesine yardım ettikleri yeni köylerde ayrıcalıklı bir durum elde ederler ve senyörlük gelirlerinin bir bölümüne konarlar. Köylüler de uygun koşullarla çağrılırlar. Bu kitle halinde göç, hiç de kalabalık olmayan bu bölgelerde, ani bir nüfus çoğalışına yol açar; ve tarımsal görünümü de kökünden değiştirir: Gerçekten, Alman kolonları, Slav topraklarına, çok daha yetkin bir tarım tekniği getiriyorlardı. Ortakçı bir yapıya sahip büyük köyler, eskiden Slav adacıklarının bulunduğu bu ıssız topraklara yerleşirler.

Alman kolonileştirmesi, yalnızca askerî plânda, manastırlar eşliğinde ve kırsal nitelikte olmadı. Başka teknisyenler de geldi: Madenciler örneğin, özellikle de ticaretle uğraşanlar. Öyle olduğu için de, eskiden sadece kasabacıkların bulunduğu bu bölgelerde kentler boy attı ve çoğaldı. Bu

zengin topraklarda apayrı bir tarım tekniği ile işleyen yeni tarımsal yerleşmeler, ticaret ekonomisine açıktılar. Birçok yeni köyler, ayrıcalıklı bir pazar buluyorlardı karşılarında; hepsi, bir kente sıkı sıkıya bağlıydılar ve kent de, onların büyük ticaret akımlarıyla ilişkilerinin kurulmasında rol oynuyordu. Böylece, hemen hemen tepeden tırnağa Germen olan ticaret merkezleri, Alman köylü göçünü çevreye bu biçimde serpiştirdi.

Burjuva kolonileştirmesi, bu çevrenin de dışına çıktı giderek.

Böylesi genişliğine göç, Batı uygarlığının en üstün biçimlerini, hâlâ yaban kalmış ülkelere, o sıralarda Moğolların elinde bulunan bozkırların sınırlarına değin götürdü. Bu hareket, Slavlara bir sosyal çatı verdi ve, yeni toprakları -büyük bir bölümünü- dışarıya satılan buğdaya açarak, Baltık Denizinde balık avcılığını geliştirerek, her türlü alış-verişi yüreklendirerek, Batı ülkelerindeki gitgide artan tarımsal durgunluğu giderip dengeledi ve büyük Avrupa ticaretinin açılışına katkıda bulundu.

TİCARETİN YENİ BOYUTLARI VE SONUÇLARI

Zanaatın gelişmesine ve parasal değerlerin hızlı dolaşımına bağlı ticaret, XIII. yüzyılın sonlarına değin, Avrupa’nın bütününde genişlemekten geri kalmadı. Geniş bir iktisadî çevre örgütlendi giderek: **İki temel odak** görüyoruz: Kuzey Denizi dolayları ile İtalya yarımadası, yani Yukarı-Ortaçağ’dan beri ticarî alışverişin en yoğun olduğu iki yol kavşağı; bir de düzenleyici bir merkez, Champagne fuarları.

Kuzeydeki odağın gitgide gönenç kazanmasının asıl nedeni, kumaş üretiminin sürekli artması. Bu artışa neden olan da, toplumun yukarı sınıflarında en iyi nitelikte, değişik ve gözalıcı renklerde yünlü dokumalara karşı istek; bir yerde, kibar alemindeki gelişmeye bağlı bir olay. En etkin işyerleri de, yavaş yavaş **Flandr ovasında** toplanır ve Batı’nın tanıdığı ilk büyük sanayi kentleri de orada kurulur. Üretimin büyük bir bölümü, uzak ülkelere dışsatım içindir ve birçok işe birden girişmiş büyük tacirlerce denetlenmektedir. Bu tacirler, çoğu kez tezgâhlarını esnafa kiralar ve parça üzerine iş dağıtırlar, böylece küçük esnafı sıkı bir iktisadî vesayet altında tutarlar. O esnafın yanlarında çalıştırdıkları karnı aç işçiler ise her türlü güvenceden yoksundurlar. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak, sosyal huzursuzluklara yol açacaktır bu: İlk grevler, 1250 yılına doğru baş gösterir. Üretimde bir bunalım bile ortaya çıkar.

Çok miktarda kumaş üretimi, Flamand kavşağında ticareti destekler; XII. yüzyılın başlarından beri, orada, bölgesel fuarlar da görülmektedir zaten.

Çeşitli türde alış-veriş vardır; hepsi de yavaş yavaş bir merkezde, Kuzey Denizinde bir yerde, **Bruges'**de toplanır. Ne var ki, Bruges bir aşamadır, başka yerlerden gelen tacirlere açık bir buluşma yeridir; burjuvalarında ise deniz mesleklerine merak yoktur, ticarete de yabancılar egemen olur: Hansalılar önce, sonra da, XIV. yüzyılın başlarında İtalyanlar.

Hansa, Almanların Baltık kıyılarına girişinden, yeni kentlerin, iç bölgelerdeki tarım ürünlerini satışa süren haliç kentlerinin kuruluşundan doğdu. XII. yüzyılın ikinci yarısında, bu kentlerin tacirleri bir ticaret birliği kurarlar ve Baltık deniz ticaretini tekellerine alırlar. Birlik gitgide büyür: Başlarda tacirler arası bir birlik olan Hansa, XIII. yüzyıl ortalarında, kentlerin bir topluluğu olmuştur, yüreği de Lubeck'te atmaktadır. Tâ Londra'ya ve Fransa'nın Atlantik kıyılarına değin uzanan ticaret, XIII. yüzyıl sonlarında, gittiği yerlere Kuzey ürünlerini, kürk, bal, Ringa balığı, Germenlerin yerleştikleri ülkelerin buğdayını taşır, tuz ve şarap yükler getirir oralardan.

Ne var ki, Hansa'nın rakibi vardır: **İtalyan iş adamları!** Güneydeki bu odağın da başlıca dayanağı deniz ticaretidir ve gitgide iki limanda yoğunlaşmıştır: Venedik'le Cenova. Aslında Doğu'ya dönük olan bu ticareti Haçlı Seferlerinin baltalaması beklenirdi, olmamıştır: İtalyan tacirleri, Doğu'da acente kurmak ve kimi iktisadî ayrıcalıklar karşılığında, donanma desteği sağlamışlardır askeri seferlere. Öte yandan, XII. yüzyılın sonlarından başlayarak, Kutsal Savaş düşüncesi de hızından pek kaybettiği için, Müslüman prenslerle ticaret anlaşmaları yapmışlardır. Bütün bunlardan dolayı, ve ayrıca, dev kadırgaların gitgide daha kullanılır olması, -ilk deniz haritalarının yapılması gibi- denizcilik sanatındaki ilerlemeler sayesinde, bu tacirlerin etkinlik alanı daha da genişlemiştir.

XIII. yüzyıl başlarında, o tarihe değin Bizans ticaretinin tekelinde bulunan Karadeniz açılır önlerine. Kırım ve Azak Denizi yoluyla, bozkır halklarıyla ticarete başlarlar. 1250 yılına doğru, Moğolların Karadeniz kıyılarına değin tüm Asya'yı içine alan bir devlet kurmalarından yararlanarak, Uzakdoğu ile doğrudan ilişkilere girmeyi ararlar: Daha önce gördüğümüz gibi, kimi Cenovalı ya da Venedikli, tâ Hind'e, Çin Denizine, Güney Asya adalarına kadar giderler. Cenovalılar, Cebelüttarıkı geçerek güneye Afrika kıyılarına uzanırken, bir yandan da kuzeye doğru İspanya yarımadasının çevresini dolaşırlar. XIII. yüzyılın sonlarında, İtalyan denizciliği, Hıristiyan ya da Müslüman ayırmadan, Küfe ya da Trabzon'dan

Pera'ya, Kahire ve İskenderiye'den Tunus'a ve öteki noktalara kadar, sürekli kolonileriyle bütün bir Akdeniz dünyasını kuşatmıştır.

Şap, baharat, büyük lüks eşyası gibi Doğu ürünlerinin Avrupa'ya taşınması; özellikle kumaş ve ince bez gibi Avrupa tezgâhlarının kimi ürünlerinin Doğu'ya götürülmesi; Küçük Asya'dan Fas'a kadar Müslüman limanları arasında deniz taşımacılığı, Cenova ve Venedik denizcilerinin tamamlayıcı etkinlikleri bunlar olmuştur bu dönem boyunca. Büyük kâr bırakan girişimlerdir bunlar; çünkü, pek yüksek değerde mallarla ilgilidir ve Sudan'ın sarı madeniyle beslenen Berberi limanlarında kolayca altına dönüşmektedir. Ne var ki, büyük sermayeleri, denizin ve korsanlığın rastlantılarına bıraktığı için tehlikeli girişimlerdir de. Öyle olduğu için de, 1150 yılından XIV. yüzyılın, başlarına değin, ticarî ve malî uygulamayı getiren bütün teknik yeniliklerin konusu, malî örgütlenişin yanı sıra, işte bu tehlikelerin azaltılması olmuştur. Venedik'teki gelişmeler, bu bakımdan daha az gözalıcı niteliktedir; çünkü, geniş çıkarlar topluluğu olan bu cumhuriyeti, XIII. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak en büyük tacirler denetlediği için, gemi yapımı tekelini ellerinde tutarak ve belli tarihlerde -koruyucu gemiler eşliğinde- toplu ticaret kervanları düzenleyerek, tehlike ve zararların en büyük bölümünü üstleniyorlardı. Sermayenin korunması, orada, sadece ortaklık anlaşmalarının çoğaltılmasıyla sağlandı. Çok daha bireyci bir yapı taşıyan Cenova'da ise, tersine, ortaklığın daha yetkin biçimleri bulundu. Yüksek faizli bir tür deniz ödüncü, deniz tehlikelerine karşı **sigortanın ilk biçimleri** orada uygulandı. Bütün bu parçalı yatırımlar, çoğu kez toprak aristokrasisinden gelen sermaye sahipleri ile, denizcilik ve ticarette ustalaşmış kişiler arasındaki bütün bu işbirliği, İtalyan limanlarında işlerin sürekli gelişmelerini sağladı. Biraz gecikerek de olsa, içerdeki İtalyan kentlerinin burjuvaları da katıldı bu ticarete; üstelik, daha büyük sermayeleri toplayarak, sanayinin katkısı ile bankacılığı da sokuyorlardı bu etkinliğe.

Bu **bankalar** öylesine güçlenirler ki, krallara borç vermeye başlarlar.

> *O zamana değin, İtalyan gurubu ile Kuzey Denizi gurubu arasındaki ilişkiler, Alpleri ve Fransa krallığını kateden karayolları ile oluyordu. Bu gidiş-geliş yolu üzerinde, **Champagne** bölgesinde, **fuarlar**, XII. yüzyıldan başlayarak tüm Avrupalı tacirlerin rastlaşma yeri olur. Yalnız alışveriş yapılmaz buralarda, tacirler arasında hesaplar da*

görülür. Emre yazılı senet uygulaması, bu fuarlarda yayılır. Fuarların gitgide artan etkinliği, 1296 yılına doğru doruğuna varır. Ne var ki, XIII.’ yüzyılın sonlarında bu rolü hızla azaltan olaylar da başgösterir: Tacirler yavaş yavaş yerlerine yerleşmişler, başka ülkelerde şube açarak, yazılı ticarî işlemlere başvurarak, alıcıları ile bizzat yüzyüze gelme zorunluğundan kurtulmuşlardır; kara yolunda değişiklik olmuş, özellikle gemi tekniğindeki değişiklik nedeniyle düzenli deniz seferleri başlamıştır; çok daha genel nitelikte bir başka değişiklik, Champagne fuarlarının çöküşünü tamamlamıştır: Kentleşmenin gitgide yayılmasıdır bu. Çünkü her kent, kendi bölgesinde bir pazardır ve fuarların oynadığı rolü oynamaktadır.

XIII. yüzyılın sonlarında özellikle hızlanan ticarî etkenlik, para dolaşımına da bir yenilik getirmiştir. Başta, piyasadaki değerli maden miktarı artmıştır; ama, asıl önemlisi, ödeme kolaylıkları yayılmıştır. Para basımı da gelişmiştir; tam ayarda ve sabit değerli kimi paralar -XII. yüzyılın sonlarından başlayarak İngiliz Sterlini ile Suabların Heller’i- yerel paraları, kendi çıktıkları bölgelere hapsetmiştir. Ayrıca, büyük ticaret için Bizans ya da Arap paraları yetersiz kaldığından, yüksek değerde para basımı başlamıştır; sarı maden özellikle İtalyan kisvesi altında dolaşmaktadır, altın flörenin kazandığı başarı olağanüstüdür ve ticarî etkinlikteki genişlemenin de en belirgin simgesidir.

XI. yüzyıldan başlayarak, alış-verişteki ve paranın dolaşımındaki gelişmeye eşlik eden **fiyatlardaki yükseliş**, bu dönem boyunca hızını sürdürüyordu: Böylece Normandiya’da, 1180 ile 1260 yılları arasında, tarım ürünlerinin fiyatı, dolayısıyla toprak kirasındaki fiyatlar %50 artar. Bu fiyat yükselişi, önce kentlerdeki zanaatçılar olmak üzere, üreticilere yarar sağlar. Devir, bilindiği gibi, güçlü bir kentleşme devridir; dev katedrallerin yapımı, sürekli bir büyüme içinde olan bütün bu kentlerdeki gönencin birer tanığıdırlar. Öte yandan, **zanaat meslekleri de örgütlenirler**: Hayır işleme amacına dönük bir dinsel tarikatın çevresinde, bir işte uzmanlaşmış ustalar, kalfalar ve çıraklar «meslekler» ya da «sanatlar» diye dernekler halinde birleşirler. Mesleğin yerine getirilmesini düzenlemektedir bu guruplar; özellikle de, çalışma süresini, yöntemlerini, ürünlerin niteliğini

denetleyerek, rekabeti azaltmakta ve ustalar arasındaki eşitliği sağlamaktadırlar.

Ticaret ekonomisi, kırsal kesime de daha derinliğine girer aynı zamanda. Kırsal kesimdeki üreticilerin önlerinde gitgide genişleyen pazarlar açılmıştır; bu pazarlar, üreticileri, ürettiklerinin gitgide artan bir bölümünü satışa çağırmaktadır. Tarım işletmelerinin yapısında derin değişikliklere yol açar bu: Bağcılıkta büyük gelişme vardır; boyacılıkta kullanılan bitki yetiştirilmesi yaygınlık kazanır; büyük kentlerin et gereksinmesi için hayvan besleyiciliği gelişir; yün ticareti, kırsal ekonomiyi alt üst etmiştir: Özellikle İngiltere'de, köylülerle senyörler, dışsatımcıların isteğine yanıt vermenin gayreti içine düşmüşlerdir. Şimdi, topraklarında yalnızca yaşamayı değil, kâr amacıyla ondan daha çok ürün sağlamayı düşünen tarım üreticilerinin anlayışındaki bu değişiklikle ilişkili iki de olay vardır: Bir yandan, toprak kiralamada yeni biçimler çoğalmaktadır, ve toprak artık sürekli değil, vadeli, kimi zaman birkaç yıllığına kiralanmakta, bu yolla savsaklayan çiftçi de saf dışı edilmektedir; öte yandan, tarımla ilgili yeni eserler kaleme alınmaktadır.

Tarım işletmeciliğinin bu gitgide açılıp serpilişinden hareket eden toprak sahipleri, toprakta çalışmayı özendirerek ve isteklerini çoğaltarak köylülerden çok daha fazla yarar sağlamaktadırlar kimi zaman. Sermayelerini senyörlerin toprağına yatırıp, tıpkı ticarette olduğu gibi onu değerlendirmek isteyen kimi burjuvalar da vardır. Ne var ki, ekonomideki bu yeni yönelişten ilk yararlananlar, genellikle küçük işletmecilerdir. Özellikle Fransa'da böyledir: Orada soylular, para ekonomisinin girişinden, kendilerinin doğrudan doğruya toprağı işletmekten kurtulmaları doğrultusunda yararlanırlar; toprakta kendilerine ayrılmış bölümü azaltır, onu büyük ölçüde malikânelerinde çalışan kâhyalarına kiralarlar ve kiracılardan daha önce istedikleri ürünleri de nakte çevirirler. Senyörlerin de başvurdukları yollar vardır: Kendilerine ayırdıkları toprak bölümünün daha iyi değerlendirilmesine dikkat kesilirken, kimi haklarını da tutar kendilerine bağlı olanlara satarlar; köyler, bir bağışıklık sözleşmesiyle, kendilerini en çok sıkan haraçlardan kurtulmaktadırlar gitgide.

SOSYAL DEĞİŞİKLİKLER

İktisadî gelişme, ilişkileri, toprağın üzerine kapanma döneminde belirlenmiş olan toplumun çeşitli sınıf ve zümreleri arasındaki ilişkileri de değiştirdi. Aslında, karmaşık bir görünümü vardır bu sosyal değişmelerin;

ama, öyle de olsa, durumları daha çok çeşitlendirmiş, -o zamanlar İtalya'da revaçta olan bir deyimle- «şişkolar»la «cılızlar» arasındaki mesafeleri daha fazla arttırmıştır. En başta göze çarpan sonuçlar da bunlardır. Çoğu soylu olmayanların durumu düzelirken, soyluların durumunda da çöküş başlamıştır.

Sosyal durumları, XII. yüzyıl başlarında yeknasaklaşma süreci içinde olan köylülüğün arasına, para ekonomisi daha fazla farklılık getirdi. Hızla gelişen alış-verişin içine çekip aldığı kimi köylüler daha çok harcamaya başladılar; özellikle prenslerin artan vergileriyle de sıkıştırılınca takattan düştüler ve, yetersiz kaynaklarını tamamlamak için borç almak, topraklarının bir parçasını rehin altına koymak, hâttâ kimi zaman bir yardım karşılığında, topraklarının tam sahipliğini yitirmek zorunda kaldılar. Zenginlerin sömürüsüne teslim olmuş bu çökmüş sınıfın aşağı durumunu, XIII. yüzyılda, Roma hukukundan edindikleri bilgilerden de esinlenen meslekten hukukçular, eskisinden hayli farklı **yeni bir servaj** çerçevesi içine getirip sokarlar; kendine özgü yükümlülükler ve efendinin keyfî hareketlerine tâbi nitelikler taşımaktadır bu durum. Bir yurtluğa bağlı, «istenildiği kadar angarya yüklenebilecek ve sömürülebilecek» olan bu serfler, Fransa'da nadir, Almanya'da az sayıda olmakla beraber, İngiltere'de, köylülüğün çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bununla beraber, İngiltere ve İtalya dışında, köylü kitlenin maddî durumunda hissedilir bir düzelme vardır genel olarak; ve, artan vergilere karşın, bu sınıf, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, olağanüstü bir gönenç dönemi yaşar; o kadar ki, belleklerde yer edecektir bu ve kuşkusuz Fransa'da kral Saint Louis'nin saygınlığını yükseltip, iktidarının anısını taze tutmakta yardımı olacaktır. Son olarak, kırsal kesimde küçük bir seçkin gurup, servetler hiyerarşisinde pek açık bir yükseliş gösterir. Şövalyelerin «skandal» diye gördükleri bu yükselişin bir işareti olarak, -o gülünç- sonradan görme köylü teması, XIII. yüzyıl başlarında edebiyata birden girip yayılır. Gerçekten, çalışmasının ürününü satmada daha hünerli davranıp küçük bir sermaye toplamayı başarmamış, komşusunun topraklarından rant elde etmemiş, sıkıntı içindeki şövalyelerden toprak satın almamış, giderek küçük bir senyörlük kurmamış, çevrede alabildiğine iktisadî bir egemenlik eline geçirmemiş, aylaklık içinde, yani soyluca yaşamayan böylesi yontulmamışların bulunmadığı pek az köy vardır; bu yeni zenginlerden çoğu, köyde kalmış önemsiz soyluların

kızlarıyla evlenir ve kimisi de, 1250 yılından sonra, kendini kibar takımından diye kabul ettirmeyi başarır.

Açıktır ki, iktisadî yükseliş, çok daha kolay para kazanılan ve kazanılanın da nemalandırıldığı kentlerde daha ileriye gitti. Ne var ki, orada da bu yükseliş herkes için aynı olmadı ve burjuva halkın bir bölümünü ötekine bağımlı kılacak biçimde gelişti işler. XII. yüzyılın ortalarında, hemen bütün kentlerde büyük servetler yığmış tacirlerin sayısı artar. O tarihten başlayarak da, içlerinden çoğu, paralarını mülklere yatırmaya başlarlar: Evlerini taştan yaptırırlar, taşınmaz mal rehini üzerinden ödünç para verirler; kent dolayında, öşür, rant ve senyörlükler satın alırlar. Böylece, servetler kararlılık kazanır ve hemen hemen her kente egemen **küçük bir kast** oluşur; üyeleri alış-verişle zenginleşmeyi sürdüren, ticaretin rastlantılarına karşı kendilerini mülkleriyle koruyan kişilerdir bunlar. Ellerindeki sermayeye dayanarak, en kârlı işleri, uzun mesafelere ticareti, para ticaretini kendilerine ayırmışlardır. Bağlı oldukları, mesleki kuruluşlar, zanaatçıların küçük «meslek»lerine egemen durumdadır ve, bu kuruluşlar, kent toplumunun iskeletini oluşturdukları, giderek ortak sorunların yönelimini üstlendikleri için, en zengin burjuvalar, en güçlü meslek kuruluşları aracılığıyla, beledî işleri denetler ve, komündeki kentlerde, bellibaşlı yöneticilikleri ele geçirirler. Böyle olduğu içindir ki, Flandre'ın sanayi kentlerinde, büyük kumaş tacirlerinin önde gelenleri, kendi kurallarını daha aşağıdaki yün emekçilerine dayatırlar; Floransa'da, komünü, XIII. yüzyılın sonlarında *popolo grosso* yönetmektedir ve onun içinde de üstün durumda olan büyük iş adamlarıdır. Kentin kurumlarına el koyan, bu yolla da iktisadî yaşamı kendi çıkarlarına göre daha iyi örgütlemek, giderek komünün maliyesini yönetmek olanağını elde eden zengin burjuva zümre, üstünlüğünü yerleştirir ve kendilerini orta sınıflardan ayıran çukur derinleşir. Bu zümre, bir kast düşüncesi gereği, sonradan görmelere kendini kapama eğilimi içine girer; örneğin, 1296 yılında büyük Venedik Konseyi kapatılır. Bu zümrenin içinden kimisi, şövalyelerin aracılığıyla, soylular arasına girerler.

İktisadî gelişme, kimi istisnalar dışında, **eski soylu sınıfın zararına** gelişti. Gerçekten, ilke olarak aylak yaşayan, savurganlığı başta gelen bir erdem olarak bellemiş şövalye, harcama fırsatlarının çoğaldığını görür. XIII. yüzyılda, atalarının kırsal ve yalın yaşamlarıyla uyuşmaz olur artık; toplantıları ve sarayları daha titizlikle ziyaret eder ve oralara da tacirlerin

sattıkları «soyluluk» renkleri döşenmiş kumaşlar giyinmeden gidemez; askerî donanım gitgide daha karmaşık bir hal alır ve daha etkili de olsa, şimdi daha da pahalıdır. Kale ve surları güçlendirmek olduğu gibi, onlara saldırı sanatı da gelişmiştir; eski ahşap ve topraktan kuleyi taştan bir bedene dönüştürmek gerekir; şato sahipleri, şimdi silahlı askerlerin hizmetini, sık sık satın almak zorunda kalmaktadırlar; ücretli askerlik, XII. yüzyılın son otuz yılında Batı'da yayılır ve yüz yıl sonra da bütün ordular ücretli olacaktır; ve küçük soylular da atadan kalma çiftliğin çevresine bir çukur kazdırmaya, ona kuleler eklemeye, giderek müstahkem bir konut haline getirmeye başlarlar. Ne var ki, para ister bütün bu Şeyler ve her şeyin fiyatı yükseldikçe bu para da artar sürekli. Nakit kullanımı her yere girmiştir. Kızlara topraktaki miras payı ayrılmamaktadır artık, onun yerine nakit olarak bir cehiz verilmektedir; kiliselere sadaka diye gitgide daha az toprak ve gitgide daha fazla nakit adanmaktadır; yıldönümleri, ayinler, kiliseler vasiyet edilmekte, bunlar için mülkten sürekli naktî rant ayrılması şart koşulduğu için, kuşaktan kuşağa miktarı artmaktadır ve mirasçılara da ağır yükümlülükler getirmektedir. Gerçi, soylunun kendine ayırdığı küçük bir bölümün, hizmetçileri marifetiyle doğrudan işletilmesi, ürün vergisi olarak elde tutulan ondalık, evin geçimini sağlamaktadır; ancak, geri kalan her şey için şövalyenin paraya gereksinmesi vardır. Tüm ödentiler ve angaryalar nakte dönüştürülmüş olsa, senyörlüğün aldığı vergiler naktî kaynakları hissedilir ölçüde arttırmış da olsa, bir yerde yetersiz kalmaktadır bu ve XIII. yüzyılın başlarında, şövalyelerin bütçeleri sürekli açık vermektedir. Soylular, yaşam düzeylerini sürdürmek için, daha önceleri hısımlarından ya da dostlarından borç alırlardı: Şimdi onlar da sıkıntı içinde olduklarından, en gönençli dinsel kuruluşlara, burjuvalara, kentlerin «lombard»larına, prenslere el açılmaktadır. Kredi de tükenince, mal varlıklarından parça parça devretmeye başlarlar; hak ya da mülk olarak yapılan bu satışlardan yararlananlar da, daha güvenli bir yatırım aranışı içinde olan zengin köylüler ya da burjuva kapitalistlerdir.

Bu iktisadî sıkıntı, giderek yoksullaşma, kimi soylu olmayan sınıfların yükselişi bahasına olan bu düşüş, soylu sınıfta, bir **korunma tepkisine** yol açtı: Toprak varlığını korumak amacıyla, aynı sıradan mirasçılar arasında eşit bölüştürme konusundaki o eski âdetten vazgeçildi ve en büyük parçanın en büyük oğula bırakılması ya da bütün küçük kardeşlerin dinsel yaşama adanması âdeti yerleşti. Aynı zamanda, şimdi fiili bir üstünlükten de yoksun

oldukları için, soylular, onursal ayrıcalıklarına, kökenlerini belli eden dış işaretlere daha çok bağlandılar; kimi yerde bazı giyim biçimlerini, bazı renkleri tekellerine aldılar ve soylu olmayanların silah taşımalarının yasaklanmasına kadar vardı bu. Sınıf bilincindeki yoğunlaşmanın bir sonucu olarak, soyluluk Fransa'da, XIII. yüzyılın başlarında, askerlikte uzmanlaşmış olmaktan, şövalyelikten, yani zenginlikten ayrı, «kanla geçen» bir nitelik olarak görülmeye başlandı. Şövalyelerin çocuklarının ve torunlarının sosyal üstünlüğünü göstermek üzere, yeni unvanlar çıktı ortaya.

Sonunda kime yaradı bu sosyal değişiklikler?

Bütün bu sosyal değişiklikler, yani soylu olmayan seçkinlerin zenginleşip de yükselişlerini benimseyip onaylayacak bir iktidar desteğine gereksinme duymaları; fazla olarak, soyluların yoksullaşıp da, haklarını ve hizmetlerini güçlülere satmak zorunda kalmaları, kimi prenslerin işine yaradı: Para ekonomisinin gelişmelerine oranla en uygun yerlerde bulunan ve onlardan kendileri için yararlanabilecek kimi prenslere, otoritelerini yaymak olanağını sağladı bu değişiklikler; kimi şato sahipleri, küçük prensliklerini güçlendirmek olanağı buldular bu yolla. Ancak gelişmeler, asıl **kralları** kârlı çıkardı; çünkü onlar, malî yetkilerini geniş bir toprak parçasında uyguluyorlardı ve öte yandan, parayı ellerinde tutanların üzerinde, elverişli durumlarda onlardan ödünç alabilecek kadar saygınlıkları vardı ve yeterince etki araçlarına sahiptiler.

II
MONARŞİLERİN GÜÇLENİŞİ

Böylece, para ekonomisinin yayılışı, araya başka ilişkilerin gitgide arttırdığı kolaylıkların da girmesiyle, XII. yüzyıl ortalarıyla XIV. yüzyıl başları arasında Batı'nın siyasal yapısında görülen temel değişikliğin başlıca nedenlerinden biri oldu. Nedir o değişiklik? Latin Hıristiyanlığı ile karışan ve bir yığın küçük özerk hücrelerden oluşan bir kitlenin yerine, yan yana duran -alabildiğine- bireyselleşmiş, geniş topraklara hükmeden egemenlikler geçti. Modern Avrupa devletlerinin **ilk taslakları**dır bunlar. Bununla beraber, bölgeden bölgeye, hayli değişik görünümlere büründü bu değişiklik.

Nasıl?

FRANSA KRALLIĞI

Gerçekten, XI. yüzyılın başlarında, feodal dağılıştan -başkalarından çok daha fazla etkilenmiş- görünen Fransa krallığındadır ki, güçlerin bir araya

gelişi, en düzenli ve en sürekli çizgiyi izledi. XII. yüzyıl ortalarında, krallığın daha şimdiden elverişli bir durumu vardır orada. Altı kuşaktan beri her hükümdara bir oğul veren mutlu bir rastlantı, krallık onurunun miras yoluyla geçmesi ilkesinin gitgide yerleşmesine olanak sağladı önce ve, onun sayesindedir ki, Capet ailesinin toprak varlığı Tac'a sıkı sıkıya bağlanmış oldu ve ona senyörlüğünde bir temel sağladı; kuşkusuz orta halliydi bu, ama kararlılık taşıyordu ve uygun bir yerdeydi. 1080 yılı dolaylarından başlayarak, krallar, bütün dikkatlerini bu mülk üzerinde yoğunlaştırarak, onu bozulmadan, hâttâ daha da genişlemiş olarak mirasçılarına bırakırlar; ayrıca, sınırlar içindeki tüm laik senyörlere de iktidarlarını kabul ettirirler. Arkadan, 1160 yılına doğru, iktisadî güçlerin, krallığın bütününde, Capet'lerin mirası kadar geniş ve derli toplu bölgesel egemenliklerin gelişmesini desteklemeye başladığı aynı anda, Capet'ler, eylemlerini, kararlı bir biçimde, İle-de France dışına yayarlar. O tarihten başlayarak, bir yüzyıldan fazla bir süre içinde, monarşik iktidar, güçleniş içinde olacaktır.

Fransa kralı, şato sahibi olarak, belli ayrıcalıkları olan bir **senyör**dü. VII. Louis, Phillippe Auguste, VIII. Louis, Saint Louis, bu senyörlüğü genişletip yaymakta hiçbir fırsatı kaçırmadılar: Askerî fetihler ya da -bir parça aşağılık- uzlaşmalarla, gitgide örflere giren el koymalarla, uyanık bir evlilik politikası güderek, korudukları dinsel kuruluşların kimi mülklerine ortak olarak yürüdü işler; kimi zaman, 1204 yılında Normandiya Dükalığının krallığa katılmasında olduğu gibi, bir büyük lokmanın yutulduğu görüldü; özetle, küçük ya da büyük kazançlarla, ama sabırla oldu her şey. 1275 yılına doğru, Capet'lerin Sızmasından yakasını sıyırabilmiş dört prenslik kalmıştı çevrede; kimi zaman dilleriyle, ama asıl örfleri ve anlayışlarıyla kişiliklerini korumuş olan dört prenslik: Flandre, Guyenne, Burgonya ve Bretagne.

Fransa kralı, şato sahibi olarak, **feodal senyör**dü aynı zamanda; öyle olduğu için de, bir çok vassal, kulluğa girmiş olduklarından dolayı, kişisel hizmetle yükümlüydüler ona. Capet'ler, bu durumdan da yararlandılar: Krallığın içinde, feodal ilişkileri, başında kralın bulunduğu geniş bir piramit olarak, sabırla örgütlediler; böylece, henüz krallık mülküyle doğrudan doğruya bütünleşmemiş soyluların toprakları kuşatılmış olacaktı. XIII. yüzyıl içinde, Fransa, hızla feodalleşti: Tüm yüksek sınıf, toprak ilişkileriyle ve kişisel ilişkilerden oluşan bir sistemin içine alınmış oldu; bütün bu ilişkiler tutarlıydı ve hepsi birlikte kralın kendisine doğru

yönelmişlerdi. İlke olarak, önce kralın kimsenin kulluğunda olmadığı kabul edildi; sonra, zorla ya da başka yollarla, kral, daha önce kulluğuna girmemiş olan, krallığındaki önde gelen tüm kişilerin kulluğunu elde etti yavaş yavaş. Son olarak da, kral ve görevlileri, bu senyörlük üstünlüğünden yarar sağlamanın fırsatlarını kolladılar: Bütün bu «fief»ler, silahlı hizmet, sarayda hizmet, aynı zamanda malî hizmetle yükümlü idiler; özellikle, kralın yardımcıları, bağımlı senyörlüklere karışabilecek, kimi şatolardan yararlanabilecek, bazı suçluların istemlerini kabul edebilecek, tımar sahibini soluk soluğa tutmak için feodal örfün incelikleriyle oynayabilecekti.

Kralın otoritesindeki bu ilerleme, **iktidar organları**nın gelişmesine de yol açtı. Bu organlar, XII. yüzyılda pek ilkeldirler: Kralın hısımları, hizmet edenleri, dostlarından oluşan küçük bir gurup vardır kendisine yardım eden; bu gurup, danışma görevini yerine getirmek üzere gelmiş vassallerle giderek büyür, kralın «divan»ı çıkar ortaya. Saray, senyörlüklerin herbirinde yerini korumak, oralarda haklarını kullanmak, gelirlerini toplamak için görevliler (ministeriaux) de kullanmaktadır. XIII. yüzyıl başlarında, kralın toprakları birden büyüyünce, bu orta halli kadroya, daha güvenli, daha etkili görevliler eklemek gerekti: Çoğu, kralın çevresindeki küçük şövalyeler arasından seçilen bu görevliler (baillis ve senechaux) uzakta senyör kralı temsil ediyorlardı. Merkez idare organları da farklılaşmaya başladı aynı zamanda. Sarayda uzman bölümler çıktı ortaya ve git gide özerklik kazandılar ve sürekli hale geldiler: Adaletle görevli bir bölümün (Cour en Parlement) yanı sıra, krallık maliyesini denetlemekle görevli bir bölüm (Chambre des Comptes) görüyoruz. Bu organlarla kral arasında herhangi bir zıtlaşmaya da rastlanmaz. Böylece, 1250 yılına doğru, geniş ölçüde bu yardımcıların da katkılarıyla, Fransa kralının egemenliği alabildiğine güçlenmiştir. Bir yüzyıldır sürekli başkent görevini gören Paris'in düşünce dünyasındaki saygınlığının da bunda rolü vardır; ve bir de, feodal bir senyör de olsa, kendinden öncekilerden çok daha fazla adalet üzerine titreyen bir kralın.

Saint Louis'dir kastettiğimiz!

Ne var ki, XIII. yüzyılın son çeyreğinde, gitgide güçlenmiş olan krallık iktidarı, nitelik değiştirmeye başlar. İki şeyin etkisiyle oluyordu bu: Önce, bir düşüncenin, **kamu iktidarı düşüncesi**nin etkisini görüyoruz. Yüzyılın başından beri Roma hukuku üstüne yapılan araştırmalardan yeni bir egemenlik kavramına varılmıştı; buna göre, iktidar, «ortak yarar»a

uygulandığı için, özel mülkiyetin konusu olamazdı. Özellikle, «legistes» diye adlandırılan ve güneyde Montpellier okulunda okumuş hukukçuların yaydıkları bir düşünceydi bu. Bir etki de, doğrudan doğruya kralın adamlarından geliyordu: Yeni bir zümre, iktidar görevlileri, kanun ve kalem erbabından oluşan bir zümre doğmuştu. Kamu iktidarı düşüncesinin etkisi altında, onlara göre de, krallık sınırları içinde, *imperiumu*, yani tam egemenliği kullanacak olan yalnız kraldır. Aslında, bunu söylerken, kendi adlarına da konuşmuş oluyorlardı. Nitekim, o tarihten başlayarak, şimdi ideal ve anonim olarak anlaşılan bir otoriteyi topluca ellerinde tutan, kendi kendine işleme yeteneğine sahip bir idare makinesini temsil eden hükümet görevlileri, kralın kişiliğini gölgede bırakmaya başladılar: Güzel Philippe, işlerin yürüyüşü üzerindeki etkisi tartışılabilecek ilk Fransız kralıdır. Tac giyme töreni önemini yitirirken, monarşik iktidar, o andan başlayarak, çok daha soyut ve kişilik-dışı bir niteliğe büründü.

Kendi dışında başka herhangi bir iktidara üstün ve özünde özel senyörlerin gücünden farklı olan bu hükümran otoritenin yeni görünüşü de yeni gelişmelere yol açıp kralı destekledi. Şu düşünce kabul edilmeye başlandı yavaş yavaş: Kral, artık kamu yararına hareket ederken, **ortak iradeyi** dile getirmektedir; ve, kendi malikânesini» ya da feodal ilişkilerin dışında, uyruklarının yardımını istemek ya da başka yardımlara başvurmak hakkı vardır onun. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu son noktadaki ilerleme pek yavaş oldu: XIV. yüzyıl başlarında, kendi senyörlüğünün olağan gelirleriyle artık yetinemeyeceği, vergi toplaması gerektiği düşüncesi baskın çıkmaktan uzaktı henüz. Paranın gitgide önemli bir rol oynadığı bir dünyada, ücretin krallık ordusunda yayıldığı, ücretli askerliğin vassal hizmetlerin yerine geçtiği bir anda, monarşinin malî organları çekirdek halindeydi.

Fransa’da bunlar olurken, İngiltere’de ve İmparatorlukta gelişmeler pek farklı bir doğrultudadır.

İNGİLTERE

Küçük İngiliz krallığında, Normandiya’lı Guillaume’un fethi, feodal sistemi yerleştirmişti; her şey hükümdara doğru yönelmiş, o ise -Kuzey ve Batı sınırındakiler dışında- feodal prensliklere göz açtırmıyordu. Fatihin, arkasından da oğullarının sıkı sıkıya dizginledikleri İngiliz-Norman aristokrasisi, I. Henri’nin ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgalarından yararlanmayı düşündü (1135); kendisinin yoksun bırakıldığı kıta

Avrupasındaki gibi bir özerklik kazanmak istiyordu: Kralın malikânesinin önemli bir bölümüne el koydular, şatoları ele geçirdiler, yeni kaleler yaptılar, daha güçlü yerel güçler yarattılar.

Ne var ki, kısa ömürlü oldu bu hareket.

II. Henri Plantagenet'nin -1154 yılında- başlattığı monarşinin onarılması, Sakson döneminin temel kurumlarını -büyük bölümüyle- koruduğu ölçüde kolay yürüdü: Bu kurumlarda, tüm halkı, yerel meclisler çerçeveliyor, ve «Ortak Kanun», yani kralın kanunu altında bulunuyorlardı; bu kanun ise, krala, istilâ anında, tüm özgür insanların silâhlı hizmetini sağlıyordu. Başta bu nedenlerle, monarşik iktidar, bir engele rastlamadan açılıp serpilebildi. Başlıca organları, dikkatleri çekecek kadar, erkenden gelişti: Kralın otoritesi ile donanmış yerel görevliler (Şerifler); belli dönemlerde krallığı dolaşan yargıçlar ve aynı zamanda malî bir denetim aracı (Echiquier); son olarak da, merkezde bir adalet divanı görüyoruz. Bu divan, çok geçmeden ikiye bölünecektir. Biri (Ortak Sıra) yerinde kalacak, öteki (Kral Sırası) hükümdarla dolaşacaktır. Hepsi de, krallığa sağlam bir yapı kazandırmaktadır.

I. Henri ile oğlu **Aslan Yürekli Richard**, dönemlerinin en güçlü kralları ve kendilerine bağlı meslekten yetişme bir görevliler zümresine sahip tek hükümdarlar oldular, en zenginleri de; çünkü, feodal haklarından alabildiğine yararlanıyorlardı. Ne var ki, bu sert yükümlülükler bütün ağırlıklarıyla, toprak senyörlerinin üstüne çöküyordu. Fransa'da soylular çaptan düşerken, İngiltere'de bu senyörler iktisadî bakımdan güçlenmektedirler. Sonucu şu olur ki bunun, krallık otoritesi, Fransa'da, Capet'lerde olduğu gibi yayılıp genişlemek şöyle dursun, sınırlanmaya başlar. XIII. yüzyıl boyunca, iki kez, kralın vassalleri içinde en zengin olan gurup, yani baronlar, Kilisenin de desteğiyle, hükümdarı isteklerini azaltmak zorunda bırakır; hâttâ, 1264 yılında olduğu gibi, krallığın yönetimini birkaç aylığına ellerine de geçirirler. Bu gelişmelerden önemli yazılı belgeler çıkar ortaya: 1215 tarihli **Büyük Şart** (Magna Carta) ve onu izleyenler, kralın keyfiliğine açıkça sınırlar koyar; hükümdar, yüksek soyluların rızasını almadan ve onların katılımı olmaksızın hareket edemeyecektir. Son olarak, şövalyelerin zenginliği kontluk meclislerine saygınlık kazandırdığı için, bu askerî kast, hem gönenç içindeki ileri gelen kişiler, hem yerel yöneticiler olarak, kralın adamlarının eylemine sınırlar koyarlar ve çoğu işlerin düzenlenmesini, özellikle kamu düzeninin

sürdürülmesini, seçilmiş görevlilere, **şövalye jürileri**ne (Coroners ve Constables) bırakırlar. Bununla beraber, şunu da belirtmeli ki, iktidarın kullanılması amacıyla baronların ve yerel kuruluşların bu birleşmesi, başka yerde olduğundan çok daha içtenlikli biçimde, halkla kralın birliğini gerçekleştirdi. Kral, yetenekli ve popüler olduğunda, kullanacağı pek güçlü etki araçları vardı elinde.

XIII. yüzyılın sonlarında **I. Eduard** böyle oldu. Fetihten beri, niyetçe İngiliz olmasa da bir İngiliz adı taşıyan ilk hükümdar olarak, Galler ülkesini krallığa kattı. İskoçya'ya seferlere çıktı; bu zaferlerin de etkisiyle, sınırlardaki büyük baronların rolünü ve etkisini azalttı; feodal ilişkiler içinde, krallık haklarını sürdürmek için geniş soruşturmalara girişti; hükümet etmek için en hızlı hizmetlerden yararlandı ve özellikle malî organları geliştirdi. Ticaretin gelişmesinden yararlanarak, gümrüklerden ve özellikle dışardan getirtilen şaraplarla, dışarıya satılan yün ve derilerden gelen vergilerden gelir sağladı; Londra'ya yerleşmiş İtalyan işadamlarından borçlar aldı. Böylece, birkaç sıkıntılı an bir yana bırakılırsa, büyük zenginliklerden yoksun bir krallığa -ölçü dışında- yük yüklemeden, politikasını malî bakımdan destekledi. Son olarak da, krallığın yüceliğini bütün parlaklığıyla ortaya koymak üzere, sık sık parlamentoları toplantıya çağırdı: Adaleti yerine getirmede kralın yardımcısı, hükümdarın istediği yardımlara karar verecek «ortak kurul» olan bu baron toplantıları, bu feodal meclisler, şimdi başka temsilcilerle de kabarmış bulunuyorlardı: Yükselen sınıfların, yani kontlukların şövalyeleri ile, doğan kentlerin burjuvalarının temsilcileri idi bunlar. Böylece, arkası gelmeyen uyuşmazlık anları ve birkaç gerileyişten sonra, İngiliz Krallığı, XIV. yüzyılın başlarında, Fransa krallığı kadar güçlüydü.

Ancak, bir parça farklı temeller üzerinde!

İMPARATORLUK ÜLKELERİ

Bu dönemde, monarşik otorite, tersine İmparatorlukta bütünüyle çaptan düşmüştü. Ancak, Öyle de olsa, XII. yüzyılın ikinci yarısında, Roma hukukunun yeniden doğuşu, Bizans'la daha sıkı ilişkiler, hattâ **Friedrich Barbarossa**'nın kişiliği, imparatorluk düşüncesini tuhaf biçimde güçlendirdi. Şimdi, Alman krallığıyla karışsa da, İmparatorluk, Bolonya hukukçularının yücelttikleri ve kutsallık tanıdıkları *imperium romanorum*un bir uzantısı olarak görünüyordu yine de. Aynı zamanda, üç krallıkta, Germanya, İtalya ve Provence krallıklarında, hükümdarlık yetkilerini

tumturaklı biçimde belirtiyor ve imparator, gücünü yaymak için, feodal kurumlardan yararlanmak istiyordu. Son olarak da, kendinden öncekiler gibi, Hıristiyanlığın evrensel yönetimi, Papalığın Karolenjler zamanındaki gibi denetlenmesi, İmparatorluğun çevresindeki gezegenler olarak görülen Batı'nın öteki kralları üzerinde manevî otorite isteğindeydi: **VI. Heinrich**, bu patronluğu, vassallik ilişkileri aracılığıyla gerçekleştirmeye kalktı; bunun için de, Kıbrıs ve İngiltere krallarının kulluğunu elde etti ve Fransa kralı Phillippe Auguste'ünkünü de elde etmek için girişimde bulundu.

Ne var ki, bu görkemli yapı, sağlam temelleri olmadığı için çöktü.

Önce, İmparatorluğun dayanağı olan Alman Krallığı kararlılık ve sağlamlıktan yoksundu: Seçimli bir monarşi olduğu için, her seçimde, seçilenin vermek zorunda olduğu ödünler zayıflatıyordu kralı; üstelik malikânesi olmayan, oradan oraya dolaşan, her yana dağılmış ama hiçbir yerde sağlam temeli olmayan bir monarşiydi bu. Bu koşullar altında, onun kalkıp bir de öteki iki krallıkta üstünlüğünü sürdürmesi pek güçtü. Sonra, daha şimdiden, Jura ile Alplerin batısında, İmparatorluğun otoritesi bir kelimeden başka birşey değildi ve siyasal bakımdan etkinliği, Fransız etkisinin sızmasından çok daha azdı. Kentlerle donanmış o dikbaşlı İtalya'yı elde tutmak için, Germen seferlerinden vazgeçmek gerekiyordu ve Alman imparatorları Doğu'ya doğru yayılışın yönetimini sınırlardaki prensler yararına terkettiler. İmparatorluk güney'e doğru kaydı yavaş yavaş: Sicilya'nın sahibi VI. Heinrich, bir Akdeniz egemenliği düşledi; oğlu **II. Friedrich**, iktidarını Roma'da kurmak istedi. Son olarak da, Almanya kralının evrensellik savları, İtalya'da ve Germanya'da iktidarın temellerini çökerten korkunç bir muhalefetle karşılaştı. Muhalefet Batı krallıklarından geliyordu başta: Çünkü oralarda, kendi krallıklarında birer imparator oldukları için, hiçbir vesayeti kabul edemeyecekleri düşüncesi olgunlaşıyordu; böylece, II. Friedrich, alınganlıkları gidermek için her türlü patronluktan vaz geçmiş de olsa, Batı hükümdarlarını, hem sapkınlığa, hem de Kilise'nin cismani savlarına karşı yönelmiş, bir *respubliea universae christianitatis*, yani bir tür manevî topluluk kurmaya çağırdığında boşa gitti çağrısı. Çok daha kavgacı bir muhalefet, manevî üstünlüğüne gitgide daha ateşli olarak bağlanan Papalıktan geliyordu.

Bu güçlerin üstesinden gelemeyen İmparatorluk, böylece, bir kurum olarak XIII. yüzyılın ortalarında kayboldu; bir birlik ve barış düşü olarak, **imparatorluk düşüncesi** yaşadı yalnız. Bu çöküş, İtalya'yı, Almanya'ya

bağlayan birliği bozdu, imparatora doğrudan doğruya bağlı bölgelerde derin bir siyasal sarsıntı yarattı; o yüzdendir ki bu bölgeler, Batı Avrupa'nın tutarlı krallıklarının tersine, parçalanmış bir halde çekişmeler içine düştüler. Almanya'da krallık iktidarı, II. Friedrich'in ölümünü izleyen -yirmi yılı aşkın- bir fetret dönemi dolayısıyla pek çapından düştü; şiddet ve iç savaşlarla dolu bu fetret döneminde ise, hükümdarın malikâne ve hakları yağmalandı, bütün yerel güçler bir genel anarşi içinde güçlendiler. Ülke, o tarihten başlayarak, bağımsız prenslikler yığını olup çıktı. Doğu'da daha yoğun ve geniş olan bu prenslikler, tersine Batı'da özellikle Ren vadisinde -olabildiğince- dağınıktılar; siyasal savunma topluluklarında birleşmiş özgür kentlere, ve kimi zaman da, Alplerde, bağımsız dağlı topluluklara bir yer bırakıyorlardı. Bu dağlı topluluklar, İsviçre'de bir konfederasyona doğru gidiyorlardı.

İtalya'da, iktidarların dağılışı çok daha ileriye vardı. Alplerin ötesinde birkaç prensliğin dışında, özellikle kentler vardır burada. Ne var ki, ticarî yarışma yüzünden birbirleriyle zıtlaşmıştır bu kentler; ve her kentin içinde de soylular, zenginler, küçük zanaatçılar birbirinden farklı çıkarları temsil etmekte, birbirine hasım partiler içinde toplaşmakta, sürekli bir anlaşmazlık hüküm sürmektedir aralarında. Ve açıktır ki bu karışık ortamda, yabancı bir kente kaçıp oradan yitirdikleri yurtlarının düşünü gören sürgünler arasında imparatorluk umudu daha da güçlü olarak varlığını sürdürebilirdi; bu kez, gerçekten Romalıdır ve Germen etkisinden sıyrılmış bir imparatorluk umududur bu.

İmparatorluk iktidarının çöküşüyle güçlenen, dünyanın siyasal yönetimini eline geçirme düşüncesinin bir başka güdücüsü olan Papalığa gelince... Hıristiyanlık, giderek Kilise üzerinde imparatorun kuracağı bir üstünlük düşüncesine direniş içinde, Papalığın üstünlüğü düşüncesi, gerçekten güçlendi; hem feodal kurumlarda, hem de *Corpus Juris'ın* taşıyıp getirdiği yeni egemenlik kavramında dayanaklar buluyordu bu düşünce. XIII. yüzyılda, Papa, üstünlüğünün işareti olarak, ikinci bir tacı geçirdi kafasına. İmparator IV. Henri'nin girişimiyle yarışma içinde, III. İnnocentius, Papalık makamı çevresinde, Roma Kilisesinin arkasında, tüm Hıristiyan dünyanın hükümdarlarını toplayacak geniş bir vassal bağımlılıklar şebekesi kurmaya çabaladı; kimi senyörlükler, arkasından da İngiltere Krallığı Papalığın hasları oldular, yıllık bir şey de ödeyerek bağımlılıklarını dile getiriyorlardı. Gitgide de şu düşünce belirginleşti: İmparatorun kendisi de Papalığın

vassali idi, ve **III. Bonifatius**, buradan kalkarak, Roma piskoposunu, manevî olduğu kadar da cismanî, Hıristiyan halkın tek önderi olarak kutlayıp yüceltti.

Ne var ki, çağa uymayan davranışlardı bunlar.

İmparator gibi, Papa da, şimdi Avrupa'yı bölüşen devletlere vesayetini kabul ettiremezdi. Cismani egemenliğe soyunmuş bir Papanın gerçek görevine ihanet edeceğine inananlar gitgide çoğalmıştı. İlk Haçlılar zamanındaki feodal dönemin birleşmiş Hıristiyanlığı kesinlikle parçalanmıştı. Bir yandan laik güçlerin gitgide güçlenişi, öte yandan iktisadî gelişme, paranın büyüyen gücü ve örflerdeki ard arda değişme, XII. yüzyılın ortalarından başlayarak, Kilise'nin içinde gitgide dayanılmaz hale gelen bir huzursuzluğu sürdürüp duruyorlardı.

III
KİLİSENİN BİRLİĞİNE KARŞI TEHDİTLER

Batı'da öteki krallık, prenslik, ya da senyörlüklerde olduğu gibi, Kilisede de, monarşik iktidar, dünyevî güçlere karşı verilen mücadele boyunca sürekli güçlenmişti. Kilise hukuku, Hıristiyanlığın en üstün yasamacısı yapmıştı onu ve yanılmazdı. Dünyevî monarşilerde merkezî organlar giderek nasıl farklılaşmışlarsa, Kilisede de, işler uzman kurullar arasında paylaşılmıştı; üstelik, gitgide çoğalmış ve çeşitlenmişti: Piskoposların belirlenmeleri için müdahaleler, ayrıca başka hukuksal sorunlar vardı. Son olarak da, XIII. yüzyılda, bu istilacı iktidarın malî organları gelişir; çünkü, Kilisenin büyük parası vardır. Bu iktidar merkezîleşmesi, idare çatısındaki bu gelişme, öteki devletlerde olduğu gibi, Kilisede de, iç tutarlığı ve birliği destekler.

Ne var ki, bu Kiliseye karşı tehditler de vardır.

HASIM GÜÇLER

Kilisedeki merkezileşmeye, Hıristiyan halkı da hareketlendiren çeşitli ve pek güçlü eğilimler karşı çıkar. Ayrıcalıklarına karşı gitgide kıskanç kesilen dünyevi güçlerin, Kilisenin dokunulmazlıklarıyla mücadele etmelerini, rahipleri de -öteki uyrukları gibi- yargılamak, boyun eğdirmek ve sömürmek isteyişlerini bir yana bırakırsak, 1150 yılına doğru, Roma Klişesinin -en güçlü araçlarla dayattığı- manevî ve düşünsel disiplinine karşı çıkan **üç hareket** vardır.

Önce, iktisadî koşulların ve yaşam ilişkilerinin gelişmesinin bir sonucu olarak, **dünya zevklerine** gitgide artan bir **bağlılık** görüyoruz. Şövalyelerin

başlattıkları kibar âleminin toplantıları, XII. yüzyılda bütün Avrupa'yı sarmıştır. Soylular meclisine kadın girmiştir; kadınla beraber görgü kuralları ve aşk; gözde kadının rolü, Hıristiyan evliliğin çerçevesi dışındadır. Bütün beğenilerde sürekli bir incelme vardır. Ve bütün bunlar, yüksek sınıftan olanları, Klişenin emrettiği kavramlar ve görevlerden saptırmaktadır. Böylece, bu çevrelerde, -görülür biçimde- bir dünya aşkı gelişmektedir; dünya zevklerini, önce XII. yüzyılın sonlarında Fransız şövalyelerinin lirik şiirleri şakır. İster istemez, ölümden korkuyu da beraberinde getirir bu: Ölüm, yolculuğun sonu ve sakin sevinçlerin başlangıcı değildir artık, bir kopuş, bir kökünden sökülüştür o. Ticarî çevrelerde de bir kazanç aşkı vardır: Çoğu kez burjuvalarda örflerdeki savurganlıkla içiçedir bu; kâr, Hıristiyanlığın telkin ettiği acımayla da uyuşmamaktadır. Maddî koşullardaki bu ilerleme, ruhban takımını olsun, laik çevreleri olsun, Hıristiyan emir ve kurallarına karşı açık bir sırt çevirmeye götürmüştür.

İkinci başeğmezlik tohumu, **aklî düşüncedeki ilerleyiş**tir. XII. yüzyılın ilk yarısında palazlanmış diyalektik, sonra küçük bir aydın çevrede, düşüncenin her türlü yönelişi için kullanılır olmuştur. Aslında, Batı'nın tarihinde, bu XIII. yüzyıldan daha mantıkçı, daha usavurma, tartışma, sınıflandırma, soyutlama kaygısını taşıyan başka bir dönem yoktur. XII. yüzyıldan başlayarak, İspanya'da ve İtalya'da Arapçadan Latinceye çevrilen Aristoteles'in eserlerine karşı gösterilen o yakın ilgi, düşünmeye olan bu coşku ve tutkuyla açıklanabilir ancak. Bizans'la kültürel ilişkilerin yeniden başlaması, özellikle mesafelerdeki daralış, Hıristiyanlık öncesi felsefe ile daha içten teması sağlar. Aristoteles'in Yunanca el yazmaları, filozofu, Müslüman yorumcuların bozucu kılıfından sıyırır, daha öğretici, daha çekici kılar. 1225 yılına doğru, Paris okullarındaki hocalar, akılcı felsefenin yöntemlerini, bilinçli olarak ilâhiyatın sorunlarına uygulamaya başlarlar. Bu yöneliş kesin ve önemlidir: Çünkü akıl, «otoriteler» karşısında insanın özgürlüğüydü, düşünceye baskılar önünde de bir bağımsızlık tohumu. Bu tutum, şu bakımdan daha da kaygılandırıcıydı: Hepsi de rahip olan hocalar ve öğrenciler, yine de yerleşik Kilisenin kadroları içindeydiler. Gerçekten, XII. yüzyılın başlarından başlayarak, aydınlar, en yetkin hocaların ve en iyi kitapların bulunduğu birkaç büyük merkezde toplaşıyorlardı: Bolonya'da, Roma hukuku, Paris'te özgür sanatlar öğretimi ve ilâhiyat için ilk araştırıcı kadrolar böyle böyle oluşmuştu. Daha özgür olan bu okullar, yöredeki katedral rahiplerinin okullarıyla yarışıyorlardı;

gerçi, öğreticilere «öğretim belgesi»ni verme ayrıcalığını ellerinde tutuyorlardı bunlar, öyle de olsa öğretimi ve düşüncenin akışını yeterlice gözetliyebilecek durumda da değildiler.

Düşünce etkinliği, bağımsız ve çok yönlü olma yolundaydı böylece.

Çok daha yaygın, halk katına girmiş, görünüşe göre kentlerin aşağı-tabakalarında güçlü bir son eğilim, Kilise için daha da tehlikeliydi. Ancak, öteki iki eğilimden farklı olarak bu, Hıristiyan maneviyatı için bir zenginlik, bir gençleştirme etkeniydi. **Dinsel tavır ve uygulamada** derin **bir değişiklikle** ilgiliydi bu eğilim. Kilisenin emrettiği ayin ve törenlere daha bir sıcaklık getirecek bütün duygusal yankılanışları arayan, doğrudan doğruya duygulanışı harekete getirerek, insanların acıyan ve avutan Tanrıyla -dolambaçsız- duygu ve düşünce ortaklığı kurmalarını sağlamak isteyen bu mistik nitelikli eğilim, böylece yerleşik Kilisenin rolünü azaltma doğrultusundaydı. Kiliseye, zenginliklere fazla bağlandığı eleştirisi de yöneltiliyordu; çünkü, bu dinsel eğilim, XI. yüzyılın ortalarından, para ekonomisinin kesin olarak doğuşundan beri, Kilisedeki hiyerarşiye karşı ilk Hıristiyanlığın yoksulluk ülküsünü yeniden yerleştirmek için harcanan çabaların doğrudan bir uzantısıydı aslında. Dünya nimetleri içine gömülmüş bir ruhbanın, alabildiğine idarîleşmiş bir Kilisenin aracılığından tiksinen bu eğilim, dinsel topluluğun yapısında köklü bir reform istiyordu. Aşırı biçimlerinde, bir küçük «yetkinler» topluluğu oluşturmaya varıyordu: Doğrudan doğruya laik, ama gerçekten «saf», yani yoksul ve lekesiz çevreden gelen, «Kutsal Ruh»u pek yalın törenlerle halk kitlesine götürmek ve ona, kendi dilinde İncil'i okuyarak kurtuluşa ulaştırmakla görevli bir topluluk. Hareket, XII. yüzyılın ikinci yarısında, kimi noktalarda, ilginç **sapkınlıklara** yol açtı.

Biri ***Katarizm****di bunların: Fransa'nın güneyinde özellikle güçlü olduğunu gördüğümüz bu hareketin, öğretisi hakkında bildiklerimiz tam değil; iyi Tanrının karşısına kötü Tanrıyı koyan Manicilikten gelme ikiciliğin -aleyhinde olanların daha da abarttıkları- aşırı bir biçimiydi kuşkusuz ve her halde, sonradan -1167 yılına doğru- Balkanlarda kimi Bogomiller ile kurulmuş temaslar sonucu, üstüne de bazı şeyler eklenerek gelmişti. Başarısı, özellikle yöneticilerinin çileciliğinden geliyordu; bunlar, bozulmuş ve mızmız Katolik ruhbanın tersine, manevî yükümlülükleri, bütün sertlikleri*

içinde yalnız başlarına yükleniyorlardı ve inanan sıradan insanlara da dünya zevklerine rahatça katılmalarına olanak sağlıyorlardı.

Öteki sapkınlık, ***Valdizm****, başlarda bir yoksullar mezhebi oldu: İnananları, Lyon'lu bir burjuvanın yaptığı gibi, etlerinde avuçlarında ne varsa dağıtıp, İsa'nın yaşamına uydurmaya çalıştılar yaşamlarını. Ne var ki, ilk Hıristiyanlıktan esinlenen hareket, 1180 yılına doğru Kilise'deki hiyerarşinin muhalefetiyle karşılaştı: Çünkü, laik kişiler olan yandaşları, rahip olarak görünmek istiyor, çevrilmiş İncil metnini yalnız başlarına yorumlayabileceklerini ileri sürüyor ve vaazda bulunmak hakkını istiyorlardı. Ne var ki, Kilise'nin muhalefetine karşın, kuşkusuz derin özlemlere yanıt veriyordu bu; o yüzden de Alplerin ötesinde berisinde hızla yayıldı.*

KİLİSENİN TEPKİSİ, DİLENCİ TARİKATLARI

Böylece Kilise, örflerin yönetimi, düşüncenin denetimi, hâttâ kendi görevini, insanlarla Tanrı arasındaki aracı rolünü yitirme tehlikesiyle yüzyüzeydi. Soyluların saray yaşamını etki altına almak için, şövalyelik âdet ve ruhunu Hıristiyanlaştırmak, bu askerî kastı bir tür tarikat haline getirmek için harcanan çabalar bir yana, Kilisenin tepkisi, genel olarak, pek sert oldu bu eğilimler karşısında.

Ne yaptı?

Tacirlerin acıma bilmeyen uygulamalarını kökünden söküp atmak için, faizle ödünç verme açıkça yasaklandı. «Yeni Aristoteles»in tehlikeli kitapları mahkûm edildi: Paris'te, 1210 yılında, *Metafizik*'le *Fizik*'in şerhleri yasaklandı; ve 1228 yılında, Papa, tanıtlamalarına pagan felsefesinin ilkelerini artık karıştırmamaya çağırdı ilâhiyatçıları. Vaudois'ları Kilise makamları aramaya koyuldular. 1208 yılında, sapkınlık töhmeti altodaki Hıristiyanlara, - Albi'liler diye adlandırılan - Languedoc Katharları'na karşı bir Haçlı Seferi düzenlendi. Ne var ki, hakdışı mezheplere karşı koğuşturma ve bastırma, o zamana değin piskoposların girişimine bırakılmışken, bu kez düzenlenip örgütlendi bu: Önce, kimi prensler yaptı bunu; sonra da Papalık, 1231 yılından başlayarak, koğuşturmanın dizginlerini eline aldı, **Engizisyon'**u kurdu. Ancak, pek az etkisi oldu bu bastına önlemlerin; öyle olduğu için de, XIII. yüzyılın ilk

yarısında, Kilisenin bilinçli bir çabasıyla tamamlandılar. Papa III. İnnocentius'un girişimiyle başlayan bu çabalarla, Kilise, yeni akımlara uymak, onlardan işine en uygun gelen parçayı almak istiyordu.

Dilenci tarikâtları, bu gelişmenin ürünüdürler.

Gerçekten, yoksulluk adına ve sıradan insanların acıyabilecekleri dinsel biçimler adına ortaya çıkan pek güçlü hareketi Kilise ile bütünleştirmek, bir an önce yapılması gereken bir şeydi. Papalar, yeni ruhla canlanmış olan özellikle iki din topluluğunu, Dilenci tarikatları diye adlandırılan **Dominikenler**'le **Fransiskenler'**in Kilisenin bağrında kurulup gelişmelerini desteklediler. Bunlardan birincisi, Katharlara karşı yürütülen eylem içinde doğdu: 1206 yılında, bir rastlantı sonucu Languedoc'a yolu düşen İspanyol din adamı **Dominique** Toulouse'da yerleşir, yanındaki az sayıda çömezleriyle, sapkınları sözle ve dahası -«yetkinler» kadar çetin ve yoksul- yaşamıyla örnek olarak, inandırmaya çabalar; her türlü dünya malından vazgeçer, dilencilikle yaşamak ister ve vaaza adar kendini. Fransiskenlik ise, tersine, Vaudois hareketine pek benzeyen bir biçimde doğdu: **Assise**'li zengin bir tacirin oğlu olan **François**, ilk Hıristiyanlığın çağrılarından pek duygulanarak, 1206 yılında, elinde nesi var nesi yoksa yoksullara dağıtır, herşeyden el etek çekmiş bir halde ve Tanrı sevinci içinde bir yaşama verir kendini; 1209 yılında, çevresinde duygulandırdığı kimi gençlerle, ilk kardeşler ailesini kurar. İsa'yla mistik bir ortaklık içinde lirik bir çileciliği sürdüren bu laik insanlar, ekmeklerini ararken, ya da büyük tarım işletmelerinde gündelikçi olarak çalışırken, dinsel törenler içinde boğulmadan, ilk Hıristiyan ahlâkını vaazederler. Bu yaşam biçimi, Orta İtalya'nın kent halkı arasında, Vaudois'larınkine benzer bir başar, sağlar.

Amaçları ve manevî dünyalarının rengi birbirinden pek ayrı, ama ikisi de Tanrıyla doğrudan doğruya ilişkiyi yoksulluk yoluyla kurmaya kalkan bu iki yetenek, öteki nice sapkın girişimler gibi, kendiliğinden doğmuşlardı. Ne var ki, Roma ile sıkı bir birlik İçinde kaldılar. III. İnnocentius, Dominigue'le Assise'li François'yı pek güler yüzle kabul etmişti. Kendinden sonra gelenler de, bu iki dilenci tarikatın, çekip çevirmeyi ve evcilleştirmeyi başardılar; ve her iki tarikat da, Roma Kilisesinin koruyuculuğunda bütün Hıristiyanlığa, hem de hızla yayıldılar.

Neydi kazancı Papalığın bundan?

Manastır tarikatlarından pek farklı olan bu iki dinsel topluluğa kucağını açmakla, Kilise gençleşiyor ve pek değerli güçleri özümsemiş oluyordu. Dilenci tarikatları, Kilise'ye, o güne değin Ortodoksluğun doyuramadığı yeni özlemlere vereceği yanıtı sağladılar; ama, ona asıl verdikleri, sapkın mezheplerle etkili biçimde yarışabilmenin araçlarıydı.

ÜNİVERSİTELER, LAİK DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ, BİLİM VE DOGMA

Papalık, okullardaki düşünsel hareketin dizginlerini de ele geçirmeye çabaladı. XII. yüzyıla değin, eğitim, ruhbanca, iki türlü okullarda yapılırdı: **Manastır okulları**yla, **katedral okulları** idi bunlar. XIII. yüzyılın ilk yarısındaki papalar, önce III. İnnocentius ve arkasından gelenler, katedral okullarına ve lâik güçlere karşı, yeni okulların hocalarına ve dinleyicilerine, onların mesleki kuruluşlar olarak toplaşmalarına, ayrıcalıklarına, idarî özerkliklerini kazanmalarına tutup yardım ettiler. **Üniversiteler** böyle doğdu. Latince *universitastan* gelen üniversite de, hocaların ve öğrencilerin yeminli korparosyonu demek. Bologna gibi, daha önceleri kurulmuş ve imparatorlarca korunan kimi üniversiteler, bu Papalık etkisine hep başkaldırır oldularsa da, Paris'teki hoca ve öğrenci kuruluşları, krala karşı böyle bir desteği aradılar. Papalık, İtalya'da -Roma başta olmak üzere-üniversiteler kurdu; Montpellier okullarını korudu; Kathar sapkınlığının bozup karıştırdığı bir ortamda Kilisenin öğretisini yaysın diye Toulouse üniversitesini kurdu (1229); ve son olarak da, İngiliz hocaların Paris'teki öğretim yöntemlerini getirip soktukları Oxford Üniversitesinin gelişmesini destekledi. Kimi insanların, bağışlarıyla, yoksul öğrencilerin bakımı ve barınması için **yurtlar**la (colleges) donattıkları üniversiteler, örgütlenirken **Fakültelere** ayrıldılar: Dört fakülteden biri, hazırlayıcı bilgiler veren **Sanatlar Fakültesi** idi; ötekiler, yani **İlahiyat, Hukuk** ve **Tıb**, uzmanlık araştırmalarına yönelmişlerdi. Paris'te, XIII. yüzyıl ortalarında, hoca ve öğrenci olarak en kalabalığı olan Sanatlar Fakültesi, ana dillere göre dört «ulus»a bölünmüştü; herbirinin seçilmiş bir vekili vardı; sonra bunların da aralarından seçip başlarına geçirdikleri «rektör», giderek bütün üniversitenin sözcüsü oldu.

Ne var ki, Papalık, böylece bağımsızlıklarını kazanmış olan bu kurutuşların etkinliklerini iyice denetlemek amacındaydı. Buna kolayca erişebilmek için de, tuttu Dilenci Tarikatlarından her ikisinden de yararlandı. Papalığın, Engizisyonun yürütülmesinde her ikisinden de

yararlandığı bu tarikatlar öğretime itildi ve üniversitelere sokuldular. Kimi yerde hocalar Fransisken yapıldı; kimi yerde, özellikle ilâhiyat öğretimi bu tarikatların eline geçti; ilâhiyat öğretiminde de, birkaç yıldan beri Yunan düşüncesinin yayılmasıyla ortaya çıkan büyük soruna saldırdılar. Ve sonunda, şu güç bireşimi gerçekleştirdiler: Kimi, aklî mantıktan kuşkulanıp Platoncu bir düşünceciliğe yönelirken, kimisi de Aristoteles felsefesini Hıristiyan dogmasına uydurdu. **Aquino'lu Thomas** bu sonuncular arasındadır. Onun, diyalektiği yumuşatmak için, iki yüz yıldan beri yürütülen çabanın ürünü olan *Somma*sı, Hıristiyan Batı'da ortaya konmuş olan ilk ilâhiyat bireşimidir.

Ne var ki, Fransiskenlerle Dominikenlere çok şey borçlu olan bu yenileniş, bu tartışmasız başarılara karşın, Kilise, iktisadî, sosyal, siyasal, giderek duygusal değişmelerin sarstığı durumunu yine de tam düzeltemedi. XIII. yüzyılın son otuz yılında, müminlerin manevî gereksinmeleriyle, Kilisenin gitgide sertleşip ağırlaşan yapısı arasındaki mesafe daha da arttı.

Laik düşüncenin yararına oldu bu, o ilerledi.

Gerçekten önce, laikler, yani Kilise dışında kalanlarla ruhban arasındaki zıtlık belirginleşti. Duygulanışın inceldiği ve ruhlarının besinini şimdi İncil'i okumakta arayan laik Hıristiyanlarda, Kilise adamlarına karşı derin bir alaycılık, bir güvensizlik, hâttâ açık bir düşmanlık gelişti. Dilenci Tarikatlarının kimi davranışlarının da canlı tuttuğu bu Kilise karşıtlığı, ruhban takımının dünyevî durumuna karşı yöneltilmişti temelde: Rahipler, hemen her yerde, malî yükümlülüklerden bağışık olduklarını ileri sürüyor; Papalık, kimi ülkelerdeki mülklerini alabildiğine sömürüyordu; vaktiyle dünya malına sırtlarını dönmüş Fransiskenler bile zenginleşmişlerdi.

Ne var ki, eleştiriler, bu ayrıntıdaki saldırıların ötesine geçti ye doğrudan doğruya Kilisenin yapısını, özellikle XIII. yüzyılda o pek İtalyanlaşmış, pek politikaya batmış, gözünü para hırsı bürümüş Papalık monarşisini mahkûm etti. Bu eleştiriler, Fransiskenler arasından da yandaşlar buldu kendisine. Bir küçük Fransisken azınlığı, XIV. yüzyılın eşiğinde Kilisenin dışına kaydı, ve Vaudois'larla, Katharizmin kimi mirasçılarımla, çeşitli laik tarikatlarla birleşerek, mistik, sapkın, ya da sapkınlığa sürtünmüş ve hiçbir zaman da ortadan silinip gitmemiş olan akımın içine gelip girdi. Aynı anda, Papa VIII. Bonifatius'un teokratik aşırılıkları da, tüm laik monarşilerin savunucularını Papalığa karşı ayağa kaldırıyordu. 1305 yılından sonra,

Papa, Roma’dan kaçıp da, Fransa’nın güneyine yerleştiğinde, manevi gücünden daha önce çok şey yitirmişti zaten.

Hıristiyanlıkta, henüz hafif ve yüzeyden de olsa, bir huzursuzluk vardı.

Yine o sıralarda, Ermiş Aquino’lu Thomas’ın bireşim çabalarının boş olduğu ortaya çıkmıştı ve, aklî düşünme, dünyayı ve insani inceleyen bilimle, Kilisenin denetlediği imanın gerçekliği arasındaki kopuş olup bitmişti. Gerçekten üniversiteler, Roma’nın dayatmak istediği disipline öyle uslu uslu boyun eğmiyorlardı. Paris’te, 1233-1257 yılları arasında, laik hocalar, başkaldırı? Dominikenlerle Fransiskenlere verilmiş kürsülerin sayısını azaltmak istediler; üniversiteye yabancı bir disipline fazla boyun eğmekle suçluyorlardı onları. Mücadele kuşaktan kuşağa geçerek, İngiltere’ye kadar ulaşacaktır. Bunun gibi, üniversitede, Papalığı ya da piskoposları gözetme kaygısı duymadan düşünsel çıkışlar yapan hocalar vardır. Aynı zamanda, Aristoteles’ten esinlenen, ama Hıristiyanlığın özümsemesine çok daha az uygun olan bir «yeni Aristoteles», **İbni Rüşd**’ün düşüncesi, özellikle Salerno okulu hekimleri aracılığıyla yayılmış ve Paris okullarında kök salmıştı. Dogma karşısında akılcı düşüncenin tam bağımsızlığını savundukları için tehlikeli öğretilerdi bunlar; nitekim, 1270 yılından başlayarak, akılla imanı uzlaştırmaya çalışan Thomascı girişimlerin saygınlığın on paralık ettiler. Onların etkisiyle, önce en ihtiyatlılar mistik platonizme yöneldiler; sonra da, yeni bir bireşime giden yol hazırlandı. Bu yolda İskoçyalı **John Duns**, XIV. yüzyılın başlarında, yerilip kötülenmiş olan Ermiş Thomas’ın görüşünün yerine geçmek üzere, -Augustinizm’le beslenen- yeni bir görüş savunuyor, felsefeyle ilahiyatı, akılla imanı uzlaştırmaktan vazgeçerek, onlara farklı doğrultulara giden yönler çiziyor ve şöyle diyordu: «Tanrı, insanlara aklın erişebileceği gerçekler açıklamamıştır, akıl da, Tanrının açıkladığı gerçeklere erişemez». Ne demekti bu? Vahyedilmemiş ne ki var, özgürce tartışılabilirdi. Başlarını **Brabant’lı Siger**’in çektiği Parisli en cesur hocalara gelince, iki kez mahkûm edilseler de, Aristoteles’le İbni Rüşd’ü yorumlamayı sürdürdüler; imana giren şeylerle, bilim alanına girenleri birbirinden bütünüyle ayrı iki alana yine onlar yerleştirdiler: İman alanına girenlere, hiçbir tartışmaya girişmeden tam olarak katılacaklardı insanlar; bilim alanına girenler içinse, her türlü yargılama serbestti.

Otoriteleri horlayan, her türlü bilginin kaynağı olarak deneyi gören bu düşünceler, araştırmaya, Kilisenin her türlü vesayetinden sıyrılmış bir alan

açıyorlardı. Misyonerlerin ve tacirlerin gezilerinin, dünyanın büyüklüğü ve doğanın çeşitliliği hakkında -her zaman tam doğru olmasa da- daha bütünlüğüne bir görünüm çizdiği, yabancı dillerin, Yunanca, Arapça, İbranicenin kullanılmasının yayıldığı bir ortamda, imanın çerçevesi dışında, ahlâk üstüne, politika üstüne, hâttâ Kilisenin yapısı üstüne düşünebilecekti artık. İbni Rüştcülüğe doğrudan doğruya bulaşmamış kişiler için bile, düşünce iklimi temelden değişikliğe uğramıştı. Oxford Üniversitesinde, mantıktan çok, *Quadrivium* bilimlerinin, doğa bilimlerinin ya da matematiğin kaygısını duyan kimi düşünürler nesneleri gözlemlemeye başladılar. İçlerinde bir **Roger Bacon** vardır ki, bu konuda yöntemin deneysel olması gerektiğini söyler ilk kez.

Roger Bacon (1214 - 1294), yaşamı ve düşünce dünyasıyla gerçekten ilginçtir. Uzun yıllar Paris'te kalır. Fransisken tarikatına girdikten sonra Aristoteles'in eserlerini yorumlar; ancak, çok geçmeden kendini bilimsel incelemelere verir, Bir ara Oxford'a döndüğünde ders vermesi yasaklanır. Eserleri bir süre sonra, çağdaşı Dominikenlerden bazılarına, bu arada Albertus Magnus ve Aquino'lu Thomas'a yöneltiği saldırılar dolayısıyla tehlikeli görülür. Roger Bacon, ileri sürdüğü görüşler yüzünden mahkûm olarak tam onbeş yıl hapiste yatar.

Özgürlüğe kavuştuktan iki yıl sonra da ölür.

Zamanının en uyanık bilim adamlarından olan Roger Bacon, Jul Sezar takviminin yanlış olduğunu fark eden ilk bilgindir. Ptolemaios sisteminin eksik yanlarını ortaya koydu. Optik alanında ışığın yansıma kanunlarıyla kırılma olaylarını buldu; küresel aynaların işleyişini inceleyerek bir gökkuşağı kuramı ortaya attı. Gemi, araba ve uçak gibi birçok mekanik buluşun temellerini açıkladı. Yazıları arasında top barutunun formülü bulunduğu için, Roger Bacon'a, bu barutun bulucusu gözüyle bakıldı uzun süre. Oysa, Roger Bacon, bu formülü Araplardan almıştı. Felsefî taşa (haceri felsefi) inanmasına karşın, bunu deney yoluyla araştırmaya hiçbir zaman yönelmedi.

Roger Bacon, yenilik arayan, açık düşünceli, her şeye ilgi duyan bir bilgindi. Bilimin sonu olmadığını ileri sürer,

İlkçağ yazarlarına saygı bahanesiyle her türlü düşünce ve araştırma çabasının durdurulmasını kabul etmezdi; çünkü İlkçağ, insanlığın gençlik çağıydı ona göre. Zamanının bütün sorunlarıyla ilgilendi. Roger Bacon, kendisini skolastiğin baskısından kurtararak deneye dayanan bilimi coşkunca selamlayan bilginlerin başında yer alır. Öyle der: «Deneysel bilim, gerçeği yüksek bilimlerden elde etmez. O, bilimlerin efendisidir, öteki bilimler de onun hizmetçisi»!

Bu araştırmalar, o sıralarda kesin sonuçlar vermekten uzaktılar gerçi; ancak XIV. yüzyıl başlarında, vahyin alanını sıkı sıkıya çizerek, kişisel araştırma özgürlüğü, bilimin laikleşmesi gerçeğini ortaya koymuşlardı.

Büyük bir değer taşıyorlardı böylece.

IV
FRANSIZ UYGARLIĞININ YÜKSELİŞİ

Tarım ekonomisinin, feodal dünyanın ve Hıristiyanlığın temellerinin çatırdadığı bu dönemde, toplumun yukarı sınıflarının zihniyet değişiklikleri, edebiyatın gelişiminde de yankılar yaptı. Onda da benzer bir genişleme görüyoruz: XII. yüzyılın ortalarından başlayarak, Bizans'taki ermiş yaşamını anlatma ile dinsel törenlerde usul ve sıralama, Arap öykücülüğü, Kelt folkloru gelip Batılı temaları zenginleştirmişti; özgür tartışma, insanın ve doğanın doğrudan doğruya gözlemini ve, son olarak da Kilisenin çerçevesinden çıkıp sıyrılma konusunda gitgide belirginleşen bir istek, bir heyecan da vardı.

EDEBİYAT

O sıralardaki önemli olay, yaşamın maddî koşullarındaki düzelmeye bağlı olarak, **edebî kültürdeki yayılış**tır.

İşlerin gelişimi, burjuvalardan, mesleki bakımdan sistemli bir yetişmişlik istemektedir; okumayı, yazmayı öğrenmeleri ve büyük çapta ticaretin dili olan Fransızcayı anlamaları gerekmektedir. XII. yüzyılın sonundan başlayarak, İtalyan ve Flaman kentlerinde, genel okullar açılır onlar için; ruhbanın elinin uzağındadır bu okullar ve öğretim de konuşulan dilde yapılmaktadır. Şövalye zümresinde de eğitim-öğretim yayılmaktadır; o zümreden kadınlar ve erkekler, XIII. yüzyılda okumayı bilmekle öğünmektedirier. Teknik zorunluluk da gerektirmektedir bunu: Sözleşmeler ve hukuk

ilişkilerinin hemen hepsi, törenli davranışlara, belleğe ve sözlü tanıklığa dayandığı için, hukuksal uygulamada yazı pek sınırlıdır; XII. yüzyılın ortalarından başlayarak bu da pek hızla gelişir: İşlemler yazılı yapılır, siciller tutulur, yerel âdetler kaleme alınır. Okumayı bilmek, şövalyeler için, kendi işlerini yönetmede de önemliydi; hele bir prensin yanında bir idarî görevde iseler, daha da önem kazanıyordu bu. Devletlerin kuruluşu, siyasal organların gelişimi de, XIII. yüzyılda, gitgide artan sayıda, kalem efendisi, noter, zabıt kâtibi, defter tutan, bir parça bilgiyle donanmış bir gurubun ortaya çıkmasına yol açar. Son olarak da, kitap, nadir olmaktan çıkar. XII. yüzyıldan beri, büyük üniversite merkezlerinde, öğrencilerin git gide artan isteklerine yanıt vermek üzere, kimi insanlar, işlek bir yazıyla kitap kopyacılığı yapmakta ve piyasaya sürmektedirler onları.

Edebî kültürün laik çevrelerde gitgide genişliğine böylesi yayılışı, Latin edebiyatının gerilemesine yol açtı. XII. yüzyılın ikinci yarısında, hatırı sayılır eserler hâlâ Latince yazılmaktadır gerçi; ne var ki, 1230 yılından başlayarak, Latince, hiç olmazsa Fransa'da, artık yalnız yüksek öğretim dilidir ve bir de Kilisede dinsel törenlerdedir. Bunun sonucu şu olur: Karolenj Rönesansından beri, birbirine sıkı sıkıya bağlı olan bilimsel etkinlikle estetik uğraşlar ayrılırlar; halk lehçelerinin saygınlığı da o oranda artar. Bu lehçeler, XII. yüzyılın ikinci yarısında, yerel söyleyişlerin üzerinde, iki yeni edebî dile yol açarlar: Bir yanda, Latin Hıristiyanlığın güneyinde lirik şairlerin kullandığı **Oc dili** vardır; öte yanda da, Champagne ve Picardie'nin edebî çevrelerinde biçeme kavuşan ve genel bir yayılış içinde **olan İle de-France lehçesi**. Çünkü Fransa'nın, dönemin bir başka niteliği olarak, edebiyat alanında mutlak bir üstünlüğü vardır. Anlaşılması da kolaydır bunun: Fransa, büyük bir krallık, dahası Avrupa'nın en kalabalık ülkesidir; Champagne fuarlarının Batı ekonomisinde oynadığı rol gereği gönenç içindedir; XI. ve XII. yüzyıllardaki askerî yayılış, İngiltere'ye, Kutsal Topraklar'a, Kıbrıs'a, Mora'ya, Fransızca konuşan seçkin bir zümre götürüp yerleştirmiş, Fransız şövalyelerini Hıristiyan İspanya'ya ve Güney İtalya'ya yaymıştır; son olarak da, pek önemli bir aydınlık merkezi olan Paris vardır.

Ne olursa olsun, herkesin zevkine yanıt veren çeşitli akımların izleneceği yer, Fransız edebiyatıdır.

1150 yılına doğru, güneyli biçimler, kuzey Fransa'ya doğru yayılmaya başlar. Akitanya'lı Alienor'un VII. Louis ile -1137 yılında- evlenmesinin sonucu olarak Poitiers sarayının İle-de-France'a taşınmasının, Alienor'un kızlarından Alice'in Blois'da, Marie'nin de Champagne'da yerleşmelerinin de bunda büyük payları var kuşkusuz. Capet'ler malikânesinin dolayında, feodal prensler, kontlar, XII. yüzyılın ikinci otuz yılında, pek parlak toplantılar yapar ve kendi malikânelerinde edebiyatçıları toplarlar. Ne var ki, krallık iktidarının kesin ilerleyişi çevredeki devletlerin yıldızını gölgelerken, prenslerdeki bu edebiyat ve sanat koruyuculuğu da, XII. yüzyıl yaklaşırken, tavsar. Ancak, yine o şifalarda, edebiyat ve sanat zevki, daha yayılmış, şato sahiplerine ulaşmıştır. Güney kökenli bu saray edebiyatının yayılması, önce eserlerdeki dış biçimi değiştirir: Eserler, ilk askerî destanlar gibi yalnız şakımak için değil, okunmak içindir; kuşkusuz yüksek sesle, ve o nedenle de uyaklıdır. Aşkı dile getirirken, duyguların ve davranışların da yalınlaşarak yaygınlaştığını görüyoruz aynı zamanda. O nedenle de, yiğitlik destanları ilk niteliklerini hızla yitirir, daha ince, ama açıkça daha aristokrat bir ruhla dolar, psikolojik çözümlemelere gider ve aşk temaları da olağanüstünün damgasını taşıyan bir havada gelişirler. Bununla beraber, yeni kaygılara daha uygun bir tür oluşur o sıralar: **Saraya değgin roman** (roman courtois) dır bu. Roman, bir zengin evliliği arkasında dolaşan genç soyluların başıboş yaşamını dile getirmektedir.

Ve bu arada aristokrasinin çapkınlıklarını.

XIII. yüzyılın başlarında, gerçekliğin düşselin içinde kolayca yitip gittiği bu aristokrat eğilim de hissedilir ölçüde değişikliğe uğradı. Bireysel okumanın ilerlemesiyle, önce şiir, nazmın önünde geri çekilir. Ayrıca, hâlâ pek hödük burjuvaların yanı sıra, aydınların ve soyluların şimdi yeğledikleri yerler olan kentler, edebî yaşamın başlıca merkezleri haline gelirler; içlerinde en parlakları da Paris'le, büyük kumaşçılar ve bankacılar kenti olan Arras'tır. Artık kibar âleminin özlemlerine de yanıt vermeyen, şimdi somut gerçeklik kaygısına daha çok kapılmış, şövalyeliğin Hıristiyan anlayışıyla, skolastik yöntemlerle ve düşüncelerin inceliklerle içrekçiliğe doğru genel gelişmesiyle de etkilenen saraya değgin roman, gelip simgecilik içine girer. Buna karşı, Haçlı Seferlerinin anlatısı biçiminde bir güncel edebiyat gelişmekte; kısa ve koşuklu halk öyküleri (fabliaux),

gerçekçi ayrıntı ve açık-saçık şakalarla dolmaktadır; son olarak da alay vardır: Hâlâ hafif ve neşeli, ama kadınlara ve Kiliseye karşı olan, bu arada aristokrasinin çapkınlıkları ve adetleriyle matrak geçen bir alay!

Zekâyı duygunun önüne geçiren bu gerçekçilik ve yergi eğilimi, bu yepyeni tutum, 1240 yılından sonra açıkça kendini ortaya koyarken, büyük okuyucu kitlesi de, bilimi halka yayan kitaplara gitgide artan bir ilgi gösteriyordu. XIII. yüzyılın ortalarında oluşmaya başlayan özel kitaplıklar, gitgide yolları ayrılan çifte bir yöneliş içindedir; bir yandan kişisel ve mistik bir dindarlık, öte yandan dünya ve insan hakkında aklî ve özgür bir bilgi: Öğretici eserler, ansiklopediler, «hazineler», «dünyanın görüntüleri» ve dindarlık eserleri. Kuruluktan sıyrılmamış da olsa, gerçeğe, yalınlığa, her türlü biçimsel ya da ahlâki baskıdan sıyrılmış gözleme dönüş: 1275 yılına doğru, Thomasçılığın girişiminin başarısızlığa uğradığı aynı anda, büyük edebî eserleri niteleyen çizgi budur. Yine o sıralarda, dinsel kökenlerinden sıyrılmış ve toplumun betimlemesine bağlanan bir tiyatronun habercileri vardır; ve ayrıca -Paris’li Rutebeuf’le - yalın, içten, küçük burjuva halkın duygularını yansıtan ve karşılığında şövalye erdemlerinin çöküşünü ortaya koyan bir şiir çiçeklenmektedir. Ve bu yeni anlayışın en yetkin temsilcisi **Jean de Meung**, 1275 yılına doğru, Paris’te, *Roman de la Rose’a* uzun bir ek yapar: Bütün sosyal önyargılara, bütün duygusal karmaşıklıklara olanca açıklığıyla saldırır orada; saray ahlâkını yıkar, kadına tapınmayla alay eder, kan soyluluğunun üstünlüğünü yadsır; kurduğu sistemde, Doğaya ve Akla ayırdığı yer, İbni Rüştçü görüşleri dile getirmektedir doğrudan doğruya. Fransız edebiyatının bu büyük dönemi, bu yıkıcı eserle sona erer.

Bu edebiyat, bütün Batı Avrupa’yı da etkileyecektir.

GOTİK SANAT

Fransa’nın bu yükselişi XIII. yüzyılda, belki çok daha yoğun olarak, sanat alanında kendini belli etmektedir. Müzikte örneğin: Paris’li ustalar, çok-sesli araştırmalarını ilerletmiş ve yeni türler koymuşlardır ortaya; onlardan sonra daha da gelişecektir bunlar. Ama asıl görsel sanatlardadır yenilik: Gerçekten de, Kuzey Fransa’da, Ortaçağ’ın en büyük sanatı, **Gotik sanat** doğar. Roman sanat kadar kutsal, ama ondan çok daha insancıl, daha gerçekçi ve öyle olduğu için de düşüncelerdeki genel gelişime yanıt veren, verebilen bir sanattır bu; kentlerin de sanatıdır: Burjuvazinin yükselişine, kentlerdeki kiliselerin parlayışına, kırsal kesimdeki manastırların silinişine tanıklık etmektedir.

Gotik biçem, XII. yüzyılın ikinci yarısında, roman biçimlerden çıktı aslında, ama ağır ağır. Mimarlıkta «sivri kemer»in kullanılmasıyla, kiliseler, bodurluktan kurtulur, başka boyutlar kazanır. Örtünmeden kapı biçimine, sütunlara; ve dekorda heykellere ve temalara değin her şey değişir. Her şeye bir incelik ve tatlılık gelir. Roman sanatta olduğu gibi birbirinden pek farklıdırlar gerçi, ama ana plân hepsinde birbirine yaklaşır. Yükseğe doğru gitgide tırmanan bir yapıdır bu. Kubbe alabildiğine yükselmiştir; gözü tırmalamasın diye sütun başlıkları atılmıştır. Koronun gitgide daha fazla yer aldığı bir ortamda, yapı genişlemiştir de. Heykelde, temalar yine kutsaldır; ama sanatçı, Tanrının yüceliğinden çok, iyilikseverliğini dile getirmektedir ve öyle olduğu için de hareketlere, yüzlere ve bakışlara alabildiğine bir sıcaklık gelmiştir. Yaradılışa bakışta da büyük bir değişiklik vardır: Dünyadaki bütün varlıklar, bitkiler, hayvanlar, insanlar ve onların uğraşları bir bütün içinde yer alırlar. Fantastik konular terkedilmiştir; bitki modelleri, gerçekçi biçimde her yana dağılmıştır ve insan biçimlerinde ölçü ve ahenk egemendir. Bu yönden heykel, duvardan yavaş yavaş ayrılır, bağımsızlık kazanır; insancıl yönelişi bakımından ise, Antik heykele -acayip biçimde- yaklaşmıştır.

Gotik estetiğin gerçekten ortaya konduğu 1200 ve 1250 yılları arasında, yine Fransa'da, bu biçemin şaheserleri yaratılır: Chartres'da, Reims'te, Amiens'te. Ne var ki, Paris havzasında ete kemiğe bürünen Gotik, bütün Avrupa'ya da yayılır. Başta Capet'ler devletinin büyümesi ve kral Ermiş Louis'nin Hıristiyanlıktaki saygınlığı, kimi dinsel hareketlerin Fransa'dan çıkmış olması, İle-de-France'taki düşün merkezlerinin parlaklığı, bu yayılışı desteklerler. Etkileniş, Kutsal Toprak'ta özellikle derin olur; Karolenj geleneklerine uzun süre bağlılığını korumuş olan Germen ülkelerde de. İngiltere'de bağımsız bir gelişmesi olacaktır. Roman biçemin beşiği ve gözde toprakları olan Güney ülkelerinde ise, daha sınırlı kalır bu etki. Bir yandan Bizans'ın, öte yandan -özellikle- Antik geleneklerin toprak altından ağır ama güçlükle yönlendirdiği İtalya ise, kendi özgün sanatsal eğilimlerinden vazgeçmez, geçemez.

FRANSIZ ETKİSİNİN ZAYIFLAMASI VE İTALYAN RÖNESANSININ HABERCİLERİ

Fransız sanatında, 1275 yılına doğru, edebî ürünlerdekine benzer bir tükeniş kendini gösterir. Yaratışın kaynağı kurumuştur; tüm teknik sorunlar çözülmüştür, görüşler yenilenmez; inceliş vardır yalnız, ama İngiltere'de

olduğu gibi bir barok süslemeye doğru yönelme cesareti gösterilmez; heykelde özenti ve yapmacıklığa doğru gidilir. Fransız uygarlığındaki zayıflayışın görünümlerinden biridir bu. Ne var ki, Capet'lerin krallığı da, Batı kültürünün gelişiminde tuttuğu egemen durumunu yitirmiştir o sıralar. Çeşitli nedenleri var bu silinişin ve başta da, XIII. yüzyılın sonlarında Avrupa ekonomisini etkileyen değişikliklere bağlı. Gerçekten Fransa, daha önceleri tarımdaki genişlemeden, her hangi bir başka ülkede olduğundan çok daha fazla yararlanıyordu; oysa, XIII. yüzyıl boyunca durmuştur bu ve bu durgunluk, gitgide çoğalan nüfusla gelip bir noktada sabitleşmiş olan üretim arasındaki dengesizliğin de etkisiyle bir bunalıma yol açar; 1316-1317 yıllarındaki o korkunç kıtlık en açık işaretidir bunun. Aynı anda, Champagne fuarlarının çöküşü de belirginleşir; ve, büyük ticaretin hâlâ kesintisiz gelişmesi, banka ve kredilerdeki genişleme, altın paranın daha da yaygın kullanılışı ile, o tarihe kadar yükseliş halinde olan Fransız ekonomisi, İtalyan iş adamlarının egemenliği altına girmiştir.

Paris'te bile çok açık görülür bu.

Bu baştaki gerileme etkenine, Frank egemenliğinin Yakın-Doğu'daki geri çekilişi de gelip eklenir. 1261 yılında Grekler, Konstantinopolis'i yeniden almışlardır ve Latinlerin elinde, Mora'da, birkaç senyörlük kalmıştır, kaldı ki onlar da hızla İtalyanlaşmaktadırlar; Suriye'de, Hıristiyanlığın son kalesi Saint-Jean d'Acre 1291'de düşmüştür. Bu geri çekiliş, İtalyan ticaretini hiçbir noktada rahatsız etmese de, Fransız kültürünün etkisini azaltmaktadır. Çevre ülkelerdeki gelişmeyi de göz önünde tutmalı: Doğuya doğru genişleyen Almanya kentlerle örtülmüştür ve Alplerden inen yeni ticaret yolları üzerinden geçmekte ve zenginleştirmektedir onu; İngiltere, kralla aristokrasinin kıtadaki topraklarını terkettiği günden beri, kimi yerli gelenekleriyle yeniden canlanmıştır; Kastilya Arapları Gırnata dolayına sıkışmıştır ve ticareti Akdeniz'de gelişen Aragon, Sicilya'yı ele geçirmiş ve Napoli Krallığını yarımadayla sınırlamıştır. Fransa yalnız değildir artık, yarışmayı Paris Üniversitenin içindeki gelişmelerden de görüp tanımak olasıdır: XIII. yüzyılın ortalarında, Paris okullarının üstünlüğü tartışılmaz gerçi, ancak oralarda çalışan düşünürler, ders veren hocalar, büyük bir sayıda yabancı kökenlidir: Bir Kolonya'lı Albertus öyledir, bir Aquino'lu Thomas öyledir, bir Ermiş Bonaventura öyle. Gelişmesini hiçbir zaman durdurmamış olan Oxford Okulu, 1270 yılından başlayarak, kimi alanlarda, araştırmaların başına geçer. XIV. Yüzyılın başlarında, Papayla Fransa

kralını karşı karşıya getiren uyuşmazlıklar, kimi hocaların ve öğrencilerin göçüne yol açar. İlk dağılıştır bu. Hıristiyanlığın gitgide bireyci devletlere bölünüşü, Paris gibi düşünce merkezlerinin zararına olmaktadır: Nitekim, 1302 yılında, Duns Scot adı verilen John Duns'u, Roma'dan yana olduğu için Güzel Philippe kovmuştur.

Bütün bu nedenlerle Fransız etkisi azalmaktadır.

Kimin yararına? İtalya'nın!

Kültürün dizginleri Fransa'dan İtalya'ya geçmektedir.

O tarihe değin çökertilip güçten düşürülmüş, uzun zaman istilalar ve yabancı vesayetler altında yaşamış, ama buna karşılık, mesajı tek başına bütün bir Ortaçağ Hıristiyanlığını yenileştirmeye yetecek olan Assise'li Ermiş François'yı, başka ülkelerden çok daha fazla içinde duymuş olan bu ülke, denizlere canlılık getiren ticaretle onarılmış olarak, manevî bağımsızlığını ve yaratıcı gücünü yeniden bulmaktadır. Batı'nın taşınır en büyük servetlerinin gelip yığıldığı kentlerinde, Doğu'yla temas sonucu zenginleşmiş ve Roma kültürünün gençleşmiş kalıntılarıyla git gide bağlar kuran özgün bir kültür oluşmaktadır. Fransa'nın edebî mirasına konan ve türlere yeni bir yaşam veren bu İtalya'dır. Bu türler, dağları aşmış ama kendi yurdunda tükenmiştir: Şövalye romanı geleneği, Capet'lerin krallığında çekiciliği olmayan bir çoğalış içinde kaybolurken, XIV. yüzyılın başlarında, Lombardiya tiranlarının saraylarında sıcak bir yuva bulmuştur kendine; önce Sicilya'lı, sonra Toskanya ve Bolonya'lı olan şiir, trubadurların kurumuş lirizmine *dolce stil nuova*da bir soluk katar. Son olarak, hem skolastik hem mistik olan bütün bir klasik Ortaçağ kültürü, yine aynı anda, **Dante**'nin (1265-1321), o içinde derin imanla Papalık monarşisinin acı eleştirisinin, Virgilius ve Aristoteles'e hayranlıkla İbni Rüşt bilgisinin ve son olarak da saray aşkını yüceltmenin birbirine gelip karıştığı *İlâhi Komedya*sında, en görkemli sonucuna varır; «özet»lenir bir yerde.

> *Engels öyle der: «Dante, hem Ortaçağ'ın son şairi, hem de modern zamanlara ilk şairidir».*
>
> *Böylesi bir tanımlanış gerçekten yakışıyor ona.*
>
> *Dante, siyasal fırtınaların esip kavurduğu, ama yeni bir kültürün ateşlerinin de tutuştuğu Floransa'da doğdu. Kendini, pek erkenden, hem de büyük bir tutkuyla siyasete verdi; Floransa'nın en üst makamı olan Konsey'de üye oldu.*

Aile gelenekleri bakımından Guelfi partisindendi. Bu parti, «Karalar» (ilericiler) ve «Beyazlar» (ılımlılar) diye ikiye bölündüğünde, Dante, «Beyazlar»ın yanında yer aldı. Ne var ki «Beyazlar» yenildiler ve Dante, öteki yoldaşlarıyla birlikte, sürgüne mahkûm oldu. Floransa'yı terketti; öleceği güne değin de bir daha dönemedi oraya. İtalya'daki devletler arasında sürüp giden savaşlara bir son vermenin düşü içinde Ghibelini partisine girdi; ve belli bir süre de, İtalya'nın VII. Heinrich'in egemenliğinde yeniden birleştirilebileceği umudunu taşıdı. ***De Monarchia*** *adlı eserini o sıralarda yazdı. Bu kitapta, İmparatorluk iktidarını ülküleştiriyor ve evrensel monarşi gibi hayali -ve doğaldır ki gerici- bir düşünceyi savunuyordu. Öyle de olsa eser ilgi çekicidir; Çünkü, Papalığın cismani iktidar hakkındaki görüşlerinin acı bir eleştirisi sergilenir onda.*

Sürgün yıllarında, Dante, kuzey İtalya'nın değişik kentlerinde oturdu sırayla. O ölümsüz ***İlahî Komedya****'sını da o sıralarda yazdı. Yazar, poemine «Commedia» adını vermişti. Ortaçağ edebiyatında, acıklı başlayan ama sonu tatlıya bağlanan eserlere bu ad veriliyordu genellikle. «İlahî» eklemesi ise, eserdeki yetkinliği belirtmek üzere, sonraki yüzyıllarda yapılmıştır. Poem, o olağanüstü ahengi ve ayrıntılarıyla şaşkına çevirir okuyucuyu; görkemli gotik bir katedrali hatırlatır bize o yapı. Eser, Ortaçağ yaşamının, insanı hayran bırakan bir ansiklopedisidir aynı zamanda. Birkaç yıl önce yazdığı öteki kitabı* ***Nuova Vita*** *(Yeni Yaşam) gibi, Dante,* ***İlahî Komedya****'yı da, Latince değil, halk dilinde yazdı.*

İtalyanca, bu eserle yaratılır.

İlahî Komedya*, şairin yaptığı dev bir yolculuğun eğretili (mecazî) öyküsüdür. Yolculuk, öte dünyada üç ayrı bölgeyi, Hıristiyan mitolojisinin yarattığı cehennemi, arafı ve cenneti içine alır. Önce Virgilius yol gösterir şaire, sonra sevgilisi, Beatrice. Dante, cehennemi de, arafı da, cenneti de dile getirirken, simgelere, mesellere ve çağdaşlarının pek iyi bildiği büyülü rakamlara başvurur. Teolojik ve skolastik*

simgelere, bağlı olduğu Katolik görüşe karşın, Dante'nin poemi, dünya ve insan anlayışının ne denli yeni olduğunu açıkça gösteren çizgilerle doludur: Dante, öte dünya yaşamından verdiği tablolara, kendi kişisel deneyimi ve gerçekçi gözlemlerine dayanan dünyasal bir çerçeve çizer; böylece, eserin ayakları yere basar. Kişiler, hayali bir ufukta da gelişseler, açıkça belirlenmişlerdir. Her biri kendi kişiliklerini ortaya koyan, alabildiğine canlı varlıklardır bunlar. Ve hepsi de, doğayı ve onun güzelliklerini, yeryüzünün acılarını ve sevinçlerini dile getirirler. ***İlahî Komedya****, bir yeni aşk anlayışını da sergiler. Ve şair, her şeyi bilmek isteyen insanların dinmeyen coşkusunu yüceltir.*

Dante, ***İlahî Komedya****'ya, bütün siyasal tutkularını da soktu. Poem, İtalya'nın XIV. yüzyılda sahne olduğu o keskin mücadeleleri yansıtır. Şair, siyasal düşmanlarını, içinde bazı Papalar da olmak üzere, sonu gelmez bir acıyla çırpınacakları cehenneme atar. Ama öte yandan, kimi Germen imparatorlar ülküleştirilir; çünkü Dante, İtalya'nın olası birleştiricilerini görüyordu onların kişiliklerinde.*

İtalya'nın katkısı sanat alanında daha da özgündür. Gerçekten de, Antik biçimlerin yeniden doğuşudur söz konusu olan; özellikle Orta İtalya'da, yabancı estetiklerin egemenliğine ötekiler denli girmemiş olan o sığınak eyaletlerde görülmektedir bu. Bu bölgelerde, saf bazilika geleneklerine göre kiliseler kurulması hiçbir zaman kesintiye uğramamıştı zaten; Antik usullere böylesi bir bağlılık, süslemede de gösterir kendisini. Uzun zaman dışardan gelme modaların etkisinde kalmış olan heykeltraşlık da, Roma geçmişine çevirmiştir yüzünü. II. Friedrich'in kafasında yeniden kurulacak bir imparatorluğun merkezi olarak tasarlanmış Sicilya, XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Antik heykelin yeniden doğuşuna tanık olur. Son olarak Toscana'da, bir gurup sanatçı, Fransa'dan gelme ikonografik temaları, doğrudan doğruya oyma taş sandukalardaki figürlerden esinlenerek yorumlarlar. XIII. yüzyılın sonunda, bu hareket, resme de sıçrar. İtalya'nın karanlık kiliselerinde yer bulmamış olan vitray sanatından bağımsız olan resim, Bizans'ın derinliğine etkisi altındaydı ve kimi mozayikler hâlâ Doğu örneklerine bir öykünme içindeydiler. Ne var ki Roma'da, kimi mozayikçi ve freskocu, Grek Doğusunun yavan ve donmuş suretlerini kopya etmek ten

vazgeçerek, Antik figürlerdeki o gür hareketi ve hacmi yeniden bulurlar. Giotto'nun habercileridir bunlar; kimi freskolarında gotik duyguyu açıkça diriltmiş Roma biçimleriyle bütünleştiren Giotto'nun.

Oysa, **Giotto**'nun, (1266? - 1337), 1317-1318 yıllarında, Floransa'nın büyük bankerleri Bardiler ailesi için, onların küçük kiliselerinin duvarlarına Ermiş François'nın yaşamından sahneler çizdiği anlar, Batı için önemli anlardır. Gerçekten, Ortaçağ uygarlığının siyasal, iktisadî, dinsel ve düşünsel öğeleri arasındaki denge, elli yıl önce Ermiş Louis'nin zamanında İle-de-France'da bir ara gerçekleşmiş olan denge, şimdi iflâh olmaz biçimde bozulmuştur. Batı dünyası, maddî güçlüklerin pençesindedir, giderek de düşünsel kaygıların.

III
MODERN AVRUPA’NIN KAYNAKLARI

XIV. - XV. Yüzyıllar, feodal Avrupa için çetin yüzyıllardır.

Başta **iktisadî** ve **sosyal güçlükler** gelmektedir: Kıtlık, savaş ve veba; insanları her an tehdit eden üç tehlikedir bunlar. Avrupa ekonomisi, çok geniş bir iktisadî durgunluk ve bunalım içindedir. İktisadî dengesizlik, sınıf çelişmeleri, kentlerde esnafın, Arsal kesimde köylülerin başkaldırılarına varır. Bu durgunluk ve bunalımı, yıkıntıları ülkeden ülkeye değişse de savaş daha da yoğunlaştırmaktadır. Silâhlı çatışma, bütün Hıristiyan Batı'da ortaktır; diplomasi de yetersizlikler içindedir.

Siyasal plandaki «kopuşlar», başka nedenlerin yanı sıra, zıtlıklarını ve çelişmelerini Kiliseye ve üniversitelere kadar yayar: **Kilise büyük güçlükler içindedir**; çeşitli nedenlerle saygınlığını alabildiğine yitirmiştir. Dinde sapmaların güç kazanışında bunun da rolü vardır. Papalığın zorbalığa başvurup, Engizisyonu işletmesi hiçbir çözüm getirmez. Kilise'de reform düşüncesi iyiden iyiye yer etmiştir kafalarda. Ne var ki, çözüm için XVI. yüzyılı beklemek gerekecektir.

Nedir gerçek, nedir dünya ve insan?

Avrupa'da, XIV. ve XV. yüzyıllar, bu ebedî sorunları kendine özgü bir kaygıyla ortaya koyarlar. Ve modern düşüncenin kaynakları olan yeni eğilimler, yaratıcı bir imgelem ve aklın bütün umursamazlıkları gelir birbirlerine karışırlar. Edebiyat ve sanatta da aranışlar vardır:

Hümanizma doğmaktadır.

Avrupa'da her yanda, krallıklar, prenslikler ve siteler, ülkelerini genişletmek için birbirleriyle yarış halindedirler. Geleneksel sosyal çerçevelerin dağılışıyla sarsılan devlet de, yeni bir yapı aranışı içindedir; özünde bir aranıştır bu, biçimde bir aranış.

İktidarı ellerinde tutanların ise, gözönünde bulundurmak zorunda oldukları bir gerçeklik vardır: Burjuvazi. Ekonominin dizginlerini eline geçirmiş olan burjuvazinin siyasal yaşamda da rolü gitgide artmaktadır.

O yılların temel olaylarından biri de Doğu'da gelişmektedir: **Osmanlı gücü** oluşmaktadır. Anadolu'da küçük bir beylik, pek kısa bir zamanda güçlenmiş, Bizans'ı yıkmış, Balkanlar, egemenliğine almış, koşar adımlarla yürümektedir. XVI. yüzyılda Viyana kapılarına dayanacaktır. Batı için ciddi tehlike budur şimdi.

Bir başka önemli olay da, **Moskova Rusya**'sının doğuşudur.

Rusya, XIV. ve XV. yüzyıllarda ortaya koyacak değildir ağırlığını gerçi; ama, birkaç yüzyıl sonra, tarihin sahnesinde baş rolü oynayacak olan

güçlerden birinin temeli kesinlikle atılmıştır.

BÖLÜM I
FEODAL AVRUPA'NIN GÜÇLÜKLERİ VE DENGESİZLİĞİ
(XIV. YÜZYIL)

XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde, Hıristiyan dünyanın geçici dengesi bozulduğunda, Batı Avrupa, **uzun bir karışıklıklar dönemi**ne girer; 1320 yılının dolaylarından başlayıp 1450 yılı dolaylarına değin sürecek bir dönemdir bu. Devletlerde, iktisadî ve sosyal yapılarda, zihniyetlerde, **derinliğine bir değişiklik**le sonuçlanır bu karışıklıklar. Yüz Yıl Savaşlarının kıvranışları, nüfus felâketleri, Hıristiyanlığın Osmanlı istilâsı karşısında geri çekilişi, Roma Kilisesindeki yırtılışlar, bu zahmetli doğuruşun olumsuz görünüşleridir ancak. Bu karışıklıklar, kuşkusuz monarşik güçler arasındaki yarışmaları artırır; devletlerin Kilise karşısında bağımsızlığa kavuşmalarını hızlandırır; feodal rejimden gelen bağların gevşeyip gittiği bir toplumda, prenslerin malî ve askerî kaynaklarıyla yönetim araçları arasındaki oransızlığı açığa çıkarır. Sosyal düzenin, kırsal kesimin sefaletleri vardır; kentlerde sıradan insanlar, meslekî ve beledî ayrıcalıkları karşısında, kıskanç zenginlere karşı kızgınlık ve hınç içindedirler. Sosyal düzen, bütün bunlardan doğan bölünüşler içinde çözülmüşe benzer. Her yanda duyulan, ekonomide uzayıp giden bir kasılma ve büzülmenin sonuçlarıdır: Beslenme maddeleri üretimindeki düşüklük, zanaatlardaki yarışma, nakit kıtlığı ve fiyatlardaki dengesizlik...

Ne var ki, bu güçlükler, öyle çokça sanıldığı gibi, düşüncelerde tam bir karışıklığın, örflerde düzensizliğin ya da yaratıcı güçlerde bir tükenişin işareti de değildirler. Ömür süresinin kimi zaman pek kısa olduğu o devirde, belirsiz bir yaşamı sürdürmek için, insanlar, ne baştan aşağıya umutsuzluk içine düşmüşlerdir, ne de dizginsiz bir sarhoşluğa bırakmışlardır kendilerini. Düşünce ürünlerinde olduğu gibi, sanat alanında da, zıtlıklar ve çelişmeler içinde de olsa, bunlar bir yerde yaşamın da işaretleri olduğu için, XIV. yüzyıla hor bakamayız.

I
AVRUPA'NIN GÜÇLÜKLERİN BİLİNCİNE VARMASI

Bu uygarlığın gerçek ve insanî boyutlarından başlayalım önce.

FEODAL BATI'NIN BOYUTLARI

XIII. yüzyılın ortalarından beri, **Roma Hıristiyanlığı**nın sınırları, **daralma**sını sürdürmektedir: Yeniden kurulmuş Grek İmparatorluğu ile

İslâm karşısında, -Kıbrıs, Rodos, Girit, Ege adaları gibi- kimi adalara ve Mora ile Attika'da kimi bölgelere kadar çekilmiştir; bir karşı-saldırı içinse fazla yeterli değildir bunlar. Kaldı ki, saraylarda oluşturulacak yeni Haçlı tasarıları için Cenova'nın, Venedik'le, Barselona'nın ticarî kaygıları başlı başına birer engeldir ve kitlelerde yankı yapamazlar artık. Böylece, Türk korsanlarıyla kaynayan Doğu Akdeniz'de, Batı'yla Doğu'nun ilişkileri seyrekleşmiştir. Sonra, Osmanlılara ilerleyişi vardır; karada Hıristiyan uygarlığını git gide geriletmektedir. XIV. yüzyıl bitmeden, Batı dünyası, Doğu'da Hırvatistan, Macaristan ve Polonya ile sınırlanmıştır. Müslüman Türk önünde tehlikeli bir durumdur bu ve birkaç yüzyıl böyle kalacaktır. Bu gerileyişi, kuzeyde, Hıristiyanlığın Litvanya'yı fethi de gidermez. Bunun gibi, İspanya'daki krallıkların İslâm üzerine yürüyüşü, o yıldırım hızını terketmiştir. Müslümanlık, Gırnata emirliğine de sıkışmış olsa, XV. yüzyılın sonuna değin varlığını sürdürecektir. Kaldı ki, yarımadada Hıristiyan krallıklar da birbirine düşmüşlerdir; bir Aragon, gerçekten güçlü bir ilerleyiş içindedir. Ne var ki, Hıristiyan İspanya, XV. yüzyılın başlarından başlayarak Akdeniz'in batı havzasına kapanacaktır.

Böylece, Hıristiyanlığın çekim merkezi Batı'ya geçmiştir.

Ufukları sınırlanan Batı'da, tacirler, bilginler ve yöneticiler, aralarındaki yakınlığın gitgide bilincine varmaktadırlar. Cesaret verici **teknik gelişmeler** ve **düşünsel eğilimler** vardır: Boylam ve enlemlerin daha sağlıklı hesaplanmasının önü açılmıştır. Bir yerin saptanmasındaki kolaylık ve haritacılıktaki gelişmeler, yolcuların yollarını kısaltmakta, giderek zaman kazandırmaktadır onlara. Sonra, kara ve deniz yolculuklarında da, güçlüklerin daha kolayca üstesinden gelinmektedir; taşıma araçlarında büyük bir gelişme görüyoruz; «ateşler», limanların girişini ve en çok geçilen kıyıları, işaret etmektedir, pusulanın kullanımı ise genelleşmiştir. Güvenlik ve hız, mesafeleri gitgide azaltmıştır. Sonra, denizle karanın somut tehlikeleriyle mücadele eden insanlar için mesafe, uzunluk ölçüsü değildir; yolculuk günüyle hesaplanmaktadır o; «yirmi gün uzunlukta ve onaltı gün genişlikte»: Fransa'nın boyutları böyle tanımlanır o sıralar.

Ortaçağ Batısının boyutları insan çapındadır.

Batı dünyasındaki geri çekilişle nüfustaki büyük azalış arasında bir koşutluk var mıdır?

Tarihçiler şu noktada birlik: XIV. yüzyılla, XV. yüzyılın büyük bölümü, **nüfusça bir durgunluk** ve **bunalım** dönemidir. Teknik ilerleyiş

yokluğundan, geniş alanlar hemen hemen ıssızdır: Yalnız hayvancılığın insanı besleyebildiği dağlar, ekilmemiş tepeler, sıtmanın kol gezdiği Akdeniz'in kıyı ovaları. Tarımsal nüfusun dağılışındaki eşitsizlikte bundan ileri geliyor. Sonra, bu halk, dönem dönem savaşın acılarını da çekmektedir. Ne var ki, eksik-beslenmenin ve iktisadî bunalımın sonuçları, silâhların tepinmelerinden çok daha yıkıcıdır. Kıtlığın yanı sıra veba kırar geçirir zaman zaman: 1316 yılındaki korkunç kıtlık, büyük nüfusu olan Flandre'in kumaşçı kentlerinde halkın onda birini alır gider; 1347 yılında, Kûfe'den Messina'ya bir tacir gemisiyle gelen Kara Veba, birkaç ay içinde tâ İngiltere'ye ve İskandinavya'ya değin yayılır ve yokladığı bölgelerde halkın sekizde birinden üçte birine kadar götürür; kimi yerlerde daha da can alıcı olur. Vebanın ağır bastığı bu felâketler, XIV. yüz yılın sonuna değin tekrarlayıp duracaktır. Uzun vadeli iktisadî çöküşü açıklayan temel olay da, üretici ve tüketici olarak, insan sayısındaki İşte bu kitlece azalıştır; özellikle el emeğindeki azalış, Avrupa'da her yerde etkisini duyurmaktadır. Köyler kadar olmasa da kentler de çeker vebanın acısını. Ve bütün bu kentlerde, aslında hiçbir zaman ortadan silinmemiş de olsa, yarı-tarımsal nitelik, daha bir belirginleşir. Nüfustaki bunalım, yaşamın ortalama süresini de hatırı sayılır biçimde kısaltmıştır; insanlar genç ölmektedirler.

Yaklaşan ölüm, sınırları daralan Avrupa'da ufukları daha da daraltır.

Daha önce Hıristiyan Batı'ya görünüşteki birliğini veren kimi çizgiler de belli belirsiz hale gelmektedir. Krallık ya da prenslik iktidarındaki gelişmeler, insanlara, senyörlüğün ya da bulundukları kentin geleneksel sınırlarının ötesine bakmayı öğrettikten sonra, şimdi de sosyal ilişkilerin içinde yer aldıkları **ulusal çerçeveleri** sertleştirmektedir. XIV. ve XV. yüzyıl boyunca, halklar, kendi kişiliklerinin bilincine varmaktadır. İktisadî yarışma, dinsel mücadeleler ve siyasal rekabetler artıp yoğunlaştıkça, «yurt» ve «ulus» kelimeleri, bütün dillerde, tutkulu bir anlama bürünür; çünkü, hemen her halk, komşularına karşı kendisini tanımlamaya kalkmaktadır. Başkalarından çok daha erken oluşan da İngiliz ulusudur. Ne var ki, bütün Avrupa bu değişikliklere katılmaktan uzaktır: Almanya'da, gerçekten ulusal hiçbir bilinç yoktur. Sanat ve edebiyat alanındaki parlaklığı tartışmasız da olsa, İtalya, ulusal güçlerdeki bu yeni derleniş toparlanışa, başkalarından çok daha fazla karşıdır. XI V. yüzyılın eşiğinde, Dante, evrenselliği haykırmıştı; yanıt diye, yerel bencilliği bulur ancak!

XIV. yüzyıl ulusçuluğu, toplulukla en sıkı ilişkilerini de dille kurmaktadır; aynı kelimelerle duymak, aynı kelimelerle düşünmektir aranan. Ortak bir dilin önünde yerel söyleyişler çekilmektedir.

Doğan ulusçuluk, bu duygusal edebî plandan yavaş yavaş siyaset arenasına da iner.

Hangi biçimde?

Mirascılık hakları ne denli geçerli olursa olsun, her türlü yabancı yarışmacılara karşı, **ulusal hanedanlara bağlılık** adı altında! Son olarak, XIV. yüzyılda, Batı'da, gerçek Kilise ulusçulukları da kendini gösterir; ulusçuluk, Katolikliğin kendi alanında bile duvarlar örmeğe başlamıştır; Krallıklara ve prensliklere bölünme, gitgide güçlendirmektedir bu duvarları.

Bu duvarları aşmak için, artık **izin belgesi** gerekmektedir. Geleneksel ayakbastı ya da geçiş parasına, **gümrük daireleri** eklenmiştir şimdi ve hemen tüm Avrupa'da görülen bir yeniliktir bu. Bölgesel ekonomiler de, ulusal çerçeveler içine yerleşmektedir. Kıskançlık ve kuşku duyulan yabancılar karşısında, bir ulustan olanlar, ticarette tekel olmasa bile, hiç olmazsa ayrıcalıklı bir rejimden yararlanmaları gerektiğini ileri sürerler. Yabancıların durumu da, bu iktisadî ulusçuluğun etkisi altındadır her yerde. Horlanan yabancının yazgısı da belirsizdir çoğu kez; kimi yerde saldırıya uğrar ve sık sık nükseden yabancı düşmanlığıyla yüz yüzedir. En güç durumda olanlar da Yahudilerdir: Doğal afetlerin nedeni olarak gösterildikleri yerlerde, düpedüz kıyıma gidilir; kanunlar da daha serttir onlar hakkında. Bu sıkıcı şeylerden yakasını sıyırabilmek için, yabancı, çoğu kez **yurttaşlık isteği**nde bulunur ve elde eder; ulusçu düşüncenin belli bir hukuk kavramı olmaya doğru gidişinin yeni bir kanıtıdır bu. Örneğin Fransa'da, XV. yüzyılın ortalarına doğru, ulusal dayanışma adına, yabancılarla evlilik yasaklanır.

Hıristiyan dünyanın monarşik ve ulusal birimlere bölünüşü, kuşkusuz devletlerin ve halkların, iktisadî, sosyal, siyasal ya da düşünsel plândaki gelişme derecelerine göre değişti. Düzenleyici bir iktidarın olmayışı da destekledi bunu; insanları, Hıristiyan dünyayı düzenleyip yöneteceği düşüne götüren üç büyük güç sarsılmıştı: II. Friedrich'ten sonra, kimi girişimlere karşın, İmparatorluk ne eski saygınlığını bulabildi, ne de sağlamlığını; imparatorluk, bir düştü bu artık. Papalık, gerçi alabildiğine merkeziyetçi, düzenli ve en iyi biçimde donanmıştır, dogmatik rolünü de tartışan pek yoktur; ama Fransa'nın güneyinde sığıntı halindedir, sonra da

Büyük Bölünme sırasında, ulusal devletlerin birbirinden farklı yönlerdeki çıkarlarına göre yırtılışlar içine düşecektir. Kime dinletebilir aşınmış teokratik iddialarını? Nitekim, Fransa ile İngiltere arasındaki çatışmaya son vermede, siyasal öncü rolü oynamak şöyle dursun, hakemliği bile tartışılmıştır. Fransa'ya gelince... Yüzyıllık saygınlığına bakıp, Güzel Philippe'in, gücü tükenmiş İmparatorluk ve Papalık karşısında, Hıristiyan dünyanın önderi olabileceğini düşünenler çıkmıştı. Ne var ki, bunlar da bir düştü. Böylesi düşüncelerin ileri sürüldüğü sıralarda bile, Fransa'nın maddî ve manevî üstünlüğü çöküş dönemine girmişti; savaş, bu çöküşü daha da İnandıracaktır.

Düzenleyici bir iktidar yoktur Avrupa'da özetle.

Ne yapmalı? Kimi güçlerin yeğlediği, bekleyiştir.

KİLİSENİN GÜÇLÜKLERİ

Siyasal plânda bir «kopuşlar yüzyılı» olan XIV. yüzyıl, zıtlıklarını ve çelişmelerini Kilise'ye ve üniversitelere kadar yayar.

Başta Kilise'nin **saygınlığı**nda büyük bir **düşüş** vardır: Papalık, güçlükler içindedir, zaman zaman da skandallarla sarsılır durur. Bu düşüşün uzak nedenlerinden daha önce söz ettik: II. Friedrich'ten sonra, İmparatorluğun mutlak zayıflayışı, Hıristiyanlık üzerindeki cismanî yönetimi yalnız Papalığa bırakıyordu; ancak, Papalığın elindeki araçlara göre fazla ağır bir işti bu onun için ve üstelik, laik iktidarın tepkisini çekmek bakımından fazla tehlikeli de: Güzel Philippe'in hukukçuları, bir evrensel imparatorluk için gerekçeleri, Roma hukukunda, kendi efendileri için bulmuşlardı. Dünyevî, uhrevîye karşı öç almaya başlamıştı: Papa'yı zaman zaman «Deccal» diye gösteren eleştiriler, Güzel Philippe'ten sonra gelenlerin dönemlerinde de tekrarlanıp duracaktır. Bu eleştiriden, Papanın kişiliği kadar, kendi çevresi ve iktidarı da yakasını sıyıramaz. Hıristiyanları en çok çarpan, Papalığın içinde yüzdüğü lüks ve zenginliktir. İsa'nın söyledikleriyle zıtlaşan şeylerdir bunlar. Kişilik yönünden ise, XIV. yüzyıl Papaları içinde yalnız **V. Urbanus** herkesin saygısını toplayabilmiş ve Petrarka önünde eğilmiştir. Ötekilerin herbiri bir eksiklikle malûldür: «Ben ne kadar Tanrıysam, Papa da o kadar Papadır». Papa XXII. **Johannes** için o yüzyılda yaşayan birinin söylediği bir sözdür bu ve gitgide büyüyen saygınsızlığın derecesini gösterir bize.

Büyük Bölünme (Schisme) ile rezalet de ayyûka çıkar.

Öyküyü başından alalım: Papa VIII. ***Bonifatius*** *ile* ***Güzel Philippe****'i karşı karşıya getiren mücadele, Papalık aleyhine hayal kinci olmuştur. Onun ölümünden (1303) sonra, Fransa kralının hıncından korkan kardinaller, tutar bir Fransızı, Bordeaux arşöveğini Papa olarak seçerler (1305), o da V.* ***Clemens*** *adını alır. Ne var ki, yeni Papa, sağlığı, ama daha çok da kral Güzel Philippe'in yanında bulunmak zorunda olduğu için, Roma'ya gitmez, Fransa'da kalır: Sıksık yer değiştirir, ama çoğu kez, Papalığa ait bir kent olan* ***Avignon****'da oturur. Onun yerine geçenler de, orada kalmayı yeğlerler; ikliminin yanı sıra, Roma'nın başkaldırılarla çalkalanmasıdır bunun nedeni. Ancak, 1377 yılında, Papa XI.* ***Gregorius****, Roma'ya dönmek gerektiğini görür ve «Ebedî Kent»e taşır Papalığı. Ertesi yıl öldüğünde, kardinaller, kentte patlak veren bir başkaldırıdan korkarak ve ayaklanmayı yönetenlerin de isteğiyle, tutar bir İtalyanı Papa seçerler. Birkaç gün sonra da, içlerinde yeni Papaya karşı olan birkaçı, korktukları için öyle hareket ettiklerini söyleyip, bir Fransızı Papa seçerler. Doğaldır ki bir skandaldır bu; nitekim, çok geçmez Hıristiyanlık bölünür: Kimi ülkeler (İngiltere, İmparatorluk), Roma'da oturan İtalyanı Papa olarak tanırlar; ötekiler (Fransa, Kastilya) Avignon'daki Fransıza Papa gözüyle bakarlar.*

«Büyük Bölünme» diye adlandırılan işte budur.

Ne var ki, skandal burada noktalanmaz. Ne uzlaştırma denemeleri, ne tehditler, hâttâ ne de zora başvurmalar, iki Papayı da geriletmez. Uyuşmazlık, kırk yıla yakın sürecektir; her Papayı kendi bulunduğu yerde başka Papalar izleyecektir. Son olarak, 1409 yılında, bir çözüme varılır: Her iki tarafın kardinalleri, Hıristiyanlığın bütün piskoposlarını bir Konsilde toplamayı kabul ederler ve ***Piza Konsili*** *toplanır. Toplantı sonucunda, her iki Papanın görevine son verilir ve -herkesin tanıyacağı- bir üçüncüsü seçilir. Ancak, ilk iki Papa görevden alınmaların, kabul etmezler ve kimi ülkeler kendilerini desteklemeyi sürdürürler. Özetle, iki Papa yerine, üç Papa vardır şimdi.*

Papalık saygınlığını daha da yitirir ve dinde **sapmalar** güç kazanır.

Jan Hus'un başını çektiği hareket, acılar içinde gelişse de, pek önemlidir.

Büyük Bölünmenin patlak verdiği bir sırada, Oxford Üniversitesinde bir profesör, **Wyclif**, kitaplarında, Papalığı acı bir dille eleştiriyor ve Katolikliğin en önemli kimi inançlarını reddediyordu; çok geçmez, sapkın diye ilân edilir, ancak İngiliz hükümetince korunduğu içindir ki, canını kurtarır. Ne var ki, Wyclif'in düşünceleri, Hıristiyan dünyada, özellikle de Prag Üniversitesinde pek çabuk yayılır. Prag Üniversitesinin İngiltere ile ilişkileri vardır ve Bohemya'da oturan Çekler de, komşu bölgelerden gelmiş olan Almanlarla husumet halindedirler. Aslında, Bohemya'nın yüksek ruhban zümresi pek zengindir; o yüzden de acı eleştirilere uğramaktadır ve bu zümre içinde hayli Almanın bulunması gerginliği daha da arttırmaktadır. Piskoposlara saldırmak, Çekler için yabancı Almanların etkisine karşı çıkmaktır aynı zamanda. Böylece, dinsel olduğu kadar, ulusal niteliği de vardır davranışların.

XV. yüzyılın başlarına rastlayan o sıralarda, Jan Hus ortaya çıkar. Prag Üniversitesinde ders veren bu pek dindar Çek papazı, ruhban zümresinde bir reform yapmanın düşü içindedir; Kilise adamlarının, lüks yaşamı terkederek, sade ve ağırbaşlı bir yaşam sürmelerini istemekte, buna inandırmaya çalışmaktadır onları. Vaazları, Çekler arasında büyük yankılar yapar: Çok geçmeden, daha da sertleşir eleştirileri; sonuç olarak vaazda bulunması yasaklanır. Bunu yapmasının görevi olduğunu söyleyerek baş eğmez; Papa, kendisini mahkûm etmekle tehdit edince de, ona değil, yalnız ve yalnız İsa'ya uymakla yükümlü olduğunu söyler. Bu, Katolik dogmanın emrettiği piskoposlara ve Papaya uymayı reddetmeye götürür onu; ve, aynı zamanda, Wyclif'in kimi düşüncelerini kabul eder. Kilisenin gözünde sapkınlık içine düşmüştür; ne var ki, bunu yaparken, Almanlara karşı Çekler vardır beraberinde.

İşte o sıralardadır ki, Bölünmeye son vermek amacıyla, İmparatorun yardımıyla, Constance'da, çok sayıda piskopos ve ilâhiyatçıdan oluşan ünlü **Constans Konsili** toplanır. Toplanır toplanmaz, Jan Hus'u da alırlar gündemlerine. Böylece, iki sorun içiçe düzenlenmek istenmektedir. Konsil, her üç Papanın da görevlerinden ayrılmaları gerektiğine karar verir önce: İçlerinden biri, kolayca uyar buna; ikincisi reddederse de, Hıristiyan dünyada kendini tutan hemen hiç kimse yoktur; üçüncüsü kurnazlık yapmak ister, hapsedilir ve sonunda ayrılır. Bütün bunlardan sonra bir yeni Papa

seçmek mümkün olur ve Büyük Bölünmeye de resmî olarak son verilmiş bulunur. Jan Hus karşısında da korkunç bir karara varılır: Konsil, elinde İmparatorun verdiği izin belgesinden başka bir şey bulunmayan Jan Hus'u tutuklatır ve yaptıklarının yanlış olduğunu kabul etmesi istenir kendisinden; Hus yiğitçe reddeder: Odun yığınları üzerinde yakılmaya mahkûm edilir ve karar yerine, getirilir.

Bunlar, büyük bir şey getirmiyordu aslında. Gerçekten, Kilisenin içindeki durum düzeltilmemiş oldu: Çünkü, yeni Papayı seçerken, Constance'ta toplanmış olanlar, yalnız Konsil'in, yani tüm piskoposlar topluluğunun Kilisede en yüce iktidar sahibi olduğunu, giderek Papanın ona uyması gerektiğini de ilân ettiler. Papalık monarşisine karşı yerinde bir tepkiydi bu; ne var ki, yeni bunalımları da beraberinde getirdi ve bunlar XV. yüzyılın ortalarına değin sürecek, Konsillerle Papaları çatıştırıp duracaktır. Konsil yandaşları yenik düşünce, her ülkenin kendi içinde tutunurlar; kralların da desteğiyle, ulusal ruhbanı örgütlerler ve Papalığa pek hak tanımazlar. Fransa'da, özgür Fransız Kilisesi öğretisi anlamına, **gallikanizm** denir buna. Hareket, 1438 yılında, VII. Charles'in bir kararıyla zafere ulaşır: Piskoposları, Papanın müdahalesi olmadan, ruhban ve kral seçecektir artık; ve Papalığa da vergi ödenmeyecektir.

Bunun gibi, Jan Hus'un mahkûm edilmesi, Bohemya'da korkunç bir başkaldırıya yol açtı. Bunlar, Çeklerle Almanları karşı karşıya getiren **Hus Savaşları** (1419-1436) diye anılır. Çekler sonunda yenilirler ve, birkaç ödün karşılığında, Papalığa tâbi olurlar. Ancak, ilk fırsatı yakaladıklarında, Katolik Kilisesini terke kalkıp kalkmayacakları bir sorundur.

> *Hus'un yandaşları, belli başlı iki guruba ayrılır:* ***Prag'lı ılımlı Hus'çular*** *ve* ***Tabor'lu aşırı Hus'çular****. Tabor da, Güney Bohemya'da bir kentin adı. Tabor, o sıralar, tüm Avrupa'da sosyal hareketin gerçek merkezi olmuştu. Kardeşlik duygusu bütün Tabor'luların yüreğine yerleşmişti. Aralarındaki tüm sınıf farkları ve toplumsal eşitsizlik kaldırılmıştı. Bütün mal mülk ortaklaşaydı. Dindarlık ve neşe, topluluk için çalışmak, açık havada yapılan toplantılar ve kutlanan bayramlar, Tabor'luların yaşamının belli-başlı özelliklerindendi. Kral Vaclav'ın ölümünden sonra, bu guruplar, 1420 yılında kabul ettikleri bir program (Prag Maddeleri) üstünde görüş birliğine vardılar: Vaaz*

özgürlüğünü, iki ayrı biçimde ayin yapmayı, Kilise adamlarının yoksulluğunu ve büyük günahların sivil makamlarca cezalandırılmasını öngörüyordu bu program. Vaslav'ın kardeşi Kral Sigismund, bu programı kabule yanaşmayınca, Tabor'lu yandaşlar başkaldırdılar ve bütün Hus'çuları savaşa sürüklediler.

Savaş, uzun yıllar sürdü (1419-1436).

Sigismund, Papanın yardımını sağlayarak, Hus'çuları yenmeyi denediyse de başaramadı. Başkanları ***Jan Zizka****, Büyük Prokop ve Küçük Prokop'un yönetiminde çarpışan Hus'çular, Papalığın düzenlediği Haçlı seferlerine karşı çeşitli zaferler kazandılar. Kardinal Sezarini'nin uğradığı bozgun (1431). Basel'de başlayıp Prag'da süren gülüşmelere yolaçtı. 1433'te kabul edilen* ***compactata****, Hus'çulara iki ayrı biçimde ayin yapma hakkını tanıdı; ancak, öteki maddeler üstünde pek ödün vermedi. Bu andlaşmayı kabul etmek istemeyen Tabor'lular, ılımlı Hus'çular ve Katolikler karşısında yenilgiye uğradılar. Diyet meclisi ise andlaşmayı onayladı ve Sigismund'u Bohemya kralı olarak kabul etti (1436). Hus'çuların çoğu, XVI. yüzyılda Luther'cilerin etkisinde kalacaktır; pek azı 1494'te yeniden Katolik olur. Aşın Tabor'lular ise,* ***Kardeşler Birliği****'ne girerler. Bohemya Kardeşleri ve Moravya Kardeşleri adını taşıyan bu gizli tarikatler, daha sonra ortaya çıkan Ouaker'ler tarikatini andırıyordu. Tıpkı onlar gibi barışçı, sosyal reformdan yana ve hem çalışkan hem de acıması olan kimselerdi bunlar.*

Hus'çu savaşların biricik etkili sonucu, Wyclif ve Hus öğretilerinin Almanya'da yer etmesi olmuştur. Bu öğretiler, Reform hareketine kaynaklık edecekler ve 1525 köylü ayaklanmasını etkileyeceklerdir.

Son olarak, Constance Konsili, bütün vaadlerine karşın, en ivedi sorunu, ruhban zümresinde reform sorununu unutur. Aslında, Kilise hiyerarşisinin bütün kademelerinde zorunludur böylesi bir reform: Papalıktan lüksü çıkarıp atmak, onun dayattığı vergiler sistemine son vermek, piskoposların dürüst bir yaşam sürmelerini sağlamak, rahipleri eğitmek, doğru yoldan sapmalarını önlemek gerekiyordu. Oysa, XV. yüzyılda, Papa II. **Pius**'un

kimi denemeleri dışında, hemen hiçbir şey yapılmaz bu alanda. Dahası, o yüzyılın sonunda, Papalar, Kilise dışındaki insanlar gibi yaşamaya koyulurlar. Kötüye kullanmalar daha sırıtır olur; bütün ülkelerde Hıristiyanlar, reformu dayatmak için, önce Roma Katolik Kilisesini terkedip etmemek gerektiğini sormaya başlarlar kendilerine.

Kesin yanıtı, XVI. yüzyılda verilecektir bunun.

DÜŞÜNCELERDE ARANIŞLAR VE MA YALANIŞLAR

Üniversitelerde de bir zayıflama vardır.

Aslında, görünüş olarak, üniversite yaşamı büyük bir gelişim içine girmiştir: Yığınla üniversite açılmıştır, ulusal demetlerdeki gelişmelere olduğu kadar, dinsel düşüncelerdeki farklılığa da bağlı bir olaydır bu. Doğaldır ki, kimi prenslerin bilim ve sanat koruyuculuğu, kültür alanındaki yarışma da işin içine girer. Ne var ki, bu aşırı çoğalma yüzünden, kimi üniversiteler bitkisel bir yaşam içine girerler ya da silinip giderler. Dahası, üniversiteleri o tarihe değin yaşatan iki büyük ilke, düşünsel uğraşların uluslararası nitelikte olmasıyla, siyasal iktidar karşısındaki bağımsızlık terkedilmiştir. Ayrıca, dinsel uyuşmazlıklar ve ulusal kıskançlıkların da etkisiyle, üniversitelerin politikaya karışmaları da yıkılışa götürmektedir onları. Ama aslında, üniversitelerdeki gerileyişin, bütün Batı'da üniversite yaşamının içine düştüğü bunalımın daha genel ve derinde nedenleri vardır: Yöntemde, öğretide ve düşüncede gevşeme ve düşüştür bunlar. Üniversiteler, birkaçı bir yana, düşüncenin yeni ufuklarına açılamamaktadır; çağdaş dünyanın dışında yaşamaktadırlar. Oysa, karışıklıklarla dolu bir dünyada, yaşamın anlamı üstüne düşünceler mayalaşmakta, kafalara sorular üşüşmektedir. Üniversitelerin yanıt diye verdiği tek şey vardır bunlara: Kıyaslamalar!

Nedir gerçek? Nedir dünya ve insan?

XIV. ve XV. yüzyıllar, bu ebedî sorunları, kendine özgü bir kaygıyla ortaya koyarlar. Ve modern düşüncenin kaynakları olan yeni eğilimler, yaratıcı bir imgelem ve aklın bütün umursamazlıkları gelip birbirlerine karışırlar.

Boccacio'nun anlattığı o «Üç Yüzük» öyküsü, devrin belirsizliği ve kararsızlığını pek güzel özetler: Bir baba, ölürken, hangisinin asıl olduğunu açıklamadan birbirine benzer üç yüzük bırakmıştır üç oğluna; herbiri de gerçek yüzüğün kendisinde olduğuna inanmaktadır. Hıristiyanlık, Mecusilik ve Müslümanlık olmak üzere, üç din de böyledir. Hangisi en iyisidir?

Gökteki Babamız bilmektedir. Her inanan da kendi uyguladığına en iyisi olarak bakmaktadır.

Böylece, kimi zekâlar, büyük evrensel bireşimlerden cayıp, çok cepheli bir gerçeği kabul ederler. Şu nokta önemli ki, XIV. yüzyıl düşüncesi, Ermiş Thomas'dan değil, Duns Scot'dan hareket ederek gelişmektedir. Duns, aklın pagan gururunu bir yana atmak isteğiyle, kendi Tanrı ve dünya anlayışını her türlü zihnî öğelerden arındırıyordu; Kutsal Kitap'taki vahiyden çıkardığı şuydu: Tanrı, yaradılışa aklî bir düzen verici bir güç olmaktan çok, yaratıcı ve özgür bir iradeydi. Öyle olunca, kendi halindeki akıl, ancak kıyaslamalarla gerçeğe varabilirdi; Tanrıyı arayış ise erdemin yol göstereceği bir atılımla olabilirdi. Böylece, bir yandan açık ve belirgin kavramları yeğleme, bilimsel gelişmeleri, belirginliğin ve kesinliğin araştırılmasını haber verirken, öte yandan erdemin gerekleri mistiğin -göz alıcı biçimde- açılıp serpilişini hazırlıyordu. Ne olursa olsun, imanla aklın uyuşmasının geçersizliğini ilân etmek, her şeyi sorun haline getirir ve birbirinden farklı yönlere giden yolları açar: Kimi, felsefesini yalnız akıl üzerine kurar ve kimi bilimsel deneyin gereklerini sezinler; mistik cephede ise kimileri, ahlâkın sırrını Antik düşüncede bulurlar. Bereketlilik ve etkililik bakımından birbirine eşit değildir bu yollar, ama hepsi de varlığı ve yazgısı üstüne aranış içinde olan insanın doğrulduğu yollardır.

XIV. yüzyılda, bilimsel gelişmenin gerçek yolaçıcısı, **Ockham'lı Guillaume** ve çömezleridir. XIV. yüzyılın ortalarına doğru onların düşüncelerinin kazandığı başarıdır ki, Thomascılığın gerileyişini hızlandırır. 1280 yılına doğru doğan Guillaume, -bir olasılıkla- Duns Scot'un öğrencisi oldu ve onun gibi Oxford'da ve Paris'te ders verdi. Paris'te daha da açılıp serpilir düşüncesi. Eski gerçekçilik ile nominalizm tartışması yeniden başlamıştır. Guillaume için, düşünce, duygularla edinilmiş izlenimlerin zekâ yoluyla bir hazırlanışı, bir «ruh tutkusu»dur ancak; ve böylece yargılamada, nesnelerin tasarlanmasında bir rol oynar, kelimeler de dile gelişidir onların. Gerçeklik hakkındaki bilgimizin göreceliği buradan gelir; metafizikle aklî ilahiyatın güçsüzlüğü de. Yalnız vahyedilmiş ilâhiyat, Tanrının sıfatları kavramını, maddî olmayan ruh, ahlak kanunu kavramlarını dayatabilir. Buna karşılık, iyi düşünmek, usavurmak sanatı, aklın her türlü çıkışının zorunlu koşuludur.

Paris Fakültesince iki kez mahkûm da edilse, Ockhamcı öğreti Paris'te yurttaşlık hakkı kazanır ve yine oradan öteki ülkelere yayılır. **Saksonya'lı**

Albertus, İnghen'li Marsile, Jean Buridan ve **Nicolas oresme**, bu düşüncelerle beslenirler. Mantığı, zaman zaman çıkmaza da girse, Ockhamcılık, yöntem olarak gözlem ve deneyime dayandığı için, bilimsel ilerlemede bereketli bir uyarıcı oldu. Matematik, geometri, mekanik, yer yuvarlağı fiziği, doğa bilimleri, ilk modern deyimlerini tanıdılar; öte yandan, yine onun etkisiyle, sayı, mesafe ve zaman kavramları daha açık bir deyime kavuştular: Muhasebe, coğrafya ve saatçılıktaki ilerlemeler buradan doğacaktır. Aristoteles'in saltanatı sarsılmış ve dünya görüşü sorun haline gelmiştir.

İlk **humanizma**da XIV. yüzyılda ortaya çıkar; başında da **Petrarca**'yı görüyoruz.

> *Floransa'lı bir noterin oğludur Petrarca, hukukçu olmayı istemez, Kiliseden bir geliri vardır, alır başını gider bir kentten bir kente; o zamanki Avrupa'da yığınla yeri dolaşır ve her gittiği yerde de kendini görüp gözeten bir kişi bulur. Hemen hemen bütün bir yüzyılın tanığı (1302-1374) olan Petrarca'yı bir tutku canlandırır: Latin edebiyatıdır bu. Bir düşün ağırlığı altındadır: Papanın başında olacağı bir Hıristiyanlığın yeniden kurulmasıdır bu düş. Bir hayal kırıklığı parçalar yüreğini: Laura'nın paylaşmak istemediği aşktır o. Hiçbir onur, hiç bir pohpohlama, bu kararsız yaradılıştaki şairin çalkantılı ruhuna durulma getirmez. İbni Rüştçü düşüncelerden kaçar, Augustinizmin etkisinde kalır; içe dönüş, bilgeliği tek öğreten budur ona göre ve kötümserlik karşısında tek kurtuluş da kaçıştır: Her türlü sevinç, her türlü acı bir hiçliktir.* ***Canzionere, Trionfi*** *ya da* ***De remediis utriusque fortunae****, Floransa'da büyük vebayı yaşayan bir adamın bunalımını dile getirirler: O pek bulanık Hıristiyan duygusallığı ile yatışamayan,* ***De vita solitaria****nın yazarı, İlkçağ yazarlarına başvurur; ne var ki, İbni Rüştcülerin başı Aristoteles'ten nefret eder; Platon'dan, Cicero ya da Kilise Babaları aracılığıyla, felsefi ve bilimsel temellerden yoksun olarak dinsel idealizmini çıkarır; ve Cicero ile Seneca'nın uzlaşmacı duygusallığından ister avuntuyu.*

O zamanın insanları için, bir olasılıkla, çıkışı olmayan görüşlerdir bunlar; çünkü çömezleri de aynı kararsızlıkları duyacaklardır. ***Decameron****'u yazdığı için pişmanlık da getirmiş olsa, Boccacio, öteki eserlerinde ve içtenlikli bir Katolik olmasına karşın, çağdaşlarına vere vere her türlü doğaüstü anlayıştan sıyrılmış bir pagan ahlâkı verebiliyordu ancak. Gerçekçiliği, Jean de Meung'un* ***Roman de la Rose****'un ikinci bölümünün okuyucularına önerdiği ahlâk için bir yol gösterici olmaktan fazla bir şey değildi.*

İtalya gibi, Floransa'da da çiçeklendi bu Cicero'cu ilk hümanizma. Petrarca'nın açtığı yolu, Eskiler hakkında daha yetkin bir bilgiye sahip olarak genişletmek, gelecek kuşağın işi olacaktır. Ve bu iyimser ve kendine güvenen yöneliş, Rönesansın ilk ürpertileridir ve her şeyden önce de İtalya'nındır onu duymak onuru.

EDEBİYAT VE SANATTA ARANIŞLAR

Yaşamdan sıkılma ve daha iyi bir yaşama doğru özlem: Felsefî ve dinsel düşünceye damgasını vuran bütün duraksamalar ve bütün zıtlıklar, XIV. ve XV. yüzyıllarda, sosyal yaşamda olduğu gibi sanatın görünüşlerinde de kendilerini açığa vururlar. Duyulabilir ile aklî olan, kendiliğindencilik ile araştırma, kaba ile duygulandıran arasında bir tartışma açılmıştır.

Ama hiçbir eğilim de yanıt verememiştir henüz.

Gotik sanat, hemen tüm Avrupayı vesayeti altına almıştır. İlkelerini yadsımadan, kurtulmak gerekiyordu ondan. Değişik yollara yönelmiş İtalya bir yana bırakılırsa, her Avrupa ülkesi, kendi estetik deyimini yenileştirmeyi, ulusal farklılıkları da işin içine katarak, gotik formüllerin yumuşatılmasında aramaktadır. Onu, soyut ve -bir parça- soğuk bir incelikle mimarlıkta görüyoruz önce: Tonoz yükselir; ışık daha saydam ve durudur; renklerin dizisi, sarıdan gümüşîye değin zenginleşmiştir. O zamana kadar mimarlıktan ayrılmayan görsel sanatlar, şimdi bir özerkliğe yöneliş içindedirler. Heykel ve resimde, kesinliği titizce arayışa, teknik yetkinliğe doğru gidiş vardır; ve heykel, yapının zorunlu bir tamamlayıcısı değildir artık. Aynı zamanda o zarif çocuklu Meryemlerin yüzyılıdır bu: Kalçalarda bir parça yapmacıklar olsa da, yüzlere, genç kadınlardaki o gerçek gülümseyişi yerleştirmiş, yerleştirebilmiştir heykeltraş. Bunun gibi Fransa'da ve İtalya'dadır ki, resim, özerkliğini ve yeni niteliklerini belirginleştirmektedir. Ve resim, şimdi bir mihrap arkalığının tahtadan

panosunda, ya da bir el yazmasının sayfalarındadır; anıtsal niteliğini de yitirmiştir.

Gelişmeler, mimarlık ya da görsel sanatlardan çok daha fazla edebiyatı etkiler doğrudan doğruya: Nesir, düşüncenin doğru dile getirilişinin kaygısı içindedir. İlkçağ yazarlarının - özellikle Fransızcaya- çevirileri, XIV. yüzyılda, dilin gitgide yetkinleşmesine yol açar. Hukuk düşüncesinin yayılışı, derlemeler ve yorumların artışı ile kendini gösterir. Henüz bir teknik haline gelmemiş de olsa, tarihi de eklemeli buna; bu alanda başta dikkati çeken de **Froissart**. Joinville'in anıcılığının erişemediği bir noktadır o. Daha ciddi bir araştırıcı, gerçeğe daha düşkün, zamanındaki toplumu tanıma ve açıklamaya meraklı Froissart, kendi mesleğini pek güzel tanımlar, ve öyle der: «Sırrını açmadan, aydınlatmadan, bu zamanda şöyle şöyle oldu deseydim, kronik olurdu o, tarih değil yoksa». Olayların akışındaki gizi yakalamak, büyük adamların hareketlerindeki etkenleri araştırmak, işte yeni kaygı!

Tarihle, imgeye dayanan anlatım, şövalye romanı, öykü ya da örflerin yergisi arasında büyük farklılık da yoktur. Fransa, yiğitlik destanlarının eski temalarını yeniler durur; çünkü, nesir ya da nazım, şövalye romanı ya da saraya değgin roman revaçtadır hep ve Fransa dışında da «Fransa biçiminde» böyle derlemeler arkasında koşulmaktadır. Ne var ki, 1325 yılına doğru, toplum dışına itilmiş insanların serüvenlerini dile getiren ilk roman (roman picaresque) yayınlanır. Aslında beğeni, gitgide öyküye yöneliyordu: **Chaucer**'in *Canterbury Tales'i*, Boccacio'ya hayranlık ve öykünmeden de yola çıkmış olsa, ruhsal çözümlemelerdeki doğallık ve sosyal eleştirilerindeki incelikle göze çarparlar; bu alanda başkaları izler onları. Böylece, yergi ve gerçekçilik, edebiyatta randevu vermişlerdir birbirlerine.

Ballad, rondo, kral türküsü gibi belli biçimlerde dile getirilen şiir, özgünlüğün ve esinin kuruluğa düşme tehlikesini taşıdığı için, tehlikeli bir sanattır. Bu kurallar, kimi zaman yapmacığa da düşse, düşünce ürünü zevkini yaymış ve dili arıtıp incelmişlerdir. Onları, yapaylığın içine düşüp kaybolmaktan kurtaran bir Guillaume de Machaut gelir; arkasından bir Eustache Deschamps'ı görüyoruz. Ama şiirde XV. yüzyılı taçlandıran kuşkusuz **François Villon**'dur. Serüvenli bir yaşamı oldu onun. Dili, kabalıktan lirizme kadar bütün tonları taşır. Modern okuyucu, bir Musset'yi, daha da çok bir Verlaine'i hatırlatacak zıtlıklar görür eserinde: Bedensel

isteklerle acı bir kötümserlik, ahlak-dışı bir tutumla derin bir dinsel bağlanış arasında gider gelir Villon. *Asılmışlar Balladı'nın* unutulmaz şairi, belki «asri» diyebileceğimiz ilk şairdir.

Müzikte, çok seslilik de gerçekçiliğe açılmaktadır.

II

AVRUPA'NIN İKTİSADÎ VE SOSYAL GÜÇLÜKLERİ

O yüzyıllarda, Fransa'da, köylerdeki dinsel törenlerde yeni bir yakarış duyulur: *A fame, belle et peste, libera nos, Domine.* **Kıtlık, savaş** ve **veba**, insanları her an tehdit eden üç tehlikedir bunlar. Breton şair Jean Meschinot'nun mısralarında dile gelen de aynı üçlü felâketten yakınmadır:

Ey sefalet ve acılarla dolu yaşam.
Pençesindeyiz savaşın, ölümün, kıtlığın,
Soğukla sıcak yer bizi, gündüzle gece tüketir.

SAVAŞ

Modern tarihçilerin ortaya attıkları «**Yüz Yıl Savaşı**» deyimi, çok noktada yanıltıcı da olsa, başta gelen bir felâketin sürekliliğini göstermesi bakımından bir meziyeti var en azından. 1336 yılına doğru, o yüzyıllık Akitanya sorunu yüzünden çıkan bu Fransız-İngiliz uyuşmazlığı, 1375 yılında durur bir aralık, sonra parça parça bir yüzyılı aşan bir zamana yayılır; gevşediği sıralarda da, Britanya'da, İspanya'da, Pay-Bas'da başka küçük çatışmalar nöbete geçer. Bu krallıklardan her birinde ortaya çıkan, kimi zaman iç savaşa kadar varan parti kavgalarını, prenslerin başkaldırı ve komplolarını, durumdan yararlanıp kendi açlıklarını doyurmak isteyen senyörlerin savaşçı girişimlerini, köylerdeki ve kentlerdeki ayaklanmaları da eklemeli bunlara; karada ve denizde haydutluğun ve korsanlığın yaptıklarını bir yana bırakmış olalım bir an için.

Silahlı çatışma, bütün Hıristiyan Batı'da ortaktır.

Ve üstelik Güney-Batıda, Osmanlıların açtığı bir sürekli cephe vardır.

Krallarla prensler arasında kan dökülmesini önleyecek güç hangisidir? Uluslararası hukukun kimi ilke ve örflerini hazırlamakta olan diplomasinin, elinde geçici araçlar vardır henüz. Papalığın temsilcileri, bütün Batıyı, bir uzlaşma sağlamak için dolaşır dururlar; ateş kesmelerden ve barış konferanslarından elde edilenler de geçicidir. Papalığın hakemliğine, ya da bir üçüncü kişinin aracılığına, doğrudan doğruya hükümdarlar arasında görüşmeler de eklenir. Silahların konuşması yerine, çocukça da olsa,

kralların ya da prenslerin karşı karşıya gelip düelloya tutuştukları da görülür. Elçilerin dokunulmazlıkları da olsa, iyi gözle bakılmaz kendilerine.

Özetle, diplomasi yetersizlikler içindedir.

Daha önceki dönemlerden gelen kimi çizgileri taşısa da, koşullar, savaşı bir meslek yapıp çıkarmıştır. Savaşın tehlikelerini, yararlarını ve onurunu aramak gibi kendine özgü bir anlayış, soylu ailelerde gitgide azalan gelirlere karşılık büyük bir nüfus artışı, özellikle en kalabalık bölgelerde, ailelerin yaşça küçük olanlarını serüven aramaya götürür. Geçici feodal birlikler, savaşın sürekliliğine uygun değildi ve vassallik kuralları, esnek ve türdeş birlikler ortaya çıkarılmasını engelliyordu. XIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, kimi örnekler, prenslerin ücretli askerlere başvurmalarındaki zorunluluğu anlatır bize. XIV. yüzyıldaki savaşları niteleyen de bu **meslekten savaşçı** tiplerdir. Özellikle Fransa ve İtalya savaşları sayesinde, savaş «ortaklıklar»ı (compagnie) bir kurum ve «çapulcu asker» (routier) de bir sosyal tip olup çıkmıştır.

Sefer zamanlarında, kralın silahlı adamları arasına katılan bu çapulcu asker, ateşkeslerde ayrılır ondan; düzenli bir topluluğa sokulması olanağı olmayan, kökünden koparılmış bir işsizdir o. Savaş anlarında bu ortaklıkları tutmak, ateşkeslerde onlara bir tür işsizlik tazminatı ödemek, durumun gerektirdiği önlemlerdi. Fransa’da 1445 yılında yapılan bir reform, savaşçılık mesleğini, kralın hizmetinde örgütler. Yeni ortaya çıkmış bir silah olan top, topçuluğun geliştirilmesini de gerektirir orduda. Böylece, devletin ödediği ve yalnız ona bağlı **feodal olmayan bir krallık ordusu** kurulmuş olur.

GENEL ÂFETLER

Savaşın yanına, iyice dizginlenememiş bir doğanın durmadan tehdit ettiği insanların güvensizliğini de eklemeli. Gerçekten, elinde düzenli bir izin belgesi bulunan yolcunun, yollarda ve kıyılarda tutuklanmayı ve kurtuluş akçası ödemeyi savuşturma şansı vardı. Misilleme adeti de, korsanlık ve esirlik tehlikelerini -bir ölçüde- sınırlıyordu. Ne var ki, kıyılarda burunları ve limanları ateşlerle belirlemek nafileydi; kimi yerlerde kış ayları yığınla gemi batardı; döküntülerini de kıyıdakiler toplarlardı. Dağda olduğu gibi denizde de yolu yitirmek felâketti.

Bunun gibi, su basması ve yangının, hastalığın ve açlığın felâketleri de, insanı gelip evinde yakalıyordu. Yapılarda alev alır malzemeler kullanıldığı, evler birbirinin üstüne yığıldığı, korunma araçları da pek yetersiz olduğu

için, her yerde yangın vardı ve geldiğinde de mahalleleri silip süpürüyordu. Her kent, yangına karşı bir iki görevli ayırır; her yerde çeşmelerin bakımına ve sayılarının arttırılmasına özen gösterilirdi. Yağmur, ırmak taşmalarının ve sellerin getirdiği felâketlere karşı ise, korunma daha güçtü.

Bununla beraber, felâketlerin en korkuncu **salgınlar**dı. Ne sağlık bilgisi yeterliydi, ne de korunma önlemleriyle, belli belirsiz ilerlemeler içinde bulunan tıp. Hele savaş ve iktisadî çöküntü dönemlerinde, bunların yıkımı daha büyük oluyordu, Başta veba geliyordu; 1347 yılında, Ceneviz gemilerinin Doğu'dan getirdikleri ve bütün Avrupa'yı saran veba, dehşetle, hatırlandı hep. Onu, dizanteri ve çiçek hastalığı izliyordu.

Tıptan anlayanların yetersizliğinin yanı sıra, tıp da, kimi yeri bozulmuş İlkçağ tıbbı ile yetiniyordu; İspanya ve İtalya dışında, kimse Yahudi ve Arap bilimine açıkça başvurma cesaretini gösteremiyordu. Büyük Veba, yıldızların durumuna ve Mars gezegeninin kötü şöhretine verildi. Önerilen ilaçların karşı etkisi oluyordu. Genel sağlık bilgisi tıptan ve özel sağlık bilgisi de genel olanından daha geçerliydi. Vebaya ve ilaçlara dayanabilmek için pek sağlam olmak ve düzenli yaşamak gerekiyordu. Ne kadar giyinilirse giyinilsin, ısınma, özellikle köylerde yetersizdi. Evler ışık almıyordu; kentlerde bile lüks olan pencere camı yerine, yağlı kâğıt kullanılıyordu. Köy evleri, güneşi, çoğu kez kapıdan alırdı; kentte de esnaf, yol kenarında çalışmak zorundaydı. Yıkanma, bir ölçüde yolundaydı. Her şeye karşın, ahşap evler, insanlarla beraber, vebanın korkunç yayıcıları olan sıçanları ve yığınla haşaratı barındırırdı. Genel sağlık bilgisi, kuşkusuz, Büyük Vebadan da hayli dersler çıkardı: 1350 yılından başlayarak, Paris sokaklarında domuzların dolaşması yasaklandı; altı yıl sonra da ilk lağım yapıldı; ancak çöplerin, genel depolara atılacak yerde, sokağa ya da Seine'e atılmasını önlemek için tüzükler, XVI. yüzyıla değin arttırılıp duracaktır.

Aslında, içine çayırların ve tarlaların geniş ölçüde sokulabildiği kentlerin havası ile, bir yerde yeterli hava alacak biçimde yapılmaya başlanan evlerin sağlığa aykırılıklarından çok, **beslenmedeki kararsızlıklar**dır ki, salgınları davet ediyordu. Sağlığa dokunan âdetler vardır: Kaşık yoktur, herkesin ayrı çanağı da. Dengesiz bir beslenme vardır: Tuzlu, nişastalı, salçalı, erimiş domuz yağlı Ve baharatlı yiyecekler fazla yer tutmaktadır; yeterince taze ve bol yiyecek görülmez. Özellikle de yiyecekler yeterli değildir; salgınlar da kıtlıklarla beraber gelmektedir.

Kıtlıkların neden doğdukları, onların boyutlarından ve yayılışından çok daha iyi biliniyor. Yerel olsun genel olsun, kıtlıklar, hemen hep kötü havaların bir sonucuydu; savaşın yıkıntıları da çoğu kez bunu artırıyordu. XIV. yüzyılın iki büyük kıtlığı ile yetindim: 1314 ve 1315 yıllarında tufanı andırır yağmurlar, sonbahar ekimini engellemiş, tohumun büyüyüp olgunlaşmasını önlemiş, soğuk geçen bir yaz da tuz ürünü ve hasad umutlarını yıkmıştı. Rusya'dan Pirenelere değin, bütün kaynaklar kurudu, fiyatlar alabildiğine yükseldi ve kıtlık da korkunç salgınlara yol açtı. Ondan altmış yıl sonra da, Güney Avrupa buna benzer şeylerin acısını çekti; arkasından da veba başgösterdi. Siyasal ve askerî durumlar, kıtlığı ve fiyat yükselişlerini daha da şiddetlendirirken, her yerde spekülatörler de, beledî iktidarların güçsüzlüğünden yararlanıp korkunç kârlar sağlıyorlardı.

Yumuşama ve güçlük dönemlerinin boyutlarını çizdiği böylesi büyük bunalımlar, insanların yaşamındaki kararsızlığı da vurguluyordu. Özetle insan, savaşların, hekimlerin, spekülatörlerin, doğal âfetlerin insafına terkedilmişti. Ekmeği kendine sağlanmamışsa, hiç olmazsa onu satın alabilecek şeyi kazanabiliyor muydu?

Burada da, **iktisadî dengesizlik** giriyordu işin içine.

İKTİSADÎ DENGESİZLİK

Neydi ekonominin eğilimleri XIV. ve XV. yüzyıllarda?

O zamanlarla ilgili olarak saptayabildiğimiz bütün rakamlardan çıkan kesin sonuç şu: Avrupa ekonomisi, çok geniş boyutlarda bir **iktisadî durgunluk** ve **bunalım** içindedir. Bu rakamlar bize, bunun nedenlerini ve niteliğini tanımlamak olanağını da veriyor. İtalya'da daha çabuk üstesinden gelinen, İngiltere'de daha ağırdan yürüyen, savaşların yakıp yıktığı Fransa'da belki çok daha sürekli ve derin olan bu durgunluk ve bunalım, bölgeden bölgeye çeşitli görünümlere de bürünür; ekonomik etkinlikleri değişik biçimlerde etkiler ve çeşitli sınıf ve zümreleri farklı ölçülerde çarpar.

İktisadî durumdaki bu çöküntünün temel nedeni, **nüfusla tarımsal üretim arasındaki dengesizlik**te yatıyor başta. Bunun yanı sıra, paralarda da, o zamana kadar işitilmemiş çapta altüst oluşlar görüyoruz. Ortaçağın bu iki yüzyılında paranın gelişimine yüksekten baktığımızda gözümüze çarpan, **paranın değerinde**, ülkeden ülkeye az çok değişse de, gitgide **düşüş**tür; ve hiçbir önlem de «paranın kıtlığı»nı giderememededir.

XIV. ve XV. yüzyıllarda ekonomiye egemen görünen olaylardan biri, **tarım fiyatlarında**, özellikle tohumluk tanenin fiyatındaki sürekli **düşüş**tür. Şarap, hayvan ürünleri, yün, boyama bitkileri gibi tarımsal ürünlerin fiyatlarıyla, yapı malzemesi, giyim eşyası gibi sanayi ürünlerinin fiyatlarında ise, daha büyük bir kararlılık görülüyor: Bu ürünlerde fiyatlar değişmiyor, hâttâ yükselme eğiliminde. Tanede alçalış, öteki ürünlerde yükseliş gibi, fiyatlardaki bu farklılık, üreticiye çeşitli biçimlerde yansıyor: Kırsal kesimde, ekim alanları -hissedilir oranda- daraltılır ya da tahıl yerine daha kârlı şeylere yer verilir: Bağcılık, hayvancılığın genişletilmesi gibi. Kentlerde ise, sınaî ürünlerin fiyatlarındaki yükseliş, istemin azalışıyla uzlaşmaz.

XIV. yüzyılın ortalarından başlayarak, **el emeğinde** de büyük bir **azalış** vardır. Bu azalış, en geniş boyutlarına Büyük Veba'nın ertesinde ulaşır. Toprak, yeterce kol gücü bulamadığı gibi, işyerlerinde de esnaf eksikliği görülür. Emekçiler, emek gücündeki bu kıtlıktan yararlanarak, ücretlerini arttırmak isterler; kamu otoriteleri, tıpkı salgın hastalıklara yayılışından duyulan korkuya benzer bir korkuyla, hemen her yerde müdahale ederek, bu ücret yükselişini sınırlayan önlemler alırlar. Ne var ki, hiçbiri etkili olmaz bunların; ücretler artmayı sürdürür.

Gelişmelerden daha da çok etkilenen senyörlerin rantlarıyla, her türden toprak rantıdır. Büyük Veba, emek pazarını altüst ederek, geleneksel **malikâne sisteminin çöküşü**nü hızlandırdı. Gelişme çök öncelerden başlamıştı ve zaman aralıklarına karşın, geneldi. Yalnız İmparatorluk, doğu bölgelerinde, büyük malikânenin yeni bir türünü sürdürdü. Onun dışında her yerde, kişisel bağımlılık bağları gevşiyor, eski malikâne topluluğu çözülürken, toprak da el değiştiriyordu. Hemen her yerde, köylü, toprak sahiplerinin içinde bulundukları güçlüklerden yararlandı. Bitip tükenmeyen savaş giderleri, kurtuluş akçaları, sabit gelirleri güneş altındaki kar gibi eriten para değerindeki düşüşler, yaşam düzeyini sürdürme zorunluluğu, yığınla senyörü çok güç durumda bırakmıştı. Vasiyet yoluyla toprak bağışlarının yanı sıra, mirasta eşit bölüşmede direniş de mülkleri küçültüyordu. Daha kötüsü, XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak, tarım fiyatlarındaki kararsızlıklar ve bunalım, senyörün kendi gereksinmesi için ayırdığı topraktan (reserve) olan gelirlerini de daraltıyordu. Ayrıca, el emeğindeki kıtlık, ücretlerin yükselişiyle, işletme giderlerini ağırlaştırıyordu. Daha başka nedenlerin de eklenmesiyle, malikâne sistemi

her yanından çatırdadı. Toprakta bireysel işletmeye doğru olan, o çok önceden başlamış gelişimi durdurma olanağı yoktu.

Ne oldu?

Özgür olsun olmasın, el emeğini toprağa bağlamak için, paraca alabildiğine sıkışmış senyör, ödün vermek zorundaydı ve verdi. Kiminin azat edilmesi, kiminin yükümlülüklerinin hafifletilmesi, köylülerin, senyöre karşı bağımlılık bağlarını gevşetti. XIII. yüzyılın azat edemediği serfler de, uzlaşmayla ya da başka yollarla özgürlüklerini elde ettiler. Yükümlülükler de gözden geçirildi. Bunun yanı sıra, vassale ya da kesenekçilere bırakılan toprakların (tenure) bırakılma biçimleri de yumuşuyordu: Kiralama, ortakçılığın yerine geçiyordu. Senyörler, kendi yararlarına başka yollara da başvurdular. Toprak ve köylülerle doğrudan bağlarını koparıp, toprakta rantiye durumuna gelen senyörler karşısında, kimi işletmeci köylülerin yanı sıra, ellerinde para olan burjuvalar da, toprak gelirlerinde, bir yatırım fırsatı buldular. Özellikle Fransız soyluların aleyhinde olan bu gelişme, Alman ve İtalyan soylularının da aleyhine idi; daha geniş ölçüde ruhbanın da. Öyle de olsa, yığınla soylu aile, Yüz Yıl Savaşlarından önceki atalarının durumundan daha yüksek bir iktisadî durumda idiler, ya da böyle bir durumu yarattılar.

Malikâne rejimindeki bu çözülüşten yararlanan varlıklı bir orta sınıf köylü tabakasını da görüyoruz; kimi «yeni zenginler», gelir getiren hakları elde ettiler, hâttâ kimi senyörlerin topraklarına kondular. Burjuvalar, ticaretten kazandıklarını toprağa seve seve yatmıyorlardı; çünkü, böylesi bir yatırım, iş âleminin kötü olasılıklarından çok daha güven verici idi ve, toprak da, sosyal bakımdan yükselişin bir işaretiydi ayrıca. Burjuvalar, toprağa sermayelerini yatırdıkları gibi, onu kâr amacıyla işletiyorlardı da: Bağcılara ödünç para veriyor, ayak üstünde ürünleri satın alıyor, hayvan yetiştiricilerle ortaklık kuruyor ve öşür üzerinde spekülasyona girişiyorlardı Böylece toprak, burjuvalar için, onu senyör sırasına yükselten yalnız kârlı bir yatırım değil, bir hammaddeydi, bir ticaret malıydı.

Kentle kırsal kesim birbirine bağlanmıştı böylece.

XIV. ve XV. yüzyılların ticaret yaşamında da önemli değişiklikler vardır: XV. yüzyılın ikinci yarısı, Hansa’nın çöküşüne tanık olur. Ortaçağ Avrupa ekonomisinin temel direkleri arasında, ikisi, Pays-Bas ile İtalya arasında gidiş-geliş yolları birçok kez yer değiştirir. Bunlara bağlı olarak, uluslararası büyük fuarlarda da değişiklikler vardır; bu fuarlar, doğu’ya

doğru değişmek ve Alp geçitlerindeki mahreçlere yaklaşmak eğilimindedir: Champagne'daki fuarların yerine Chalon, Cenevre, Frankfurt, sonra da Leipzig fuarları geçer; 1450 yılından sonra da, Lyon fuarı, Cenevreninkinin yerine geçmek isteyecek, Milano ile kimi kentler de kendi fuarları için mücadele vereceklerdir. Aslına bakılırsa, fuarların parlak dönemi de sonuna varmıştır: Onların zaman zaman devreye giren kesikli rolü, şimdi yerlerine oturmuş olan tacirlere pek uygun gelmemektedir; ticarî ve malî işlemler de, artık görevlilerin aracılığıyla ya da yazışarak yapılmaktadır.

Ortaklıkların, muhasebenin ve kredi işlemlerinin doğduğu bir dönemdir bu.

Ne var ki, iktisadî durgunluğun etkisi kendisini bu alanda da göstermektedir. Örneğin, yığınla iflâs bunun bir işaretidir. Bu etki, XV. yüzyılın son çeyreğine kadar da baskısını sürdürecektir. İktisadî alanda uzun bir zamandan beri egemen olan bu rahatsızlığın, sosyal plânda yankılarını göstermesinden daha doğal ne olabilirdi?

SOSYAL KARIŞIKLIKLAR

Tournai'li esnaf, 1302 yılında, «herkesin başkalarındaki kadar varlığının olacağı» günleri düşlerler. Seksen yıl sonra, **John Ball** da, bir türkünün nakaratında, senyörlerine ve Hazine görevlilerine karşı başkaldıran İngiliz köylülerinin hınçlarını bileyleyip duruyordu. Floransa'da *popolo minuto* haykırıyordu: «Yaşasın halk!». Her yanda, yardım kurumlarının sefaletlerine çare bulamadığı yoksulların sayısı artmış olmalı; ve çok geçmeden, varlıklı sınıf ve zümrelerde dilenci ve haydut korkusu doğacaktır. 1280 yılından beri, Pays-Bas kentleri, tehlike işaretlerini vermişlerdi ve tâ köylere kadar yankı yapmıştı bu. Kırsal kesimin yapısı, paranın gitgide artan rolüne uygun değildi; yeni zenginliklere kıskançça sarılmış insanların bulunduğu kentlerde de çatlaklar ve sosyal karışıklıklar vardı. Hatırlatmak gerekir: Bu mücadeleler, iktisadî durumdaki altüst oluştan çok önceye gider; ekonominin büzülüp daralması ise onu daha da ağırlaştırmıştır.

Bu karışıklıklarda baş rolü oynayanlar **esnafla köylüler**dir; kurbanlar da zenginler ve senyörler.

Philippe Beaumanoir, XIII. yüzyılın sonunda, sorunu daha o zamandan iyi görür ve öyle der: «Nice güzel kent görüyoruz ki, içindeki yoksul burjuvalarla orta durumda burjuvalar, kentin yönetimine asla katılmazlar ve her şey zengin kişilerin ellerindedir; çünkü komün, servetleri ve hısımlıkları

dolayısıyla bu zenginleri korkutmaktadır. Öyle olunca da, bir bölümü belediye başkanı, jüri üyesi ve tahsildardır ve ertesi yıl da, görevlerini yakın hısımlarına devrederler. Zenginler, hesaplarını her türlü denetimden kaçırmak için aralarında anlaşmışlardır; ve, ne denli haklı olunursa olsun, onlara karşı bir hile ya da aldatma suçlamasında bulunmak boşunadır. Yoksullar bunun acısını çekmezlerdi aslında, ne var ki haklarını almanın doğru yolu nedir, onu bilmiyorlardı».

Durum, hemen hemen her yanda birbirine benzer. Kent halkı, XIII. yüzyılda şaşılacak biçimde çoğalmıştır; ne var ki, burjuvazinin ayrıcalıkları çok az sayıdaki büyük zenginin tekelindedir. İtalya'da bir de adı vardır bu azınlığın: *Popolo grosso*, yani kodaman halk demek. Bunlar toprak sahibidir, mülklerinin rantından kazanır, kiraları toplar. Özellikle İtalya'da, tarım kesimindeki toprak sahipleri, kentlerin iaşesini, fiyatları saptayarak denetlemektedirler. Sermayeyi ellerinde tuttukları için, özel servetlerin ve kamu maliyesinin yazgısı onlara bağlıdır. Ayrıca, mamul ürünlerin satışına kadar her şey ellerinde oldukları için, Kuzey kentlerindeki tacir kuruluşlarına ve İtalyan kentlerindeki önde gelen sanatlara egemendirler. Hemen her yerde, üyeleri kendileri seçtikleri için, beledî görevlerin tekeli onlardadır: Onlar idare eder, onlar yargılar, onlar maliyeyi yönetir; öğretime varıncaya değin her şey onlara bağlıdır. Nasırsız ve «mavi tırnaklı» olmayan elleriyle, Flaman zengini «her gün şarabını içen» kimsedir; atına atlar, kendine «bey» dedirtir; ölünce de kiliseye gömülür. Gand'lı zanaatçı, «aylak» diye ad takmıştır ona. Uzun zaman, soy dayanışması, bu zenginlerin çevresinde, onları yara almayacak bir savunma duvarı ile çevirmiştir.

Sosyal hıncın, özellikle dokumacı esnaf arasında patlak vermesi, hiç de rastlantı değildir. Bu zümre, manevî ve sosyal harekette, bir öncü rolü oynadı hep. Bir Pierre Valdo, bir Assise'li François, Umilitati'ler, Spritueller, Begard'lar, yoksulluğu ve alçakgönüllülüğü överlerken, bu zanaatçılar arasında bir yankı bulmuşlardır. Kumaşçılığın işlemlerinin çoğalması ve ücretlerdeki farklılıklar, bu esnafı, özellikle hallaç ve çırpıcıları, başka hiçbir meslekte görülmeyecek biçimde, açık bir düşkünlük içine sokmuştu. Bununla beraber, yine de aldanmayalım: Bu zanaatçıların, XIII. yüzyılın sonlarından başlayarak, kurabildikleri örgütler, zenginlere karşı kendilerini savunma kadar, aralarındaki çekişmelere de hizmet etmişlerdir.

Okuması yazması olmadığı gibi, ayrıca kendi arasında da tutarsız aşağı-halk tabakası, duygularını ve isteklerini dile getiren şefler bulmuş olmasaydı, başkaldırıları sonuçsuz kalırdı.

Bu ayaklanmalar, kimi zaman ücret ve belediye yönetimi gerekçesiyle zenginlere karşıydı; kimi zaman, Almanya'da Büyük Veba'nın ertesinde Yahudilere, İngiltere'de yabancılara karşı olduğu gibi, para babalarına yöneliyordu saldırılar: İngiltere, 1360-1460 yılları arasında böylesi yabancı düşmanlıklarına tanık oldu. Çoğu kez halk, para ve vergi nedeniyle Hazine görevlilerine, kamu otoritelerine ve krallık iktidarına karşı ayaklanıyordu. Karışıklıkları kışkırtıp körükleyenler arasında hiçbir ideolojik sistem görmüyoruz; çoğu, bulanık ***eşitçi eğilimler*** *bunlar.*

Flandre'de bir Pierre de Coninck (1301), Roma'da bir Cola di Rienzo ve Floransa'da bir hallaç Michel de Lando dışında, öncülerden hiçbiri, halk kökenli değil; çoğu kez, zenginler arasında ya da daha yüksek mesleklerden -XIV. yüzyılda kumaşçılar, XV. yüzyılda kasaplar- geliyorlardı. Artvelde'lerle, Etienne Marcel büyük burjuvalardı; Sylvestre de Medici'nin Michel de Lando ile ilişkileri biliniyor. Kimi yerde de, zenginler, soylulara elinden iktidarı almak için esnafla birleşiyor, arkasından da esnafın elinden iktidarı koparmak amacıyla soylularla birleşiyorlardı. Kimi yerde, daha da bölünmüş olan zenginler, esnaflara da şefler sağlıyorlardı aralarından. Aslında, böyle bağlaşıklıklar olmasaydı, esnafın kent yönetimlerine tırmanabilmesi gerçekleşemezdi.

Tarım kesimindeki karışıklıklar, daha şiddetli olmakla beraber, kentlerdeki çalkantılar kadar tutarlı değildir, onlar kadar da başarılı. Belli kararların sonucu olmaktan çok, sefaletin ve kızgınlığın getirdiği patlamalardır bunlar. Flandre kıyılarında, 1323-1328 yılları arasındaki başkaldırı, tüm sosyal düzeni karşısına aldı; İle-de-France'daki -**Jacquerie** diye adlandırılan- köylü ayaklanması, tutarsız ve bağıntısız kaldı; **Wat Tyler**'in birlikleri, Londra'yı ele geçirdikten sonra, II. Richard'ın ilk vaadinde dağılıverdiler; **Languedoc'lu Tuchin'ler**in (1380) ne programları

vardır, ne de başları; Kent'deki **Jack Cade'ın başkaldırısı** (1450), genel hoşnutsuzluğa karşın, sonuçsuz kaldı. Aynı zamana rastlayan, Katalonya'daki **Remansas'lar,** daha başarılı oldularsa, tarımdaki kurtuluş ülküleri, Katalonyalı burjuvaların desteğiyle tutarlılık kazandığı içindir. İskandinav kentlerinde, 1411 ve 1436 yılları arasında çeşitli ayaklanmalar, geçici başarılarını, Hazineye ve yabancılara karşı olmalarına borçlu.

Köylünün kurtuluşu ve, daha da fazla olarak, esnafın burjuvazinin sahip olduğu olanak ve yetkilere erişmeleri adına yapılan bu çifte mücadele, kimi kazanımlarına karşın, yine de başarısızlıkla kapandı sonunda.

III
AVRUPA'NIN SİYASAL DENGESİZLİĞİ

XIV. ve XV. yüzyıllarda, Batı'da, siyasal mücadeleler de devletleri karşı karşıya getirir, ya da iç dengelerini bozar. Feodalite yok olmaya doğru giderken, monarşilerin, yeni kurumları deneme alanına sürdüğü bir dönemdir bu; modern devlet, bu kurumlardan doğacaktır. İktisadî ve sosyal güçlüklerin daha da ağırlaştırdığı bu dengesizliğin en çarpıcı işareti, kuşkusuz **hanedan bunalımlarındaki çoğalış**tır.

Neydi anlamı bu hanedan sorunlarının?

HANEDAN SORUNLARININ ANLAMI

Hanedan sorunları ile sosyal yapıdaki olaylar arasında bir uygunluk aramaktan ne olursa olsun kaçınmalı. Avrupa değişkendir; uzlaşmazlıklarının nedenleri de değişken. Öyle de olsa, Fransa'dan İngiltere'ye ve İspanya yarımadasındaki krallıklara değin, **Yüz Yıl Savaşları**nın çeşitli aşamalarını birbiri arkasına sıralayan zincirleme tepkilerde, kimi bağlılıklar aranabilir. Bahane olarak ve hukuksal dayanakları bakımından hanedanlarla ilgili bu büyük Fransız-İngiliz uyuşmazlığı, böyle bu kadar uzadı ise nedeni şuydu: Gitgide ulus oldukları bilincine varan iki toplumu, feodal dünya, ortak yaşamaya zorlayan bağlarla bağlıyordu birbirine ve bunların, savaş olmadan, barış yoluyla koparılıp atılmasının olanaksız olduğu ortaya çıkmıştı.

Nasıl?

Fransız baronlarının girişimiyle, 1316 ve 1324 yıllarında, kızların taca mirasçı olmakta saf dışı bırakılmaları, sonra, 1328 yılında, «kral soyundan» prens **Philippe de Valois**'nın, anası İsabelle yoluyla kral Güzel Philippe'in torunu olan genç **III. Edouard'**a yeğlenmesi, yalnız başına bir uyuşmazlığa yol açmaya yetecek cinsten değildi. Ve III. Edouard'ın delice girişimleri,

Fransız krallığı içinde, kimi vassal guruplar kendisine silahlarıyla destek olmasalardı, -kuşkusuz- sürekli başarılar sağlayamazdı. Bu çabaların bir sonucu olarak, Fransız krallığından bütünüyle koparılmış ve doğrudan doğruya İngiltere tacına bağlı geniş bir Akitanya Prensliği deneyimi, on yıl bile sürmedi. **V. Charles** da, Gaskonya soylularının muhalefetinde, bir kopuşun bahanesini buldu ve aşağı-yukarı bütünlüğüne bir fethe girişmek için bu desteği elde etti. Sonra, XV. yüzyılın seherinde, uyuşmazlık yeniden patlak verip, **Troyes antlaşması**, 1420 yılında**, V. Henri'**ye, veliaht Charles'ın haklarının zıddına, Catherine de France'ın eşi olarak tacı elde etmek umudunu verdiğinde, hanedan bakımından böylesi bir çözüm, kamu oyunun bir bölümüne kabul edilebilir göründü: Çünkü, monarşinin iktidarında uzun süren bir boşluk ve iç savaşların çetinliği, erginliğe ulaşmış bir kralın sert adaleti altında düzenin yeniden kurulması umudunu veriyordu. Ne var ki, bu girişim de boşa çıktı: Veliahta karşı mücadeleyi sürdürmek zorunda kalan V. Henri olsun, kardeşi **Bedford** olsun, altüst olmuş bir ülkeye düzen getiremediler. Sonunda, **VII. Charles** unvanını alan veliahttır ki, ulusal gerçekliğin dile geldiği barış ve birlik özlemlerini kendi kişiliğinde topladı, toplayabildi.

Halktaki yurtseverliğin doğup yükselişinde, genç bir köylü kızının oynadığı rol ise pek büyüktür.

Jean d'Arc'ı kastediyoruz.

> *Jean d'Arc, basit bir köylü ailesinin kızıydı. İngilizlerin bağlaşığı Burgonya'lıların yakıp yıktığı, bir bölgede, Lorraine'le Barrois yakınlarında Domremy'de, 1412 yılına doğru doğdu. Yurdunun uğradığı felâketlerin sorumlusu İngilizlerden nefret ediyordu; istilacıları Fransa'nın dışına atmak: Tek düşü buydu. Böylesi güç zamanlarda, halk katından insanların arasında pek yaygın olan dinsel bir coşkunun içindeydi o da. Yurdunu, Fransa'yı kurtarmak: Tanrı'dan geldiğini söylediği sesler, bu göreve çağırıyordu onu.*
>
> *Jean d'Arc, 1429 yılında Charles'ın yanına varır. Görevinin, Fransa tahtının gerçek mirasçısına geri verilmesini sağlamak olduğunu anlatır kendisine. Charles, bir iki duraksamadan sonra, desteklemeye karar verir onu. Jean d'Arc, şövalye kılığında, bir ordunun başına geçirilir ve*

Orleans'a yürür. Savaş sanatı hakkında hiçbir bilgisi yoktur; deneyimli askerî şefler vardır çevresinde. Varlığı ve yiğitliği, kendisine gözü kapalı inanan askerlere, savaş sırasında ruh ve cesaret verir. Sonuç pek önemlidir: İngilizler bozguna uğratılır ve Orleans kenti düşmandan kurtarılır. Orleans'lı Bakire -zaferden sonra adı budur artık - Fransa krallarının taç giydikleri Reims kentine yönelir. Yolda, her yandan birliklerine akın akın gelip katılan kentli ve köylülerle de güçlenerek, İngilizlere karşı bir dizi zaferler kazanır.

16 Temmuz 1429'da Reims'e varır ve iki gün sonra da Charles taç giyer.

Böylece, Fransa'nın gerçek kralı o olmuştur; oysa hasmı VI. Henri kutsanmamıştır. Öyle olunca da Charles'e itaat etmelidir artık; Troyes antlaşmasının utancı ortadan kaldırılmıştır.

Ne var ki, yurtseverlik hareketinin genişlemesinden korkan Fransız feodalleri, Jean d'Arc'ın başarılarının sürmesine engel olurlar. Entrikalar başlar. Paris'e saldırı başarısızlıkla sonuçlanır; çünkü kral, kendisine yeterince destek olmamıştır. Jeanne, yalnız başına hareket etmek zorunda kalır. Bir akında da Burgonya dükünün eline geçer; o da Jeanne d'Arc'ı, on bin liraya İngilizlere teslim eder. İngilizlerin emri üzerine, Rouen dini mahkemesi, Jeanne'a karşı bir dava açar: Dinde sapma ile suçlanmaktadır. İngilizler, Fransızların kazandıktan zaferlerin şeytanın yardımıyla sağlandığını tanıtlama çabasındadırlar. Mahkeme, düpedüz düşmanla işbirliği içindedir. Charles ise, onu kurtarmak yolunda en küçük bir harekette bulunmaz.

Jeanne d'Arc, 30 mayıs 1431'de diri diri yakılır.

Sonu böylesi bir sahneyle de bitse, Jeanne d'Arc'ın eylemi pek önemliydi. Halk katındaki şöhreti ve saygınlığı, Fransızlara, onları harekete geçiren ortak bir duygu aşılamıştır: Yurtseverliktir bu. İngilizleri bununla kovacaklardır. Yüz Yıl Savaşları, ulusal bir savaşa dönüşür böylece.

Jean d'Arc, Fransa'nın ulusal kahramanıdır gerçekten.

Birbirinden pek farklı sosyal güçlerin çarpıştıkları İngiliz devrimleri de Fransa'daki karışıklıklarla belli benzerlikler gösterir. III. Edouard'ın 18 yaşında darbe yapıp, annesinin vesayetinden kurtulup ve onun aşığı **Mortimer**'i devirmesi (1330), kuşkusuz belli bir baronlar gurubundan destek görüyordu; bunun gibi, İskoçya'da, Akitanya'da, Fransa'da kabul edilmiş olan toprak terklerine karşı ulusal bir tepkiyi de dile getiriyordu bu. Nitekim, genç kral, bu topraklarda, bu ateşli soyluların askerî etkinliğini yönetecektir. Kırk yıl sonra, pek uzun süren bir ateşkes döneminin ardından ortaya çıkan savaşın ilk tersliklerine bakıp komplolar mücadelesinin içine yeniden dalacak olan yine bu aynı soylulardır ve üstelik tutar **Henri de Lancastre**'in -1399 yılında- iktidarı gaspetmesini kabul ederler: Bu kralın mirascılık hakkı yoktur, ancak **II. Richard**'ın «tiranlığı»na karşı çıkan baronların simgesidir; II. Richard'a, ayrıca Brest'le Cherbourg'u Fransızlara teslim ettiği, uzun süren mücadeleye son vermeyi aradığı ve İsabel de France'la yeniden evlendiği suçlaması yöneltilmektedir. V. Henri'nin kısa süren hükümdarlığından sonra, hiçbir saygınlığı kalmaz bu hanedanın; üstelik komplolar mücadelesi de giderek kızışır. **İki Gül Savaşı**nın da hanedanlarla ilgili bahaneleri vardır. Böylece. Öteki sosyal sınıflar, barışçı burjuvalar, korku içindeki köylüler, köylerdeki ihtiyatlı önemsiz soylular -az önce Fransa'da olduğu gibi- gerçek bir otoritenin kurulması ve karışıklıklara son verilmesinin bekleyişi içindeydiler.

Başkaldırmış oğullar, iktidarı gaspetmiş piçler ve düşman kardeşler: İspanya yarımadasındaki krallıkların tarihini de bunların kinleri, kıskançlıkları ve cinayetleri doldurdu. Kimi hallerde bir partiler kavgasıdır bu, kimi yerde yabancı bir hanedana karşı ulusal tepki; çoğu kez de, büyük Fransız-İngiliz uyuşmazlığının bir yankısı. Hanedanlara dayalı formüllerin dayanıksızlığı hemen her yerde kendini belli eder; ve bütün bunlara karşı, gerçeklik, yalanlamasını dayatır: Aragon'u, Kastilya'yı ve Navarre'ı, tek bir topluluk içinde eritmek mevsimsizdir.

Aslında Tuna'dan İskandinavya denizlerine varıncaya dek, hiçbir krallık yoktur ki, hanedan karışıklıklarının dışında kalmış olsun; bu karışıklıkların arasından, kimi zaman da, halkların dayanıksız toplaşmaları belli eder kendini. En derin anarşi de, XIV. yüzyılın başlarında, Kuzey ülkelerinde hüküm sürer.

İtalya, çok daha büyük karışıklıklar içindedir.

Yerel koşulların şaşırtıcı çeşitliliği altında, Avrupa'da her yanda, krallıklar, prenslikler ve siteler, ülkelerini genişletmek için birbirleriyle yarışma halindedirler.

DEVLET KAYNAKLARININ YETERSİZLİĞİ. YENİ KAYNAKLAR

Karışıklıkların ve savaşların uzayıp gitmesi, önce iktidardaki güçsüzlükten geliyordu. Fransa ve İngiltere kralları bile, kendi ülkelerinde, etkinliklerindeki, en başta da askerî girişimlerindeki gelişmeye uygun araçlar bulamıyorlardı. Askerî birliklerin düzeylerindeki düşüklükten ve onları savaş sanatının yeniliklerine alıştırıp görevlerine uygun hale getirmek için harcanan çabalardan daha önce söz ettik. Boşa giden çabalardı bunlar; çünkü, büyük bölümüyle günü geçmiş bir sosyal örgütlenişe dayanıyordu. Feodal hizmet, karşılığında ücret de ödense, ne yeterince asker sağlıyordu, ne de disiplin. Askerlik, topraklardaki hiyerarşi ve vassal bağımlılık bağları üstüne kuruludur hep. Ancak, savaş bir meslek halini aldığından, krallar paraya dayanan başka bağımlılık bağlarının da çevrelerinde düğümlenmesini isterler; oysa, onun da tehlikeleri vardır: Çünkü, en çok parayı kim ödeyecekse, ona göre cephe değiştirmektedir bunlar. Bununla beraber, sürekli ordular bulunmadığı için, feodal düzenin örgütsüzlüğüne çare olmak üzere, ücretli askerlere başvurmaktan başka çare de yoktur. Onları feodal birliklerle bir arada tutmak, ordudaki birliği sağlamak güç iştir gerçi; ancak, askerlik hizmetine para dökmek, ücretli askerleri donatmak, şatoları güçlendirmek, gemiler yaptırıp silahlandırmak gerekmektedir. Bu ise paraya bağlı olduğu için, Hazineyi güç durumda bırakan bir iştir. Her askeri sefer, beraberinde şu korkunç sorunu da getirmekte: Maliye, yeni uyuşmazlıklara da yol açmaktadır.

Eldeki belgelerin açıkladığına göre, geleneksel gelirler yetersizdir. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, hükümdarın mülkü, birbirine benzer öğelerden oluşmaktadır: Tarımsal işletmeye açılmış topraklar, ormanlar, madenler, tuzlalar, Yahudiler üzerine konmuş vergiler, fuarlar ve pazarlar üzerindeki haklar, geçiş paraları ve gümrükler, adlî cezalar... Bütün bunların işletilme yöntemleri de, her yerde aynı hızla gelişmiş değildir. Açık olan nokta şu ki, prensler, her yerde mülklerinden azamî geliri sağlamanın arkasından koştukları için, bir yerde bu mülkün çöküşü için de çalışmış olmaktadırlar. Gelirlerin gitgide zayıflaması o noktaya varmıştır ki, yeni kaynaklar bulmak için, yalvar yakar olmak zorundadır devlet; ve olağanüstü gerekler o denli sıklaşmıştır ki, olağanüstü kaynaklara başvurmak

olağandışı olup çıkmıştır ve süreklilik kazanma yolunda olduğu gibi, normal gelirleri de çok aşmıştır.

Neydi yeni kaynaklar?

Başta, borç almaları görüyoruz. Hemen hepsi de kısa vadelidir. Prensin borçları büyüdükçe külfeti de artmaktadır: Borç verenler, zorlanmış da olsalar, pek yüksek faizler istedikleri gibi, rehinler ve kimi gelir kaynaklarını da istemektedirler: Ve işler oraya varır ki, maliye görevlileri, alınanın gerçek yekûnunu da bilmez olurlar. Daha istikrarlı kaynaklar da gerekiyordu; bunun için de, bir yerde feodal kökenli, başka ödeme biçimlerine başvurulurdu. Vergilemenin temeli, çeşitli biçimlere de bürünse, genel olarak taşınır servetlerdi: Hayvanlar, tahıl, tarım araçları, nakit birikimi ve alacaklar; çoğu kez, gelir düzeylerine göre, ev başına konuyordu vergi, ama çok geçmedi kişi başına dağıtıldı; kimi zaman, İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi, kentlere isabet eden vergi oranı köylerdekinden daha yüksekti, çünkü burjuvalar, servetlerini, maliyenin değerlendirmelerinden kolayca kaçırabiliyorlardı.

BURJUVAZİNİN SİYASAL ROLÜ. MECLİSLER

İktisadî baskılar altında gitgide çözülen geleneksel senyörlük, sosyal yapıya yetersiz bir destek oluyordu. Yoksullaşan ve devletin ilerlemesiyle komuta yetkilerinden yoksun kalan toprak soyluları, kişisel bağımsızlığına varıncaya değin kaybediyordu. Fief sahipliği ve senyöre karşı içilmiş and üstüne kurulu vassallik ilişkileri, malî bir temele dayanan yeni akdî bağlara bırakıyorlardı yerlerini gitgide; bunlardan yararlananlar da güçlüler oluyordu. XIV. ve XV. yüzyıllarda şövalye tarikatlarının kuruluşu, sallanan bağlılıkları güçlendirmek ve kaybolma tehlikesiyle yüz yüze gelen dürüstlükleri payandalamak gereksinmesine bir yanıttı kuşkusuz. Ne var ki, boş bir çabaydı bu: **Siyasal** ve **iktisadî merkezileşme** yolundaki gelişme, büyük senyörlerin sayısını azaltırken, onları daha da güçlü, giderek tehlikeli hale getiriyordu. Küçük senyörlerin büyüklerin içinde eriyip gittiklerinin yığınla örneği vardır.

Prensler, birer hükümdar havasına bürünürler ve kendi ülkelerini krallarınkine benzer yönetim kurumlarıyla donatırlar; bu kurumlaşmanın çerçevesi, ulusal eğilimlere, ülkenin siyasal durumuna ve örnek alınan monarşi modellerinin eriştiği yetkinlik derecesine göre değişir sadece. Bu gelişme, örneğin İspanya'da daha az belirgindir: Çünkü orada Kastilya ile Aragon'un, kendi üzerlerinde örnek alacakları merkeziyetçi krallıklar

yoktur. Almanya'da ise, tersine daha ileriye varmıştır bu gelişim ve hatırlatalım ki, orada senyörlüklerin sayısı 300'den fazladır. İngiltere'de, belli bir tarihten sonra, bu eğilim kendini gösterir. Prensliklerin, monarşik kurumlara en çok öykündükleri ülke ise, Fransa oldu.

Özetle, yeni sosyal güçler arasında **prenslikleri** görüyoruz.

İktidarı elinde tutanların göz önünde bulundurmak zorunda oldukları bir başka güç vardır: **Burjuvazi**! Öyledir, çünkü burjuvazinin rolü gitgide artmaktadır. Nedeni de pek açıktır bunun: Elinde bol parası olan yalnız odur; piyasada dolaşan para ise yeterli değildir ve alabildiğine artmış yükümlülükler altında çırpman yönetimlerin büyük gereksinmesi vardır buna. Ayrıca burjuvalar, iş alemindeki deneyimlerine, belli düşünsel değerleri de eklemişlerdir; özerk okullarla donanmış ve edebî yaşamın merkezi haline gelmiş olan kentler, hukuksal bilgileri bolca yaymaktadır çevrelerine. Oligarşik eğilimlerinden daha önce söz ettiğimiz kentlerdeki zenginler, para ve bilgi tekeline, beledî görevlerdeki tekeli de eklerler. Meclislerde, kurullarda, yüksek görevlerde, kafalar gitgide bir **temsili rejim kavramı**na alışmaktadırlar; ve meclislere katılışta olduğu gibi, bu görevlerin kullanılışında da, topluluğu ilgilendiren işlerde olsun, kamu maliyesinin yönetiminde olsun, bir seçkin gurup kendisini ortaya koyar. Burjuvaların kişisel olarak sahip oldukları kaynaklar, onların bir araya geldiklerinde gösterdikleri maddî önem ve deneyimleri, uzun zamandan beri prensleri karşılarında iki büklüm hale getirmiş durumdadır; o kadar ki, sınıflar arasındaki engellerin sanıldığından da dayanıksız olduğu bir toplumda, kimi zaman en yüksek sıralara çıkarır onları: III. Edouard'ın savaşlarında onu paraca destekleyen bir burjuvanın oğlu olan Michel de la Pole, yüksek baronlar arasına girer ve kont olur; XIV. yüzyılda büyük parlamenter aileler olan ve hepsi de burjuvaziden gelen Orgemont'larla Dorman'lar, tacir sınıfı ile aristokrasi arasında bir köprü hizmeti görüyor, aristokrasiden de kız alıp veriyordu. Bunun gibi hükümdarlar, burjuvalardan borç para almakla da yetinmezler; para dairelerini, malî işlerin yönetimini, yargıçlık görevlerini de onlara verirler ve bu yüksek görevlilerin tutup hükümdarların kurullarına girmeleri kimseyi de şaşırtmaz.

Bütün bu durumlarda, burjuvazi, hep gözönünde tutulması gereken bir gerçekliktir: Katılması istenir, muhalefetinden de korkulur. Kuşkusuz, kentlerin siyasal rolü, çeşitli Batı ülkelerinin hepsinde de aynı değildir. İtalya kentleri, siyasal yapı ve ülke bakımından bir gerçek devlet hüviyeti

kazanabildikleri ve Pays-Bas'daki kentler, yalnız başlarına prenslerine kafa tutabilecek bir ruh ve iktisadî canlılığa sahip oldukları halde, çoğu Batı ülkesinde, kentler, savunma araçlarını aralarında birleşmede bulmuşlardır: İspanyol Hermandadları, Suab Kentleri Birliği, Hansa Birliği gibi. Başka yerlerde ise, kentler, meclislere katılarak seslerini işittirebilmektedir.

Burjuvazinin siyasal yaşama girişi, soylularınkinden hiç de daha devrimci olmamıştır; ve XIV. yüzyıla has da olsa, meclislerin, geçmişi olmayan bir yenilik olduğunu sanmak doğru değildir: Feodal örfün *consilium*unu görüyoruz; senyörün onu beklemek hakkı vardı ve vassalin de yerine getirmek yükümlülüğü. Öte yandan, yararlı gördüğünde, danışmak üzere *curia*sını davet etme hakkını görüyoruz. Başlarda baronları ve yüksek rütbeli papazları bir araya getiren XIV. yüzyıl meclisleri, burjuvaların da katılmalarını sonra sonra kabul ediyor; çoğu hükümdarın icadı olan bu meclislerin doğal rolü, danışma ya da adlî idi ve çoğu da malî türden olmak üzere, bir ya da birkaç sorunla sınırlı idi; ve onu toplamak prensin keyfine kalmış bir işti. Kimi yerde iktidarın güçsüzlüğü, kimi yerde koşulların ağırlığı, kimi zaman da olağanüstü kişilikte birinin arkasından çekip sürüklemesiyle, bazı meclisler ön plâna geçti. Gelişmenin bütününe baktığımızda şu dönemleri birbirinden ayırabiliriz: Önce XIV. yüzyılın ortalarına değin süren, kimi zaman dramatik bir aranışlar ve yenileştirmeler dönemi görüyoruz; arkasından kuşkusuz kamu otoritesinin belli bir yerine oturuşuna bağlı -pek az etkinlikle geçen- bir dönem geliyor; son olarak da, XV. yüzyılın ilk yarısının iktisadî ve siyasal güçlükleri, çoğu meclisler için kendi varlığını ortaya koyma fırsatı yaratıyor; Kilisede Konsil kuramının işlendiği bir sırada, siyasal düşünce, devletin temsilî biçiminin kavranıp anlaşılması için hayli ilerlemiş gözüküyor.

Bu gelişmeler, her ülkede tamı tamına ya da aynı hızla olmuyor. Fransa gibi geniş bir ülkede, ilk «**Etats Generaux**» 1484 yılında toplanır. Fransa'da karışıklıkların yarattığı kararsızlık ortamında soylular, arkasından da Poitiers felâketinin ertesinde burjuvalar, kendilerinin de dinlenmesi gereğini ileri sürerler. Gelişmeler İspanya'da, İmparatorluk'ta, Polonya'da, İskandinavya ülkelerinde de buna benzer gelişti. İngiltere ise, bu sıçrayışlara geçen yüzyılda tanık olmuştu; ne var ki, temsilî kurumlaşmadaki deneyiminin eskiliği, ona **Parlamento**sunun nitelik ve rolünü ağır ağır belirleyip tanımlama olanağını verdi: Orada da, Parlamento, laik baronlarla ruhbanın katıldığı toplantılar, âdet olarak kontluklardaki

soylularla kent burjuvazisinin temsilciliklerinin çağrılmalarıyla oluşuyor; böylece İngiltere'de, XIV. yüzyıl sona ermeden önce, Parlamentonun her iki dalının, Lordlar Kamarası ile Avam Kamarasının varlığı ortaya çıkmış ve yetkileri saptanmıştı. Bununla beraber, hiçbir ülkede, meclisler, yerleşmiş bir toplanma düzenine kavuşmamıştı ve toplantıları yalnız prensin iradesine bağlıydı.

Danışmayı gerektiren sorunların niteliği, temsilî meclislerin gitgide önem kazanmasını da etkiliyor. Pek önemli sorunların, *curia*nın görece dar çerçevesi içinde hapsolup kalmaması isteniyor; ve en temel sorunların içinde, **tahta geçiş sorunu** vardır. Ona, meclisler karar verir kimi hallerde; «halkın sesi, hakkın sesidir»: Yüksek rütbeli bir papazın değerlendirmesidir bu. Daha da sık olmak üzere, burjuvalar, **malî sorunlar** vesilesiyle seslerini işittiriyorlar meclislerde; aslında, meclislerin toplantıya çağrılmasının, üyelerin de gitgide daha sık, idarî ve siyasal işlere karışmalarının temel gerekçesi budur. Bu konuda bir ülkeden ötekine gelişme süreci birbirinin hemen hemen aynı: Önce vergi için oylama, sonra idarî reformları dayatma, kimi zaman prensin kurulunu denetleme, son olarak da doğrudan doğruya devletin örgütlenişi hakkında kanun yapma. Bu konularda en gözalıcı gelişmeler İngiltere'de oluyor. Fransa'da ise, askerî felâketlerin ağırlığı, meclisleri malî plândan siyasal plâna çekiyor; sonunda uğradıkları başarısızlık ise, monarşinin geleneklerinin ne denli güçlü olduğunu gösteriyor bize.

Özetle, geleneksel sosyal çerçevelerin dağılışıyla sarsılan devlet, yeni bir yapı aranışı içindedir.

Özünde bir aranış, biçiminde bir aranıştır bu!

BÖLÜM II
OSMANLI GÜCÜNÜN OLUŞUMU
(XIV. - XV. YÜZYILLAR)

Müslüman Doğu'nun tarihi İçin olsun, Rusya'daki halkların tarihi için olsun, Moğol fethi öylesine çarpıcı bir kopukluk getirir ki, bir bilânço yapılmazsa, bu bölgelerin sonraki gelişimini anlamak mümkün olmaz. Greklerin Latinler karşısında kalkıp doğrulmalarıma Balkan devletlerinin gelişmesinin birbirine denk düştüğü, giderek Güney-Doğu Avrupa tarihinin dönüm noktasına rastladığı için, mantığa da uygun olacak böyle bir genel bakış.

Biraz gerilerden başlayalım.

I
MOĞOLLAR ZAMANINDA İSLÂM

Moğollar zamanında İslâmın tablosunu çizmeden önce, Moğol fethinin bu dünyada ortaya çıkardığı genel sonuçları belirtmek yerinde olur.

MOĞOL FETHİ

İslâm dünyasının, Moğolların saldırısı karşısında, onların nasıl kolayca pençesine düştüğünü daha önce gördük. Moğolların, bu yeni istilâcıların yaklaşmasıyla, halkları ve onların efendilerini saran korkunç dehşeti gözönünde tutmak gerekir. Daha önceki Türk fethiyle hiçbir ortak noktası yoktur bunun; çünkü Türkler, daha önceden İslâmlığı kabul etmişlerdi ve uzun zamandan beri, paralı asker olarak kullanılacak kadar da biliniyorlardı. Kimi tarihçiler, Doğu Latinlerini, kendilerine İslâmı ezme olanağını verecek olan Moğollarla bağlaşıklık kurmadıkları için kalkıp ayıplarlar. Ancak, bu tarihçiler unutuyorlar ki, o yüzyılda yaşayanlar için, Moğollar, tüm uygarlığın yok edilmesi anlamına geliyordu; hem sonra Moğollar, Müslüman iktidarları yıkmak için Doğu Hıristiyanlarından yararlanıyor ve merkezî Avrupa'daki Hıristiyanlar arasında da iğrenç kıyımlara kalkıyorlardı. Neyse, bu yersiz özlemleri bir yana bırakalım; yeni düzenin kuruluşunun Yakındoğu için ne anlama geldiğini anlamaya çalışalım.

İran, Mezopotamya, -Kilikya ve Gürcistan'daki Hıristiyan ekleriyle beraber- Küçük Asya, doğrudan doğruya katılmış ya da vassal prenslikler durumuna getirilmiş olarak, XIII. yüzyılın ortalarından başlayarak, Çin'deki Yüce Han'ın uzaktan egemenliği altında, **İlhanlılar devleti**ni oluşturdular. Bir Moğol devletiydi bu ve İran'ın kuzey-batısındaki zengin otlaklarda

yerleşmişti. Fetihlerin soluğunun kesilmesi, istilacılar arasındaki kavgalar, mesafeler ve zaman, Mısır'a sığınmış olan ordulara, Suriye'yi, bir zaman için ele geçirme olanağını verdi. İslâmla Moğol dünyası arasında, Ermeni Kilikya'dan başlayan sınır, Yukarı-Fırat'la Orta-Fırat arasında «Verimli Hilâl»ın yollarını ortasından ikiye ayırıyordu. Ne var ki, darbe öylesine sertti ki, bu sınırın her iki yakasında da, tüm Yakındoğu ülkeleri, aynı ölçüde alt-üst olmuştu. Önce, İran dünyası ya da İran etkisindeki dünya (Küçük Asya) ile Arap dünyası arasındaki kopuş -aşağı yukarı- tamdı şimdi; kuşkusuz Arap olan, ama Moğol dünyasına sokulmuş Mezopotamya, saydam bir çöldü artık ve Doğu dünyasının iki kutbu, Tebriz'le Kahire arasında da bir sınır. Öte yandan fatihler, öylesi derinliğine yakıp yıkmışlardı ki, arkasından gelen «Moğol Barışı», bunun izlerini silemedi, silemezdi de. Onca çiftçinin yerini kaç göçebe çoban alabilirdi ki! Aslında çöküş halinde de olsa, muhalefetteki tarikat, **Haşhaşîler** de yıkıntıya uğradı; ve özellikle **Halifelik yıkıldı**: Güçsüzlüğüne karşın, Müslüman dünyanın birliğinin simgesiydi o ve yediği darbeden sonra da, Mısır'ı ellerinde tutanların kurdukları sözde Halifeliği hiç kimse ciddiye almadı; son olarak, askerî aristokrasilerin bir bölümü yıkıntıya uğradı, ya yok edildiler ya da kaçtılar.

Böylece, Moğolların ele geçirdikleri bölgelerde, geçmiş yüzyıllardan başlamış «feodal» gelişme birden durdurulmuştur.

MEMLÛKLER REJİMİ

Aykırı görünecek, ama söylemeli: Bütün Arap ülkeleri için umutların sığındığı yer ve aynı zamanda uygarlık merkezi, Karadeniz'deki köle pazarlarından alınıp getirilmiş yarı-barbarların yönettiği **Mısır**'dır şimdi. Memlûklar, ordularına dayanarak bir diktatörlük uygularlar orada; kendi içinde sık sık yırtılışlara uğrayan yerli halkı kanırta kanırta sömüren bu ordu, öyle de olsa Mısır'da, zaman zaman da Suriye'de, idarede bir birliği, sıkılığı, düzenliliği korudu, o kadar ki, komşu devletlerin gıptasını bile çekip durdu bu; mühürdarlığın o dev derlemeleri bunun bir tanığıdır ve bu rejim hakkında tam ye açık bir bilgi verirler bize. Ordu, *iktâ*larıyla yaşamaktadır; ne var ki, artık basit malî ayırmalardır bunlar, hiçbir tımar niteliği yoktur ve devletçe denetimlerinde de en ufak bir gevşeklik gösterilmez. Başkaları için serttir gerçi, kendisi için de öyledir ve çok ciddi bir disipline tâbidir. Moğol tehlikesine karşı mücadelede çelikleşmiş bu ordu, Eyyubîlerin varlıklarını sürdürmelerine izin verdikleri hiçbir

Hıristiyana göz yummaz kapılarında: XIII. yüzyıldan başlayarak Franklar, XIV. yüzyıldan başlayarak Kilikya Ermenileri tasfiye edildiler; kala kala yalnız Kıbrıs kalmıştır ve Hıristiyanlığın denizdeki bu ileri kalesi, sürekli saldırılarla dövülse de, tâ XVI. yüzyıla değin varlığını sürdürecektir.

Bu rejim, üç yüzyıla yakın varlığını sürdürdü ise, **uluslararası ticaret**in kendisine sağladığı kaynaklara borçludur bir bölümüyle bunu. İtalyan ticaretinin Yakındoğu'da büyük bir gelişme içine girdiği bir zamanda, Mısırın rolü, Suriye Franklarına karşı mücadele ve Moğolların denetimindeki ticaret yollarının yarışması ile bir aralık tehlikeye düştüyse de, yeniden ön plâna geçti çarçabuk. Kuşkusuz, Batı ile alış-veriş dengesini sürdürmek güçtü hayli; ne var ki, Kızıldeniz'le Hint Okyanusundaki gidiş-gelişlerin mutlak tekeli, Mısır tacirlerini, özellikle de Karimis ortaklığını zengin taşımacılar haline getirdi, gümrük kasalarını doldurdu ve Kahire çarşılarına, insanların belleğinde uzun zaman kalacak bir gönenç sağladı. Mısır'ın altın kaynakları tükenip, Sudan'ın altını -Magrip'ten aşarak- İtalyanlarca toplanıp da, Mısır, gitgide değeri düşen bir mangıra kalmışsa, günahı yalnız Mısır'ın değildir bunun. Sonra, XIV. ve XV. yüzyıllarda, Timur'un Suriye'deki yakıp yıkmaları ve ona karşı girişilmiş pahalı bir savaş Hazineyi borca boğmuşsa; **Sultan Barsbay**, dış ticaret üzerinde bir devlet tekeli kurmaya kalkıp da, tacirlerin sert muhalefeti karşısında bundan vazgeçmek zorunda kalmışsa, bu günah da Mısırlıların değildir. Son olarak, XV. yüzyılın sonlarında, Portekiz'le Hindistan arasında doğrudan bir ilişkinin kurulması, ekonomilerine öldürücü bir darbe vurup onları Osmanlıların insafına bırakmışsa, bunda da Mısırlıların günahı yoktur. Karışıklıklarla sarsılmış ya da kimi zaman beceriksizlikler içine de düşmüş olsa, Memlûk yönetimi, devrindeki çoğu yönetimlerin en kötüsü olmadı hiçbir zaman. Son bir çözümlemede, kendisini aşan güçler önünde yenildi; çünkü, tam bir değişim içine girmiş Avrupalı krallıklar karşısında ve yükselen Osmanlı gücünün önünde, kendisini yenilemeyi bilmedi, yenileyemedi ya da.

Bu rejim, Mısır'a, sanat ve düşüncede bir büyük merkez olarak kalma Olanağı verdi en azından. Kuşkusuz felsefî ve hukuksal Ortodoksluk, egemenliğini ve kıskançlığını sürdürür; ve Hanbelî mezhebinden **İbni Teymiya**'nın, rejimi, vakıfların gelişmesinin de somut bir biçimde gösterdiği gibi, askerle «ruhban» arasında bir ortaklık olarak tanımlaması, Kiptiler ve öteki azınlık Kiliseleri karşısında Müslümanların

hoşgörüsüzlüğünü arttırır; gereksinme duyulan, ama kimi zaman da korsanlığa kalkan Avrupalı tacirlere karşı yabancı düşmanlığına yol açar. Bütün bunlara karşın öteki alanlarda, düşünce yaşamı etkin kalır; kuşkusuz, yaratıcı olmaktan çok, ansiklopedik ve öğreticidir bu, ama bilgi açlığı içindeki bir okuyucu dünyasına da uygundur. Günümüze değin klasik Arap sözlüklerinin bağlı kaldıkları eserler, o zamanki sözlük yazarlığının ürünleridir: Bir Suriyeli **Dahabî**'yi (XIV. yüzyıl başları), eserleri çağdaşları Venediklilerin «günlük»lerine benzeyen bir Mısırlı **İbni İlyas**'ı (XVI. yüzyıl başları) görüyoruz. Ne var ki tarihçilik, o devirde, **Makrızî** ile doruğuna ulaşır: Onun, ülkesinin arkeolojik geçmişi, kurumları ve anıtları, paralar, salgın hastalıklar, dinsel azınlıklar hakkındaki derin bilgisi ve yorulmak bilmez merakı, bize Ortaçağ Mısır'ı hakkında -hemen hemen- bütün bildiklerimizi sağlamıştır. Ansiklopedici **Nuvayrî** (XIV. yüzyıl) ve **Soyutî** (XV. yüzyıl) ile tarihçi ve coğrafyacı prens **Ebul Feda**'nın (XIV. yüzyıl) yanı sıra, halk öyküleri de kesin biçimleriyle Memlûklar Mısırında kaleme alındı: Malzemeleri İslâmın dört bir köşesinden geliyordu bunların; özellikle *Binbir Gece Masalları*, başlarda İslâm-öncesi İran'dan esinlenmiş, sonra da Mezopotamya'da oluşmuştu.

Sanatta da aynı canlılıktır görülen.

> *Sultan mezarları, camiler, medreseler, ya da gitgide çeşitli kullanımları bir araya getiren şu karmaşık yapılardan anlıyoruz bunu:* ***Kallun camisi*** *(XIII. yüzyıl); yıldız biçimindeki dört salonlu medresesi dört mezhebe ayrılmış bulunan* ***Sultan Hasan camisi*** *-medrese- türbesi (XIV. yüzyıl); arabesk süslü yüksek kubbesi, küçük localı cephesi, dört köşe, sonra sekiz köşeli, sonunda da silindir biçimindeki minaresiyle* ***Kayıtbay camisi*** *(XV. yüzyıl). Hastaneleri, manastırları, kervansarayları, hamamları da unutmamalı; hepsi de, hem geleneği sürdüren, hem yenileşmeyi başarmış zarif bir mimarlığın tanıklarıdır. Doğramalarda, madenî eşyada, evleri süsleyen kafesli cumbalarda, (muşarabiye), kimi Selçuk sanatından gelen makarnalarda olduğu gibi, süsleme gitgide büyük bir yer tutuyor. Son olarak, cam işleri ve -Özellikle Suriye'de- silâhçılık pek parlak durumdadır.*

Arap İslâmlığı, Mısır yoluyla o zamanki tüm Hint Okyanusuna yayılır. Zanzibar'dan Madagaskar'ın Kuzey ucuna değin, Afrika'nın doğu

kıyılarındaki eski ticaret tezgâhları, siyasal egemenliklerini içerilere doğru yaymayı düşünmediler; ancak, öyle de olsa, günümüze kalmış anıtsal yıkıntılarına bakıp, Rodezya Bantularının dikkat çekici gelişmesinde onların etkisini görmemek olanaksız. İslâm, buna karşılık kıyıdaki halkı kazanıyor; *sabir* adlı bir kıyı dili, XIII. yüzyıla doğru bir edebî dil düzeyine ulaşıyor. Arap tacirler, arkadan Malağa, Sumatra, Cava ve Molük adalarına dinlerini yayarlar; İslâm, siyasal oluşumlara yol açar oralarda ve kimi mistik kuramlara duyarlı Malezya halkları arasında, günümüze değin önemli bir rol oynamaya başlar. Buna karşılık, İslâma dönmüş olanların Eritre kıyılarından söküp attığı Etyopyahlar dağlara sığınırlar; başlarında da, Süleyman'la Saba Melikesinden gelmekle böbürlenen bir hanedan vardır. Onların sert ama kaba Hıristiyanlığı, özellikle Mısır'daki Kıptî ya da Arapça eserlerden birer çeviri olan edebiyatları, Kıptî mezhebine, Nil kıyılarında güçten düştüğü sıralarda, sağlam bir geri çekiliş olanağı sağlar.

MOĞOLLARIN İRANI

Değişik biçimlerde Moğolların egemenliğine girmiş bölgelerde, İslâm, Memlûk İmparatorluğunda olduğundan daha az canlı değildir. İslâmın buralardaki yeni efendileri, önceleri bütün dinlere yatkınken, XIII. yüzyılın sonlarına değin, İslâmlaşmaya başladılar; Müslüman uyruklarının sayıca üstünlüğü kadar, İran'a göçen Moğol kabileleriyle gitgide karışan Türkmenlerin de etkisi oldu bunda. Öyle de olsa, bütün dogmalara karşı olağanüstü bir hoşgörürlük içinde kaldılar; İslâmda da, Sünnîlikle Şiîlik arasında açık bir yeğlemede asla bulunmadılar. Onların bu davranışı yüzünden, İslâm, belli bir süre için, ayrıcalıklı bir din niteliğini yitirdi; gerçi bundan -pek zayıfladıkları için- Hıristiyan cemaatler yararlanamadılar ise de, Şiîlik öylesine kalkındı ki, iki yüzyıl sonra, İran'ın kesinlikle resmî dini haline gelecektir.

Türk fethinin tersine, Moğol istilası, ele geçirdikleri ülkelerin etnik görünüşünü pek az değiştirdi; bu değişikliği yaptığında da, bir kez daha yine Türkler yararına yaptı bunu. Moğolların ittiği ya da gelip çabucak onların örgütleriyle bütünleşmiş olan Türkmen kabileleri, Küçük Asya'yı olduğu gibi, Güney Rusya'yı da bir ikinci Türk dalgası olarak istila ettiler. Ve yaşayış biçimleri, bu Türkmenlere, Moğollar üzerinde, öteki yerli halk kitlelerinden çok daha doğrudan etkide bulunmak olanağı verdiği için, çoğu kez Moğolları içlerinde eritenler onlar oldular; o kadar ki, her türlü Türkleşmenin dışında kalan tek tük birkaç gurup oldu yalnız. Görkemli bir

destanın garip bir sonu: Güney Rusya’da, Tatar adı, o yüzyıllarda Moğolla eşanlama gelirken, bugün baştan aşağıya Türk halkları ve dillerini belirtir!

Yönetim biçiminde. Moğolların getirdiği kimi çizgilerin çabucak silikleştiğinde kuşku yok; oysa, öteki çizgiler, kimi zaman tâ Memlûkların Mısır’ına değin, hatırı sayılır bir etkide bulunuyor. Bununla beraber, Mogollarda «posta ilişkileri»nin, haber alma ve casusluk servislerinin ulaştığı yetkinliğe karşın, rejimin etkili olduğu söylenemez; çünkü, bu istilacıların barbarlığı, rejime böylesi bir etkililik sağlayamazdı. Zaten İlhanlı örgütlenişinde, İran’ın mirası, Moğol ya da Çin katkılarının ne olduğu, ya da bu örgütlenişin özgün bir şey olup olmadığı, bugün de iyice anlaşılmış değil. Öyle de olsa, adlî kurumlarda ve malî işletmede, giderek sömürmede kimi yenilikler üzerinde durulabilir.

> *Genel idare, hepsi de yerli ve her dinden vezirlerin elinde kaldı: 1300 yılına doğru İlhanlı* ***Gazan Han****’ın vezirliğini yapmış olan -İslâma dönmüş bir Yahudi- tarihçi* ***Reşid üd- din*** *böyledir. Ordunun yönetimi, kelimenin dar anlamıyla siyasal kararlar, hükümdarın yetkisinde kaldı; ona da,* ***Kurultay*** *adıyla, Moğol büyüklerinin meclisi yardımcı oluyor ve bu mecliste, ilke olarak* ***yasa****, yâni Cengiz Han’ın Kanunu uygulanıyordu. Açıktan açığa bilimsel kimi yenilikler, çağdaşların özellikle dikkatini çekmiştir: Diplomalar (yarlıg), kumanda mevkiinde bulunanlara verilen madenî levha (payza), belgeler üzerinde Selçukluların tuğralarına gerçekten pek yakın olan damgalar (tamga).*
>
> *Rejim bir kez kararlılığa kavuşunca, yönetimin kurallarını belirleyen, yerel gereksinmelerdi aslında. İlk amaç, önce kılıç zoruyla ve yerli halk üzerinde estirilen terör yoluyla, ülkenin sömürülmesi idi. Sonra, fetihler durduğunda, Moğol egemenliğinin sürdürülmesi, yakılıp yıkılmış bir ülkede, daha düzenli bir yönetimin kurulması koşuluna bağlıydı. Fetihler, yenenlere has kimi gelenekler elverdiği ölçüde, İlhanlı devletine, özellikle önemli bir malikânenin (****incu****) kullanılması olanağını verdi. Bu malikânenin, verginin getirdiklerinden çok daha fazla olan kaynakları, gerçekten kalabalık bir orduyu besleme, para ve mal olarak ücretini ödeme olanaklarını sağladı. Verginin çok eskilerden kalan*

*temelleri yıkılmamakla beraber, en azından kimi reformlara gidildi; bir olasılıkla Çin Moğolları örneğinden, yani Çin modelinden esinlenen bu reformlar, malî rejimde bir yalınlık sağladı, giderek verimi arttırdı. Ne var ki, İlhanlı devletini, XIII. yüzyıl sonlarından başlayarak, kendilerinden öncekilerin karşılaştıkları aynı güçlüklerle yüz yüze gelmelerini engellemedi bu; ülkenin bir bölümünün yıkıntıya uğramış olması ve sivil ve askerî şeflerin sömürücü eğilimleri, daha da arttırmıştı bu güçlükleri. Para zayıfladığı için ve askerî birliklerin bakımı da gitgide güçleştiğinden, vaktiyle Çin'de uygulanmış olan kâğıt paranın Müslüman dünyaya sokulmasına kalkıldı; ancak, hazırlıklar yapılmamış ve önlemler de alınmamış olduğu için, boşa gitti girişim. O zaman da Gazan Han, sağlam bir para yaratmasını bildi; arkasından da, subayların toprağın değerlendirilmesine ilgilerini çekmek için, malikânenin (**incu**) topraklarından büyük parçaları onlara devretmeye karar verdi: Moğolca **soyurgal** adı altında, geleneksel **ikta** uygulamasına gidiliyordu böylece. Ancak, ne olursa olsun, eskiden olduğu gibi, rejimin çöküşünü bu da durduramadı. Zaten, doğrudan idarenin topraklarının yanı sıra, bir çok vassal prenslikler varlıklarını sürdürüyorlardı; bu prensliklerde ise, bu reformlar, bütünüyle uygulanamadı hiçbir zaman.*

Asya'nın bir ucundan öteki ucuna, doğrudan iktisadî ilişkilerin kurulmasına olanak sağlayan **Moğol birliği** olmuştur. Yeni efendilerin dinsel ve siyasal hoşgörüsü, daha önce de söylediğimiz gibi, Dominiken ve Fransisken misyonerlerin Asya'nın bağrına girmesine ve, Karadeniz kıyılarından Çin Denizine kadar, bir dizi misyoner piskoposlukları yerleştirmelerine olanak sağladı; bunun yanı sıra, İtalyan tacirler, dünya tarihinde ilk kez olmak üzere, Hind'e ve Çin'e ulaşan Asya kervanlarıyla buluşuyor ve, Moğol saraylarıyla Batı'nın Hıristiyan krallıkları arasında elçi alış verişi başlıyordu. Özellikle **insan ufkunda** çok büyük bir **genişleme** oldu bununla: Avrupalı gezginler, o zamana değin Avrupalıların hiçbir şey bilmedikleri ülkeler hakkında bilgiler verirken, Müslüman tarihçiliğinde de ilk kez olmak üzere, **Reşid üd - din**, yazdığı İslâm tarihine, Türklerin ve

Moğolların tarihlerinin yanı sıra, Çinlilerin ve «Franklar»ın tarihini de ekledi.

Deneyim, yeniden hatırlatmış olalım, kısa sürdü: Bir yüzyılın üç çeyreği kadar! Arkasından, Asya bir kez daha parçalandı ve Batılılara kapandı. Aslında, birliğin olduğu zamanlarda bile, yollar hep güvenlik içinde değildi; Moğol devletleri arasında sık sık başgösteren savaşlar, onları kullanılmaz hale getiriyordu çoğu kez. Sonra, kimi İtalyan tacirlerinin katıldıkları bu ticaretin -görece de olsa- boyutlarını biçip hesaplamak olanaksız. Kuşkusuz, İlhanlı devleti, eski ticaret yolları üzerinde daha yoğun bir ticarete tanık oldu; ancak, gitgide Mısır'ın tekeline geçen Hint Okyanusundaki deniz ticaretini diriltip doğrultmayı başaramadı. Hâttâ bir gün, bir tasarıyı gerçekleştirmeye kalktı; Ceneviz gemicileriyle de anlaşarak, Hint Okyanusundaki Mısır donanmasına tutup saldırdı. Ne var ki, arkası gelmedi bunun. Geleneksel karayolları içinde, yalnız mahreçler yeniydi: Trabzon'a, Akdeniz üzerinde, Moğolların vassali Küçük Ermenistanda Ayas limanı ekleniyordu şimdi. Daha da yeni olarak, Çin sınırı ile Volga arasında daha önce kullanılmış da olsa, Hazar Denizinin Kuzeyi ile Türkistandan geçen ve Karadeniz'i, Altın Ordu'nun denetlediği topraklardan Çin'e bağlayan yol vardı. Bu yollar, içinden geçip gittikleri iki Moğol devleti gibi rakibiydi birbirinin. Bu aynı düşmanlık, Memlûkların, eski Asya yoluyla, Transkafkasya'dan köle sağlamasını engellediği için, Mısırlılar, Bizans'ın araya girmesi ve Kırım'daki Cenevizlilerin de işbirliğiyle, Karadeniz'le doğrudan ilişkiye geçmek zorunda kaldılar.

Moğol istilâsı, edebiyat dünyasını pek az etkiledi: **Sadî**, uzun süren yaşamını, Moğolların Şiraz'daki vassalleri zamanında noktalar; Arap dilinin kullanılması sona ermiştir ve yazarlar, Mısır'daki gibi, ansiklopedik bir kültürün bilançosunu ortaya çıkarırlar: XIII. yüzyılda Şiî **Nasır ed - din Tusî**'nin, ya da XIV. yüzyılda **Hamdullah Mustafî'**nın yaptığı budur. Coğrafyada ufukların genişlemesi, en açık etkilerini tarihçiler üzerinde gösterir: Reşit üd-din'den önce, **Cüveynî**, Haşişîlerin tarihinden nesnel olarak sözetmek cesaretini göstermişti; ve bir Süryani papazı **Bar-Habraeus**, kitabında, Hıristiyan ve Müslüman, Arap ve İranlı gelenekleri bir araya getirir. Şiîlerde olsun Sünnîlerde olsun, yüzyılın felâketleri karşısında, dinsel yaşamda mistik eğilimler belirgin hale gelir: Kuşkusuz, büyük düşünürlerin eseri değildir bu; daha çok, İslâm dünyasının geri kalan bölümünde olduğu gibi, halkın sofuluğu ve boşinançlarının olağanüstü bir

ünle donattığı ermiş kişilerin çoğalmasından kaynaklanır; ya da acayip uygulamalarla, doğrudan doğrudan doğruya Tanrıyla ilişki kurduklarını söyleyen derviş gurupları vardır; gitgide karacahil bir hale gelen bu dervişler, dilenerek ya da çoğalmış vakıflara besleyip semirttiği tarikatların üyeleri olarak, halkın saflığını sömürmektedirler aslında. Bu sahtekârlar arasında en ünlüleri **Kalenderîler**dir. Unutmamalı ki, aynı anda, İranlılar da, İslâmı Asya'nın bağrına kadar götürüp sokmuşlardır; kimi Moğollarla Çinliler bunu kabul etmişlerdir ve onlardan gelenler günümüzde de uygularlar bunu.

İran edebiyatının en büyük şairi de işte bu sıralarda yaşar. **Hafız**'ı kastediyoruz.

> *Şirazlı Hafız da denir ona. 1390 yılında ölen bu dev şairin nerede ve nasıl yetiştiğini bilmiyoruz. Şiîrlerinden, çağının kültürünü yakından tanıdığı anlaşılıyor. Yurdunu ele geçiren Timur ile görüştüğünü de söylerler. Sanatıyla çağında büyük bir üne kavuşup, çevre ülkelerin bile ilgisini çektiği bir gerçek.*
>
> *Ondan önceki şairler, İran şiirinde, destan ve kaside çığırını açmış, rubai alanında yenilik yapmışlardı. Hafız'la İran şiirinde gazel türü kurulur: Bu türe yalnız bir bütünlük kazandırmakla kalmaz o, şiirin dünyasını değiştirir: Onun İran nazmına getirdiği en önemli yenilik, gerçek insan sevgisini, yaşamı, sevinci, günlük olaylar karşısında edinilen duyguları, insan eğilimlerini konu olarak alıp işlemesi. Firdevsi ile destana, eski masallara yönelen şiir, Hafızla bu dünyanın nimetlerine döner. İslâm düşüncesinin ortak kavramları, din deyimleri pek seyrek görülür Hafız'da; çağdaşlarının birçoğunda görülen gerçeküstü varlıklar dünyasına eğilim duymadığı açık; tasavvuf kavramlarının yer aldığı beyitlerinde bile, gerçekçi duyuşların etkisi geniş bir yer tutar. Ve bu yanıyla, Ortaçağ'dan çok, gerçekçi bir Yeniçağ şairidir o.*
>
> *Çağından yakınma, döneminin uygunsuz olayları, insan değerinin yeterince bilinmemesi, düzenin bozukluğu, vefasızlık, devlet adamlarının kötü davranışları gibi konulara da gazellerinde geniş yer veren Hafız, İran olsun, Türk olsun,*

Doğu şiirini yüzyıllar boyu etkileyip duracaktır. Yığınla sanatçı yürüyecektir izinden; ama hiçbiri de onu geçemeyecektir.

Doğu'nun aşılmadan kalmış -belki- tek şairidir Hafız.

Selçuk döneminin sanatsal gelenekleri, Moğol hükümdarlıklar arasındaki ilişkilerin yaklaştırdığı Doğu'nun en uzak köşelerinden alınan öğelerle zenginleşir. Aslında, o zamanki İran mimarlığının şaheserlerinin bu öğelere borçlu olduğu hiçbir şey yok. En çok yenilenen, Çin sanatının bereketli etkisi ile, minyatür oluyor; İran dehasının kendi damgasını vurduğu görünümlerdeki çeşitlilik, insan portreleri ve sahnelerindeki gerçekçilik, renklerdeki değişkenlik ve saflıkla, İran süsleme sanatı, XIV. yüzyıldan başlayarak öylesi yüksek bir düzeye çıkar ki, yalnız o zamanki Müslüman dünyada değil, aynı devirdeki Avrupa'lı sanatçıların yaptıklarının da üstündedir.

Daha da uzun ömürlü olacak olan Altın Ordu devleti bir yana bırakılırsa, öteki Moğol devletleri gibi, İlhanlı rejimi de XIV. yüzyılın ortalarında çöktü. Hanedan üyelerinin kendi aralarındaki kavgalardan çok, Moğol kabilelerle halkın öteki öğeleri arasında bir kaynaşmayı gerçekleştiremediği için felce uğradı; pek az olan Moğol kabileler, aralarında birliği sağlayan fetih destanı biter bitmez, kendi anarşik göçebe yaşamına dönüyorlardı. Göçebeliğin artması ise, kimi eyaletlerde, tarım üzerine kurulu malî idarenin sürdürülmesine olanak vermiyor ve Türkmen kabilelere, «resmî» ordununkinden üstün bir etki sağlıyordu. Son olarak, Moğolların sayıca az bulundukları her yerde, yerel özelliklerin üstü örtülü canlılığı, iktidarda gözü olan çevrelerce sömürüldü. Böylece İlhanlı devleti, bir bölümü yerli, bir bölümü Moğol ya da Türkmen beyliklere bölündü. Batı eyaletlerinde Türkmenler hüküm sürüyorlardı; Yukarı-Mezopotamya, Azerbaycan, Ermenistan, bir yüzyılı aşkın bir süre, iki konfederasyon, **Kara Koyunlularla Ak Koyunlular** arasındaki düşmanlığa sahne oldu. Biri aşırı Şiîliğin, öteki Sünnî Ortodoksluğun savunucusuydu: Zaman bakımından hayli kapsamlı bir uyuşmazlık olacaktır bu; çünkü, etkilerini Osmanlı İmparatorluğunun oluşumu üzerinde göstereceği gibi, Modern İran üzerinde de gösterecektir. İran'ın geri kalanı, geçmiş rejimlerin geleneğini sürdürür ve siyasal parçalanma bir yana bırakılırsa, İlhanlı devrinin mirası ile hiçbir kopuş olmaz arasında.

İlhanlı devletinin sınırlarının ötesinde, İslâm, öteki Moğol hükümdarlarını da kazanmıştı: Türkistan'da **Çağatay** devleti, Rusya'da **Kıpçak** ya da **Altın ordu** devleti vardı. Oralarda, İran'da olduğu gibi, sayıca yüksek bir yerli halkın etkisi söz konusu değil; bu bölgelerin Türkmenleri de İslâma ancak pek az olarak girmişlerdi. Yalnız, bozkır göçebeleri arasında İslâmın yayılışı, uzun bir tarihten beri başlamış olduğu gibi, Moğol istilâsından sonra da sürdü; Moğollar da buna engel olmadılar, çünkü Rusya'da, yüzeysel olarak Hıristiyanlaşmış yerli kitlelere hükmetmek isterken, dinsel dayanışma, birliği kurmada kaynaştırıcı bir öğeydi kendileri için. Ne olursa olsun, bozkırın İslâmlaşması, Moğolların zamanında, kesin gelişmeler kaydetmiştir; bunu, bugünkü duruma da bakarak acıyabiliyoruz. Ne var ki, İslâm kültürünün gerçek merkezlerini yaratamadı ve iman birliği ise, siyasal birliği koruyamadı. Başkentleri, Aşağı-Volga üzerinde Saray'da bulunan Altın Ordu Moğolları güçlü bir hasım olmadığı için, XVI. yüzyıla kadar sürebildi; en az gelişmiş olan Çağatay devleti ise, XIV. yüzyılın ortalarından başlayarak un ufak oldu.

MÜSLÜMAN HİNT VE KÜÇÜK ASYA

Moğol fethi, dolaylı da olsa, en kalıcı ve en derin sonuçlarını, belki de sınırlarının ötesinde ortaya koydu.

Hint'de ve Küçük Asya'da.

Hind'in Kuzey-Batı'sının fatihleri olan Gaznelilerin mirasçıları, bu fetihlere, XII. yüzyılın sonundan XIV. yüzyıl başlarına değin, Ganj havzası ile Bengal'i, arkasından da Dekhan'ın büyük bir bölümünü eklediler ve Hind'in birliğini -aşağı yukarı- gerçekleştirdiler. Ne var ki, iç çekişmeler yüzünden çabucak tehlikeye düştü bu. Böylece İslâm, derinleşmesinin durduğu aynı yıllarda, coğrafi plânda yeni fetihler gerçekleştirebiliyordu. İslâmın böylesi ağır ağır sokuluşu karşısında, yerli halkın tepkisinin ne olduğunu daha önce söylemiştik; hatırlatmış olalım: Kendi eski değerlerine korkunç biçimde bağlanıp, onların üstüne kapandılar. Siyasal bakımdan fazla ilerlememiş bu toplumlara, İslâm, kendi üstün örgütlenişini, askerî rejimini, Batı Müslüman dünyadan aldığı malî yöntemleri dayattı. Hind'e yerleşen Müslümanlar, İslâm kültürünün yeni bir ocağını tutuşturdular; Hindular, Ganj vadisinde ve Dekhan'ın büyük bir bölümünde olduğu gibi, kendi eski dinlerine bağlı kaldıkları zaman bile, İslâm etkiledi onları. Moğol istilası, bu süreci hızlandırdı; çünkü Hint, Moğol akınlarından olmasa bile, fetihlerinden yakasını sıyırabilmişti bir yerde ve İranlılar için

bir sığınak olmuştu. Böylece, Hint'deki İslâm kültürü, yalnız ve yalnız İranlı oldu; ancak Sünnî bir çizgide, çünkü İrandaki Moğollar Şiîleri koruyorlardı. Çok geçmedi önemli eserler gün ışığına çıktı; XIII. yüzyıldan başlayarak, Hint'teki İranlı ve Müslüman hanedanların tarihiyle ilgili **Cozcanî**'nin yazdığı eser, ya da **Emir Hüsrev**'in şiirleri böyledir. Buna karşılık, Delhi sultanlarının hizmetindeki yerli sanatçılar, İran'dan, ikinci derecede süsleyici motifleri aldılar yalnız; mezarlar ve camiler ise Hint biçeminde yapıldılar.

Küçük Asya üzerindeki Moğol fethinin çok daha büyük sonuçları oldu; çünkü, Osmanlı İmparatorluğunun doğuşuna yol açacak koşulları gerçekleştirdi. Rum Selçuklularını yenen Moğollar, onların yönetimini yıkmayı düşünmemişlerdi: Bu dışardan egemenliğe dayanarak, ordularının bakımına geniş ölçüde katkıda bulunmaları amacıyla, vassalliklerini dayattılar. Bu koruma altına alış, birçok yönden, İran'la bağları sıklaştırarak, Küçük Asya'da, Selçuklu bağımsızlığının son zamanlarında başlamış olan kültürün İranlılaşmasını arttırıp yoğunlaştırdı. Böylece, Celâlettin Rumî, İran edebiyatının -belki- en güzel ürünleri olan şiirlerinde ve Mevlevî tarikatında, Moğol fethinden önce Horasan'dan getirmiş olduğu mistik eğilimleri geliştirebildi. Böylece, çoğu vezir Fahrettin Alî'nin girişimiyle kurulan anıtlar, Küçük Asya'yı kapladı; Konya'da, Sivas'ta, Amasya'da görkemli camiler ve medreseler yükseldi; türbelerle kervansaraylardan ise sözetmiyoruz. Son olarak Anadolu ve belki daha da özel olarak Sivas, bir ticaret yol ağzı olması dolayısıyla, İlhanlı devletinin ticaret yollarına açılan yeni mahreçlerden yararlandı.

Öyle de olsa, Moğollar, bu ilk Türkiyenin düşüşünden geniş ölçüde sorumludurlar. Yenilgi, iç çekişmeler, başkenti Tebriz'e taşıyıp götürme alışkanlığı, hükümdarlığın otoritesini öylesine sarsıp durdu ki, XIV. yüzyıl başlarında sessiz sedasız kaybolup gitti. Gerçekten de, 1277 yılına kadar, Moğollar, ülkenin yönetimini bir Selçuk aristokrasisine, **Pervane**'ye bırakmışlardı. Bu yönetim de, daha önceki rejimin geleneklerini -iyi kötü- sürdürdü. Ne var ki, İlhanlıların malî istekleri, rejimi hareket araçlarından, her şeyden önce de ordudan yoksun bırakıyordu; Moğollar ise, işlerine geldiği zaman, büyük bir ordunun yerini tutuyorlardı. Pervane, Fahrettin Alî ve daha başkaları, eski monarşinin eyaletlerini aralarında bölüşmenin âdetlerini çabuk edindiler. Daha da vahim olanı, otoritedeki bu çözülüşten, önce kentler yararlandılar: Kentlerde, **Ahiler**in çevrelediği **fûtüvvet**

kümeleri, XIV. yüzyılda, kimi Anadolu kentlerinde bazan büyük bir etki elde ettiler; kentlerdeki bu gelişmeye bakıp, Batı'daki komünlere bir yanıt olarak görebiliriz onları. Ne var ki, bundan başta yararlananlar, Selçuk rejiminin son zamanlarında güç belâ yola getirilmiş olan Türkmenler oldular. Merkez eyaletlerde şöyle böyle dizginlenebilen Türkmenler, çevre bölgelerde başlarına buyruktular; oralarda, dağlarda ele geçmez oluyorlar, ya da kaçıp Bizans'a sığınıyorlardı. İki yüzyıl sürecek ilk beylik, **Karamanlılar**, doğu Toroslarda kuruldu. Türkmenler, genel bir başkaldırıyla Konya'yı ele geçirdiler; bunun sorumlusu olarak Pervane görülüp hemen boynu vurul-duysa da, Moğolların tepkisine yol açtı ve yönetimi ele aldılar, kurumlarının bir bölümünü de bu yönetime soktular. Ne var ki, çevredeki Türkmenlere karşı ciddî hiçbir etkisi olmadı bunların; XIV. yüzyılın seherinden önce, özellikle Bizans sınırlarında, yeni birtakım beylikler daha ortaya çıktılar. Onlardan birinin kurucusu **Osman**'dı.

Osmanlı hanedanının kurucusu Osman'dır bu.

Türkmenlerin bağımsızlığının, Küçük Asya'nın içi ve dışı bakımından, çok önemli sonuçları oldu. Türkmen çevrelerin sosyal ve mistik eğilimleri, Mevlevîlerden çok daha halkçı tarikatların ortaya çıkışına yol açtı; bunlardan biri **Bektaşilik**tir ki, Osmanlı tarihinde pek önemli bir rol oynayacaktır. Anadolunun bu yeni efendileri için, İran kültürü -yüzyıllarca etkisini sürdürmeyi engellememiş de olsa- fazla bir şeyi temsil etmiyordu; öyle olduğu için de, o tarihlerden başlayarak, mistik şiirler, Türkmenlerin seferlerini övüp yücelten romanesk öyküler Türk dilinde yazılmaya başlandı. Böylece, ilk Türkiye'nin uzun can çekişmesi, Türk halkında, sonuçları pek önemli olacak bir ulusal bilince yol açma fırsatı da yaratmış oldu.

Ayrıca, Türkmen beyliklerin bağımsızlıklarını elde etmeleri, **gazileri** de yeniden heyecana getiriyor ve Bizans Hıristiyanlığı karşısında saldırgan tutumlarını güçlendiriyordu. Hıristiyan savunmasının güçsüzlüğü önünde, Anadolunun Moğol boyunduruğuna baş eğmiş merkezî bölgeleri bir yana bırakılarak, bu Türk dünyasında canlı ve etkin olabilecek ne varsa, Bizans topraklarını durmadan dişleyip duran o sınır beyliklerine taşındı. İlhanlı devleti de yıkıldığından, Kara Koyunlular ülkesi ile Ege kıyıları arasındaki tüm topraklarda, kala kala bu Türkmen toplulukları kalmıştı. Pek silik ve yontulmamış insanlardı bunlar; ancak, Selçuklu devletinde olandan çok daha farklı bir şeyi kurmanın süreci içindeydiler.

TİMUR VE TİMUROĞULLARI

XIV. yüzyıl bitmeden önce, Yakındoğu, yeniden sarsılır ve yakılıp yıkılır.

Nereden gelir bu rüzgâr?

Bugün, adı Orta Asya'da Türk dilleri ailesini belirlemede kullanılacak kadar Moğolluktan uzaklaşmış olan Çağatay devletinden, yıkıntılardan başka bir şey kalmamıştı. Müslüman İran'ın yüzyıllardan beri yüzakı olan kentler kadar hiçbir kent, bu bölgelerin üzerine çöken felâketlerin acısını çekmedi. Vaktiyle öylesine parlak olan Harezm, sulama çalışmalarının terkedilmiş olmasıyla, zavallı bir bozkıra dönmüştü. Orada burada bölünüp parçalanmış halk, Türk askerî aristokrasinin sömürüsü altında kan ağlıyordu; bu aristokrasinin de içinde zıtlaşmalar vardı: Göçebe gelenekten yana olanlarla, kent kültüründen yana olanlar karşı karşıyaydılar.

Timurlenk (1336-1405), işte bu ortamda ortaya çıkar.

Türkleşmiş bir Moğoldur kendisi. Alabildiğine kandökücü, gururlu ve kara cahildir; ne var ki üstün bir komutandır: Çevresinde gözü dönmüş bir ordu toplayabilmek için, Cengizhan Oğullarının geleneği ile, İslâmın erdemlerini ulaştırabilmiştir. XIV. yüzyılın sonlarında, bu ordunun başında, Merkezî Rusya'dan Kuzey Hind'e, Çin sınırından Küçük Asya ve Suriye'ye değin felâketler taşır, acı eker, gözyaşı biçer. Bu göçebe, kalıcı bir imparatorluğu, kentsel bir temel olmadan kuramayacağını da yavaş yavaş farkeder; zaferlerini, edebiyat ve sanatın dile getirip kutsayacağını anlar. Başkenti Semerkand'ın o yapma ve geçici gönenci de buradan gelir. Fetihlerinde bahane olarak kullandığı uzlaşmaz bir Ortodoksluğun savunuculuğuna soyunup, doğmakta olan **Nakşibendilik** tarikatına da dayanarak, herkesin üzerinde derin bir izlenim bırakır: Yaşamını yazanlar yalnız İranlılar değildir; seferleri, Müslüman Arap İbni Haldun'u ve Hıristiyan İspanyol Clavijo'yu da çarpar. 1402 yılında, yenilmez Osmanlı Sultanını, Bayezit'i yenen adam, istediği kadar söylesin, Cengiz Han'ın eseriyle karşılaştırılabilecek bir şey yapmış değildir. Kuşkusuz Osmanlı devletini, Memlûkleri ve Delhi devletini bitkin ve eli böğründe bırakmıştır; ne var ki, mirasçılarının Türkistan'da olduğu gibi hüküm sürecekleri İran'da bile, yeni hiçbir siyasal otorite kurabilmiş değildir: Ölümünden (1405) sonra çabucak İranlılaşacak olan **Timuroğulları**, Ortadoğu'nun yapısına hiçbir yenilik getirmediler. Elindeki hemen hemen tüm toprakları yitirdiği bir sırada, torunlarından birinin, XVI. yüzyılda «Büyük Moğol»

adıyla birleşik bir imparatorluk kurması, kurabilmesi ise, bir rastlantıdır yalnız.

Timur zamanında olsun, kendisinden sonra gelenlerin döneminde olsun, fatihin debdebesi, prenslerin edebiyat ve sanat koruyuculuğu, İran sanatının gelişmesine ve daha önce ortaya koyduğu eserleri sürdürmesine olanak sağladı: Timur'un onuruna Semerkand'da yükseltilmiş anıtlar, özellikle türbesi, *Gur-i Mîr* dev bir mavi kubbeyle örtülüdür; **Şah Ruh'**un ve **Hüseyin Baykara**'nın Herat'te, **Uluğbey**'in Türkistanda sanatçı ve bilginlerle dolu sarayları; Tebriz, İsfahan, bir Şiî merkezi Meşhed gibi İran kentlerindeki türbeler ve camiler ve gezginlerin söylediklerine inanılırsa, yeniden belli bir ticareti kendisine çeken başkentlerde yükseltilen görkemli saraylar; bütün bu anıtlar, geleneksel biçim ve süslemeyi sürdüren bütün bu eserler, devrin bir yeniliği olarak karınlı kubbelerle bezeniyorlardı. Kitap ve minyatür sanatındaki ilerlemeler daha da önemlidir. XIV. yüzyılda, İtalyan Rönesansının çağdaşı **Behzat**'la ün kazanan Herat okulu, peyzaj, portre ve renk sanatını yetkinliğine ulaştırır. İran edebiyatı, o devirde de son bir aydınlıkla parlar: Tarihçi **Mirvund** o geniş eserini yazar ve şair Cami gelir; bunun, gibi, doğrudan doğruya Uluğ Bey'in çizdiği astronomi tabloları, bilimdeki bir ısrarın tanıklarıdır. Daha da anlamlı olanı, Türk edebiyatı, Çağatay ülkesinde kesin bir atılımda bulunur: **Ali Şir Nevaî**, bugün bile Türkistan'daki Türkmenlerce ulusal bir şair olarak görülür. İslâm uygarlığındaki şaşırtıcı canlılığı görüyor musunuz? Her felâketten sonra, bozulmamış olarak, yeniden doğrulup ayağa kalkıyor ya da yeni alanların fethine çıkıyor! Ne var ki Türkistan'da, kuğu kuşunun son şarkısıydı bu. XVI. yüzyılın başlarında Timuroğullarının düşüşü, bozkırın zaferinin bir işareti olur; öte yandan, büyük keşiflerle yararsız hale gelmiş olan ticaret yollarının boşalması, kentlerin, giderek çiçeklenmiş bir uygarlığın derman kâr etmez çöküşüne yol açacaktır.

MÜSLÜMAN BATI

Uğradığı yıkıntılar ve kimi gerileyişlere karşın, çok alanda parlaklığını sürdüren bir uygarlığa bağlı kalan Müslüman Batı'nın, Mısır ve Yakındoğu ile ilişkileri seyrekleşiyor ve gitgide kendi içine kapanık yaşıyordu. Magrip, üç hükümdarlığa bölünmüştü artık ve XVI. yüzyılda Osmanlı fethine değin sürecektir bu: Yüksek-Yaylaların göçebelerinin egemen olduğu **Tlemsen devleti**; pek Araplaşmış **Hafsîler devleti** (Tunus ve Konstantin) ile, aslında Berberî olan ve daha kararlı bir yaşamı olan **Beni Merin** (Karoc) **devleti**.

Bu üçü de, tarımsal ve kentsel bir uygarlığı sürdürmektedir. XV. yüzyılın sonlarına değin varlığını korumayı başaran Gırnata Hükümdarlığı, Afrika’yla öylesi sıkı bağlar kurmuştur ki, bu dört devlet arasında yığınla benzerlik vardır. Şimdi hepsi de Malikî Ortodoksluğunu bölüşmekte ve medreselerde o okutulmaktadır. Her yanda Doğu kökenli ya da yerli tarikatlar gelişmektedir; bunlar **zaviyeleri**nin çevresinde örgütlenmişlerdir ve kitleler üzerinde git gide artan bir saygınlığa sahiptirler. Bunun gibi, ticaret her yanda parlaktır; onu, Sudan’dan altın getiren kervanlar ve Avrupalıların elindeki deniz ticareti canlı tutar; deniz ticaretini az buçuk bozan Cezayirli ve Katalonyalı korsanlardır yalnız. İslâm uygarlığının en önemli ve en ünlü birkaç eseri işte bu koşullarda ortaya çıkacaktır.

Gırnata’lı Nasrîlerin (XIV. yüzyıl) kalesi olan *Elhamra*, kuşkusuz bütün öteki sanat eserlerini gölgede bırakır: İyi korunabilmiş pek nadir anıtlardan biridir bu ve aynı zamanda, kimi Hıristiyan etkileri taşısa da, hele o ünlü Aslanlar Avlusu ile, Müslüman geleneğinin alabildiğine ahenk, incelik ve bollukla sergilendiği bir eserdir. Ancak, Magrip’teki Beni Merin’in İspanya sanatından esinlenen eserlerini de unutturmasın bize bu: Özellikle Fas’ta, yeni kentin *Büyük Cami’si* ile *El Attarin* medresesini. İran’dan getirilmiş bir tekniğe dayanan madenî yansımalı çinileri, ünlü silahları -Boabdil kılıçları- ve deri işleriyle, İspanya-Marok sanatı, devrin Doğu sanatından -belki- daha az çeşitlidir, ama kendine güvenen bir beğeniyi taşır ve Hıristiyan fethinden sonra da yaşayacağını gösterir. Müslüman sanatçılar, İspanya’daki hükümdarlar için çalışıyorlardı, nitekim XIV. yüzyılda, Sevilla’daki *Alkazar*’ı yaparlar; Endülüs’teki teknikler, Müdejarların fethinden sonra da horlanmadı, XVI. yüzyıla kadar sürdü ve Gotik sanatın ya da Rönesansın gitgide ağır basan etkileriyle içiçe geçti. Endülüs sanatı, en güzel eserlerinden biridir insanoğlunun.

İspanya’nın reddedemeyeceği bir mirastır bu, onur verici bir miras.

Edebiyatta da, o denli kalıcı bir canlılık göstermese de, XIV. yüzyılda, Gırnata hükümdarlığında son bir ses yükselir: **Lisaned-din**; İspanya Müslümanlığının son büyük yazarlarından biridir bu. Magrip’te ise, daha da ün kazanan iki kişi ortaya çıkar: **İbni Battuta** ile **İbni Haldûn**.

> *Tanca’lı İbni Battuta (1304-1369), Marco Polo’dan bir kuşak daha gençti, Kanton’dan Tombuktu’ya kadar gezdi ve yolculuklarından bize bıraktığı izlenimler, ilgi çekiciliği*

bakımından, Venedikli meslekdaşının yazdıklarından hiçbir noktada geri kalır değildir.

İbni Haldûn (1332-1406) ise, Tunus'a göçmüş İspanyalı bir Arap aileden geliyordu. Önce, çeşitli Müslüman Batı hükümdarlıklarında sürdürdüğü bir mesleki-yaşamı, XV. yüzyıl başlarında Mısır'da noktaladı. Onun, evrensel tarih içine yerleştirdiği ***Berberilerin tarihi****, her şeyden haberdar -ve derinliğine- bir gözleme dayanır; başına koyduğu ünlü giriş,* ***Mukaddeme*** *ise, siyasal ve sosyal felsefesini özetler. İbni Haldûn'la, ilk kez bir düşünür, insan toplumunun, her türlü ahlaki ve kuralcı düşünce ve kaygıların dışında, bugün bir çağdaş sosyologun yaptığı gibi, bilimsel bir incelemenin konusu olabileceğini, açıklanabilir bir şey olduğunu ileri sürüyordu. Doğrudan doğruya tanıdığı Magrip toplumu, göçebe yaşamla yerleşik yaşam arasındaki ilişkiler üstüne ilginç düşünceler esinletir ona; «asabiye» dediği, istikrarlı bir devletin onsuz anlaşılamayacağı dayanışma üzerinde durur. Böylesine yeni, yepyeni bir yolda onu izleyebilecek kimse çıkmaz, daha doğrusu böyle bir ortam yoktur; öyle olduğu için de, İbni Haldûn unutulur yüzyıllarca. Bugün ise, Ortaçağ düşüncesinin doruk noktalarından biri olarak görüyoruz onu; eseri, örneğin bir Aquino'lu Thomas'ı, birçok bakımlardan, çok gerilerde bırakır kuşkusuz.*

Müslüman Batı'nın geri çekilişi, XV. yüzyıl boyunca hızlandı. Hıristiyan İspanya, Gırnata hükümdarlığına karşı saldırıya geçti ve 1492 yılında son verdi varlığına; bunun gibi, İspanya Müslümanları için askerî desteklerin kaynağı ve korsan yuvaları olan Kuzey Afrika'ya da saldırıldı, birçok Umanlar ele geçirildi; bunlar olurken, Portekizliler de, Afrika kıtasını kuşatma amacıyla giriştikleri çabaların bir başlangıcı olarak, Marok kıyılarına ayak bastılar. Böylesi bir yabancı tehditle emirler baş edemez durumdaydılar, o yüzden de anlaşma yolunu seçtiler çoğu kez; halk ise, zaviyelerindeki ermişlerin çevresinde kendi içine kapandı. Bütün bu yeni durumlardan, XVI. yüzyılda, Marok'ta **Şerif İmparatorluğu** doğacaktır ve, Magrib'in geri kalan bölümü de Osmanlı İmparatorluğuna tâbi korsan emirliklerin eline geçecektir. İspanya Hıristiyanları önündeki bu geri çekiliş, baştan sona olumsuzluklarla dolu olmadı: Yarımadadan kovulan

Yahudilerle Müslümanlar, Magrib'e, üstün bir uygarlığın deneyimlerini aktarıp, bundan yararlandırdılar onu. Ve özellikle, İslâmın Akdeniz kıyılarında gerilediği sıralarda, yayılma gücünü yitirmediğini gösterir ve Kara Afrika'nın daha az gelişmiş halklarına doğru gider.

Afrika'da, Yukarı-Nijerya'da, ilk şefleri beyaz ırktan olan siyahî **Gana imparatorluğu**nu, XI. yüzyılda Almurabitler yıkmıştı. Arkasından, Nijerya Sudan'ı, siyasal bağımsızlığını ele geçirmişti. Ancak Almurabitlerin kabul ettirdiği İslâm, büyük gelişmeler kaydetti orada; ticarî alış-veriş, tuz karşılığında altın ticareti, yerel şeflerin İslâm dininde buldukları siyasal örgütleniş olanakları da yardımcı oldu bunda. Kimi zaman -bir tür- «ulusal» direnişle bir bölümü pagan kalmış siyahîler üzerinde, siyahî yöneticileri Müslüman olan imparatorluklar kurulmaya başlandı: Önce, XIV. yüzyılda, **Mali İmparatorluğu**, el değmemiş ormanlardan, Cezayir'in güney vahalarına değin yayıldı; Tombuktu, büyük bir ticaret merkezi haline geldi ve Endülüslü sanatçılar, kendi geleneklerini yerel koşullara uydurarak Sudan mimarlığını başlattılar orada. Arkasından, XV. yüzyılda, merkezi Doğuya doğru kaymış olan **Gao İmparatorluğu**, Mali İmparatorluğunun eserini, kendi hesabına sürdürdü. Goa'dan ya da Mısırdan gelen İslâm Çad'a kadar girdi ve Nijerya'da, belki de eski Akdeniz etkilerini taşıyan dikkate değer bir sanatın sahibi eski bir siyahî imparatorluğa rastladı ve hemen de kabul etti. Çok geçmeden, insan ticaretine çıkan Avrupalı tacirler, Afrika kıtasındaki bu ilerleyişleri kesintiye uğratacaklardır. Ancak, belirtmek gerekir ki, yaşlı Ata, Portekizlilerden önce, uygarlığa açılışını yapmıştı.

Ve İslâma borçluydu bunu.

II
HIRİSTİYAN BALKANLARIN ALACAKARANLIĞI

O yüzyıllarda Hıristiyan Balkanlara, Grekler, Latinler ve Slavlar olarak ayrı ayrı bakmalı.

Nedir görülen? Bir alacakaranlık!

BALKANLARIN GREKLERİ VE LATİNLERİ

İslâm dünyasının Avrupa sınırlarında, Balkan ve Ege ülkelerinden oluşan ortamda, Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğun geçici varlığı çabuk sona erdi: İçindeki zayıflık, büyük Latin tımar sahiplerinin kayıtsızlığı, Yunanistanda ve Küçük Asya'daki Grek devletlerinin varlıklarını sürdürmeleri, yerli halkın bir yabancı Kilisenin egemenliğine karşı içten içe

düşmanlığı, son olarak da Türk istilâsı, yıkılışını hızlandıran nedenlerdi; aslında, bu çeşitli düşmanlar, saldırılarını aynı ana rastlatabilselerdi kuşkusuz çok daha erken yıkılırdı o. Sonunda, yine de Latinler arasındaki bir düşmanlık, İznik imparatoru ve Palaiologos Hanedanının kurucusu **VIII. Mikhael**'e, Konstantinopolis'i geri almak olanağını verdi (1261): Boğazlardaki Latin-Venedik gücünü kırmak için de, Cenevizlilerin kendisine katılmasını sağlayabildi.

Ne var ki, bu yeni «Bizans İmparatorluğu»nun, eski imparatorlukla, hâttâ Komnenosların o küçülmüş imparatorluğuyla ortak bir yanı pek yoktu. Konstantinopolis'teki Latin ve tacir kolonileri bir yana bırakılırsa, halkı arasında dışardan gelme öğeler yoktu gerçi; öyle de olsa, bütün Grek ülkelerini bir araya toplamaktan da uzaktı: Sırpların ve Bulgarların fethettikleri topraklar elinden çıkmıştı; bunun gibi, Frank prenslikleri ve senyörlükleri de, Yunan yarımadasının büyük bir bölümüyle Arşipel'i aralarında bölüşmüşlerdi. «Bizans» direnişi, sonra da fethi, yerel olduğu için, Epeiros, Tessalonik gibi kimi bölgeler, sonra Franklardan geri alınan Mora, Karadeniz'in bir ucundaki Trabzon, bütün bunların özerk bir varlığı vardı artık; ele geçirilmedikleri zaman kendi aralarında mücadele ediyorlardı. Grek devletlerinin böylesi dağılışı, Latinler, Slavlar, hele hele Küçük Asya'daki Türkler karşısında büyük bir yaşama şansı vermiyordu onlara. Ne var ki, Latinlerle Slavlar da kendi aralarında daha az bölünmüş değillerdi; o denli ki, etnik sınırları aşan ve durmadan kurulup bozulan bağlaşıklıklarda, siyasal oluşumların sürekli değişikliklerini izlemek kadar, onlarda Latin Doğu ile Bizans Doğusu arasında temel bir zıtlaşma görmek de boşunadır.

Latin olsun Grek olsun, bu deniz devletlerinin ve daha da özel olarak Palaiologoslar İmparatorluğunun temel niteliği, yabancıların, yani Cenevizlilerle Venediklilerin dış ticarete tümüyle el koymuş olmalarıdır artık. Gerçekten, Moğol fethinin tepkileri, İtalyanlara, Boğazlarda ve Ege Denizindeki ticaretten Greklerin ellerinde kalanı onlardan çekip almak, arkasından da Karadeniz'deki ticaretin tekelini elde etmek olanağını vermişti. Bundan yararlanmak şöyle dursun, Cenevizlilerle Venedikliler arasındaki çekişmeler, yeni Bizans İmparatorluğunu bu uyuşmazlıkların içine sürükledi ve her defasında kaybederek çıkan da o oldu: Ne eski Konstantinopolis'in ayaklarına serili Venedik mahallesini kaldırabildi ortadan, ne de, Haliç'in öteki kıyısında, Cenevizlilerin elindeki Pera-Galata

adını taşıyan yeni ve müstahkem kenti. Bütün ticareti, bu iki koloni kendilerine çekip aldıkları için, Bizans gümrüklerinin bundan kazandığı hiçbir şey yoktur; ve öyle bir zamana rastlamıştır ki bu, İmparatorluğun toprak kayıpları ve feodal gelişimi, ticaretten gelecek gelirleri, toprağınkilere oranla, devlet için pek önemli kılmıştır ve gitgide de artmaktadır bu önem. Kuşkusuz, Konstantinopolis kenti, bu yabancı zengin ticaret tezgâhlarından yarar sağlamamış değildir. Ne var ki, büyük iş adamları, hemen tüm Yakındoğu'da olduğu gibi, şimdi hepsi de yabancı oldukları için, yerli burjuvazi acınacak bir düzeye düşerken, zanaat üretimini de belirleyen yabancı alıcıların istekleridir artık.

Bu gelişme, toplumsal ve siyasal yapıda **gitgide artan bir feodalleşmeyi** de beraberinde getirdi. Bu süreci, o gelip geçen Latin rejimi de hızlandırmıştı. Ne yapmış olabilirlerdi? Latinler, Yunanistan'a kendi feodal âdetlerini getirip, toplumdaki eski *pronoia* ile onu bütünleştirmiş, ya da Grek aristokrasisinin yerine bir Frank aristokrasisi geçirmiş olabilirler; bunun gibi Grek devletler de, Latinlere karşı mücadele etmek için, ellerinde kalan toprak ve haklardan gitgide artan bir bölümü büyüklere terketmiş, ya da bölünmüş toprakların dağılmışlığı, bir merkezî yönetimi sürdürmeyi gitgide daha güçleştirmiş olabilir. Aslında, bir kısır döngüydü ortadaki: Gelirlerin azalışı yüzünden, devlet, hizmetlerin karşılığını toprakla ödüyordu, onu yaparken de gelirlerden oluyordu; öyle olunca da, imparatorlar son bir çare olarak şuna başvurdular: Ellerinde kalan bir tutam toprakta -dayanıksız da olsa- bir birliği korumak için, Batı monarşilerinde olduğu gibi, tutup has olarak dağıttılar onları.

Ne oldu sonuçları bunun?

Önce, Grek devletlerinde olduğu kadar komşuları Latinlerde de, feodal ordunun zaten pek güven verici olmayan zayıf birlikleri, açıkça yetersiz hale geldi ve yine Batı'da olduğu gibi, paralı askerlere başvurmak zorunda kalındı. Önce Türklere karşı olmak üzere kendileriyle anlaşılmış Katalonya kumpanyasının serüvenlerine az buçuk değinmiştik; bunlar, sözleşilmiş parayı alamadıkları ve yakıp yıkılmış bir ülkede de yaşayamadıkları için, gidip Balkan eyaletlerini yağmaladılar ve -bir rastlantı-Fransız hanedanının elinden de Atina dükalığını koparıp aldılar. Palaiologoslar, çoğu kez askerden öylesine yoksun durumda kalıyorlardı ki, geçmişin anılarına duyarlı ya da ikinci Roma'nın yazgısına ilgi duydukları için, birkaç prensin

desteğine güvenmekten başka bir şey gelmiyordu ellerinden: **V. İoannes**, Manuel ve başkaları, sırayla Batı'ya yardım dilenmeye gittiler.

İkinci olarak, Grek ve Latin ülkelerdeki feodal gelişim, **özgür köylülüğün de toptan yok oluşu**yla sonuçlandı. Batıda, tarımdaki sınıfların bağımsızlıklarına erişmekte oldukları bir sırada, Doğudakiler, birkaç yüzyıl sürecek servaja yakın bir duruma düşüyorlardı. Öyle olunca da, onlardan askerî güçler elde etmek olanağı tükenirken, dahası, onların da kendilerine hiçbir şey getirmeyen bir sosyal ve siyasal yapıyı sürdürmekte çıkarları ortadan kalkmış bulunuyordu.

Buna karşılık, merkezi otoritenin zayıflamasından, önce toprak aristokrasisinin, sonra da kentlerin yararı oldu. Bizans bürokrasisi, beledî özerklikleri boğmuştu; şimdi ise kentsel yönetimlerin yeniden doğduğu görülüyordu: Selanik'teki en tanınmışıdır bunların ve devrin İtalyan kentlerindeki gelişmelerle benzerlikleri vardır. Ne var ki, İtalya'da gitgide artan komün iktidarı, -ticaretten alabildiğine güçlü- burjuva sınıfına bağlı kalırken, Selânik'te aynı şeyi göremiyoruz: Orada ticaret yabancıların elindedir ve yerli iş adamı ise pek azdır. Böylece, kent yönetimi, orada toprak aristokrasisinin elindedir ve o da, komünlerin doğduğu sıralarda İtalya'da olduğu gibi, kentte oturmaktadır. Toprak ürünlerini içine aldığı ölçüde, ya da ancak kendisinin örgütleyebileceği yerel zanaatlara değindiği oranda, ticaretten yararlanan odur. Yoksul emekçiler ona karşı çıkmaktadır; aynı devirde Flaman zanaatçıları ya da Floransa'daki *Ciampi*lerin başkaldırılarında görüldüğü gibi, bu yoksul emekçiler de, bir günlüğüne başarılarını, kimi aristokratik öğelerle bağlaşıklarına borçludurlar; nitekim Palaiologoslar, 1340 yılına doğru, taht davacısı **İoannes Kantakuzenos**'un aristokrat yandaşlarına karşı Selanik *«Zelotlar»*ını desteklediler. Ve yine Flaman ya da Floransa'da olduğu gibi, topraklara el koymaya kadar giden köktenci önlemleri -rastlantının doğurduğu- bu ortaklığın kopuşuna yol açar açmaz da, ezildiler.

Bunun gibi, azçok açık ve azçok da bilinçli olarak, Balkan ülkelerinde, sosyal uyuşmazlıklarla «ulusal» uyuşmazlıkların birbiriyle birleştiğini görüyoruz. Kuşkusuz halk, duygusal nedenlerle, Konstantinopolis'te, saygın gelenekleri olan imparatorluk hanedanını, ya da Epeiros'da ve Mora'da, şu ya da bu yerel şefi tutuyordu. Ama yine de, diplomasi ve evlilikler yoluyla, kimi zaman Latinler ya da Slavlar ve kimi zaman da bizzat Türklerle uzlaşma arayan, siyasal entrikaları uyruklarının yaşamında

hiç bir zaman bir iyileşme getirmeyecek olan hanedanlara, halk kitlelerinin «ulusal» diye bakması güçtü. Böylece, bu halklar için önemli olan şuydu: İmparatorluğun yerine kimin geçeceği sorununun ortaya çıktığı bir sırada, önemli olan, bir siyasal biçimin sürdürülmesinden çok, yaşam biçimlerinin ve kültürel değerlerinin sürekliliğini sağlayacak bir çözümdü. Yunanistan'da, uzakta kalan, aynı zamanda kozmopolit Bizans'tan ayrı bir yurtseverlik doğarken, İmparatorluğun düşmanları, başta onun zayıflıklarından alıyorlardı güçlerini; ve bu düşmanların ona hazırladıkları düşüş, kitlelerdeki kayıtsızlıkla yüzyüzeydi.

Latinlerin rolü, Ege dünyası için, Grek devletlerininkinden daha az yıkıcı olmadı. Tacir kentler, kendi işleri için pek açık bir iktisadî ya da stratejik önem taşıyan senyörlük kentlerini tutuyorlardı yalnız; öyle olunca da, çekişmelerinde öteki kentleri terkettiler ve bu da Greklere, Mora'da yeniden bir prenslik kurma olanağı sağladı. Siyasal güce sahip olmadıklar, bir yerde, bir prensin Latin, Grek, Slav ya da Türk olması İtalyan tacirlerinin umurunda değildi; yeter ki, ayrıcalıklarına saygılı olsun, ya da rakiplerinin kuyusunun kazılmasına yardım etsin. Cenevizlilerle Venedikliler, doğmakta olan Türk gücünün kendilerine ne yarar getireceğini tartışıyorlardı aralarında; ticaretlerine bir zarar vermeyeceğinin hayali içindeydiler, aynı zamanda ona karşı girişilecek, bir savaşın kendilerine pahalıya patlayacağının da korkusu.

Bütün bu çekişmelerden yararlananlar kimler oldu?

Önce Slavlar, sonra da Türkler!

Öyle olduğu için de, Bizans'ın düşüşü, bu halkların yükselişinden ayrı olarak düşünülemez.

BALKANLARIN SLAV İMPARATORLUKLARI

Bizans İmparatorluğunun XII. yüzyıl sonlarındaki bunalımı, Bulgarlarla Sırpların da işine yaradı: Bulgarlar, -o sıralarda tarihe giren birer halk olarak- Valakların ya da Rumenlerin de desteğiyle, Asenidler Hanedanı zamanında bağımsızlıklarını yeniden elde ettiler; o yüzyıla değin, sessiz sakin vassaller olan Sırplar ise, egemenliklerini Tuna'dan Adriyatik'e kadar yaydılar ve onlar da bağımsızlıklarını kazandılar. Latin İmparatorluğunun zayıflığı, bu iki yeni krallığı güçlendirdi; Papalık ise, Kiliselerini birleştirme umudu içinde, hoş tutuyordu her ikisini de. Sık sık iç mücadelelerin pençesine düşen ve, 1261 tarihinden sonra, Rusya'daki Moğollardan çok Bizanslılarca tehdit edilen Bulgar krallığı, XIV. yüzyıla kadar aralıksız bir

gücü temsil etti; daha ağır ve daha düzenli bir gelişme içinde olan Sırp krallığı ise, XIV. yüzyıl ortalarında, **Stefan Duşan** zamanında doruğuna vardı. Bulgaristan'da, Moğol istilasından kaçan -Güney Rusya Türkleri- Kumanların girişi ve Aşağı-Tuna'nın her iki yakasında Valak halkların varlığı ile etnik bileşim hayli karmaşık duruma da gelmiş olsa, her iki krallığın ortak temeli Slav olarak kalmaktadır. Öte yandan, büyük yayılışları sırasında, Grek halkın topraklarını da ellerine geçirdikleri için, örgütleri de, yarı Slav ve yarı Bizans olmak üzere, karmaşık bir niteliğe bürünmüştür.

Bulgarlar için eski, Sırplar içinse yeni bir kurum olan monarşi, her iki ülkede de, birbirine benzer temeller üzerinde örgütlendi. «Çar» unvanını alan hükümdar, tüm unvanları, sarayı, törenleri için, Bizans imparatorunu örnek alma çabasındaydı; kendini iyi hissettiği anlarda da yerine geçmeyi düşündüğü yine bu Bizans imparatorudur. İdare usulleri, malî örgütleniş, kamu hukuku kuralları, tek başlı Kilisesinin önde gelenleri üzerinde kralın yetkisi, bunlar da Bizans'tan alınmıştı. Kilise tek başlı da olsa, Konstantinopolis patrikliği ile yakın ilişki içindeydi ve Bizans da, onun aracılığıyla, genel toplum yaşamında daha derinliğine bir etkide bulunuyordu.

Buna karşılık, ekonomi ve toplum, temelde tarımsal olarak kalmıştı. Adriyatik kıyılarındaki kentlerin çoğu Sırp egemenliğinden sıyrıldılar; Duşan'ın krallığında olduğu gibi, Bulgar krallığında da, kent adına lâyık yerler, ele geçirilmiş, ama toplumla bütünleştirilmemiş Yunan siteleriydi. Kuşkusuz özellikle Sırbistan'da, işletilmeleri için, -Transilvanya'da olduğu gibi- «Sakson» teknisyenlerin çağrıldığı madenlerin açılışı, belli bir ticareti de besledi; ne var ki, kölecilik de bir başka ticareti besliyordu: Özellikle Bosna'da böyleydi bu ve orada, uzlaşmaz durumdaki Bogomiller, bu ticaretin kurbanları oluyorlardı. Bununla beraber, tek zenginlik yine de topraktı. Daha önceleri, büyük köylü ailelerin topluca kullandığı mülkiyet, hükümdarın ya da soyluların elindeydi şimdi; artık mutlak güçlü hale gelmiş bu soylulara karşı, hükümdar, kendi topraklarından ayırdığı *pronoiai* dağıtarak, görevlilerden Ve çevresinden, daha ağır başlı ve sadık yeni bir soylu zümre yaratma girişimi içindeydi. Bir Karolenj kralı gibi, oturduğu belli bir yeri olmayan hükümdar, zaman zaman, büyüklerini bir tür meclis halinde topluyor ve iktidara katıyordu onları. Ve, onlarla her vesilede çatışsa da, kendi elleriyle tehlikeyi yeniden yaratmaktan sakınamıyor ve fethedilmiş senyörlükleri has olarak dağıtıyordu. Bu kabına sığmaz seçkin

zümrenin altında ise, köylü kitle, Bizans'taki serflere benzer duruma itilmişti.

Kendisi de bir büyük toprak sahibi olan Kilisede, tarım manastırları temel rolü oynuyorlar. Kültürünün Grek kökenli olmasına karşın, dildeki gelişmenin de etkisiyle, ulusal ve tek başlı niteliği de kendini iyiden iyiye ortaya koymaktadır. Bunun gibi, halk türküleri ve öyküleri de vardır; Doğu ve Batı destanlarından alınmış kişilerin yanı sıra, Sırp krallığını kuran ulusal kahramanları anlatıp yüceltmektedir. Henüz kendi kendine mırıldanan bu edebiyatın çok yukarısında olan sanat da, karma etkileri ortaya koyuyor. Sırbistan'daki dinsel yapılarda, Bizans'tan gelen esinler, Ermeni-Kafkas ve özellikle de İtalya ile Macaristan'dan gelen Batı katkılarına karışıyorlar. Onların duvar resimleri, tarihsel portrelerdeki Grek ikonografisinin geleneksel temalarıyla gerçekçi sahneleri birleştiriyor; bunlar, Batılı örneklerden etkilenmişlerdir kuşkusuz, ama yine de özgün bir esini dile getirirler.

Böylece, XIV. yüzyılda, kelimenin en yumuşak anlamıyla, bir Bulgar ulusu vardır ve daha da fazla olarak bir Sırp ulusu. Ne yar ki, bunlar, feodalleşme dönemini aşmadıkları için sağladıkları birlik de dayanıksızdır: Nitekim, kurucusundan sonra yaşayamayan Duşan'ın büyük «İmparatorluğu», somut bir gerçeklik olmaktan çok, saygın bir anı oldu; daha sonra Sırp milliyetçiliği kaynaştırıcı öğesini bunda bulacaktır. Biraz keyfi biçimde de olsa, Karolenj geleneğinin feodal Avrupa'da oynadığı rolle bir koşutluk kurabiliriz ikisi arasında. Ne olursa olsun, Sırp Ulusu bir derin gerçekliktir; Kosova savaş alanında, Türklerin darbeleri altında siyasal bakımdan yıkıldıktan (1389) sonra bile böyle kalacaktır.

O sıralarda, uyanan iki ulus daha vardır: **Arnavutlar**la **Rumenler**.

> *İllirya ailesinin bir dalı olan Arnavutlar, tarih, o zamana değin sözlerini etmemiş de olsa, kişiliklerini korumuşlardı; İtalya, Slav ya da Grek etkileri arasındaki uyuşmazlıklar da güçlendirmişti bu kişiliği ve ayrıca, Latin Kilisesinin korumasını isteyerek, onlar da payanda vurmuşlardı buna. Angevinlerin ya da Venediğin, Sırpların ya da Yunanistan'da Epeiros ve Selanik despotluklarının hizmetinde savaşlarda pişen bu dağlılar, XV. yüzyılda, Osmanlıların en sert hasımları olacaklardır.*

Rumenlere gelince, tarih, tam on yüzyıl, onları öylesine bilmezlikten gelir ki, kökenleri bile büyük tartışmalara konu olmuştur. Evet, nereden geliyor Rumenler? Belki, Daçya-Romen halkların doğrudan torunlarıdır bunlar ve bir ara üzerlerine bir örtü çekilmiş, sonraki istilâların hiçbiri de ortadan kaldırmamıştır kendilerini; ya da Balkanların Valakyalı topluluklarından geliyorlar ve kimi soydaşları Slav ortamında varlıklarını sürdürmüş, Aşağı-Tuna ovalarını da yeniden istila edip yerleşmişlerdir oralarda. Ne olursa olsun, Rumenler, XIII. yüzyılda tekrar ortaya çıkarlar ve her halde, Moldav-Valakya ovalarına yerleşmeleri, Transilvanya ve Karpatları istila etmelerinden sonradır. Onları saptamaya başladığımızda, Macaristan, Bulgaristan, Polonya, Rusya ovasının çeşitli sahipleri arasında bocalayıp durmaktadırlar. Bu ülkelerde çeşitli etkiler gelip yakalar onları: Dil ve alfabe Latindir; oysa Kilise, Greklerle ilişki içinde, Slavları kullanıyordu. Bilinen ilk Kiliselerinde, Batılı etkiler Bizans katkılarıyla kucaklaşıyordu. Rumen toprakları, siyasal birliği hiçbir zaman tanımadı; etnik bütünlüğü de. Slav devletlerin Türklerin ilerleyişleri karşısında arka arkaya düşmelerinden yararlanarak, XV. yüzyılda, azçok özerk prenslikler kurduktan ana kadar sürdü bu. Moldavya'da, o prensliklerden en önemlisi, aynı zamanda sonuncusunun üstüne de Osmanlı fethi *bir örtü çekecektir.*

BİZANS KÜLTÜRÜNÜN YAZGISI

Balkanlardaki bu parçalanış karşısında, hâlâ bir Bizans Kilisesinden ve bir Bizans kültüründen söz edilebilir mi?

Kuşkusuz, onlardaki canlılık öyleydi ki, siyasal yönden kocamışlığa karşın, edebî ve sanatsal yönden gerçek bir «Rönesans»ın olduğu ileri sürülmüştür. Yeni yaşam koşullarının esinleri yenilediği ve yeni deyim araçlarının aranışına zorladığı oranda bir Rönesanstır bu. Ne var ki, Grek yazar ve sanatçıları, yalnız Bizans'ın sahipleri için çalışmıyorlardı artık, Konstantinopolis her şeyin merkezi değildi; Latin etkileri, Grek ülkesine değin etkilerini hissettiriyordu ve eldeki maddî araçlara küçüklüğü kuşkusuz edebî ya da sanatsal eserlerin düzeyini düşürdü.

XIV. yüzyılda, hâlâ Palaiologosların çevresindedir ki, tarihçi **Pakhymeros** ile **Nikeforos Gregoras** eserlerini vermektedirler; bununla beraber, tahtı gaspedip manastıra çekilmiş olan İoannes Kantakuzenos, o pek ilginç anılarını kaleme alır. İran ya da Anadolu'nun Müslüman mistiklerine çok benzeyen **Hesichasme**'ın yeni mistik öğretisi, **Gregoire Palamos**'la **Nicolas Cabasiles**'in eserlerine esin verir. Örfler tarihçisi için değerli olan mektup sanatı, Slav devletlerinin doğmakta olan hukukları üzerinde büyük bir etki yapan hukuk biliminin ürünleri, bilgin şiir, hepsi de eski geleneklerini sürdürmektedir. Retorikte kendini ortaya koyan yeni ruh, klâsik metinleri derinliğine ve eleştirel biçimde inceleme isteği, bir **Theodor Metochite**'in Bizans hümanizmasını, o sıralarda tam bir gelişme içine girmiş bulunan İtalyan hümanizmasına yaklaştırmaktadır.

Her iki hareket de, karşılıklı olarak birbirlerine omuz verirler.

> *Çünkü, Grek ustalar, gider İtalyanlara Hellen kültürünün bir bölümünü öğretirler ve İtalyanlar da bunun susamışlığı içindedirler zaten: Böylece, büyük Platoncu* ***Gemistos Plethon****, Mistra'da felsefe öğrettikten sonra, İtalya'ya gidecek, Floransa'da Platon Akademisi'ni kuracak, XV. yüzyılda Platoncu harekete esin verenlerden biri olacaktır. Bu bir tür Grek-Latin işbirliğinde daha da yeni olan, Bizans edebiyatında, o zamana değin görülmeyen Batı katkısıdır: Din çekişmeleri, Kiliseleri birleştirme tasarıları, kimi Grek yazarlara, Ermiş Augustinus ile Ermiş Thomas'ın eserlerini çevirip onları Greklere tanıtma fırsatı verir; Mora'da, bir Latin tarihi Yunancaya çevrilir; Grek halk şiiri, temalarını, Fransız halk öyküleri ve saray romanlarından alırken, kimi Yunanlılar İtalyanca eser yazmakta, kimi Latinler de Yunanca eser vermektedir. Kimi Grek hekim ve astronomunun Arap bilimini Batı aracılığıyla tanımış olması da akla gelebilir; ne var ki, Trabzon'da bir «Akademi», daha çok edebî etkinliklere yüzünü çevirmiş olan Balkanlardaki soydaşlarına oranla, Doğu Greklerine bilimsel bir üstünlük veriyordu.*

Bizans sanatı, Batılı etkilere daha iyi direndi. Yalnız Kıbrıs'tadır ki, gotik kiliseler yükseldi; Franklar, orada kalelerin dışında başka önemli yapılar da bıraktılar. Grek ya da Slav ülkelerin kimi freskolarında, İtalyan

«primitifler»i ile bir yakınlığın kendini belli ettiği kuşkusuzdur. Konstantinopolis'te, Theodor Metochite'in yükselttiği *Karie Camisi* dışında, pek pahalı olan mozayik, her yerde yerini duvar resmine, dinsel sahnelerin karıştığı laik portrelere, gerçekçi gözlemin aleksandren anıları yeniden bulduğu yaşam sahnelerine bırakmıştır. El yazmalarındaki süsleme, mücevhercilik, lüks kumaşçılık, hâlâ şaheserler koymaktadır ortaya. Renk sanatının da en güzel başarılarını o sıralarda elde etmiş olduğu da söylenebilir; ayrıca bu başarıları, yerel okullar, Slav ülkelerine, Athos'a, Mistra'ya, Girit'e, Trabzon'a da yaymıştır. Ve bu dağıtılıştır ki, Bizans sanatına, öğretisini, kesintiye uğramadan, mirasçılarına bırakma olanağını verecektir; Osmanlı egemenliğinde olduğu kadar, onun dışında da böyle olacaktır.

Bizans Kilisesi, devletin bağrında yerinin gitgide büyüdüğünü görerek, o da değişti. Sallanan taçların ortasında dimdik, dilenen prenslerin arasında varlıklı olan bu Kilise, hiçbir zaman bundan daha güçlü olmamıştı; dünyasal hanedanlardan da bu denli kopuk. Tek başlılıklarına karşın manevî plânda tutarlı idi; etkisini, Grek ya da Slav bir yığın devletin üstüne yayabiliyordu; birine ya da diğerine karşı savunacağı hiçbir şeyi olmadığı için, esinini Konstantinopolis'ten olduğu kadar, Moskova'dan da alıyordu. Siyasal uzlaşmalara yatkın büyük laikler ve prenslerin önünde, tüm halkları ve tüm ruhbanı, Roma Kilisesine karşı korkunç bir zıtlıkta bir araya topluyordu. Gerçekten, imparatorlar durmadan Kiliselerin Birliği sorununu ortaya getiriyor, karşılığında da, Türklere karşı Batı Hıristiyanlığından bir yardım bekliyorlardı. Bu görüşmelerin hepsi de başarısızlıkla sonuçlandılar; çünkü, bu yardım, Batı'nın kayıtsızlığı içinde, nadir olarak verildi ve birer tutam olarak sunuldu; başarısızlığa ulaşmadılar, çünkü Grek ve Slav halk kitleleri, Bizans imparatorlarının yaptığı anlaşmaları uygun karşılamadı. Yunan edebiyatı üzerindeki Latin etkisi bizi aldatmamak, devletler arasındaki siyasal karmakarışıklık da: Batı ile olan kopuşun açtığı çukur, başlarda az duyulurken, işte o sıralarda aşılmaz bir uçurum halini aldı; Frank şatoları, ne denirse densin, halklar arasında asla bir güven yaratıcısı değildiler. Böylece, ulusal duygu, prenslerin arkasında olduğundan çok daha fazla, Kilisenin arkasına saklandı; bu uzaklaşma, çekiliş, ilgisizlik de, yabancı, bir fethin kolaylığını açıklayabilir. Yabancı; gerçekten Greklere Türk egemenliği, böyle görünüyordu. Ancak unutmayalım ki, Türk İstanbul'un ilk Grek patriki **Scholarios Gennadios**, Bizans düşüncesinin

ustalarından biri oldu; 1453 yılından önce Slav ülkelerinde ve evleviyetle Türk ülkelerinde de Grekler vardı, hepsi de Ortodoks Kiliseye tabiydiler ve, bazı kayıtlar olsa da, hepsi inançlarını barış içinde koruyabiliyorlardı. Böylece diyeceğiz ki, Türk tehlikesi yalnızca bedenler içindi, ruhlar için değil; ve ruhu yıkabilecek olan Latinlere boyun eğmektense, Türk tehlikesi önünde eğilmek evlâydı.

Bizans'ın düşüşünü anlamamızda bu da yardımcıdır bize.

Böylece, uzun zamandır, Bizans'ın mirasçılarından biri olarak ortaya çıkmış olan Osmanlı Türklerine bakmak zamanıdır.

III
OSMANLI İMPARATORLUĞU

Gelişmesi hızla imparatorluğa dönüşecek olan Osmanlı devletinin ilginç bir kuruluş olayı var. Oradan başlayalım.

OSMANLILARIN BAŞLANGIÇLARI

XIII. yüzyılın sonuna doğru, Küçük Asya'nın Bizans sınırlarında, küçük Türkmen beyliklerinin nasıl kurulduğunu daha önce söylemiştik; bu beyliklerdeki **gaziler**in ele avuca sığmazlığını, yeterince güçlü bir Selçuk iktidarının artık dizginleyemez olduğunu da belirtmiştik. Oysa, Türk saldırganlığının doğmakta olduğu o sıralarda, Avrupa'daki savunma gereksinmeleri, Bizans'ın sahiplerini, kolon-askerlerin malî dokunulmazlıklarını ortadan kaldırmaya zorlamıştı; İznik İmparatorluğu ise, varlığını bu kolon-askerler sayesinde sürdürebilmişti.

Ne oldu sonucu böylesi bir davranışın?

Asya'daki Bizans savunması örgütsüz kalıyordu.

Böylece, 1300 yılı dolayından başlayarak, -Trabzon bir yana- daha önce Rum olan hemen bütün Asya toprakları Türkmen şeflerin eline geçti. Onlara, şurada burada direnen güçlü kimi kaleler hâlâ vardı kuşkusuz; ancak köylüler boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Bu Türk topluluklardan bazları, eski denizci eyaletler olan Ege Denizinin Asya kıyılarında bağımsız hale geldiler, ve, yerlilerin hünerlerinden yararlanarak, ya da onların yaşam biçimine öykünerek, Ege'deki takım adalara ve Grek ülkelerin kıyılarına başarılı akınlara başladılar: İzmir yakınındaki **Aydın Beyliği** ya da Rodos'un karşısındaki **Menteşe Beyliği**, XIV. yüzyıl başlarında Batılıları alabildiğine kaygılandırır; geçici de olsa, Katalonyalıları püskürtüp süren onlardır.

Daha alçakgönüllü olanı ve kimsenin parlak geleceğini daha önceden aklından geçiremeyeceği topluluk ise, Osman'ın emrindeki guruptu. Bu gurubu komşularından ayıran, yalnızca başına Osman ve kendisinden sonra gelenler gibi yetkin şeflerin geçmiş olması şansıydı ve özellikle de Marmara'ya yakın bir yerde yerleşmiş bulunması. Bu coğrafi durum sayesinde, Bizanslıların kendi aralarındaki mücadelelere daha da kolaylıkla gelip girebildi; hâttâ, örneğin Palailogoslarla Ioannes Kantakuzenos arasındaki savaşlarda Latinlerce çağrıldılar da. Aslında deniz, Ege kıyılarındaki beyliklerin yayılması için bir engel yaratırken, Osmanlıları Avrupa'dan ayıran birkaç su kolu fetih için hemen hemen sonsuz olanaklar açıyordu onların önüne.

Ancak bunlardan hiçbiri, böylesi cılız başlangıçlardan bir imparatorluğun çıkabileceğini açıklayamaz bize; bir imparatorluk ki, sonunda hemen tüm Arap dünyasını, Bizans ve Slav topraklarını içine alacak, Viyana kapılarından Akdeniz'in, Karadenizin ve İran Körfezinin en uzak kıyılarına değin uzanacak ve, yığınla değişikliklere karşın, tâ XX. yüzyıla kadar yaşayacaktır. Ancak başlangıçta, ısrar ediyoruz bu noktada, birkaç bin savaşçının kolayca elinde tuttuğu birkaç bin insandı sözkonusu olan.

Oysa, bu İmparatorluğun büyümesi, Timur'un yıldırım gibi gelip geçen serüveninin doğurduğu kısa bir alacakaranlık bir yana, yöntemli ve düzenli oldu. Esef verici yanı şu ki, çağdaşları geleceği daha önceden sezemediklerinden olacak, bu alçakgönüllü başlangıçlar hakkında hiçbir şey söylemiş değiller bize ve öyle olduğu, için de, daha sonraki efsaneleri yorumlamak zorunda kalmış bulunuyoruz. Bununla beraber, daha o yıllarda, bir yandan fethederken, bir yandan da **örgütlemek iradesi**nin ağır bastığını görüyoruz: Örgütlenebilecek olan fethediliyor, ilkel Türkmen gurubunun direşkenlikleri bir demette toplanıyor, ona öteki Müslüman öğeler, hâttâ Müslüman olmayan yerliler ekleniyor; son olarak da, aralarında bir denge kuruluyor bunların ve biri ötekisiyle güçlendiriliyor.

Neresinden baksanız dikkati çeken bir eseri

Çoban ve çapulcu, bu ilk Türkmenler, ne ölçüde kabileler halinde toplaşmış ya da gazilerce örgütlenmişlerdi? Tartışılabilir bu. Her iki sistemin de bir arada bulunması olanak dışı değildir. Başarı başarıyı çağırınca, en yakındaki ve en az güçlü olan beylikler ağır ağır Osman'ın Beyliğince özümsendiler. Daha da erken olarak, başka öğeler, at üstünde savaşan ve savaşla yaşayan özgür insanlar gelip bu gazilerle birleştiler:

Önce, ücretli piyade ve okçular (yayalar ya da azaplar); sonra, savaşlardan yeterince esir ve başka köleler sağlayabilecek kadar kaynak elde eder etmez de, öteki Müslüman beyliklerde olduğu gibi, bir kişisel muhafız birliği, bir «**yeniordu**» *(yeniçeri)* kurulur. Bu savaşta pişmiş birliklerin dışında, halkın öteki öğelerini de bir devlet örgütlenişine ilgilendirmek gerekiyordu. Önce ulema oldu bunlar, özellikle de **dervişler**: Bunlar, eli silahlı halkın arasına karışıyor ve onun manevî birliğini güçlendiriyorlardı; din tarikatlarıyla siyasal iktidar arasındaki bu işbirliğinin, halkı bir araya getirmede böyle bu denli sıkı oluşunun bir örneği, Müslüman dünyanın başka hiçbir yerinde gösterilemez. Daha da güzeli, Müslüman kentler ve hâttâ, Osmanlı fethinin Anadolu içerlerinden sürükleyip getirdiği Müslüman göçünün yöneldiği Hıristiyan kentler, Ahi örgütlerindeki din adamlarınca kuşatıldılar. Müslüman beyler, fatihler, cami, medrese, çarşı ve kervansaray kurmada birbirleriyle yarışıyorlardı. Daha Selçuklular zamanında belirtilerini ortaya koyan bir başka dikkat çekici olay da şu: Türk halktaki öğelerin teolojik yetersizliği ve çeşitli inançların içiçe oluşu dolayısıyla, bu yarı-dinsel örgütler, ayrım gözetmeden, Sünnî ya da Şiî, hıristiyan ya da pagan öğreti ve uygulamaları içine alıyor ve bu yüzden bölünme ve parçalanmalara da uğramıyordu. XIV. yüzyılda, gaziler hareketinin savaşçı canlılığı içinde, Osmanlı halkının iç uyuşumu, öteki Müslüman ülkelerdeki uyuşmazlıklardan belirgin olarak ayrılıyor ve bunu sağlamak üzere, öyle Memlûk devletinin başına çöktüğü gibi, hoşgörüsüz bir diktatörlüğe de gereksinme duyulmuyordu. Son olarak, şurası da kuşkusuz ki, Osmanlılar, kimi **yerlilerin işbirliğini, bütünün ise tarafsızlığını** sağlamayı bildiler. Ancak, yeni rejimin gereklerinin, onu, bir fethi arkada bıraktıktan sonra, çok daha az denetlendikleri için anarşi içinde bulunan Bizans ya da Latin devletlerinde olduğundan daha disiplinli olmaya götürdüğünü de söyleyebiliriz. Disiplin ve içerdeki düzen, ekip biçmeye bir düzenlilik getiriyordu; bunun gibi, zanaatçıların, eskisinin yerini alan yeni bir alıcı zümresi için çalışmaları, tacirlerin de ülkenin artan fazla ürününün -şap ve dokuma- sürümüne girişmeleri de aynı disiplin ve düzenin bir sonucuydu. Yalnız Müslümanlar değildi bu düzenden yararlanan. İslâm dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi, ancak koşulların sertleştiği başka bölgelerde olduğundan -belki- çok daha fazla olarak, boyun eğmiş Hıristiyanlar «korunmuş» duruma geliyorlardı; Rum Kilisesi, değişiklikten acı çekmek şöyle dursun, bir süre sonra, Slavlarla Latinler Üzerinde önemli noktalara

gelme bakımından Osmanlı ilerleyişinden yararlandı bile. Gerçekten, yeni devletin tüm örgütçülerinin yerli olduklarını söylemek bir abartma olursa da, bunların bir bölümü, özellikle malî yönetimin en yüksek mevkilerinde bulunanlar İslâm dinini kabul ediyorlar, ötekiler ise Hıristiyan kalıyorlardı. Şu da yadsınamaz ki, sınır bölgelerinde oturanlar, Bizans devletinin etkin yardımını beklemenin olanaksızlığı içinde ve askerî bir fethin dramlarını ve yakıp-yıkmalarını savuşturmak amacıyla, Osmanlılara bağlanmayı yeğliyorlardı. Gerçekten, Osmanlı fethi, kıyımları ve korkunç yağmaların sayısını en aza indirici bir özellik taşır gibi.

Dev adımlarıyla ilerlemesinin bir hikmeti de bu galiba.

FETİH VE ÖRGÜTLENİŞ

Bu fethin aşamalarını kısaca hatırlatalım: XIV. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı Beyliği, Marmara Denizinin güney kıyılarıyla sınırlanmış olarak, İznik'i, Nikomedya'yı ve Bursa'yı içine alıyordu; Bursa ilk başkenttir ve o tarihten sonra da İmparatorluğun kutsal kenti olacaktır. Yüzyılın ortalarında, Rumların da yardımıyla, Çanakkale boğazı aşılmıştır: Gelibolu'da yerleşilir, oradan Trakya'ya doğru akınlara başlanır, giderek Trakya fethedilir. 1366 yılında, **I. Murat**, başkenti Edirne'ye taşır; artık Avrupalı bir hükümdar olma isteğini de göstermiş olur bununla. Kuşkusuz, o dönemdeki, silâhların durumu, Hıristiyan gemilere, Türk ablukasını kırarak Çanakkale boğazını aşma olanağını vermektedir; Osmanlıların ise, başlarda, Ege Denizi kıyılarında yerleşenlerin sahip oldukları deniz gücü olanakları yoktur.

Ancak yine de Konstantinopolis gitgide kuşatılmış durumdadır.

Gerçekten, kırsal kesimi çiğnenip yıkılmış, yardım alacağı yollar kesilmiş, Bizans İmparatorluğu ile son kaynaklarının birliği kesinlikle tehlikeye girmiştir. Konstantinopolis düşmemişse, Osmanlıların plânında gelişmeleri hızlandırmak yoktur da ondan henüz. Kırsal kesimde oturup çalışan insanlardan oluşan bir orduya dayanan bir devlet için, Bizans'ın başkentine sahip olmanın önemi azdı. Sonra, bir kuşatma uzun sürebilirdi; çünkü kent, güçlü surlarla çevriliydi, hâlâ pek kalabalıktı ve denizden de yardım görebiliyordu; ayrıca, Rumlarla Latinlerin birleşmesi tehlikesini yaratabilirdi, hâttâ Batı'nın tepkisine yol açabilirdi.

Doğmakta olan bir devlet içinse tehlikeli olasılıklardı bunlar.

Buna karşılık, Balkan ülkelerinde hızlı bir yayılışı engelleyebilecek hiçbir şey yoktu; orada, kentlerin dışardan yardım almaları söz konusu olmadığı

için uzun zaman direnemezlerdi ve ele geçirilecek ganimet, aşılmaz burçların altında uzun bir bekleyişten çok daha düzenli ve bol tarafından gazileri ödüllendirebilirdi. Gecikmiş ve cılız koalisyonların dışında bir şeyi gerçekleştiremeyecek denli aralarında bölünmüş Slav şeflerin önünde, böylece, Trakya ve Bizans Makedonyası aşılınca, Bulgaristan ve Sırbistan'la **Balkanların fethi** başlamış oldu; bu ileri noktaların gözüpekliği ise görünüşteydi yalnızca. **Kosova** ovasında, 1389 yılındaki o büyük savaşta Sultan I. Murat ölür; ne var ki oğlu **Yıldırım Bayezit**, askerlerini toplar, kral Lazar'ı yakalatır ve öldürtür. Bulgar bağımsızlığından sonra, Sırp bağımsızlığı da dört yüzyılı aşacak biçimde kararır.

Bununla beraber, Osmanlı, yerli prensleri ve senyörleri yerinde bıraktı; vassal olarak bağlılık göstermeleri karşılığında, devletlerini kendi geleneklerine göre yönetecekler ve hâttâ aralarındaki -o bitip tükenmez- kan davalarına son vermek üzere Osmanlı sultanının desteğini bile elde edeceklerdi. Kuşkusuz, kimi halklar için **yer değiştirmeler** oldu: Stratejik bölgelerde, yerli halktan alınan topraklar üzerine Türkler yerleştirildiler; kimi Slav ya da Grek topluluklar Küçük Asya'ya gönderildiler. Bu yerleştirmeler âdetti o zamanlar ve ilgililere de zarar vermiyordu; çünkü, yerleri değiştirilen köylüler, gittikleri yerlerde bıraktıklarına denk düşecek bir toprak alıyorlar ve bir Anadolu yöresinde bir Slav şefin otoritesi altında bulunuyorlardı. Bir yerde sınırlıydı da bu hareketler; çünkü, Trakya bir yana, hiçbir yerde ülkenin Türkleştirilmesine kadar varmadı gelişmeler.

Ne var ki, Balkanların ele geçirilmesi ne denli aralıklı da olsa, askerî ve idarî kadroları oluşturmak için, yeter sayıda Türk ve Müslüman askerin yerleştirilmesi gerekiyordu. Gönüllülerin üşüşmesine karşın, Osmanlıların geldikleri küçük Anadolu toprağında yeter sayıda insan yoktu. Böylece, Avrupa topraklarıyla Asya toprakları arasında dengeyi sürdürmek zorunlu idi; bir başka deyişle, biri genişlediği ölçüde, öteki de genişlemeliydi. Asya'daki iş, Avrupa'dakinden başka türlü güçlükler taşıyordu. Gerçekten Türkmenler, başkalarınca yaratılmış bir devletin içinde erimeyi hiç istemedikleri için, kendi küçük topluluklarının bağımsızlığına pek düşkündüler; böyle bir devletin büyümesi ise, en değer verdikleri geleneklerinin küçümsenip horlanması tehlikesini yaratacaktı. Onların beyliklerinden oluşan bir koalisyon, fırsatı düşürüp Mısır Memlûklerinden insan ve paraca destek elde edince, savaş alanına Osmanlılarınkinden çok

daha fazla ve üstün birlikler sürebiliyorlardı. Bununla beraber, Osmanlılar, XIV. yüzyıl sona ermeden önce ve özellikle de Yıldırım Bayezit zamanında, Anadolunun Batı yakasına boyun eğdirmeyi başardılarsa, açıkça Avrupa'da son elde ettikleri bölgelere borçludurlar bunu: Gerçekten, onların Balkanlardaki vassalleri, hâttâ Bizans imparatorunun kendisi, Osmanlıların yüzünü Konstantinopolis'ten başka yöne çevirdikleri düşüncesiyle, yığınla birlikler gönderdiler onlara; savaş esirleri, Balkan pazarlarında elde edilmiş köleler, yeniçeri saflarını kabartıyordu; bu İnsanlar ise, savaş için özellikle deneyimliydiler ve gazilerden çok daha sadık oldukları gibi, kuşatmaları sürdürmekte de ustaydılar. Böylece Türkler, Balkanları Osmanlılar hesabına fethederken, Balkanlılar da bu aynı Osmanlılara, Türkiye'yi fethetmesi için yardım ettiler: Bu terazinin her hareketi, Avrupa ile Asya arasında başka fetihlerin başlamasına olanak sağlıyordu.

OSMANLI DEVLETİNİN BUNALIMI VE YENİDEN ÖRGÜTLENİŞİ

İşte o sıralarda Timur'un istilâsı çıktı ortaya.

Bir başka devlet için ölüm olurdu bu; Osmanlılar içinse, bütünüyle düşünüldüğünde, kurtarıcı bir bunalım oldu. **Ankara Savaşında** (1402) ezilen ve ele geçirilen Bayezit, esirlikte ölecektir. Savaşın hemen arkasından, çoğu Timur'a yardım etmiş olan Küçük Asya Türkleri, Beyliklerini yeniden kurdular. Ülkesi böylece daralmış olan Osmanlı İmparatorluğunun birliği bile tehlikedeydi; çünkü, Bayezid'in oğullarından her biri, mirasına göz dikmişti ve özellikle İmparatorluğun Avrupadaki toprakları Asya'da elinde tuttuklarından ayrıldı. Bütün bu olup bitenden doğan zayıflama, Hıristiyan Batı'nın tepkisine yol açsaydı, Osmanlı gücü, Ankara Şavaşı'ndan sonra fazla yaşayamazdı.

Ne var ki, hiç de öyle olmadı.

Timur'un ölümünden sonra, yerine geçenler, beceriksizlikleri yüzünden, Küçük Asya Türkmen beyliklerini kendi yazgılarına terkettiler. Osmanlılar, kayıplarının bir bölümünü gidermek üzere, Kappadökya doğrultusunda ilerleyip, Bayezit'in pek aceleyle başardığı fethi, kendilerini sıkıntıya sokmadan yeniden gerçekleştirmeye başladılar. Daha da şaşırtıcı olanı şuydu: Balkanlarda kımıldanış yoktu. Hıristiyan Avrupa, Ankara'daki yenilgi haberini duyunca el çırptı; artık bir rahat nefes alabileceği düşüncesindeydi. Bayezit'in mirasçıları arasındaki kardeş kavgalarından yararlanıp Osmanlı birliğinin yeniden ortaya çıkmasını önlemeyi kimse düşünmedi. Sonunda, kendi durumundan hoşnut ya da bir boyunduruğu

kıramayacak denli zayıflamış olan Sırp, Bulgar ve Grek halklarının hareketsizliği, Osmanlı devletinin kurtuluşuna alabildiğine yardım etti. Bunalım, yalnız Türk halkları etkiledi; böylece Asya'daki Türk halklar, özellikle de Avrupa sınır garnizonları bağımsızlıklarını elde ettiler.

Bayezit'in mirasçısı, Hıristiyan komşularıyla barışçı bir politika sürdürmek zorunda olduğu için, şimdi savaşın yararlarından yoksun kalmış gazileri, sert bir hareketle, onların davranışlarından hoşlanmayan Hazinenin egemenliği altına soktu. Gaziler ayaklandılar ve hareketleri Simavna kadısının oğlu **Şeyh Bedrettin**'ce birleştirildiğinde, daha da tehlikeli boyutlara yükseldi. Şeyh Bedrettin toplumcu bir öğreti getirmişti harekete. Ortaçağ'da yığınla örneğini gördüğümüz toplumcu öğretilerden biriydi bu ve, Hıristiyan-Müslüman ayrımı gözetmeden, tüm sıradan insanları kardeşliğe çağırıyordu.

> *Şeyh Bedrettin'in (1357-1420) öğretisi, tasavvuf çerçevesi içinde, her bakımdan toplumca, bir nitelik taşır, Kendisi, toplumsal düşüncesini şöyle anlatmaktadır: «Tanrı dünyayı yarattı ve insanlara verdi. Böylece, dünyanın toprağı ve bu toprağın tüm ürünleri, insanların ortak malıdır. İnsanlar, eşit olarak yaratılmışlardır. Birinin mal toplayıp ötekinin aç kalması, Tanrının amacına aykırıdır. Ben, senin evinde, kendi evim gibi oturabilmeliyim; sen benim eşyamı, kendi eşyan gibi kullanabilmelisin. Çünkü, bütün bunlar hepimiz içindir ve hepimizindir.» Ancak, nikâhlı kadınları, bu mal ortaklığının dışında tutuyordu.*
>
> *Ona göre, düşünce ve vicdan özgürlüğü temeldir. Devlette de, hükümet seçimle kurulmalıdır. Halk, tam bir özgürlük içinde oyunu kullanabilmelidir. Kıyıcı ve zorba (zalim ve mütegallip) bir yönetimin buyruklarına uymamak gerekir. Saray, saltanat, yeniçeri, tekkeler, dervişler, hep zorbalığın ürünüdür. Bu zorbalığa boyun eğmemelidir.*
>
> *Bedrettin'in toplumunda köleler de yoktu.*
>
> *Yunus ve o, Türk hümanizmasının iki büyük sütunudurlar.*

Aristokrat ve Ortodoksların tertibiyle korkunç biçimde bastırıldı ayaklanma.

Hareket, Bayezit'in oğulları içinde daha zeki ve daha etkin olanı, **I. Mehmed**'e şunu farkettirdi: Bir Türk egemenliğine dayanan Osmanlı birliğini yeniden kurmak ve korumak için, ne bahasına olursa olsun ve tehlikeleri ne olursa olsun, gazilerin saldırgan politikalarına dönmek gerekmektedir. Bunun için de, babasından daha becerikli olan I. Mehmet, Küçük Asya Türkleri karşısında, yeniden kurulmuş beylikleri ortadan kaldıracak yerde, kendi dümen suyuna çekmeyi aradı; Balkan halkları da, yeni rejime sıkı sıkıya ortak edildiler. O ünlü **devşirme** kurumuna da, doğru biçimde değerlendirebilmek için, işte bu açıdan bakmak gerekir: Bununla yerlilerin gençleri, daha çocukken toplanıyor, Müslüman olarak yetiştiriliyor, sonra da ya kişisel kul olarak sultana bağlanıyor, ya saray hizmetlerine veriliyor, ya da Yeniçeri ordusunda kullanılıyordu.

Yeniçeriliğin olağan kaynağı da bu olup çıktı.

Bir barbarlık belirtisi, boyun eğmiş Hıristiyan halka çektirilen derin bir acı denemesi miydi bu?

Osmanlı İmparatorluğu üstüne yazan ilk Avrupalı tarihçilerin verdikleri böylesi bir yargı, sonraki yüzyıllarda uyanan tepkilere dayanıyor kuşkusuz. Nitekim, çöken bir rejim altında gitgide uyanıp milliyetlerinin bilincine varan Balkan halkları, çocuklarının -artan sayıda- böylesi toplanışı karşısında daha da hassaslaştılar. Özellikle yabancı din adamları, XV. yüzyıldan başlayarak, zorla dinden döndürme diye baktıkları bu uygulamaya karşı çıktılar. Ne var ki, halk kitleleri bakımından pek farklıydı durum. Daha o sıralarda bile, Hıristiyan ruhbana karşı sosyal bir tepki içinde hareketlenmiş olan hayli büyük sayıda yerli halk, kendiliğinden İslâma dönüyordu: Bosna'nın Bogomilleri, kimi Arnavutlar ve daha da çok sayıda Latin ruhbana tâbi ama Latin Kilisesini daha az «ulusal» olarak gören Hıristiyanlar böyleydi. Oysa, Osmanlıların aldıkları gençler, her yerde yalnız bedensel niteliklerine bakılarak toplanan bu çocuklar, sultanın kulları olarak, «özgür», ama bir yurtluğa bağlı köylülükten çok daha parlak bir mesleğe kavuşabiliyorlardı: Türk fethinden önce başlamış bulunan köylü sınıfın zayıflayışı, sistemin yerleşmesini kolaylaştırdı. Şu da var ki, Müslüman dininde ve İmparatorluk hizmetinde yetiştirilen bu insanlar, öyle kendi aileleri ile ilişkilerini de toptan yitiriyor değillerdi; bu aileler, çocuklarının yükselişinden kimi zaman yararlanıyorlardı da.

Osmanlı yönetim yapısını da değiştirdi bu.

Bu yapıyı sağlayan, o tarihlere kadar Küçük Asya'daki Müslüman aristokrasiydi; özellikle de, XIV. yüzyıl boyunca ve tâ XV. yüzyıl başlarına değin, vezirliği babadan oğula elinde tutan **Çandarlı ailesi**ydi. Bu çıkarcı ve çoğu kez kozmopolit -Çandarlılara karşı yöneltilen suçlama buydu- kişiler, ne sultanı hoşnut edebiliyorlardı, ne Türk halkı. Onların yerini başka görevliler aldı: Daha gösterişsiz bir kökenden gelen, daha uysal ve görevlerine daha uymuş ve, hiç olmazsa başlarda, halkın daha çok katlanabileceği kişilerdi bunlar. Böylesi yer değiştirmeleri hayli uygarlıkta ve tarihin her döneminde görüyoruz; ne var ki, Osmanlılarda kulluğun yöntemli bir genişlemesi yararına oldu bu: Hükümet, hükümdarın uşaklarından oluşan dev bir girişim olup çıktı. Hükümdarın kulu olmak bir onurdu ve aynı zamanda bir ilerleme nedeni: Bu kulların en gösterişsiz olanı, özgür insanların en güçlüsünün yanında otoriteyi temsil ediyordu. Şu soruya karşılık aranmıştır: İslâm, Hıristiyanların sistemli biçimde köle haline getirilmesine hiçbir zaman izin vermediğine ve Osmanlılar da İslâm dinine örnek bir bağlılık göstermekle övündüklerine göre, nasıl olmuş da böylesi bir politikayı kabul etmişlerdir? Kesin yanıt bugün de verilmiş değil; ancak, XV. Ve XVI. yüzyıllarda, devşirme kurumunun ne Hıristiyanlarda, ne de Müslümanlarda hemen hiçbir tepkiyle karşılanmadığı bir gerçek.

İmparatorluk, böylece tekrar kurulup sağlamlaştıktan sonra, Avrupa'da yeniden ilerlemeye başladı. Bosna'yı ve Eflâk'ı ele geçirdi; Polonya, Macaristan ve Eflâk Hıristiyan prenslerinin -pek gecikmiş- bir koalisyonunu **Varna Savaşı**nda ezdi (1444) ve son olarak, Konstantinopolis'i fethetmekle eserini taçlandırdı. Kente ilk Arap saldırılarının başladığı tarihten sekiz yüz yıl sonra, Osmanlı hükümdarı, cihad ülküsünün bir mirasçısı olarak girişimi sona erdiriyor ve Konstantinopolis'in ele geçirilmesiyle, Avrupa ve Asya birliğinin simgesi haline geliyor ve aynı zamanda Rönesans'ı onaylıyordu: İslâmın yararına, yeni bir «Rum» İmparatorluğu yararına idi bu onaylama; böyle bir imparatorluğu ise, daha Önce Bayezit, Kahire'deki Halifeden «Rum Sultanı» unvanını istediğinde düşlemişti. Böylesi bir girişimi gerçekleştirmek için, İmparatorluğun güçleri alabildiğine yeterli idi ve Hıristiyan teknisyenler o zamana değin görülmemiş en güçlü topları dökmüşlerdi. Bitkin halkının ve imparatorlarından sonuncusunun, **XI. Konstantinos**'un kahramanca savunmasından sonra, kent, 1453 yılında **II.**

Mehmet’in saldırısıyla düştü: «Fatih» bir defalığına, üç gün süren acı bir yağmaya da izin verdi. Arkasından, bütün Yunanistan’ı dize getirmek için birkaç yıl yetti: Rodos bunun dışındaydı ve Hospitalier şövalyeleri XVI. yüzyılın başlarına değin tutunacaklardır orada; Venediklilerin elindeki Girit de bunun dışındaydı ve XVII. yüzyıla değin de Venediklilerin elinde kalacaktır; son olarak, Kıbrıs, XVI. yüzyılın ikinci yarısında düşecektir. Trabzon da düşünce, bağımsız hiçbir Rum devleti kalmamış oluyordu; bunun gibi, Tuna’nın güneyindeki Slav devletler de ortadan kalktılar. Bir yerel şefin, **İskender Bey** adı verilen Georges Castriota’nın ölümsüzleştiği Arnavutluk, birkaç yıl direnebildi ancak.

Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa yakasında hiçbir çatlak yoktu artık.

Gerçekten, yöneticilerinin entrika yoluyla, vergi vererek ve dalkavukluk ederek tehlikeyi savuşturdukları Latin devletler, onlar da silinip süpürüldüler. Yunan yarımadası, Ege Denizindeki takım adalar, Galata’daki Ceneviz tezgâhı ve hâttâ Karadenizin yukarılarındaki Kefe. Bununla beraber, Türk askerleri Adriyatik kıyılarında, Venedik Dalmaçyası sınırlarıyla İyonya Denizi adalarına karşı nöbete giriyorlardı; bunun gibi, İtalya’daki iç çekişmeler de, onları kendi siyasal oyunlarının içine çekip sokuyordu: Ve, 1480 yılından başlayarak, bir Osmanlı gücünün Otranto’da karaya ayak bastığını görüyoruz. Ne var ki, Osmanlı ilerleyişi, Orta Avrupa doğrultusunda daha az kolay değildi: Macar entrikalarına fazla bulaşan Slav prensliklerinin özerklikleri, yeni devlet doğrudan idareyi üstlenebilecek kadar yeterli güce erişir erişmez, ortadan kaldırıldı; yerel âdetleri koruyordu bu yönetim ve halk da onu kabul etmeye yatkındı zaten. Böylece, XVI. yüzyıl boyunca, Macaristan’ın yazgısı belirlenebildi ve Osmanlı orduları, I. François’nın bağlaşığı olarak, Şarlken’e karşı, Viyana kapılarına değin yürüdü. Aynı zamanda Tatarlarla Rumenler, bütün bu gelişmeler olurken, daha yumuşak hale gelen ve özerkliklere daha saygın bir tutum takınan bir egemenliğe baş eğdikleri tarihten başlayarak, Karadeniz de bir Osmanlı gölü olup çıktı.

Asya cephesi, geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi, en güç sorunları ortaya çıkarıyordu. Kuşkusuz, hiçbir Türkmen’ beyliği Osmanlılarla boy ölçüşebilecek durumda değildi; hükümdarı **Uzun Hasan**’ı, Venedik’in II. Mehmed’e karşı destekleme girişiminde bulunduğu, Ermenistan’daki **Akkoyunlular** da öyle. Ne var ki, Asya Türkmenleri, kendilerinden uzakta doğmuş ve kazanacakları hiçbir şey olmayan bir rejimle bağlaşıklık da

kuramazlardı. Oysa, o sırada Kuzey-Batı İran’ı çalkalandıran geniş bir harekette bir destek bulabiliyorlardı şimdi. Bu bölgelerin hemen hepsi Şiî olan Türkmenleri, Timuroğullarıyla olduğu gibi, Akkoyunlularla da iyi geçinemiyorlardı. Tarikatlara ve Sufilerin büyük bir saygınlığa sahip oldukları bu halklar arasında, Azerbaycan’da, **Erdebil**’de, Şiî ve babadan oğula geçen bir keşiş hanedanı kuruldu; XV. yüzyıl boyunca, bu hanedan, önce Kafkas ülkelerindeki Müslüman olmayanlara, çok geçmeden de ve özellikle içerdeki sapkınlara karşı bir cihad için, bağnaz Türkmen birliklerini topladı çevresine. Burada sapkın deyince, Şiîliğe inanmayan herkesi anlamak gerekir; çünkü, bu **Safevî hanedanı**, inananları pek çeşitli kökenlerden gelen tüm yandaşlarının kafasına, kendi Şiî canlılığını ve gayretkeşliğini sokup yerleştirmişti. Onlara propagandası, Küçük Asya Türkmenleri arasında olduğu gibi, Kürtler arasında da alabildiğine yandaş topladı. Bu Türkmen yandaşlar, beyaz başlık taşıyan Osmanlı yandaşlarından kendilerini ayırmak için, kızıl bir başlık giyiyorlardı. **Kızılbaş** diye anılmaları da işte buradan gelir; Kürtler arasında bugün de canlıdır söz konusu mezhep. Bu Türkler, İran’da, birleşik Safevî hükümdarlığını kurdular; iki yüzyıl yaşayacaktır bu ve kurucularının kökenine karşın, İran’ın ilk ulusal hanedanı olarak görülebilir: Çünkü, çok çabuk İranlılaşan hanedanın egemenlik alanı, ilk kez olmak üzere, İran ülkesi ile çakışıyordu. Küçük Asya’nın doğusunda ise, tersine, hareketin kendi uyruklarını tehdit ettiği Osmanlılarla bir çatışma kaçınılmazdı. Dinsel bastırma önlemleri, Osmanlı rejimine -geçmişte olduğundan çok daha fazla- bir ortodoks sertlik getirirken, aynı zamanda Safevîlere karşı seferlere de girişildi ve Batı Ermenistan ellerinden alındı. Sonra, hergün biraz daha fazla Doğuya giderek, Osmanlılar, XVI. yüzyılın başlarında Mezopotamya’ya girdiler; o tarihe kadar, özümsenmeleri güç Arap ülkelerini ele geçirmeyi hiç düşünmemiş gözükseler de, böyle oldu gelişmeler.

Bununla beraber, birkaç yıl içinde, hemen bütün bu Arap ülkelerini fethettiler. Önce, Memlûkların Mısır’ı ele geçirildi. Türkmenler, kendilerini onların vassali diye ilân ederek, desteklerini kazanmışlardı. Ordusu topçu sınıfından yoksun olan Memlûklerin zayıflığı, Osmanlılara, birkaç haftada Suriye ile Mısır’ın fethini sağladı; her iki ülkenin tacir ve din adamları, bu yeni efendilerin, Hint Okyanusunu Portekizlilerden temizleyebileceklerini umut ediyorlardı belki de. Yine o sıralarda, Kutsal Kentler, Osmanlı koruması altına giriyorlardı. Ve, Kahire’deki son Halife, savaş esiri olarak

İstanbul'a götürüldüğü için, kamuoyu, Sultan **I. Selim**'e, *Emir-el Mümin*, giderek Halife unvanını verdi; ondan sonra gelecekler, 1924 yılına değin bu unvanı taşıyacaklardır. Pek az sonra, Osmanlıların hizmetindeki korsanlar Kuzey Afrika'nın fethine başlayacak ve bu uzak ülkeleri, yedi ya da sekiz yüzyıldır koptukları Doğu dünyasındaki bir egemenliğin altına sokacaklardır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu, bin yıla yakın bir zamandan beri siyasal kopuşların tehlikeye soktuğu Yakındoğu'nun birliğini yeniden kurmuş oluyordu.

Bu anlamda, Roma'nın gerçek mirasçısı olmak onurunu üstlenebilirdi.

OSMANLI KURUMLARI

Yeni İmparatorluk, XVI. yüzyıl içinde kesin örgütlenişini tamamladı. Burada, yalnız XV. yüzyılda beliren kimi çizgileri belirtmekle yetineceğiz.

Neydi onlar?

Şu ileriye sürülmüştür çoğu kez: Osmanlılar, her türlü devlet kavramına yabancı oldukları için, imparatorluklarını, Bizans geleneklerinin mirasçısı yerli öğeler örgütlemişlerdir. Böyle söylerken, iki şey birden unutulmuş oluyor: Önce, Bizans kurumları derin bir çöküş içerisinde idi; sonra da, Osmanlı İmparatorluğu, daha baştan Küçük Asya'nın batısından gelen Müslüman Türklerce kuruldu. Balkan kökenli yeni Müslümanlar, idarede, gitgide sayıca üstünlüklerine denk düşen bir yer aldılarsa, tam bir Osmanlı geleneği içinde yoğrulup eğitildikten sonra oluyordu bu. Zaten, işler başka türlü gelişseydi, eski kurumlar olduğu gibi sürer, ya da çabucak ortaya çıkardı; oysa, Osmanlı kurumları, İmparatorluk sürdüğü sürece yaşadı.

Kuşkusuz, bütün öteki Ortaçağ fatihleri gibi, Osmanlılar da, kendi otoritelerine ters düşmeyen yerli örfleri yıkıp ortadan kaldırmayı düşünmediler; otoritelerini güçlendiren örfleri kaldırmayı ise hiç düşünemezlerdi. Zaten, çeşitli dinlerden uyrukları içine alan bir imparatorlukta, onlarla bağı olmayan bir ortak hukuku bütün bu insanlara dayatmak olanaksızdır. Yerel idarî uygulamalara, özellikle malî geleneklere, iktisadî ve sosyal koşullar değiştiği ölçüde dokunuluyor ve değiştiriliyorlardı onlar; ve bu da pek ağır oldu. Peki, Osmanlılar niçin Bizans ya da Slav kadastrosundan yararlanmadılar? Ayrıca, kadastrosu olmayan bir yerde bir yenisini yapmakta niçin yetersiz kaldılar?

Gerçekte, bütün daha önceki rejimlerde olduğu gibi, burada da **merkezî kurumlar**la **temeldeki kurumlar**ı birbirinden ayırmak gerekiyor; birincileri fatihler koydu ortaya, ikinciler yerli geçmişi sürdürdü. Osmanlı

İmparatorluğu, önce Müslüman bir devlettir; İslâma inanmayanlar üzerinde İslâmın zaferini temsil ettiği için, kendi kanununa, yani Şeriata göre yönetmek isteyecektir. Böylece, öteki Müslüman devletlerde olduğu gibi, vakıfların desteklediği ve Şeriatı uygulamakla yükümlü cami ve medrese görevlileri, tâ kadılara varıncaya değin, hükümet denetiminin dışında kaldılar; her şeyden önce yürüyen bir ordu olan bir devlette ordu kadısının önemi buradan geliyor. Daha sonra, bir Büyük Müftünün buyruğu altında bir heyet halinde örgütlenen ve Şeriata saygıyı sağlamak üzere, bir tür yüksek mahkeme oluşturan hukukçuların görüşlerine baş vuruldu.

Yine Müslüman devletlerde olduğu gibi, Osmanlı hükümeti, Şeriatın dışında -hâttâ kimi zaman Şeriata aykırı- bir çok siyasal ve idarî önlemler almak zorundaydı. Bunların uygulanması için, kendisinin doğrudan görevlileri olan ve kendisine karşı Şeriat adamlarının bağımsızlığına da sahip olmayan sivil ve askerî görevlilere dayanıyordu. Ne var ki, öteki Müslüman devletlerde, siyasal ve askerî görevlilerin çoğu köle kökenliydi; sivil idarenin şefleri ise, tersine yerli halkların varlıklı sınıfından geliyordu. Oysa, Osmanlı İmparatorluğunda, bu her iki kategori de pek çabuk birbirine karıştı ve devşirme kurumunun gelişmesi ölçüsünde oldu bu: Gerçekten bu kurum, bir yandan ordunun bir bölümünü sağlarken, öte yandan idare görevlilerinin çoğunu yetiştiriyor ve Sarayın sayısız hizmetleri içinse tüm görevlileri veriyordu. Bu özel hizmetkâr yetiştiren dev kurumun tüm üyeleri, Sarayda, onlar için düzenlenmiş dersler ve eğitim sonucu, İslâm dinine karşı olduğu gibi, hükümdara karşı da görevlerle yetiştirilip donatılmışlardı. Böylece, II. Mehmet’ten başlayarak, **Yeniçeriler**, bir piyade sınıfı oluştururlarken, bir savaşçı tarikat da oluşturuyorlardı; Yeniçeriler, İslâmın gerçek Templier’leri idi ve zaten, kendilerine manevî destek sağlayan **Bektaşi** tarikatının üyelerince çekip çevrelenmişlerdi.

Buna karşılık, fethedilen ülkelerdeki idarî görevler, Osmanlı rejiminde, daha önceki rejimlerde olduğundan çok daha fazla, din dışı, yani laik kanuna çok büyük bir yer verdi. İslâmda -belki- ilk kez olarak, Şeriata karşılık devletin koyduğu **Kanunlar** -buradaki *kanun,* Rumca *kanondan* geliyor- ortaya çıktı. Bu kanunlar, tüm iktisadî ve malî idare ile ilgiliydi ve, doğal olarak, Bizans rejiminin anıları ile Osmanlıların yeniliklerini bir araya getiriyordu. Onlara esin veren ilke -ki aynı zamanda Osmanlı sisteminin özüydü-, tüm İmparatorluğa hükümdarın özel mülkü olarak bakıyordu. Ancak, bu iki şeyi birbirine karıştırırken, kamusal olanı özel

nesne boyutlarına indirgeyen öteki Ortaçağ rejimlerinin tersine, Osmanlı sisteminde, özel, bir devlet boyutlarına doğru genişlemişti. Sultan, bütün topraklara kendi mülkü olarak bakıyordu ve vergi de özel bir ödenti idi gözünde. Gerçekten, savaşların yolunda gitmesi ve özel mülkleri bir araya getirmekteki inat, devlet mülkiyetini *(mîrî arazi)*, hemen tüm ülkeye yaymıştı; bu toprakları ise, devlet, ya doğrudan doğruya işletiyor ya da aşağıda göreceğimiz biçimlerde -kendi isteğiyle- başkalarına bırakıyordu. Köylü için umursamazdı sistem, nitekim yükümlülüklerinde bir değişiklik olmamıştı onun; sistemin yukarıda belirttiğimiz biçimde dönüşümü ise, devlete, geniş ve esnek kaynaklar sağlarken, insanlar, özellikle aristokrasiler üzerinde, başka hiçbir rejimin ulaşamadığı ölçüde bir otorite uygulamak olanağı verdi.

Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğundaki toprak rejimi, «feodal» olarak nitelendirilmiştir.

Tartışılabilir.

> *Ateşli silâhlar yayıldığı ölçüde önemi de o oranda artan* ***Yeniçeri*** *piyadesinin bakımı ve gözetimini doğrudan doğruya hükümdar yapıyordu; eski gazilerin mirasçıları olan süvarilerin, yani* ***Sipahiler****in durumu ise, bambaşkaydı: Onlara kendi bakımları için, bir* ***tımar****, yani ufak çapta -genellikle bir köy- bir toprağın gelirlerini toplama hakkı veriliyordu; Farsçadan gelen tımar kelimesi, Osmanlı rejiminde, gerçek anlamıyla Bizans* **pronoia**sını *karşılar; Doğu'da X. yüzyıldan önce uygulanan, ya da Memlûkler Mısır'ında sürdürülen biçimiyle, Müslüman* ***iktâ*** *ile de bir ilişki vardır aralarında.*
>
> *Ne var ki, miras yoluyla geçmeyen tımar, tımarlıya, hiçbir zaman devlet denetimi dışında kalan gerçek bir otorite vermiyordu. Yüksek rütbeli askerlere dağıtılan en geniş tımarlar ise, ondan yararlananlara, ancak bir yirmi kadar insanın hizmetini sağlayabiliyordu. Bütün bu kişiler, doğrudan doğruya devlete bağlıydılar; devleti ise, eyaletlerde, görevlerinden her zaman alınabilecek yöneticiler temsil ediyordu ve bunlar tımar sahibi değildi. Böylece tımar sahibi, köylüye, bir yerel senyör gibi görünse de, devlet karşısında, tarihin bu döneminde, bir vassalin niteliklerinden*

hiçbirine sahip değildi. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu, başka herhangi bir Ortaçağ devletinden fazla olarak, merkezî bir devletti; bu bakımdan, kendinden önceki Justinianus'un Bizans'ı, ya da Abbasilerle bir benzerliği vardır olsa olsa.

Bu görkemli Bizans ve Abbasîler gibi, rejim, kalabalık bir bürokrasinin desteğindeydi; yine o dönemlerin hükümdarları gibi, sultan, başlardaki durumundan pek uzaklaşmıştı şimdi: İnsanüstü bir niteliğe bürünmüştü; savaş dışında, gerçek bir içkent olan sarayının bir köşesinde, herkesten ayrı, gözalıcı bir teşrifat içinde yaşıyordu. Son olarak, hanedan da, tahtın bölünmezliğini sağlamış ve sürdürüyordu; tahta çıkanın kardeşlerini öldürmesi gibi ilkel bir yönteme de dayansa, böyleydi bu. Başlarda hükümdar, Türk ya da Hıristiyan prenseslerle evleniyordu; XV. yüzyıldan başlayarak yasal bir evliliği yoktur artık ve çocukları, haremine gönderilen sayısız kölelerden olmalıdır. Ne var ki, bütün bunlara karşın, hareminden çıkmadığı zamanlarda bile, sultan henüz bir oyuncak haline gelmiş değildir. Bir savaşçı, giderek bir fatih olan II. Mehmet'in, bilinir hiçbir aşk serüveni yoktur.

Bu hükümdarlara yöneltilen zalimlik ve ikiyüzlülük, çağdaşlarınınkinden farklı bir şey miydi?

Örneğin, Machiavelli'nin İtalya'sında olanlardan?

Bu sultanlara yaklaşıp çevresine girmiş, girebilmiş yığınla Hıristiyanın, ellerinde olmadan, onlardan etkilendiğini görüyoruz; hele Engizisyonun devlet kurumu olarak kol gezdiği, Yahudilerle Magriplilerin İspanya'dan sürülüp çıkarıldıkları bir devirde, bu Osmanlı hükümdarlarının Hıristiyanlar karşısında hiçbir hoşgörüsüzlükte bulunmayışlarına ise, minnettar olmak gerekir. Asya'daki Yunan Kilisesi ve daha da kalabalık olarak Ermeniler, uzun zamandan beri büyük bir zayıflığın içine de düşürülmüş olsalar, İstanbul'daki Patriklik, hiçbir art niyet taşımadan Osmanlılara yaklaşabildi ve yine Osmanlılar zamanındadır ki, Patriklik, Latinlerin müdahalelerine karşı ciddi biçimde korundu; artık daha az özerk halde bulunan Slav Kiliseleri üzerinde de eskisinden fazla bir etki elde etti. Devşirme kurumuna, Müslüman kolonilerin yetiştirilmelerine ve kimi yerli gurupların Müslümanlığı kabul etmelerine karşın, Balkanlardaki çoğunluğun Hıristiyan olarak kalmasını önleyecek hiçbir şey yapılmamıştır. Osmanlıların siyasal fethi, dinsel bir fethi de beraberinde getirmemiştir.

Arap yayılışında olanların tersine bir durumdur bu.

OSMANLI UYGARLIĞININ GÖRÜNÜMLERİ

Latinlerin siyasal egemenliklerinin ve yolsuz ayrıcalıkların hasmı olan Osmanlılar, Müslüman olmayan tacirlerin varlığını kabul ediyorlardı; tek koşul, etkinliklerinin denetlenmeleri ve vergi vermeleriydi. Floransalıların, Venediklilerle Cenevizlileri arka sıraya atan olanaklardan yararlanmaları öyle uzun sürmedi; Venediklilerle Cenevizlilerin Türklere karşı politikaları durumlarını tehlikeye sokmuştu. Ne var ki, Venedikliler de sonradan, yitirdiklerinin büyük bir bölümünü yeniden elde edeceklerdir. Böylece, ticarî etkinlik, Osmanlı İmparatorluğunda yavaşlamış görünmüyor. İstanbul, Slavların ve Müslümanlara, bu arada İspanya Yahudilerinin ve Ermenilerin doluşmalarıyla çabucak kalabalıklaştı; Saray ise, lüks ticareti için, Bizans sarayından çok daha önemli bir alıcıydı. Gezginler, Bizans korporasyonlarının, bir engelle karşılaşmadan Müslüman korporasyonlara dönüştükleri etkin bir kentin tablosunu çiziyorlar bize.

Başlangıçlardaki yontulmamışlıktan şimdi hayli uzakta olan Osmanlılar, önderlikleri altında, fethedilmiş bütün ülkelerin uygarlıklarının açılıp serpilmesine kapıları açmışlardır. **Gemistos Plethon** İstanbul'da yaşadı, ve **Phrantzes**, **Dukas** ve **Kalkondiles** «Roma» İmparatorluğundan «Rum» İmparatorluğuna geçişi anlatan eserlerini, Latin egemenliğindeki ülkelere (Lesbos, Korfu, Girit) gidip yazdılarsa da, **Kritobulos**, II. Mehmet'e ayırdığı biyografisini gelip ona sunmakta duraksamadı. Yine Fatih'in hizmetine girmiş İtalyanlar görüyoruz; örneğin bir **Gentile Bellini**, gelir yeni Konstantinopolis'in günlük yaşamından tablolar bırakır bize, ayrıca Fatih Sultan Mehmet'in en ünlü portresi de onun fırçasından çıkmadır.

Bir **Osmanlı uygarlığı** vardır şimdi: Bu uygarlık, eski Selçuk başkenti Konya'nın sahipleri Karamanoğulları Beyliğinde, Kastamonu Beyliğinde ve Ak Koyunlularda açılıp gelişmiş olan değerleri tek bir potada eritmektedir. Bu uygarlıkta kültür, Arap ve İran geleneğine alabildiğine bağlı kalmaktadır; çünkü, ilahiyatçılar ve hukukçular, düşüncelerini Kur'anın dilinde dile getirir ve mistikler, şairler ve her türden anlatıcılar, sık sık Farsçadan yararlanırlarken, Türk edebiyatı, özellikle çevirilerle yetinmektedir. Bu edebiyat, mistik ya da İran'ın, kimi zaman da Arapların epik temalarını geliştirir ve -yurttaşlarından çoğunun anlamaması bahasına- Türkçe yazdıklarını Farsça düşünmeye kendini vermiş okumuşlara ulaşır. Aslında, hâlâ yolunu aramaktadır bu edebiyat, Orta Asya'nın benzer kültürleriyle temasını da sürdürerek; ne var ki, bilgince çeviriler dışında,

nazımda ya da, XV. yüzyıldan başlayarak nesir alanındaki eserlerin yekûnu, daha şimdiden büyüktür ve doğrudan doğruya halkın anlayacağı şeylerdir. Bu arada, Türkçeyi Farsçadan iyi bilen hükümdarlardan bahsetmek istemiyoruz. XIV. yüzyılda yaşamış **Nesimî** ve **Ahmedî** gibi büyük şairlerin eserine, XV. yüzyılda, Türk geçmişi için tutkulu bir ilgi eklenir; daha önce yazılmış İran tarihlerinin çevirilerinden, Türkçede bir Osmanlı tarihinin kaleme alınmasından, son olarak da halk geleneklerinin ve Oğuzlarla ilgili olup ozanların uzun zamandan beri şakıdıkları eski efsanelerin yazıya dökülmesinden anlıyoruz bunu. Doğu'nun çeşitli Hıristiyan ve Müslüman ülkelerinin katkılarını bir araya getirip birleştiren **gölge tiyatrosu** da gelir Türkler arasında yerleşir ve bizi bugün de güldüren, o baştan aşağıya mizah dolu ünlü **Karagöz** tipini yaratır.

Büyük cami ve medrese kurucuları olan Osmanlılar, mimarlıkta da üstünlüklerini ortaya koyarlar; bu alanda Selçuk ve Moğol Küçük Asya'sının önceki sanatını büyük bir beğeni ile geliştirirler. XV. yüzyılın başlarından başlayarak, Bursa'daki *Yeşil Cami* ile gerçek bir sanat mücevheri yaratırlar. Seramik, onların henüz başlarındaki sanatlarının temel alanlarından biridir; Rumlar, Ermeniler, Türkler ve İranlılar da bir yandan «Doğu halıları» dokumaktadırlar onlar için.

Konstantinopolis'in fethiyle, yalnız iradeler ve araçlar genişlemekle kalmaz, yalnız Asya'nın etkileri gelip yerli ustaların teknik geleneklerine karışmakla kalmaz -bu yerli ustalardan Rum **Kristobulos** sultanların hizmetine girerek Sinan'ın öncüsü olur, Sinan'sa, bilindiği gibi, gelecek yüzyılda en büyük Osmanlı mimarı olacaktır- II. Mehmet, kendisinden sonra gelenler ve onların yüksek mevkilerdeki görevlileri, İstanbul'u, İslâmın, görkem bakımından Bizans'ın Konstantinopolis'ini gölgede bırakan bir başkent haline getirmeye adarlar kendilerini. Aya Sofya'yı, mozayiklerini alçıyla sıvayarak, camiye dönüştürmekle yetinmezler; yeni, aynı zamanda dev camiler yükseltmek isterler. Kubbe sanatının unutulmadığını tanıtlamak arzusundadırlar. Doğu Hıristiyan kiliselerinin, çoğunun sıradan görünüşüyle çelişen o zarif minareler başlar göğe doğru yükselmeye. Bu dev yapılara giden yolu da *Fatih Camisi* açar. Haliçteki bir rıhtıma yanaşan yolcuların, hele bir sabah sisi içindeki hayaliyle, bugün de hayranlığını toplar bu eser. Kuşkusuz, doğal koşulları bulunmadığı ve o sıralarda -İran dışında- kimi ülkelerde başarı sağlayan, bağnaz bir İslâm yorumu yüzünden, Osmanlı sanatında resim yoktur, nasıl ki bilimi de

edebiyatından yoksundur henüz. Bununla beraber, ilk Rönesans'ın Avrupalıları Osmanlı ülkesine ayak bastıklarında, hiç de bir başka çağın dünyasına girdiklerinin izlenimi içinde değildirler.

Bu çağ, kendi çağlarıdır aynı zamanda.

IV

MOSKOVA RUSYA'SININ DOĞUŞU

XV. yüzyılın sonunda, bütün ortodoks Doğu'da, Osmanlı fethiyle düşmemiş tek bir güç vardı kalan: Moskova Rusya'sı idi bu.

Yükselişinden parlak geleceği de okunuyordu.

Moğol istilasının sarsıntısı, bütün sertliğiyle, orada da duyulmuştu; bu istilâ, fazla olarak, Rusya'yı, daha önce yöneldiği gelişmeden de saptırmıştı. Alabildiğine sarsılmış Kiev Rusya'sı kesinlikle çökmüştü. O tarihlerden başlayarak, ülkenin batıdaki sınırları Katolik devletlerin yörüngesine girer; -Polonya, arkasından Litvanya- ya da Hansa Alman ticaretinin etkisine bağlanırken, halkın büyük bölümü, Orta Rusya'nın ormanlık bölgesine çekilir. Aslında, bu bölgenin kolonileştirilmesine daha önceden başlanmıştı. Hayli kısıtlı olan dışarıyla ilişkileri de, Aşağı-Volga'ya ve Asya'ya doğru kurulmaya başlar; bu ilişkilerde, artık doğrudan doğruya teması olmadığı Bizans arka plâna düşmüştür.

Moğollar gerçi ülkeye bir vergi dayatmışlardı; ne var ki, kendi oturdukları yerlerden pek farklı olan bu uçsuz bucaksız nemli ormanlar diyarına, vahim bir başkaldırı olduğunda müdahale ederlerdi ancak. Böylece, bu yeni Rusya'nın prenslikleri, Güneyde ve Güney-Batıdaki gelişmelerden farklı olarak, geçmişle bağlarını kökten koparmadan, özerk bir yaşam sürerler. Kuşkusuz birbirine rakip prensliklerdir bunlar; o kadar ki, kendi aralarındaki mücadelelerde, kimi zaman Moğollara, kimi zaman da Polonyalılara ve Litvanyalılara çağrıda bulunurlar. Ancak Moğollar, bu kez politikalarından ayrılarak, bu parçalanışı desteklemeyi istemezler. Onlara daha yalın gelen çözüm şudur: Prenslerden birini, ülkenin bütünü için bir vekil olarak atamak; vergiyi, kendi adlarına o toplayıp ödeyecektir ve karşılığında da, rakiplerine karşı mücadelede kendisine destek olunacak, bağlılığı da böyle sağlanacaktır. **Moskova prensleri**, başlarda, en güçlüleri, toprakları da en geniş olanı olmadıkları halde, beceriklilik gösterip, Moğolların temsilcisi olarak tanıttılar kendilerini; güçler dengesi değiştiğinde, Moğollar sayesinde kazandıkları araçlara dayanarak, yine Moğollara karşı mücadele edeceklerdi. Rusya topraklarında derleniş

toparlanış böyle oldu; kimi zaman Fransa'daki Capet'lerin dönemine benzetilir ki bu, bir dereceye kadar doğrudur da. Bir kez daha, bir yabancı egemenlik, Rus halkına, yoksun olduğu siyasal birliği sağlıyordu; ne var ki, yeni olan, bir Rus rejimi, Moskova prensleri yararına olmuş olmasıydı bunun.

Bu Rusya, o tarihlerden başlayarak, tüm Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, feodal bir topluma ve bir senyörlük ekonomisine doğru gelişecektir. Ancak, başka yerlerdekinden farklı olarak, gelişme, merkezi bir iktidarın gelişmesini ya da süresini engellemek yerine, böyle bir iktidara koşut ve onun tamamlayıcısı olacaktır.

Konu önemlidir, üstünde durmak gerekir.

Rus köy ortakçılığı, uzun zamandan beri, toprakların özel mülkiyete geçmesi ve Kilisenin sahip olduğu ya da laik büyük mülkiyetin ortaya çıkmasıyla, çözülmeye başlamıştı. İnsanların tek başına eseri olmayan, yeni toprakların tarıma kazandırılması bu süreci hızlandırmıştı; Moğolların malî istekleri de rol oynuyordu bunda. Rus köylüsü, ağır ağır, ama geriye dönmeden, doğrudan kendileri isteyerek ya da zorla yapılmış mülkiyet devirleriyle, boyarların ve Kilisenin bağımlılığı altına girdi; boyarlarla Kilisenin elindeki topraklar da *(votchina),* Batı'da, Karolenjler zamanında uygulanmış olandan pek farklı bulunmayan bir günlük geçim ekonomisine göre örgütlendi. Merkezî Rusya'da, ticaret ve kent yaşamı, Kiev Rusya'sına oranla pek geri olduğu için, toprak, en temel gereksinmelerine yanıt veriyordu. Bir tek tuz ticaretiydi halkın bütününü ilgilendiren; halkınsa, buna karşılık, ne Moğollara ödenen vergiden bir çıkarı vardı, ne de yabancı tacirlere satılan ve yalnız büyük toprak sahiplerinin yararlandıkları kürk ticaretinden. Kentlere gelince, sadece tarım pazarları ya da siyasal ve askerî merkezler bulunuyordu; bir tek istisnası vardı bunun ve pek önemlidir: **Novgorod**. Bu kentin Baltık'la ve Hansa ile yaptığı ticaret, Karadeniz üzerinde bir Ceneviz tezgâhı olan Kefe'nin yaptığı ile başa baş gidiyordu. Ne var ki, bu ticaret, Novgorod'da zanaatı, özellikle maden işçiliğini geliştirir ve Batı kentlerinde olduğu gibi, sosyal uyuşmazlıklara yol açarken, tuhaf bir durumu da vardır bu kentin: Gerçekten Novgorod'da, büyük ticaret, hemen hemen bütünüyle, Alman tacirlerin ellerindedir ve yerli bir ticaret burjuvazisinin oluştuğu da görülmektedir. Böylece Novgorod'da, kentteki burjuva ileri gelenlerine karşı olmaktan çok, boyarlara karşı başkaldırmaktadır hoşnutsuz esnaf. O zaman da, Rusya,

bütün öteki Slav halklar gibi, bir gecikmenin acısını çekmektedir: Ticaretinin tekeli Batı tacirlerinin elindedir; yerli bir burjuvazinin olmayışından kaynaklanmaktadır bu ve daha doğrusu, yerli burjuva henüz çocukluk çağını yaşamaktadır.

Bu malikâne ekonomisinin desteğiyle, Moskova monarşisi, Rus toplumunu, **feodal** diyebileceğimiz bir rejim içinde topluyordu ağır ağır. Bir yandan, toprakların genişlemesiyle güçlenmiş olarak, o zamana değin özerk kalmış prensleri vassalliği altına sokuyordu. Öte yandan, prens, kendine hizmet edenlere, geniş topraklarından, Osmanlı tımarına pek benzer biçimde, *pomiestie* adı altında, parçalar dağıtıyordu: Bu dağıtım, ondan yararlananlara devlet haklarını veriyordu, ne var ki miras yoluyla geçmediği gibi geri de alınabiliyordu; bunun gibi, kentlerin başına, halk üzerinde geniş yetkilerle donatarak yerleştirdiği yöneticiler, kendi emrindeki görevliler olarak kalıyorlardı. Önce bu toprakların genişliği ve Moğolların desteği, sonra Moskova prensinin XV. yüzyılda onlara karşı ya da Novgorod'un Polonyalılara gülümseyen boyarlarına karşı giriştiği mücadele için gerekli tutarlılık, son olarak da aşağı-halk tabakalarının desteğiyle, Moskova monarşisi, bir görevliler aristokrasisi oluşturdu; bu aristokrasiye dayanarak, eski boyar soylularıyla denkleşecek, arkasından da -çok geçmeden- savaşacak ve altedecektir onları.

Bütün bu değişikliklerden, Rus köylüsü yararlanamadı pek; çünkü, *pomiestie*nin iktisadî yapısı, boyarların mülkiyetine benziyordu. Oysa, nüfus sayısındaki yetersizlik karşısında, senyör, ne olursa olsun, kendisine değişmez bir elemeği sağlamak zorundaydı. O zamana değin, köylüler, efendilerine gitgide daha sık bağımlı hale gelseler de, hukukçu ya da fiilen bulundukları toprağı değiştirme olanağını korumuşlardı. Ne var ki, böylesi yer değiştirmeleri yasaklayacak senyörler arası bir dayanışmayı yaratmak gerekiyordu artık. Siyasal iktidarın tek bir noktada toplanması ve güçlenişi, köylüyü bir yurtluğa bağlamayı tasarlayıp düşünmenin de kapısını açıyordu: *Bu*, kesin olarak, ancak XVII. yüzyılda gerçekleştirilecektir; ne var ki, bu amaca dönük ilk önlemler ise, XV. yüzyılın sonlarından başlanarak alınır. Böylece Rusya'da, aynı anda olmak üzere, pek katı bir senyörlük rejimi ve sert bir monarşi güçleniyordu; bu monarşi, köylülere karşı, bir sınıfın sosyal egemenliğini destekliyor ve, karşılığında da, yine aynı sınıfın kendisine bağlılığını sağlıyordu. Osmanlı rejimi ile benzerlik pek çarpıcıdır: Rusya'da devlet, Osmanlı rejimindeki kadar sert bir denetim

kurabilecek denli sağlam olmasa ve böylece, *pomiestie*yi elinde bulunduranın yetkileri bir tımar sahibinin yetkilerinden daha geniş olsa da, bu benzerlik çarpıcıdır. Kuşkusuz Bizans da, *pronoia*yı kurarken, buna benzer bir sistem düşünüyordu; ne var ki, devletin zayıflaması sonucu, sistem kendisine karşı işlemeye başlamıştı sonunda.

Böylece, XV. yüzyılın ikinci yarısında, Moğolları ve Litvanyalıları yenen sert ve korkunç **III. İvan**, güçlü bir monarşinin başına geçti. «Bütün Rusların prensi» diye adlandırılan ve, XIV. yüzyıldan başlayarak Moskova'da oturan hükümdarın yanında, bir patrik vardır: Bu patriği seçmek için, Konstantinopolis'in elinde hiçbir araç yoktur artık ve kendisini en has «Ortodoks» olarak sunabilmektedir; o kadar ki, Rum Kilisesi, kimi zaman Latinlerle görüşmelere bile girişmektedir bu yüzden. Ve Moskova, dış dünya ile ilişkiler kurmanın arkasındadır; çünkü, Moğol egemenliği, onu sefaleti içine hapsetmiş ve uzun zaman birkaç eserden başkasını okutmamıştır ona: Dinsel eserlerin yanı sıra, kimi tarihsel ya da epik öykülerdir bunlar; güncel olaylardan esinlenmişlerdir gerçi, ama Rus toplumuna bağlılığın heyecanını görürüz onlarda. Oysa şimdi, her yöne yolculuğa çıkan gezginler vardır: Hind'e *(Nikitin'in öyküsü)*, Konstantinopolis'e ya da İtalya'ya. III. İvan, yeni gücüne değer bir kent yapmak istemektedir başkentini; ve bu amaçla da, eserleri daha önce Polonya'da, Macaristan'da ya da Kırım'da bilinen Kuzey İtalya mimarlarını çağırtır, onlar da gelir Moskova'daki o anıtsal üç kiliseyi, kalesi Kremlinin süslediği sarayı yükseltirler. Bu yabancı sanatçılar, her şeye karşın, hükümdarın talimatları karşısında eğilir, yerli ya da -hâlâ egemen- Bizans geleneklerine saygı duyarlar; bu yerli gelenekler, aynı anda, ikona resminde ve kutsal olan ya da olmayan el yazmalarının süslenmesinde kendilerini ortaya koyar, gelişirler. Son olarak, bir bölüm ruhban arasında, Grek ya da İtalyan hümanistlerinin kutsal metinlerin eleştirisine giriştikleri aynı dönemde, en temel Hıristiyan kitaplarının eski Slavon çevirilerini gözden geçirip düzeltme gereksinmesi duyulur; bu çalışma, aleyhte kimi yankılara yol açarsa da, III. İvan destekler ve XVI. yüzyılda da sürecektir bu.

Osmanlı ilerleyişine karşı, Rusya'nın, Hıristiyanlığın şampiyonu olarak şimdi oynamaya başlayabileceği yeni rolün bilincine, daha o sıralarda **Kardinal Bessarion** varır; «bütün Rusların prensi»nin, Palaiologos'ların mirasçısı bir prensesle evliliği için aracı olur; III. İvan, bu prensesin kişiliğinde, Bizans'ın manevî mirasına taliptir böylece; kardinal öyle der:

«İkinci Roma çökmüştür, bir üçüncü Roma yükselmektedir şimdi, Moskova'dır o da». Ancak, tarihin akışını fazla hızlandırmış olma izlenimi bırakmamak için ekleyelim: Rusya'nın gerçek anlamda Avrupalı bir güç haline gelmesi, gelebilmesi için, daha iki yüzyılın geçmesi gerekmektedir. Ne var ki, III. İvan'ın hükümdarlığından başlayarak, bir şeyin de temellerini kesin olarak atmıştır Rusya.

Neyin?

Gelecekteki büyüklüğünün!

BÖLÜM III
AVRUPA'DA YENİ GELİŞMELER
(XV. YÜZYIL)

Batılı insanlar, o çetin XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca, sorularına bıkıp usanmadan aradıkları yanıtları sonunda bulmuşa benzerler. XV. yüzyılın son on yılları, tutarlığını ve birliğini yeniden bulmuş, öğelerinin her birine belli bir yer ayırıp vermiş ve zenginleşmenin ve genişlemenin aydınlık ufuklarının farkına varmış bir uygarlığın görünümünü ortaya koyarlar. Güçlenmiş devlet, görevinin bilincine varmıştır; toplum, hiyerarşisini yenileştirip gençleştirmiştir; ekonomi, kamu düzeninin yeniden kurulmasıyla ve mahreçlerin genişlemesiyle canlanmıştır; basımcılığın bulunması insanlara yeni olanaklar sağlamaktadır. Uzun bir karışıklık döneminin ertesinde, Batılı toplumlar, hem kendilerine güvenle bakmaktadırlar, hem de güzelliğe ve geleceğe doğru yeni bir atılım için ortaya çıkardıkları araçlara güven duymaktadırlar.

Çetin yüzyılların sertliğini, Avrupa'nın tüm bölgeleri aynı derecede tanımadı; bütün bu sertliğin acısını çekenler de, aynı anda sıyrılmadılar bundan. İtalya'da Rönesansın erkenden başlaması yadsınamaz gerçi; ama savaşın sıkıntılarından yakasını sıyırır sıyırmaz, Fransa'nın hızla kalkındığı da bir gerçektir; onu yakından, IV. Eduard'ın ve Tudor'ların İngilteresiyle, Katolik kralların İspanya'sı izleyecektir. Orta ve Doğu Avrupa uluslarının ise, bir Ölçüde Osmanlı yayılışıyla tehdit edildikleri için, dengelerini bulmaları daha ağır olur. Bununla beraber, her yanda, sorunlar birbirine benzer terimlerle ortaya konmaktadır; uygarlık, aynı çizgilere sahiptir ve eski Hıristiyanlık genç Avrupa'da varlığını sürdürmektedir. Ne olursa olsun, Rönesans toplumlarının yapıları, ete kemiğe bürünmüştür daha şimdiden.

I
MODERN DEVLETİN DOĞUŞU

Batı'da, modern devletin doğuşunda, önce şu önemli olay vardı: Toprakların ve politikanın **tek elde** toplanması. Gerçekten, hanedan çekişmelerinin altında saklı bulunan birlik eğilimi, bu çekişmeler dindiğinde sonuçlarını ortaya koydu.

Neydi o sonuçlar?

Tam anlamıyla olmasa da, İtalya'da, **Lodi Barışı** (1454) ile «İtalya Birliği»nin (1455) oluşmasından sonra, iyi kötü bir denge kurulmuştur.

Küçük prensliklerin ve kentlerin zararına olmuştur bu: Bir yandan Milano Dükalığı ile Venedik Cumhuriyeti, öte yandan Napoli krallığı, Floransa ve Siena Cumhuriyetleriyle Kilise devletini kuşatarak, birbirlerini dengelemektedirler. İç tutarlığı olmayan, dayanıksız ve başsız bir federasyondur bu; insanların iradesinden çok olayların zoruyla sürmektedir ve içindeki her devlet, özellikle ilk ikisi, özerk bir yaşam gütmekte ve komşusuna meydan okumakta ya da omuz vermektedir ona.

Birleşik bir ülke yaratmak, İtalya'daki derme çatmalığa karşın, öteki üç monarşide, Fransa'da, İngiltere'de ve İspanya'da yolunda gitmektedir. **Yürekli Charles**'in kendi topraklarını genişletme girişimi boşunadır. Her üç krallıkta da, kimi zaman evlilikler yoluyla topraklar birleştirilmekte, eski haslar ülkeye katılmaktadır. Kastilya'lı **İsabelle**'in Argon'lu **Ferdinand**'la evlenmesi, İspanya'daki iki önemli krallık arasında kişisel bir bağ yaratır; bir birleşmenin temelleri atılmıştır aslında ve Gırnata emirliğinin fethi (1492) bunu taçlandıracaktır. İngiltere'de de monarşi sağlam bir tabana yerleşmektedir: **Henri Tudor**'un gelişiyle, siyasal yırtılışlar sona ermiş, Galler sorunu çözülmüş (1535), kimi katılışlarla yeni monarşi güçlenmiştir. Bretagne ile Fransa'nın birleşmesinin yolu da bir evlenme dolayısıyla (1491) açılmıştır. Fransa krallığı, tek güçlü devletidir Avrupa'nın. Vaktiyle dağıtılmış haslardan -gerçekten güçlü- Bourbon ile, Orleans ve Angouleme kalmıştır; ancak, taca o denli yakındırlar ki, yirmi yıl geçmeden onlar da bağlanacaktır.

Derecesi ülkeden ülkeye değişmekle beraber, monarşik otorite, kendisine daha da güvenmiş olarak, daha sağlam bir örgüte dayanmakta ve etkisini, yukardan aşağıya, gitgide dallanıp budaklanan bir **idare makinesi** marifetiyle ortaya koymaktadır. Bu konuda da Fransa, İngiltere ve İspanya yolu açmışlardır. İktidarın tanrısal bir kaynağı olduğu geleneği, Fransa'da, VII: Charles'ın tac giyişinden beri, kutsanmış krala artan bir saygınlık kazandırmıştır, çünkü devlet mistiğini desteklemiştir; İtalya'da ise, eski Roma'nın anısı, edebiyat ve sanat, koruyup gözeten prenslerin ününü güçlendirmektedir. Aynı zamanda her krallıkta, hükümdarın konseyi, gitgide artan bir önem kazanmakta, hükümeti yönlendirmekte, devlet genişlediği, giderek yeni görevler üstlenmek üzere uzmanlaştıkça, etkisini yaymaktadır.

Savaş gerekleri, Fransa'da VII. Charles ile Yürekli Charles'ı monarşik ordular yaratmaya götürmüştü. XI. Louis, topçu sınıfını geliştirerek bu

örneği sürdürdü. Gırnata'yı fetheden İspanya ordusu da, örgütlenişinde, Pireneler ötesindeki modele uydu. Bunlar olurken, olağanüstü kaynaklara baş vurma âdet hükmüne gelmiştir artık. Ve monarşiler içinde, yine Fransa'da vergi olağan bir kurum haline getirilir. Her yıl maliyenin genel durumu saptanmakta ve vergi salınması da zincirleme bir usule göre olmaktadır. Ayrıca tuz vergisi vardır; ticaret eşyasının alım-satımı ve taşınması üstüne de vergi konmuştur. Ve bütün bunların toplanması, Fransa'da ve İspanya'da, krallık görevlilerinin denetimine ve yargılamasına tâbidir.

Böylece, devlet ağırlığını her yere koymaktadır.

Bir eli de **adalet**tedir devletin. Bu konuda köklü değişikliklere gidilmemiş de olsa, kralın adamları eskisinden daha sık müdahale etmektedir; yargılanacak olanlar için, adaleti birbirine yaklaştırmak amacıyla, yargıçlar sürekli denetim altındadır. Gerçi, İngiltere'de VII. Henri, denenmiş kurumları, donmuşluklarından kurtarmaktan başka bir şey yapmamıştır; ama Fransa'da, 1454 yılında yayınlanan Emirname ile, modern adlî örgütlenişin ilk anıtı dikilir: Hem adliye idarî ve statüye kavuşturulmakta, hem de yargılama usulünün kimi kuralları saptanmaktadır; onu, kimi yerel âdetlerin yazıya geçirilmesi izler ve Paris Örfünün uygulama alanı genişletilir. Bütün bunlar, **hukukun birleştirilmesi**ne doğru atılmış adımlardır.

İspanya'da da aynı doğrultuda gelişmeler vardır.

Devlet, böylece bütün sosyal kesimlere otoritesini dayatmakta ya da kabul ettirmektedir. Bu otorite, önce feodal soylular üzerinde etkisini gösterir: Soylular, hükümdarın iradesine göre hareket etmektedir artık; ve zaten iktisadî gelişmelerden alabildiğine zayıf düşmüşlerdir. Ruhban da, başını eğmiş, otoritenin çarklarından biri oluyordu. **Sens Konsili** toplanırken, krallık iktidarı, Fransa'da Kilisenin reformunu ele alıyordu. Özetle, din işleri devlet işleri olmuştur.

Monarşiye bu ilerleyişinde yardım eden kimdir?

Doğrudan doğruya **burjuvazi**! Aslında monarşik otorite, kentler üzerinde vesayetini kurmasa ve burjuvazinin de desteğini görmese, böylesi hızlı bir gelişme gösteremezdi. Zaten, en gayretli yardımcılarını da burjuvazi vermektedir krala. Monarşinin hükümetleriyle burjuvazi arasındaki bu -hemen hemen- genel anlaşma ile, iktidarla yeni siyasal yapı arasında da bir denge kurulmuşa benzer. Bu bakımdan İngiltere, otorite ve özgürlüğün

uzlaşmasını pek güzel gerçekleştirmiştir. Kara Avrupasında ise, Fransa kralının otoritesi, İngiltere'deki rakibine oranla, en az tartışılır olanı, en etkili olanıdır. Öyle de olsa, ne Fransa'da, ne İspanya'da, ne de İtalya'da, hükümdarın otoritesi «mutlak» olmaktan uzaktır. Modern mutlakiyet, henüz uygulamaya geçmemiştir; öyle olduğu için de, «prens», iktidarını sürdürmek için hileli yollara başvurmak zorundadır.

Onların neler olduğunu ise, az sonra Machiavelli anlatacaktır bize.

II
İKTİSADÎ DEĞİŞİKLİKLER

Avrupa, XV. yüzyılın ikinci yarısında, nüfusça, iktisadî ve sosyal bakımdan bir yenilik dönemine girmişe benzer. Kısmî de olsa, geçmiş yüzyılların uzayıp giden durgunluğuna zıt düşen bir gelişmedir bu.

Başta, **nüfusta** bir **çoğalış eğilimi** görüyoruz. Ağır ağır da yürüse, bunu doğrulayan belirtiler vardır. Yüzyılın sonunda, Fransa, Batı'nın en kalabalık ülkesi olarak bilinir. Böylesi bir gelişme, İspanya'sı, Portekiz'i, İtalya'sı, İsviçresi, Pays-Bas'sı ve son olarak İngiltere'siyle ve her birinde değişik ölçülerde olmak üzere, öteki Avrupa ülkeleri için de söz konusudur.

O yıllarda yaşamış bir yazarın deyişiyle, «insanlarla beraber, mallar, gelir ve zenginlik de artmaktadır». Gerçekten, XVI. yüzyıl ekonomisinin niteliklerini haber veren **yeni çizgiler** görüyoruz: Üretimin artması, alış-verişin hızlanışı, ulusal ekonomi eğilimleriyle yan yana -aykırı gelecek- dış pazarları kendine çekme eğilimi. Para ve kredi araçları, gelişmeyi hâlâ kösteklese de, o zamana değin hayli bölgesel kalmış olan ekonomi, etki alanını genişletir. Siyasal olayların iktisadî etkenler önünde silinen baskısı da, ticarî alış-veriş bakımından Avrupa'ya birliğini verme yönündedir.

Fransa'da, tarıma toprak kazanma, yeniden boyutlar edinmiştir; ikide bir toprakta kiralar artmakta, tarım toprağının fiyatı yükselmektedir. Üretimin niteliğinde de düzelme vardır; ve has buğday, kimi yerlerde çavdarın yerini almıştır. Toprağın sahipleri olan zengin tacirler, kafalarını topraktan gelecek verime takmışlardır. Topraktan en iyi kâr sağlamayı düşünen, yalnız kimi Fransız ve İtalyan burjuvaları değildir; İngiliz yün tacirleri de, tahıl topraklarının aleyhinde de olsa, koyun yetiştirmeye hız vermişlerdir. Bütün bunlar, topraktan yararlanmakta, -gelişkin bir iki yerde, özellikle Paris yakınlarında, madenciliğin gelişmesiyle, «baştan aşağıya demirden» bir sabanın kullanılması dışında-, büyük teknik derlemeler olmadan gerçekleşmektedir.

Satış kaygısı, teknik ilerlemeleri de kamçıladığından, sınaî' üretim daha hızla gelişmektedir. Üretimi kolay ve daha az pahalıya mal olan hafif dokumalar revaçtadır. Bu yolla elde edilen Flaman ve Alman meta ve sermayesi, çok geçmeden Atlantik ticaretini destekleyecektir. Bununla beraber, büyük yenilik, 1460 yılından başlayarak, özellikle Orta Avrupa'da olmak üzere, **maden işletmeciliğindeki ani atılım**dır. Bu alanda teknik bilim düzeyi yükselmiştir. Toprağı delmede, yukarıya çekmede ve havalandırmada pek yetkin yöntemlerin bulunması, Saksonya, Bohemya ve Macaristan'daki madenlerin işletilmesine, 600 ayak derinliğe inecek kadar olanak sağlar; su gücünün daha da yaygın kullanımı, körüklerin ve çekiçlerin gücünü öylesine arttırır ki, demirhaneler, dağlık bölgelerden ovalara doğru inmeye başlar. 10 ayak boyundaki ilk yüksek fırınlar, eski dökümhanelerin üretim gücünü üç misline çıkarır. Çok geçmeden Orta Avrupa'da dört misline çıkacaktır bu. Özellikle söz konusu olan gümüştür; çünkü, ekonominin ve hükümetlerin ivedi bir gereksinmesi vardır buna. Gümüş, genel olarak kurşuna karıştırılıyordu; ne var ki, Saksonya'da, 1450 yılına doğru, her ikisini birbirinden ayırmanın yolu bulundu. Bir yandan da, İngiltere'de, topraktan kömür çıkarma gelişmekte ve kıta Avrupa'sına sevkedilmektedir. Kullanımı, özellikle ordu donanımı için gitgide arttığından, her yerde demir aranmaktadır.

Ekonomi alanında bir başka önemli olay da şudur: Cenevizliler, Küçük Asya'nın Osmanlıların eline geçmesiyle oradaki şap ocaklarını yitirdikleri sırada, Papalık topraklarında şap bulunur ve Papalık, Medicilerle ortaklaşa, tüm Avrupa pazarlarında Papalık şapına tekel koymaya kalkar. Devletin ve sermayenin, yeni sanayiler üzerinde gitgide artan egemenliğini göstermesi bakımından ilginçtir olay. Bütün ülkelerde, hükümdar, madenler üzerinde kendi hükümdarlık haklarını belirtiyor ve bu konuda yasalar çıkarıyor; Fransa'da XI. Louis, 1471 tarihinde madenler üzerinde ilk Emirnameyi yayınlar. Devletin, henüz gerçek bir ekonomi politikası yoktur gerçi; ama, en azından, ekonomik etkenin gücü ve sağladığı zenginlik hakkında daha açık bir bilince varmaktadır: Daracık ülkesiyle Mediciler Floransa'sında olduğu kadar, gümrüklerinin getirdiğiyle yaşayan İngiltere'de de görüyoruz bunu. Nicole Oresme'in uzaktan çömezi ve Colbert'in öncüsü olan XI. Louis, egemenliğinin bir aracı haline getirmek için, madeni olduğu gibi, kumaş üretimini de düzene bağlar; öyle görünüyor ki, özellikle ipek sanayisinin gelip girmesinden sonra, krallığı, dışarıya olan iktisadî ve malî

bağımlılıklardan kurtarmanın aranışı içindedir. Gerçekten, genel olarak şu ilke kabul edilmiştir: Bir ülkenin zenginliği elindeki naktin bolluğu ile ölçülür. Şuydu anlamı bunun: Altının nadir olduğu bir ülkede parasal rekabet ve malî ortaklıklar hükümetlere kendisini dayatır.

Hemen her ülkede **paranın düzeltilmesi** yolunda bir politika görüyoruz.

İktisadî bakımdan bir deflasyon devrinde, paraca uzun bir enflasyon dönemi yaşadıktan sonra ve Amerikanın değerli madenlerinin bulunmasının arifesinde, Avrupa, iktisadî rönesansının yanına, paraca bir deflasyonu da getirip katıyordu; bu ise, krediye ve sermaye sahiplerine başvurmayı, görülmemiş derecede zorunlu kılıyordu. Sermaye, böylece buğday, şarap, tebeşir boya, safran ya da yün gibi büyük ticarete uygun ürünler üzerindeki spekülasyon yoluyla tarımdaki üretime girer; özellikle ipekte olmak üzere dokuma sanayisinde ve şap gibi ilkel maddelerde ağırlığı daha fazladır; son olarak da maden sanayisinde. Aletlerin fiyatı, düzenlemelerin önemi, el emeğinin uzmanlaşması, büyük sermayelerin işin içine girmesini gerektirmektedir ki, yalnız büyük sermayedarlar ya da dev ortaklıklar bunun tehlikesini göğüsleyebilirdi.

Mediciler firmasının ise, kapitalizm öncesi dönemde, apayrı bir yeri vardır bunların içinde.

Uzun zamandan beri, İtalyanların yapa geldikleri uluslararası ticarete, gitgide artan sayıda başka tacirler de katılmaktadır şimdi. Çıkar ilişkilerinin, çoğu kez ulusal ve kan bağlarına ağır bastığı bir ortamda, alış-veriş tekniği, kendi yöntemlerini yaymakta ve düşünce düzeyinde hümanistlerin yarattığı topluluğa benzer bir topluluk yaratmaktadır; aslında, her ikisi de bunların, çoğu kez aynı ailelere bağlıdır. Gemi tekniğindeki gelişmeler sayesinde, gemiler, Akdeniz limanlarından Bruges’e ve Londra’ya, mevsimlik seferler düzenlemektedirler; Bretonlarla İspanya yarımadasındakiler, yüzyılın sonlarında denizlerin kralları gibidir. Öyle olunca da, hatlar uzamaya başlar: Atlantiğin insanları, Danimarka boğazlarının ötesine serüven aramaya çıkarlar ya da Cebelütarık’ı geçip Yakındoğu’da, Türk korsanlarına karşın Echelles’e geçerler. Böylece Okyanus, Akdeniz’in hiçbir zaman tartışılmamış üstünlüğü ile yarışmaya başlamıştır. Bunun gibi, kıtada, devletlerin yeni bir özen gösterdikleri yollar boyunca, hemen her ulustan arabalar birbiriyle hız yarışına çıkmışlardır; yine bu yollar boyunca, değişik vadeler taşıyan kredi senetleri dolaşmaktadır ve böylece, yazılı belgelerin alış-verişi, geniş ölçüde nakit darlığını gidermektedir. Deniz sigortaları da,

doğdukları Akdeniz limanlarından başlayarak, Batılı limanlara ulaşmıştır. Böylece, eski alışkanlıklara çarpmadan, ticarî işlemlerdeki uygulama, yeknesaklaşmakta, alış-verişlerde dayanışma örgütlenmekte, çakarlar dünyası berraklığa kavuşmaktadır. İktisadî ulusçuluğun ve siyasal sınırların üstünde, Batı, gerçekten **Avrupalı bir ekonomi**ye gözlerini açmaktadır.

Yeniden doğmakta olan uygarlığının bilincine vardığı gibi.

III

YENİ İNSAN VE ÖZLEMLERİ

Kutsal Kitaptaki «**Oluş**»u yorumlarken, Pico della Mirandola, bir yerde, Tanrıya, Adem'e hitapla, şu sözleri söyletir: «Seni dünyanın merkezine yerleştirdim; orada ne oluyor bitiyor daha iyi görebilesin diye. Ne tanrısalsın sen, ne de dünyasal, ne ölümlüsün ne de ölümsüz. Yozluğun içine düşüp gömülmek senin elinde, daha yüksek ya da tanrısal düzeyde yeniden doğabilirsin de. Her şey, senin vereceğin karara kalmıştır». Pek parlak biçimde, insanın, uygarlığın temel ölçüsü olduğunu söylemek istemektedir; çünkü insan, güzele, iyiye ve gerçeğe olan özleminde, erincinin ve gelişmesinin sırrını bulmuştur.

Nasıl?

İTALYAN RÖNESANSININ BAŞLANGIÇLARI

Bir bölümüyle, **yaşamın dış görünüşü**nde, dekordaki yeniliklerin yol açtığı psikolojik değişiklikler var: Meskende yeni bir rahatlık, bir konfor aranışı, süsleme zevki, kentçiliğin başlangıçları, yaşama sevincini dile getirirler. Başka yerde olduğundan çok, İtalya'da boş vakit duygusu belli eder kendini. Barışa kavuşmuş Fransa'da, Yukarı-Almanya'nın ve Pays-Bas'nın zenginleşmiş kentlerinde, kentteki ev daha zariftir ve kırsal kesimdeki şato da o savaşçı görünüşünü yitirir gitgide.

Floransa'da Medicilerin, Alberti'lerin, Ruccelai'lerin, Pitti'lerin, Strozzi'lerin sarayı yükseliyordu; Venedik'te Câ d'Oro; Roma'da Venedik Sarayının dışında Doria ve Capranica'ların sarayları... XV. yüzyılın ortalarında, kentteki meskenlerde kendini gösteren yeniliğin tanıklarıdır hepsi de. Milano'daki Sforza şatosu, askerî gücü elinde tutanların kente yerleşmelerinin işaretidir. Nuremberg, Augsburg, tuzu kuru tacir takımının evleriyle süsleniyordu; Gand'dakiler, Bruges, Bruxelles, Luvain ve Anvers'tekiler, daha da zariftiler. Fransa'da kralların ve prenslerin oturdukları Nantes'deki Mehun-sur-Yevre ile Loire'daki şatoların duvarlarına süslü pencereler açılır, dam köşküne dönüştürülmüş eski

burçlarında üstü örtülü balkonlar yapılır ya da teraslar; öte yandan, soylu kişilerin ve «soyluca yaşayan» burjuvaların kentlerdeki evleri ahşapken taşa ve tuğlaya dönüşmekte, konuk ve toplantı odaları çoğalmakta ve heykelle süslenmektedir.

Ağır ağır, yeni bir yaşama biçemi kendini belli etmektedir böylece.

Bu daha iyi bir yaşam düşü, henüz halka ulaşmamıştır pek; o, dar sokaklarında ve kapalı yerlerinde, topluca yaşama alışkanlığını sürdürmektedir. Papaların kimi cesur tasarılarına karşın, Roma'da bile, kentçilik ilk adımlarını atmaktadır henüz. Tasarlanan büyük değişikliklerde, *De Architectura'nın* yazarı eski Roma'nın ünlü mimarı **Vitruvius**'un mimarlık ilkelerine önde gelen bir yer verilmektedir; **Leon Battista Alberti**, *Yapı Sanatı* adlı eserinde, İlkçağ mimarlığının sırlarını açığa vurur. Ne var ki, o dev ve yüce Saint-Pierre'in ilk plânlarını gözden geçirip yapımına başlamak için bir yarım yüzyıl beklemek gerekecektir. Kuşkusuz **Brunelleschi**'nin *Santa Maria dei Fiori'*nin kubbesini yükseltirken yaptığı cesur girişim, yeni bir geometri düşüncesini açığa vururken, geleceğin formüllerini de haber vermektedir. Öyle denir, o dönemde, mimarlar, ressamları izlemişlerdir; ressamlardır ki, ideal bir kentin çizgilerini ortaya koymuşlardır ilk kez.

İnsanın günlük yaşamına gitgide kendi boyutlarında bir çerçeve çizen Brunelleschi, Floransa Kilisesinden sonra, Pazzi küçük kilisesini yaptı; aynı dönemde, ışıldayan gotiğin ustaları, yapıyı daha insanî boyutlara indiriyorlar, ressamlar da iç dünya ile gerçeğin daha doğru gözlemlerini ulaştırıyor ve bunu yaparken onlar da insan boyutlarında görüyorlardı. Perspektifin ve natüralizmin fethi, renk dünyasındaki yeni buluşlar, daha ince farklılıkları ortaya koyan şeyler olarak, İtalyan Rönesansındaki sanatsal hümanizmayı dile getiren niteliklerdir.

Fra Angelico, Trecento'nun mistik geleneğini XV. yüzyılın ortasına değin uzatarak, 1455 yılında ölür; ne var ki, Saint-Marc Müzesindeki *Çarmıhtan İndirilişini* ya da Vatikan'daki *Saint Etienne ve Saint Laurentin'in Yaşamında* dramatik yoğunluk ile tavırlarda ve peyzajdaki gerçeklik, onun gerçeklik kaygısını ortaya koyarlar. Onun arkasından, Giotto döneminin usullerini yenileştirmek Floransa Okuluna düşer. **Masaccio**, kısa ama verimli yaşamında, örneğin *Saint Pierre'in Kabilesi*nde, hacimleri ortaya koymayı, doğal tavırları belirtmeyi, yaşamı dile getirmeyi başarmıştı. Aslında, yol çizilmiştir; öyle olduğu için de,

gözlem gücü, kitleyi bölüştürüp dağıtma sanatı, gözü tabloların merkezine çekme, perspektif ve hareketin kanunlarının ustaca incelenmesinin de yardımıyla, Paolo Uccelli'nin süvarisinin savaşlarını bilimin ve yaşamın şaheserleri yapıp çıkar. Aynı hareketle, Floransa'nın heykeltraşları da mermeri ve bronzu titretirler. **Ghiberti**, mekânın yanılsamasında yaşamın yoğunluğunu gösterir. Ondan daha da cesur olarak, **Donatello**, insan bedeni hakkındaki o hayranlık verici bilgisini ortaya koyar ve *David*'inde, insanı ilk kez çıplak göstermek cesaretinde bulunur. Resim gibi, heykel de portreye doğru yönelmektedir: Lucca della Robbia'da ve Verrocchio'da öyledir. O sıralarda, resim olarak portrenin ustası ise **Ghirlandajo**'dur.

Sanatçıyı ilgilendiren, insan, birey olarak insandır artık!

Perspektifin kanunlarından ele geçirilen, mesafe ile hacmin kanunlarıydı; XV. yüzyılın ikinci yarısında renge egemen oluş eklenir buna; sanat, portrede kazanılan başarılarla bireyselleşir; tuval üstüne resmedilmektedir daha çok, değirmi çerçeve sevilir ve yeni yağlıboya resim tekniği, renk dünyasındaki sıcaklığı arttırır.

İtalya'da, aydınlığını şimdi bütün yarımadaya serpen ve dışarıya karşı da örnek olan bu sanata, hümanizma da esin verir ve koruyup gözetenler de yönlendirir. Simgelerini Antik paganlık yenileştirse de, asıl konusu, kendisini koruyan kişileri yüceltmedir, bir başka deyişle bir insandır. Bağışçı, Ortaçağ resminin o ağırbaşlı ve kendi içine dönmüş tavrını terkederek, şatafatlı giysileri içinde gösterir kendini, kimi zaman ermişin yerini bile alır. Benozzo Gozzoli Medici'leri yüceltiyordu; Pinturricchio, Sienna'daki freskolarında Papa II. Pius'dan çok daha fazla Enea Silvio'yu ululaştırır; Messina'lı Antonello ile, Gentile Bellini ile, düşüncenin merkezine gelip oturan, rengin o kendine özgü parlaklığı içinde, insandır. Öyle de olsa, yüzyılın en büyük adlarını bulmak için, yine de Floransa'ya yüzümüzü çevirmemiz gerekir. Önce **Botticelli**, çizgilerin ve rengin uyuşumu içinde, desenin sertliğini, biçimin ve ince farklılıkların zarifliğiyle birleştirir; onun *İlkbahar*'ı, İtalyan Rönesansının da bir simgesi değil midir? Son olarak, o büyük, o yüce **Leonardo da Vinci**, sanatçı, mühendis ve bilgin olarak kültürün evrenselliğini özetleyen o ansiklopedik deha, Fransa'ya kadar uzanan gezgin yaşamı ile İtalyan etkisini yayar durur. Onun için tablo, bir iç dünyanın dile getirilişidir ve o yüzden de aydınlıkla karanlığın bir arada bulunduğu bir esrarlı havaya bürünür.

İtalya, güzellik ülküsünü dile getirip formüllendirmeyi, yaradılışına, Antik mirasa ve sanat koruyucularına borçlu ise ve yine onlara dayanarak, güzelliğin sırlarını komşularına öğretmişse, onlar da borçlarını öderler ve dağlar ötesinden gelen bu etkileri kendi gelenekleriyle uzlaştırıp birleştirmeyi başarırlar. Aslında İtalya, Fransa ve Pays-Bas arasındaki ilişkiler pek sıkıydı hep; ve Fransa ile Pays-Bas'da sanatı koruyup gözetenler vardı. Kuşkusuz, XVI. yüzyıldan önce, mimarlık, yalnızca süsleme motiflerinde yarımadanın etkisinde, o da zayıf olarak kaldı; ancak, heykeltraşlarla ressamlar İtalya'ya seve seve gidiyorlardı. **Jean Fouquet** İtalya'yı tanıyordu; Loire vadisinin, Ortaçağ gerçekçiliğinin mirasçıları olan heykeltraşları, yüzyılın sonunda, Michel Colombe'la, uzun zamandan beri revaçta olan hareketi kattı gelişmeye. İtalyanlarla sürekli ilişki içinde bulunan «Flamanlar» da, İtalya'ya seve seve gidiyorlardı; ondan etkilenirken de, kişiliklerinden hiçbir şey yitirmiyorlardı. Yağlı boya resim tekniğini kim ve nasıl koydu ortaya? **Van Eyck kardeşler**den bilinir bu. Ancak, öyle görünüyor ki, onlar, gök mavisiyle, Doğu'dan gelen petrolü karıştırmanın sırrını buldular sadece. Aslında okullar, birbirleriyle henüz karışmadan, aynı ülküye çevirmişlerdi yüzlerini. Bir kuşak sonra, Memling'le, Gerard David'le ve Ouentin Metsys'le, İtalyan etkisi gerçekten gelip kök salacaktır. Bununla beraber, perspektif bilgisi, doğanın resmedilişindeki gerçekçilik, renk tekniği, hatta bireye verilen yer, bütün bu nitelikler, Van Eyck'in sanatında kendilerini gösterirler.

Öteki sanatlar gibi, müzik te, dünyaya daha somut, daha insanî bir bakıştan esinlenmektedir.

İTALYAN HÜMANİZMASI VE ÖTEKİLER

XV. yüzyılın insanları için, güzelin ülküsü, duyarlığın ve gerçeğin ahenkli olarak dile getirilişinde gizliydi. Güzelin ölçüsü, insanın duyabilme yeteneğinin ölçüsünde değildir yalnız; anlayabilme ölçüsündedir de. İnsanın duyma ve anlama yeteneği, böylece insanın yürüyüşünün, yol ve yönteminin sınırlarını işaret ederler. Bu yol ve yöntemler ise, gerekçelerini İlkçağ'da buluyorlardı; bakışlar oraya çevrilmişti; akla ve eleştiriye gitgide daha geniş yer veriliyordu artık.

XV. yüzyıl, daha önceki kuşakların edebî hümanizmasını ve özengenliğini aşarak, metinlerin dış ve iç eleştirisine girişti; eskilerin düşüncesiyle olduğu kadar, yazdıklarının biçimiyle de İlgilendi; son olarak, Antik düşünce ile Hıristiyan düşüncenin bir bireşimini gerçekleştirmeyi

denedi. Alman hümanistlerin en büyüğü olan Nikolaus de Kues, büyük bir kavrayışla öyle söylüyordu: «Her yanda, İlkçağa yüzünü çevirmiş özgür sanatların incelenmesine kendisini gitgide adamış insanlar görüyoruz; hem de alabildiğine açlıkla kendini vermiş insanlar. Yakında bir devrim bekleniyor sanki».

Bu alanda da, İtalya öncülük yaptı. Ne var ki, bu kez üniversitelerden gelmedi girişim; hümanizmanın ocakları, sanat ve edebiyatı koruyan kişiler ve çevreler oldular. Hemen hemen aynı anda, 1463-1464 yıllarına doğru **Roma Akademisi** ile **Platoncu Akademi** kurulur; Papa V. Nicolaus Vatikan Kitaplığını kurar ve Papa IV. Sixtus da halka açar onu; son olarak, Floransa Birliği yararına Rum Kilisesinin kimi aydın kişileriyle, Konstantinopolis'in düşmesinden sonra da, Bizans'tan göçen aydın insanlarla ilişkiler kurulur: Bessarion, Roma Kilisesine kardinal olunca, Marcienna Kitaplığını kurar.

Antik edebiyatların yenilenişi ve skolastik eğitimin çöküşü, eleştiri yöntemlerinin başarıya ulaşmasında yardımcı oldu. Bu yolu açma onuru, başkalarından çok daha fazla, **Lorenzo della Valla'**nındır. Modern filolojinin kurucusu, hümanist yorumun ve tarihsel eleştirinin yaratıcısı o oldu. Onun gramer ve biçembilim üzerine olan eseri, Erasmus kuşağının yazma sanatı olacaktır. Hıristiyanlığın kökenleri ile ilgili belgeleri yorumcu olarak inceledi; ve, bir bireşim kaygısıyla, bütün sistemleri eleştirip, kendisininkini de önererek, düşüncelerini ve tutumlarını gözden geçirmek zorunda bıraktı devrini. Kuşkuculuğu, daha da bilimsel bir doğruluk içinde, Ockham'lı Guillaume'un eleştiriciliği ile birleşiyordu; ve daha da alaylı olarak: Papanın bu ahlak tanımaz sekreteri, bir zevk ahlâkı öneriyor ve cesur eserleriyle, Hıristiyanlıkla stoisizm arasında bir uzlaşma olasılığını ilân ediyordu.

Roma Akademisi, Valla'nin işaret ettiği anlamda çalıştı. **Pomponazzi**, geleneksel düşüncelerin çok daha uzağına düşer: Felsefeyi dinden ayırmak düşüncesindedir; *Ruhun Ölümsüzlüğü Üstüne İnceleme* (1516) adlı eserinde, akılcılığını sergiler. Tümellerin varlığını, mucizeleri ve ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmez; din, sadece bir inanç sorunudur ona göre; felsefede bilgiye ulaştıracak tek aracın akıl olduğunu öne sürer. İnanç için «doğru», ama bilim için «yanlış» şeylerin var olduğunu söyler. Böylece, inançla bilim arasında ortaya çıkan kopmayı kesinleştirir. Başkaları, özellikle Medicilerin Floransa'sında, bir bireşim aranışı içindedirler: Önce

Marsilius Ficinus'u görüyoruz. Hıristiyan inancına saygıyı sürdürmek istese de, özellikle Yunan bilgeliği ve doğal bir din üstüne kurulu bir bireşime varır yine de; bu doğal din, günah kaygısından sıyrılmıştır, huzura yönelmiştir ve İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanlığı kurtarması düşüncesine (Redemption) pek az yer verir. Arkasından o harika çocuk, **Pico della Mirandola**, genç dehasının coşkusuyla, Hıristiyan inancını, pagan ve Yahudi, Hıristiyanlıktan önceki tüm öğretilerle uzlaştırmaya verir kendini. Hak-mezhep dışı bir gözüpeklik içindedir: «Bu genç belâsını arıyor, der bir gün Papa VIII. İnnocentius, bir gün ateşte yakılmayı istiyor!». Bununla beraber, üstüne bireyci bir dinin kurulabileceğine inandığı bir iç dünya zenginliğine ulaşır ve çetin bir çileciliğin içinde vaktinden önce ölür gider. İnsan kişiliğini yüceltmenin hayranlık verici girişimi olarak, bireşimi, yine de bir başarısızlıktır.

XV. yüzyıl insanlarının yeniden buldukları bireşim düşüncesi, yalnız İtalya'da çiçeklerini vermedi. Leonardo da Vinci'nin, kimi bilimlerin sonuçlarını önceden haber veren sessiz çalışmaları, ansiklopedik zekâlarla dolu bir yüzyılı taçlandırırlar. Burada Leon Battista Alberti'nin adını bir kez daha analım. Öyle de olsa, çağın en büyük kafalarından biri Almanya'dan çıktı: **Nikolaus de Kues**! İtalya'da ulaşılan bireşimler de belli bir ölçüde ona borçludurlar başarılarını. Bu büyük zekâ, zamanın bilimlerinin bütün verilerinden haberdardır; bu arada Kutsal Kitabı, Eskileri, Ortaçağ'ın Kilise Babalarını ve mistiklerini, hâttâ Kabbal'ı bir yana itmez; dogmanın da, işte bütün bu bilgilerin ahengi içinde uzlaştırılabileceğini düşünür. XIV. yüzyılın çabalarını daha ileri götürür: Dünyanın evrenin merkezi olduğu düşüncesini reddeder; modern astronomiyi, gözlem ve matematik hesaplama üzerine kurar! Bütün bunları, çok geçmeden çömezi Regiomontanus yayıp ünlendirecektir. Ne var ki, Thomascıları sevmese de, Ockhamcılığa da tepki gösterir; ancak, agnostikliğin ve panteizmin hemen yanı başındaki uçurumun kenarında başının dönmesinden de kurtulamaz. Öyle de olsa, bütün halinde gördüğü bir dünya hakkında, matematik bilimine dayanan bir sistem kurmuştur en azından; ve Tanrı üstüne mistik bir anlayışa ulaşmıştır: Bunu yaparken de, bilimsel bir muhakeme ile, matematik sonsuzdan metafizik sonsuza doğru, sonunda Tanrının lütfuna götüren bir yol çizmiştir kendine.

Bu yolların üzerinde, Alman hümanizması, başka yerde olduğundan çok bilimsel bir nitelik kazandı. Güneydeki Alman kentleri, Augsburg ve

özellikle Nuremberg, tacirlerinin bilim ve sanat koruyuculuğu sayesinde, bilim adamlarını kendilerine çektiler: Nuremberg, Regiomontanus ve Martin Behaim'le astronomi ve coğrafyanın merkezi oldu; Augsburg'u ise Pentinger ünlendiriyordu. Bu arada, filolog Jean de Trittenheim ile Jean Reuchlin'i ve bir de -Kues'in bir başka çömezi olan- Rudolphe Husman'ı unutmayalım: Rudolph Husman'dadır ki, hem Valla'nın öğretisi, hem de Ortak Yaşam Kardeşleri'nin kurduğu Hollanda Okulu'nun öğretisini yeniden buluruz; Erasmus, 1475-1485 yıllarına doğru, işte bu Hollanda Okulu'nun içinde kendini yetiştirecektir.

Fransız hümanizmasının gelenekleri daha eskiydi. XV. yüzyılı ortalarında hümanist akım kendini daha çok ortaya kor. Bununla beraber, üniversite çevrelerinde bulur sözcülerini; bir Guillaume Fichet ve bir Robert Gangin böyledir. Yüzyılın sonuna gelindikçe, gelişme de hızlanır. XI. Louis de, dikkatleri bilimsel çalışmalara doğru çeker ve kitaplıklar kurdurur. Fransızların İtalya'ya yolculukları artar; İtalyanlar da Fransa'ya sık sık gelmektedir: Bir ara Pico della Mirandola da Paris'e gelir. Kimi İtalyanlar da, eski İngiliz üniversitelerine Antik eserler üzerine çalışma zevkini götürür sokarlar. Aslında Fransızlar, İtalyanlarda, hiç bilmedikleri bir şeyi bulmuş değildirler; XIV. yüzyılın sonlarından başlayarak, Petrarca'nın etkisi Fransa'da pek büyük olmuştu; Petrarca'da, -aslında onun da çözemediği- kimi büyük sorunların yanıtının bulunduğuna inanılmıştı. Ne var ki, başlarda ahlakçı olarak karşılanan şairin, sonra bir edebiyatçı olduğu sonucuna varılır. Etkisi, XV. yüzyılın ikinci yarısında hâlâ sürse de, zekâlar başka gereksinmeler içindedir. Yunanca bilgisi ve Platonculuk yayılmaktadır. Öteden beri kullanılan el kitapları, ne İlkçağ yazarlarını ne de son İtalyan yazarlarının eserlerini değerlendirmeye yetmediğinden, metinlerin eleştirel incelenmesi için gerekli araçlara gereksinme duyulur. O yüzdendir ki, o sıralarda bu amaçla yayınlanan eserler arasında Valla'nın *Aelegantiae*sini de görürüz. İtalyan hümanizması önce yüreklendirmişti; şimdi ise, Fransız hümanizmasına, bir filoloji ve biçembilimi yöntemi sunuyordu. O tarihten sonra Fransızlar, Ortaçağdan gelen geleneklerini sürdürerek, kendilerini salt edebî zevklere de bırakmadan, Kutsal Kitab'ın yorumu ve ilahiyatta, İtalyanlardan yardım istemeksizin, kendi başlarına ilerleyeceklerdir.

İtalyanların olsun, Almanların ve Fransızların olsun, din konusundaki düşünce ve kaygıları hatırlanmazsa, onlardaki hümanizmanın aldığı yön de

anlaşılamaz. Bu sorunlarla[1] çalkalanmış birçok kuşaklardan sonra, onlar da, yapısı değişikliğe uğramış bir dünyayı açıklamanın aranışı içindeydiler; ve hepsi de, her zaman haber verilen, ama durmadan ertelenen din reformu diliyorlardı. Gerçi böylesi bir reforma gidiş tavsamıştır: Çeşitli nedenlerin yanı sıra, Roma'da, V. Nicolaus, II. Pius ya da IV. Sixtus gibi doğrudan doğruya hümanist Papalar vardır; hele yüzyılın sonuna doğru Saint Pierre'in tahtında, **VI. Alexandre Borgia** gibi birinin olması, bir reformun gerçekleşmesine pek uygun değildi. Öyle de olsa, reform isteği, XV. yüzyıl insanlarının derin eğilimlerinden birine yanıt vermektedir; hümanizma düşüncesiyle uyuşmaz oluşu bir yana, çoğu kez içiçedir onunla. Geçmiş yüzyılların dinsel eğilimleriyle de ilişkili olduğu için, dile geliş biçimleri de çeşitli oldu.

Özetle, **yeni bir insan** doğmuştur.

Bu insan, her şeyi düşlemektedir ve düşlediğinin de üstesinden geleceği inancı içindedir. Çünkü koşullar, din adamlarının, bilginlerin, siyasetçilerin, serüvencilerin, son olarak da iş adamlarının önüne sonsuz ufuklar açıyordu; parlayıp yükselmenin, fethin ve çıkarın sonsuz ufuklarını...

IV
DÜŞÜNCENİN YAYILIŞI VE DÜNYANIN TANINMASI

Bütün teknik ilerlemeler gibi, basımcılığın bulunması, bir uygarlığın dile gelişi, bir gereksinmenin gerçekleşmesi ve bir araştırmanın taçlanışıdır.

BASIMCILIĞIN DOĞUŞU

Üniversitelerin çoğalması, kitapseverlerin zevki, hümanist eleştirinin gereksinmeleri, XV. yüzyılın ortalarında, kitap isteğini alabildiğine arttırmıştı. Oysa el yazmaları, hammaddesi ve yazılmalarındaki ağırlık bakımından pek pahalıydı; gerçekten lüks bir nesneydi bu. Öğrenciler ise, onları, yaşam koşulları her yerde hayli düşük olduğu için pek sağlayamıyorlardı. Zenginlerde, özellikle de tacirlerde, güzel el yazmaları elde etme, tıpkı bir mücevher gibi, bir değerli sofra takımı almak gibi, bir yatırım biçimiydi: Eşyanın dökümü yapıldığında, mobilya ve alacaklar gibi onlar da sayılırdı.

Kitap çoğaltımında ilk düşünce, 1440 yılına doğru, ağaç oyma tekniğinin sağladığı, tahtaya oyma usulünden yararlanma oldu. 1370 yılından başlayarak, belki Burgonya’da, bir tahta parçası üzerine kabartma halinde harfler oyulmuştu ve, mürekkepleme ile sıkıştırma yoluyla, bir sayfalık bir metnin çoğaltılması sağlanmıştı; buluş, din resimlerinin ve oyun kâğıtlarının kullanılmasında yayıldı. Batı’nın, buna benzeyen bir yöntemle hazırlanmış Çin kâğıt parasını tanımasından -aşağı yukarı- bir yüzyıl sonra oluyordu bu. Öyle de olsa, Batı’daki buluş, hem işçilikteki ağırlığına, hem de daha eğilip bükülebilen bir maddenin dökümüne çare bulunduğu gün değerlendirilebildi. Kesin gelişme çifte oldu: Elle dizilen madeni harfin bulunması; bir de, sayfanın önünü arkasını basma olanağı veren hareket eden tablalı basımın bulunması idi bunlar. Kabartma harflerin kullanılmasından sonra, oyuk bir ana kalıpta, kurşun ve antimon karışımı akıtılmak yoluyla bu harfler yapıldı; böylece, basımcılığın bulunması, maden sanayisindeki genel ilerlemelere bağlı bir olaydır.

Bu birbirini izleyen gelişmeleri kime borçluyuz?

Pek de önemli değil!

Basımcılığı bulanlar arasında ilk yer, elle dizilen harfleri bulan Haarlem’li **Laurent Coster’**le **Johannes Gutenberg**’e ait; Johannes Gutenberg, ortağı Pierre Schaefer’le, Strasbourg’ta bu işin üzerine eğilip incelemelerde bulundu ve Mayence’ta, 1455 yılında ilk kitabın basımını gerçekleştirdi: İlginçtir, bir Kutsal Kitaptır bu basılan; *«42 satırlık Kutsal*

Kitap», ya da Mazarin bir nüsha aldığı için *«Mazarin Kutsal Kitabı»* diye anılır.

Yeni tekniğin yayılışı bir gerekliliğe öylesine yanıt veriyordu ki, ilk basılı kitabın ortaya çıkışından bir on beş yıl kadar sonra, bir Romalı şöyle haykırabiliyordu: «Vaktiyle 100 dukaya alınamayan eserler, şimdi olsa olsa 20 duka; bu gidişle daha yoksul olanın da bir kitaplığı olabilecek. Eskiden cilt için ödenenden daha azıyla bir kitap almıyor!». Gerçekten de, daha otuz yıl geçmeden, doğan basımcılık Batı'yı fethetti. Mayence'la Strasbourg'tan, Basel'e ve Nuremberg'e geçti, sonra da İtalya'ya; Paris'te 1470 yılında kurulur ilk basımevi, arkasından hemen Lyon hareketin başına geçer ve onu öteki yerlerle üniversite kentleri izler. İspanya'da ilk kez Valence'ta ve Siraküza'da basımevi kurulur; yüzyıl bitmeden, Londra da kendi basımevlerini görecektir.

Bu arada, harflerin biçimleri de değişikliğe uğrar.

Düşüncelerin bağımsızlığına kavuşmasının simgesi olan basımcılığı, Kilise pek iyi karşıladı önce. 1487 yılında Augsburg piskoposu öyle yazar: «Basımcılık, bu yüzyılı gerçekten aydınlatmıştır. Kilise, ona özel olarak borçludur... Bu buluş, tanrısal bilimle dolu nice kitapla donattı onu». Bu buluş sayesindedir ki, Kutsal Kitap, çeşitli dillerde, olağanüstü bir yaygınlık kazanır; değiştirilmeden, olduğu gibi basılan metinlerin yanı sıra, *Yoksulların Kutsal Kitabı* adıyla bir başka biçimi de vardır; ayrıca sayısız dua kitabı, bir de İlkçağ'la ilgili eserler ve hâlâ revaçta olan şövalye romanları. Ne var ki, pek çabuk tehlikeleri de farkedilir gelişmenin; basımcılığın denetlenmesi, 1487 yılından başlayarak, Papa VIII. İnnocentius'un kafasını kurcalayıp duruyordu ve, 1501 yılında Papa VI. Alexandre, iman konusundaki her kitabın basım iznine (imprimatur) tâbi olduğuna karar verir. O yıllarda bir Alman, bu kararı, tersine dönebilir bir silâh olarak görür; gerçeğe hizmet edebileceği gibi, yanlışın da emrinde olabilirdi. Özetle, Reform için savaşların aracı yapılmıştı.

COĞRAFYA BULUŞLARININ BAŞLANGIÇLARI

İktisadî, sosyal, siyasal ve düşünsel koşullar, hep bir arada olmak üzere, coğrafyada ufukların gelişmesine yol açtılar. Batı dünyası, sınırlarını genişletmenin gereksinmesi içindeydi ve tam zamanında da bunun araçlarını yaratmasını bildi: Gerçek, açıklık ve kesinlik duygusuyla kamçılanmış olarak yaptı bunu; doğrudan gözleme serüven merakı da

karıştı. Bir yerde, bir teknik hümanizmadan da sözedebiliriz. Bu anlay$_{1Ş}$la çağının sorunlarına bakan ve onlara bir çözüm getirmek İçin çabalayan insanlar arasında tipik örnek -belki de- Portekizli **Prens Henri**'dir.

Hiç yolculuğa çıkmasa da, «Denizci» diye anarlar onu.

Bir gelişme ortamı bulunmadığı ve araçlar da uygun olmadığı İçin, XIV. yüzyılın başında Atlantiğe yapılan seferler sonuçsuz kaldı. Cenovalı Jacopo Doria'nın -1291 yılında- kiraladığı Vivaldi kardeşlerin iki gemisinden sonra, Cebelüttank'ın ötesinde, Batı'ya açılan denizciler oldu: 1310-1330 yılları arasında, yine bir Cenova'lı, Lanzaretto Malocello, Kanarya adalarına erişti; 1341 yılında, bir başka Cenova seferi Maderle Kanarya adalarına ulaştıktan sonra Lizbon'a dönüyordu; beş yıl sonra, Jaime Ferrer, Barselona'dan yola çıkar, erişmeyi kafasına koyduğu «altın yolu»nda kaybolur gider. Sonra, hiçbir şeyden sözedilmez olur; Normanların, 1370 yılına doğru Gine kıyılarındaki efsanevî yolculuklarına, o yüzyılın sonunda Sudan'ı ziyaret etmiş diye bilmen Toulouse'lu Ysalguier'in romanına, elde kanıt olmadığı için inanma olanağı yok. Bununla beraber, ondan önce, bir Cenovalının Sahra'nın Marok sınırlarındaki Sicilmassa'ya vardığını biliyoruz; İbni Battuta'nın 1352 yılından 1354 yılına değin, Orta Nijerya bölgesini görüp tanıdığı da bir gerçek: Ne var ki, Batı henüz bundan haberdar görünmüyor o sıralarda. Hemen hepsi de Cenova'lı olan bu öncülerin kafasında ağır basan düşünce, Sudan'ın altınlarına erişmektir; böylece, bütün Hıristiyan Avrupa'nın gerekliğini duyduğu değerli maden gereksinmesine, İtalya'nın tacir kentlerinin Afrika'ya doğru açılıp kendilerine pazar aramak kaygısı eklenir. Niçin Afrika'da pazar aramak? Çünkü, XIV. yüzyılın ortalarından başlayarak, Orta Asya'nın yolları kapanmıştır kendileri için.

Arkası gelmese de, **haritacılık**ta da ilerlemelere katkısı olmuştur bu araştırmaların.

XV. yüzyılın bilinen ilk gezisi, anıları toptan silinip gitmemiş olan bu seferlerden sonraya rastlar. 1402 yılında, bir Norman, Jean de Bethencourt, beraberinde Fransa'nın batısındaki Saintonge kentinden Gadifer de la Salle, Kanarya takımadalarını kolonileştirmeye kalkar; tuhaf bir girişimdir bu, çünkü, iki yüz yıl sonra, öteki Normanların, anayurdun kurumlarını, örflerini, tarımsal yaşam biçimlerini uzaklara götürüp yerleştirmek üzere, Kanada'ya yapacakları seferi haber vermektedir. Ne var ki, sonunda

başarısızlıkla biter girişim: Bethencourt, haklarını Kastilya kralına devreder. Teknik ilerlemeler ve Okyanuslardaki yolculukların sorunları hakkında aydınlanma kendilerine olanak tanır tanımaz, büyük gezilerin yönetimi, İspanya yarımadasındaki krallıklarındır artık.

Atlantikteki limanların gelişmesi, ne rastlantı sonucu olmuştur, ne de birden. Denizlerde yüzyıllardır süren etkinlik, Biscaye ve Guipuzcoa, Portekiz ve Endülüs'ün kıyı halklarını rastgele hazırlamıştı. Ancak, Kantabriya kıyıları, balıkçılıkta ve Kuzey-Batı Avrupa ile gitgide daha yoğunlaşan ticarette yeterli bir pazar bulabiliyorlardı hâlâ; fazla kalabalık olmayan ve -kısmî de olsa- Müslümanların elindeki Endülüs, XVI. yüzyıldan önce, kendi tahıl yiyeceği için büyük kaygılar duymadı. Portekiz'in durumu ise bambaşkaydı: Doğa bakımından seçenekleri aynı çeşitliliği göstermediği için, deniz, emirlerini daha fazla dayatıyordu. Buğday gereksinmesi, Portekizlileri Marok'tan ve. Madere'den istemeye götürür onu; şeker gereksinmesi de, Lusitanyalıları, 1404 yılına doğru şekerkamışı ekimini yenileştirmeye zorlar ve, o yüzyıl içinde de, Atlantikteki takımadalara götürüp dikerler. Ağır parasal sorunlar da vardır: Kimini -özellikle soyluları- başka diyarlarda mülkler edinmeye itmekte; kimini -tacirler- de, altın sağlanacak daha bereketli: kaynaklara el koymaya isteklendirmektedir. Bununla beraber, öteki nedenleri de unutmamalı: Denizaşırı yayılışı, Portekiz'in Kastilya gücü karşısındaki küçüklüğünü dengeliyordu. Fethe, bu *reconquista* ülkesinde ülküsü hâlâ canlı olan bir haçlı seferi de eklenmiştir; Faslıları arkadan çevirmek, Rahip Jean'ın efsanevî ülkesine erişmek içindir ki, Afrika kıtasının çevresini gemiyle dolaşma başlar. Zaten Portekizlilerin girişimlerini, Aviz hanedanının prensleri, Denizci Henri ile krallık naibi kardeşi Pierre de desteklemektedir. 1418 yılından beri buluşlara çıkmış olan Portekiz, 1433 ile 1448 yılları arasında, kesin atılımını işte bu iki prense borçludur.

Önceden düşünülmüş bir plâna uymadan, ama yine de yöntemli olarak, eldeki olanaklar kullanıldı ve gelecekteki gelişmelerin ana noktaları tanındı. Portekizliler, 1415 yılında Septe'yi ele geçirince, Atlantik kıyılarındaki Marok kentlerine yerleştiler. Aşağı yukarı o sıralarda, Kanarya adalarında Kastilyalılarla rekabete girişirler; 1427 yılına doğru Porto-Santo ile Madere'e ayak basarlar, arkasından da Asor takımadaları ile Sargoslar denizini bulurlar ve böylece Okyanuslardaki büyük geziler çağını açarlar. Afrika kıyılarının tanınması, Bajaor burnundan (1434) Yeşil Burun'a (1444)

doğru olur; Portekizliler, 1443 yılında da Arguin koyuna yerleşirler: Tombuktu'ya dört ya da altı haftada varan bir kervan yolunun ağzıdır burası.

Tombuktu, Afrika ticaretinin merkezlerinden biriydi o sıralar; orada, Sahra tuzu karşılığında köle ve Sudan altını alıp verilirdi. Sudan altını ise, yüzyıllardan beri, kervanlarla Magrip limanlarına akıyor, oradan da Akdeniz ülkelerine yayılıyordu. Artık Portekizliler, Afrika'nın batı kıyılarında bunu kendilerine çekebileceklerdi. Portekizlilerin girişimlerini malî yönden destekleyen Cenovalılar da, Afrika ticaretinin geleneksel yollarını ihmal etmediler. Onlardan biri, Antonio Malfante, 1447 yılında Sicilmassa'dan hareket ederek çöl yollarından Touat'a doğru yola çıkar ve pek değerli bilgilerle döner; İbni Battutta'nın bir yüzyıl önce Okyanusla Çad arasında yerleşmiş Müslüman devletler hakkında topladığı bilgilere pek benzer bunlar. Yirmi yıl sonra, 1470'de, bir Floransalı, Portinari'lerin hizmetindeki Benedetto Dei, Tombuktu'ya, kara yolundan ulaştığını ileri sürer. Ne olursa olsun, Portekizliler tartışılmaz bir öncelikten yararlanıyorlardı. 1455 yılında Gambia'ya yerleşmelerinin arkasından, Yeşil Burun'daki adaları da alınca, hemen aynı yıl bir Papalık kararı çıkartırlar: Yalnız Afrika açıklarındaki tüm topraklar değil, *ad indios* bulunacak bütün topraklar da onlarındır. Beş yıl sonra Gine körfezinin kıyılarındadırlar; 1482 yılında, onların hem aracı ticaret merkezi hem kaleleri olan San Jorge de Mina'yı kurarlar orada.

Bilimsel ve teknik ilerlemelerin desteği de olmasaydı, bu gelişme böylesi hızlı olamazdı; onları düşünsel ve iktisadî koşullar da kamçılıyordu. Bu alanda belirleyici bir rol oynayan Prens Henri'nin eylemi, bilimsel bir yönteme dayanıyordu. Portekizlilerin deniz bilimi, uygulamaya dönüktü ve özellikle deneye dayanıyordu; Nuremberg okulunun kuramlarıyla bir temas kurmamıştı henüz. Daha Prens Henri ölmeden (1460) önce, ilk deniz haritaları yapılmıştı. Astronomi gözlemleri daha da açıklık kazanmıştı: Güney Haçı denen takımyıldızı bulunur; gemilerde usturlab ve dörtlük aracı da kullanılmış olsa gerek. Gemi tekniğindeki gelişmeler de daha az önemli değildir; şimdi, daha sağlam ve daha hızlıdır onlar.

Edinilen deneyim, gelişmelerin temeli olarak kalıyordu. Bir geziden ötekine, rüzgârların düzeni hakkındaki bilgiler de gelişiyor ve Okyanustaki en iyi yollar bulunuyordu: Afrika boyunca gemiyle yolculuk, Güney doğrultusunda kolay, dönüşte ise Kuzey-Doğu'nun Alize yeli ve Kanarya

adalarının akıntısı yüzünden güçtü; bundan kurtulmak için, Portekiz denizcileri, 1440 ve 1450 yılları arasında, kara kıtadan uzaklaşma cesaretini gösterdiler. Batıya doğru, pek uygun rüzgârlar aramaya koyuldular; böylece yolculuklarında, hemen hemen Asorlar bölgesine değecek biçimde, geniş bir yay çiziyorlardı.

Atlantiğin ortasındaki yolculuklar, atadan kalma ölçülerin yanı sıra, pusulayla saptanıp eski deniz haritaları üzerine çizilmiş mesafe tahminlerinin yetersizliğini koydu ortaya. O zaman bilim, deneyimi güçlendirerek astronomiye göre yapılacak gerçek deniz yolculuğunu ortaya çıkardı. Gözlem araçları, yavaş yavaş gemilerin koşullarına uyduruldu; enlemler, yalnız Kuzey Yıldızının yüksekliğine bakarak değil, XV. yüzyılın son onyıllarından başlayarak, güneşin öğle yüksekliğini gözleyerek belirlenir oldu. Ne var ki hesaplar, XIII. yüzyılın *libros del Saber'*inden, XIV. yüzyılın astronomi takvimlerinden çıkarılıyordu hâlâ. Ancak, Ekvator bir kez aşılınca (1471), yeni hesap biçimlerine gidilmek gerekti: Kral II. Jean'ın desteklediği, Yahudi ve Portekizli bilginler ve teknisyenler, yeni yükselim tabloları yapmaya başladılar. Daha aydınlık verilere dayanan gerçek bir deniz haritacılığı kuruluyordu artık.

Bütün bu ilerlemeler, ana aşamaların yolunu açtı. Santarem, Escobar, Farnan do Po, Lopo Gonçalves, 1471 yılında Gine körfezini dolaşıp araştırdılar; Diogo Cao 1483'de Kongo'yu buldu ve 1486 yılında da Güneyde 22° 10' enlem çizgisine ulaştı. İlk yolculuğundan da Lizbon'a, birkaç Kongolu siyahi getirmişti; amacı, onları vaftiz ettirip, okutup yetiştirdikten sonra, misyoner olarak ülkelerine göndermekti. Aradan üç yıl geçmemişti ki, **Bartholomeu Dias**, daha önceki bilgilerden yararlanarak, «Fırtınalar Burnu»nu aştı; Hind'e giden yolu açmıştı böylece. Gerçekten, yüzyılın ortalarından beri Avrupa'ya getirilen Afrika baharatı, Doğu baharatının yerini alamamıştı; Doğu'ya giden yollar ise, 1475 yılı dolaylarından başlayarak araştırılıyordu. Son olarak, 1490 yılına doğru, Pedro de Covilha, hiçbir zaman unutulmamış olan Etyopya yollarına düştü ve Portekiz kralına, Diaz'ın izlediği yolun gerçekten doğru olduğunu tanıtladı. O yüzden de, Lizbon'da hiç kimse, Batı'ya doğru bir yolun araştırılmasını öneren bir Cenovalıya yanıt vermedi; gerekliliğine inanılmıyordu artık. **Kristof Kolomb**'un tasarısı Portekiz'de palazlandı; altın ve şeker ticaretiyle ilgilenen Di Negro ve Centurion ortaklığı göndermişti bu eski dokumacıyı oraya. Gine'ye bir karavelle yaptığı

yolculuk, ilk Okyanus deneyimi oldu. Pierre d'Ailly'nin *İmago Mundi*'si, belki Toscanelli'nin yazışmaları, coğrafya bilgisini tamamlayan şeyler oldular. Serüvenci, doğaldır ki yine güçlükle, sesine daha çok kulak veren insanları Kastilya'da buldu. Katolik krallar ve Sevilla armatörleri, Cenovalı sermayedarların da katılımıyla, girişime malî destek sağladılar. Böylece, bir Akdeniz'li, Biscaye'li denizcilerin yaptığı Atlantik tipinde gemilerle, Portekizlilerin deniz deneyimini Kastilyalıların hizmetine sokarak, bir Okyanus yolculuğuna çıkıyordu. Kristof Kolomb'un yönetiminde, 3 ağustos 1492 tarihinde, Palos limanından hareket eden üç karavel, yığınla deneyimin sonucu, bütün bir kuşağın evren hakkındaki bilincinin simgesi, son olarak da Avrupa'nın artık genişleyip yayılacak olan etkinliğinin çerçevesidir aslında.

Kolomb'la, dünyanın fethine çıkıyordu Batı...